

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

UJ FOLYAM, XLV. KÖTET
1899—1901. CYCLUS

FRANCZIAORSZÁG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY

AZ 1900-DIK ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE

FRANCZIAORSZÁG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY.

Törlm. o. 4300²

FRANCZIAORSZÁG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY

ÚJ ÉS ÁTNÉZETT KIADÁS

MÁSODIK KÖTET

FORDITOTTÁK

D^R. DARVAI MÓRICZ

ÉS

MIHÁLY JÓZSEF

BUDAPEST

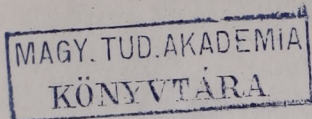
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1900.

448753

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA.

52938.

Az eredeti első kiadása 1898-ban jelent meg.

*

A III. könyv három első fejezetét

Darvai M. fordításában Mihály J. revideálta

a többi (Mihály J. fordítását) Fái Béla.

*

*E fordítást a szerző 1899. szeptemberben kelt
levelével jogosította.*

TARTALOM.

Lapszám

III. KÖNYV.

A parlamenti rendszer.

I. Fejezet.

A felsőkamara 3

II. Fejezet.

A képviselőkamara és a választási rendszer 73

III. Fejezet.

A képviselőkamara összetétele 188

IV. Fejezet.

Parlamenti rendtartás és gyakorlat 218

V. Fejezet.

Miniszterek, miniszteriumok és a parlamenti rendszer . . . 278

VI. Fejezet.

Corruptió a köztársaság idejében 331

IV. KÖNYV.

Politikai pártok.

I. Fejezet.

A csoportrendszer 387

	II. Fejezet.	
Royalisták		401
	III. Fejezet.	
Plebiscitárius elem		439
	IV. Fejezet.	
A ralliáltak		460
	V. Fejezet.	
A balközép		474
	VI. Fejezet.	
Az opportunisták		483
	VII. Fejezet.	
A radicalisok		504
	VIII. Fejezet.	
A socialista-csoport		524

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

HARMADIK KÖNYV.
A PARLAMENTI RENDSZER.

ELSŐ FEJEZET.

A felsőkamara.

I.

Láttuk, hogy 1792 óta, akár királynak, akár császárnak nevezték időnként a végrehajtó hatalom fejét, királyság nem létezett Franciaországban, ha t. i. ama szó alatt olyan örökös intézményt értünk, melynek egyéni képviselője elődjaitól veszi át az ősrégi attributumokat, hogy aztán utódjára hagyja. Hasonlókép, voltak ugyan senatorok, pairek és képviselők neve alatt ismeretes kiküldött testületek, a melyek alkotmányos szabályok szerint ültek össze és folytatták működésöket; de e kifejezések: senatus, pairek kamarája vagy képviselő-kamara, sohasem voltak oly értelműek, mint a mi országunkban a House of Lords vagy a House of Commons, a mely nevek állandóan fennmaradó, bizonyos hatalmat és hagyományokat öröklő és átörökítő testületeket jelölnek.

A francia törvényhozó gyülekezetek a forradalom óta kétségtelenül a nemzet akaratát tükrözték, csakhogy ez mindig ideig-óráig tartó akarat volt, majd lelkes, féktelen, majd veszteglő a teljes lemondásig. Érdekes volna megvizsgálni, milyen hatalmuk és szervezetük volt mindazoknak a törvényhozó testületeknek, melyek Franciaországban több mint egy tuczat különböző

alkotmány során létrejöttek, azon naptól kezdve, midőn a harmadik rend a versaillesi labdázócsarnokban az alkotmányozó gyűlést szentesítette, egészen addig, a mikor a harmadik köztársaság alatt, 1875-ben, a senatust és a képviselő-kamarát alapították. De ily vizsgálódás eredményeül inkább a francia nép szeszélyeiben három emberöltő alatt végbement változások történetét nyernők, mintsem komoly tanulmányt kormányzati dolgokról.

Így például semmi gyakorlati haszonnal sem jár, ha régibb vagy későbbi rendszerekkel összehasonlítjuk akár Lajos Fülöp parlamentjét, az ő úgynevezett pairkamaráját és korlátolt választási jogon alakult alsóházát, akár a második császárság törvényhozói gépezetét és pórázon vezetett általános népszavazás útján létrehozott kamaráját. Ezt a tapasztalatot tette a nemzetgyűlés is 1875-ben. Úgy találták, hogy azokból az alkotmányokból, melyeknek Franciaország a forradalom óta örvendhetett, csak egyetlen tanulságot meríthetni: akármilyen volt a választási rendszer, akár *egy* kamara volt, akár kettő és bármilyen viszonyban állt is a törvényhozó hatalom a végrehajtóhoz, a vége mindig ugyanaz volt, — lázadás vagy államszűnés. Jónak látta tehát a nemzetgyűlés, hogy valamely más, az előző alkotmánykészítő törvényhozótestületektől még meg nem kísérelt kombinációt gondoljon ki. És véletlenül olyan rendszerre bukkantak, melyet eddigelé még nem próbáltak meg; s minthogy az több mint húsz éven át életben maradt, holott eddig a leghosszabb életű rendszerek is már a tizenhetedik évben kimultak, olybá vehető, mintha nem is volna épen sikerületlen alkotás.

Midőn a nemzetgyűlés új törvényhozó hatalmat

szervezett, az volt az első kérdés, a mely fölött döntenie kellett, hogy *egy* kamara legyen-e, vagy kettő. S ebben a multak története nem nyújthatott segítséget, noha ez a problema a francia képviselők intézmények kezdetétől fogva mindig izgatottságban tartotta az újítókat. Lally Tolendal, annak a bizottságnak nevében, melyet a nemzet legelső képviselői küldöttek ki alkotmánytervezet készítése végett, Lally Tolendal, egy hónappal a Bastille ledöntése után, így nyilatkozott: „Egy kamarával önök mindent lerombolhatnak, két kamara nélkül nem alapíthatnak semmit“¹ Danton azonban, két évvel később, a jakobinus klubban, kikelt a kétkamarai rendszer ellen, mint a melyet „az a pap, Sieyès, azért talált fel, hogy tönkre tegye az alkotmányt és szabadságot“.² Minthogy az 1789-ki férfiak a két kamarát találták előnyösnek, erőszakoskodó utódjaik pedig az egy kamarát pártolták, ez elegendő volt, hogy a jelen század doctrinejei a kettős rendszert többre becsüljék, mert megjegyzendő, hogy az 1875-ki alkotmány az 1789-ki tanok szószóloinak alkotása volt. A nemzetgyűlés vitái magas színvonalon állottak; az akkori szónokok nagyobb-részt idősebb férfiak voltak, abból az iskolából, melyet csak egy emberöltő választott el a forradalomtól. A legitimistáknak nyilván kevés mondanivalójuk volt. A császárpártiak nem vettek részt oly vitában, mely kormányzati nézeteikkel ellenkezett. Az új republikánusok is visszatartották magokat. Ezeket akkor Gambetta emelkedő lángelméjével azonosították, ki pedig tényleg így szólt a nemzetgyűléshez: „Elvben *egy*

¹ Rapport du Comité de Constitution 29 Août 1789.

² 1791. június 21.

törvényhozó kamara mellett vagyok,¹ de ha önök jobban szeretik a másik rendszert, fogadjuk el azt, mivel ez csekély fontosságú részletkérdés, miután önök már megmutatták, hogy a túlnyomó monarchikus többséget nem használhatják egyébre, csupán a köztársaság megalapítására“. A körülmények igazolták a népszerű vezérférfinak ezen némileg kicsinylő magatartását; mindennap újra meggyőződhetett, hogy az ország vele tart. A reactionáriusok nyíltan kijelentették, hogy a második kamara szükséges mint oly korlát, mely megakadályozza, hogy a forradalmi párt törvényes eszközökkel hatalomra jusson, és itt forradalmi párt alatt Gambettát és követőit értették, kik négy év alatt úgy a senatusnak, mint az alsóháznak uraivá lettek.

E szerint az új senatus attributumain a nemzetgyűlésben majdnem kizárólag azok vitatkoztak, kik a balközépen ültek, a hol elmosódott a régi iskolabeli orleanismus és a doctrinaire republikánizmus elválasztó határvonala. Beszédjeik érdekesekek mint oly emberek nyilatkozatai, kik az 1789-ik évi események kortársaival nőttek fel, kik fültnui voltak a restauráció idejebeli vitatkozásoknak, midőn az alkotmányra vonatkozó fejtegetések napirenden álltak, és a kik a júliusi forradalmat az új korszak második felavatásának tekintették. Nem meglepő, hogy skeptikus szellem lengte át azokat a vitákat, melyeket forradalmi időszámítás korában született férfiak foly-

¹ Hat évvel később (1881. aug. 6-án) egy tours-i beszédében azt vallotta Gambetta, hogy „partisan convaincu des deux chambres“, de ez csak szónoki bekezdés volt ahhoz a heves támadáshoz, melyet a „scrutin de liste“ elvetése miatt a senatus ellen intézett és ahhoz az érveléshez, melyben a senatus reformját sürgette.

tattak, kik a század valamennyi régimejének emelkedését és bukását szemmel kísérték. Az általánosan felhozott érv, úgy látszik, az volt, hogy Franciaországban ugyan gyakorlatilag csekély jelentőségű, vajjon egy vagy két törvényhozó kamara van-e, de doctrinaire hagyomány bámolni az angol alkotmányt, a melyben két kamara van. Ezenfölül az angol rendszer nagy származéka és a jelenkor leghatalmasabb köztársasága: az amerikai unió, nagy becsben tartja a maga senatusát. Ezért kellett Franciaországnak is második kamarát adni, ámbár hasznos voltát a mult nem igazolta és nehéz is volt olyan új terv szerint szervezni, a mely még nem vesztette hitelét.

Rámutattak arra, hogy a forradalom óta alkotmányozó gyűlésnek csak két ízben nem volt második kamarája: egyszer király uralma alatt 1791-ben, midőn a vitának a vérpad vetette végét, majd meg köztársaság alatt, 1848-ban, mikor is az 1851-iki december-havi államesíny volt az eredmény. E két alkotmány mindegyike azonban, úgy okoskodtak, a romlás csiráját hordta magában, a mennyiben a törvényhozó hatalomtól független végrehajtó hatalom volt benne; az első esetben egy alkotmányos uralkodó (mert XVI. Lajos most azzá lett), kinek fejét, de nem koronáját is megmenthette volna egy második kamara; a második köztársaság alatt pedig az általános szavazás útján közvetlenül megválasztott elnök.

Másfelől történelmi tény, hogy a két kamara rendszere egy napig sem késleltethette más forradalmak kitörését. A legfontosabb államesínyt, melyet valaha látott a világ (Brumaire 18-án), a két gyülekezetre osztott törvényhozó hatalom ellenében hajtották végre, és az egyik tényleg segítette is Bonapartét a másik

ellengyakorolt erőszakoskodásban. Felhozták az 1848-iki forradalomnak egy esetét. Hiresek a képviselői kamara viharos jelenetei, az Orléans-ház összeroskadása napján, midőn egy hősieslelkű fiatal anya hiába fordult a néphez azzal a kérelemmel, hogy régensséget állítsanak a szoknyájába kapaszkodó gyermek érdekében, a kinek az volt a sorsa, hogy számkivetésben éljen és haljon.

A pairkamara magányos palotájában ülésezett és várta az eseményeket. Egyik semmivel sem törődő tagját, de St. Priest marquist, ki éppen besétált a terembe, megszólította Molé és izgatottan kérdezte tőle, vajjon tudja-e, mi történik és hogy az alsóházra rátörtek a felkelők és a képviselőket elkergették. „Azt hiszem, útban vannak, hogy bennünket is kizavarjanak“, tévé hozzá a megrémült ex-miniszter. „Ezzel ne hizelegjen magának, gróf úr“, volt de St. Priest válasza, sohase jönnek azok ide“; és úgy is történt: a Luxembourg csendjét mi sem zavarta meg.

Mikor elvben már elfogadta a második kamarát a nemzetgyűlés, tagjainak találékonyosságát nehéz próbára tette annak kieszelése, mikép különbözhetnék a senátus csak némely tekintetben is a képviselőkamarától. Mint láttuk, midőn az elnök hatalmkörét vizsgáltuk, a nemzetgyűlés arra szavazott, hogy a senatust, ép úgy, mint a képviselőkamarát, a suffrage universel alapján válaszsák,¹ mely indítvány elfogadását az tette lehetővé, hogy az orléanisták és bonapartisták segítették a republikánusoknak. Midőn Mac Mahon tábornagy elvetette ezt a határozatot, a legerélyesebb republikánusok sem tiltakoztak ez ellen. Mindenki

¹ Ass. Nat. Séance du 11 Février 1875.

érezte, hogy észszerű a második kamarát, ha már teljességgel elkerülhetetlen, az alsóházatól némileg eltérő módon szervezni. A vita folyamában őszintén bevallották, hogy ezzel csak formai engedmény történt. Azzal érveltek, hogy a nemzetgyűlésnek azt a háromszáz tagját, kiket sorshúzás útján a versaillesi palota más termébe helyeznének, hogy ott senatust képezzenek és egykori kartársaikkal szemben ellenőrző hatalmat gyakorolhassanak, három hónap lefolyása után már egészen más szellem hatná át.¹ Ebben a satirikus megjegyzésben foglaltatik a második kamara javára felhozható igazi érv. Modern álladalmakban, még ott is, a hol a politikai testületben megmaradt némi aristokrata elem, az osztályok különbsége nem létezik többé mint elválasztó vonal oly társadalmi kategóriák között sem, melyeknek nincs érzületközösségük. Lehetetlen tehát oly két kamarai rendszert tervezni, melyben a felsőház, ha akármily alapon épül is, oly egyénekből álljon, kik minden kérdést más szempontból tekintenek, mint az alsó kamara népképviselői.

Angliában például a peer (ha csak nem szenved nagyzási hóbotban) a korona hatalomkörére vagy a pénzügyi rendszerre, vagy a nevelésügyre vonatkozó kérdésekben teljesen azt az álláspontot foglalja el, mint az ügyvédje vagy szabója, vagy valamely professor vagy tőzsdeember. Vannak egyéni nézetei e tárgyakról, de azok nem egy osztály nézetei, kivéve, hogy az úgynevezett „comfortable“-osztályra vallanak, melyből az alsóházat majdnem ép oly kizárólag újonczozzák, mint a felsőházat. A peernek a közélet kérdéseiről való nézeteit nem lengi át az a korlátolt szel-

¹ Laboulaye : A.-N. Séance du 12 Février 1875.

lemű előítélet, mely a régi régime francia nemeseit jellemezte, kik más fajhoz tartozóknak képzelték magokat, mint a milyen a harmadik rend volt, de a kik — ezt nem szabad felednünk — politikai hatalommal nem is voltak felruházva. Valószínű, hogy Angliában, ha a lordok háza jelenlegi tagjainak helyét más ötszáz adófizető foglalná el a tőzsde, Lincoln's Inn, Bond Street vagy Oxford emberei sorából, de ugyanazon hatalommal felruházva, mint az öröklő peerek, a törvényhozás folyamata alig menne változáson keresztül. A világ nagy modern államaiban, a melyek alakulása a legérdekesebb, Angliában és Franciaországban, az Egyesült-Államokban és a britt gyarmatokban, akár új az alkotmány, akár régi, monarchikus vagy köztársasági, mindenütt csak két társadalmi osztály van; az egyik keze munkájával szerzi kenyerét, a másik egyéb módon tartja fenn magát, vagy tőke kamataiból él. Ennélfogva csak egy módon képzelhetünk oly két kamarát, mely *ab initio* különböző szempontból tekintené a törvényhozási kérdéseket, ha t. i. a felsőház a bourgeois-elemet (a szónak a francia socialistáknál használatos értelmében) képviseli, az alsó kamara pedig egészen a bér munkások küldötteiből áll. De ily rendszer sohasem létesülhet jóhiszemű alapon, és ha még is létesülne, sohasem jutna semmire. Ezért az új alkotmányok készítői, ha második kamarát akarnak alakítani, leggyőzhetetlen nehézségekkel állnak szemben. Az emberi elmétől nem telik oly második kamara szerkezete, mely hathatósan mérsékelje a népképviseleti gyülekezetet és egyszersmind valami logikai alappal is birjon. Ép ezért oly államban, melyre örökségkép szállt efféle intézmény, elhamarkodott dolog volna azt átalakítani csak azért,

mert kevésbbé helyesnek tünik fel az ész világánál, mint a nemzet hagyományos ösztöne előtt.

A doctrinairek, az 1789-ki elvekben növekedve, melyeket a britt alkotmány iránt érzett bámulatuk mérsékelt, habozás nélkül hangoztatták a nemzetgyűlésben, hogy csak kétféle alapon lehetséges a törvényhozó intézmény — a választás és öröklés alapján. S minthogy még a legitimisták sem mondták egy szóval sem, hogy az utóbbi lehetséges volna Franciaországban, a régi republikánusoknak most az lett a feladatuk, hogy a kinevezett senatus rendszere ellen küzdjenek. Az a megvetés, melyet az 1848-ki csöcselék a pair-kamara iránt tanusított, eléggé mutatta, hogy ily testület csak ingerelné a demokráciát, (ha annak megvetését ki is kerülné) és nem szolgálna az alkotmány védelmére. Midőn a nemzetgyűlés, az összeütköző nézetek kibékítését megkísérelve, azt javasolta, hogy a második kamara egy harmadát az elnök nevezze ki, Mac Mahon tábornagy megtagadta minden közreműködését az új senatorok kijelölésénél. Reactionariusokat lett volna kénytelen kinevezni; de nagyon jól tudta, hogy a kik semmire sem mehettek, midőn absolut hatalmú egyetlen kamarában főbefolyást gyakoroltak, azok nem válhatnak kevésbbé tehetetlenekké, ha egy felsőházba zsufolják őket. Előre látta, hogy az elnököt, ha a kinevezési jogot elfogadja, azonosítani fogják az általa kinevezettek működésével. Következőleg az egész számnak egy negyedére redukált elmozdithatatlan senatorok kinevezése eleinte a nemzetgyűlés teendőjévé lett és ennek feloszlásától egészen 1884-ig, mikor a választási rendszert az egész testületre kiterjesztették, a senatus maga töltötte be a kinevezett tagjai sorában támadt üresedéseket.

Mint hogy Anglia példáját nem lehetett utánozni, a második kamara amerikai mintájára hivatkoztak, szerkezetének sajtóságios félremagyarázásával. Waddington, ki nem forradalmi doctrinaire volt, hanem eredeténél és nevelésénél fogva angol ember, azt indítványozta, hogy a senatust a départementbeli conseil général és conseil d'arrondissement nevű tanácsok válaszságának mintájára, a mint az Unió egyes államainak törvényhozó testületei az amerikai senatust választják.¹ Meglepő, hogy e szokatlanul széles látókörű államférfiú, a ki még szoros összeköttetésben is állt Amerikával, analogiát vélt látni a központosított francia département-ok és a szövetséges Unió souverain államainak törvényhozó testületei között. Az ő tervét azon okból vetették el, mert a conseil d'arrondissementnek minden megyében több tagja van mint a fontosabb conseil généralnak, tehát a senatorok kinevezése a kerületi tanácsosoktól² függött volna, a kik többnyire jelentéktelen egyének és jelentéktelen funktiókra választatnak. Az indirekt válasz-

¹ M. Waddington a proposé de donner l'élection des sénateurs aux conseillers généraux et aux conseillers d'arrondissement. Il a voulu se rapprocher ainsi du système d'élection du Sénat Fédéral des États-Unis élu par les membres des deux chambres de chaque État. Rapport fait à l'Assemblée Nationale au nom de la Commission des Lois constitutionnelles, 22. Février 1875.

² E kifejezés (kerületi tanácsos) „district councillor“ pontosan egyenértékűje a conseiller d'arrondissement-nak és nem pusztán adaptációja egy modern angol elnevezésnek. Abban a törvényben, mely először teremtette és kisebb részekre is osztotta a département-t (loi du Décembre 1789) az arrondissement district néven fordul elő. Az eredeti „district“ azonban a jelenlegi arrondissementnél valamivel kisebb volt.

tás elvét azonban elfogadták és a választótestületek azon az alapon alakultak meg, melyen bizonyos módosításokkal még mindig fennállnak, úgy hogy minden départementben a conseil général és valamennyi conseil d'arrondissement tagjai közül kiküldött képviselők és minden egyes községi törvényhatósági tanács választott kiküldöttsége választják a senatorokat.¹

II.

Mielőtt az 1875-iki törvény és az 1884-iki módosítványok alapján alakult senatus működését szemügyre vesszük, haszonnal fog járni, ha egy pillantást vetünk a nemzetgyűlésben ajánlott egyik-másik alternatív tervezetre. Történelmi és fajbeli okoknál fogva nem sok oly pontot találhatunk a francia alkotmányban, mely az angolnak például vagy intésül szolgálhatna. De hogy egy nagy nemzet conservatív és demokrata elemeinek legjobb értelmiségéből kiválasztott alkotmánygyűlés második kamarát is létesített, az termékenyítő hatással volt az elmékre. Minthogy pedig az angol parlament felsőházának reformja állandó ürügyet szolgáltat a műkedvelőknek, hogy a második kamarára vonatkozólag terveket eszeljenek ki, érdekes látnunk, hogy csaknem mindazon eszme, a mely a mi saját empirikusaink képzeletét foglalkoztatta, egy vagy más alakban a versaillesi nemzetgyűlés előtt is megfordult.

A második kamara szükségkép öröklő, kinevezett vagy választott, vagy pedig az ekkép alakított kategoriák elemeiből van kombinálva. A mi az öröklési

¹ Loi organique du 24 Février 1875.

rendszerrel illeti, nyilván lehetetlen, hogy egy demokrata állam az ő új alkotmányában ilyesmit létesítsen. A kinevezési rendszert, ha nem maga az államfő gyakorolja, nem könnyű megkülönböztetni az indirekt választás bizonyos alakjaitól. Például azok a senatorok, kiket a francia senatus 1876-tól 1884-ig kinevezett, bizonyára indirekt népválasztásból kerültek ki. Az indirekt választás egy nemének tekinthető az a kinevezés is, melyet a végrehajtó hatalomnak korlátolt időre választott feje eszközöl. Ha valamely választótestületnek az a feladata, hogy oly köztársasági elnököt válasszon, ki a törvényhozók kinevezésének hatalmával is fel van ruházva, akkor ama testület tagjai, midőn szavazatukat adják, kétségtelenül megerősítik azt a tényt, hogy nemcsak a végrehajtó hatalom fejét választották, hanem azt a főválasztót is, a kit megbiznak törvényhozási képviselők kinevezésével. Valóban, ha csak a második császársághoz hasonló autokráciát ki nem vesszük, a kinevezés abszolút hatalma alig létezik. De a nélkül, hogy a kifejezéseknek ily erőszakos magyarázatot adnánk, egészen találó, ha a kinevezést úgy értelmezzük, hogy az voltaképp olyan intézkedés, melyben az állam feje a ministerek tanácsát követi.

A második kamarába való választásnak nagyon sokféle módja van. Lehet az közvetett vagy közvetlen. Alapulhat ugyanolyan szavazási módon, mint a melyet az alsó kamarára nézve elrendeltek, vagy korlátoltabb választási jogon. Vagy pedig a választói jogosultságot nem a választókkal, hanem a megválasztandókkal szemben korlátozzák. Ez esetben a választó közönség arra van utalva, hogy képviselőit a polgárok meghatározott kategoriáiból szemelje

ki — például azok köréből, a kik bizonyos életkoron már túl vannak, vagy a kik bizonyos mennyiségű adót fizetnek, vagy a kik bizonyos megalakult testületekhez tartoznak. Ezenfölül vannak olyan választási módok is, melyek csupán bizonyos alkotmányoknál alkalmazhatók. Az amerikai senátus például az Egyesült-Államok szövetségi alkotmányának alapjára van fektetve. Láttuk, milyen hiábavaló beszéd volt az, hogy a francia senátust az amerikai minta után gyúrnák azon ürügy alatt, hogy a közigazgatási kerületek, az úgynevezett megyék (départemens), a központból ellenőrzött helyi kormányzati testületeik révén némi analogiát mutatnak szövetséges államokkal és azok souverain törvényhozásaival. Épen így a britt szigeteket vagy a britt birodalmat is államszövetséggé kellene tenni, ha a britt alkotmány javítói az Egyesült-Államok mintáját akarnák czéljaikra felhasználni.

De a többi rendszert is mind szemügyre vették az 1875-ik évi francia alkotmányozó törvényhozók. Az a gondolat, hogy a senatust korlátolt szavazási joggal alapuló közvetlen választás útján szervezzék, csak a júliusi monarchiának népszerűtlen alsó kamaráját juttatta eszökbe, a melyet szintén ezen elv szerint választottak. Angolországban is, meglehet, a lordok házának reformjára törekvő némely emberek szeretnének ezen gyülekezet helyett oly testületet, mely a Lord Palmerston idejébeli alsóházhoz hasonlítana. Csakhogy e testület törvényhozó képesség dolgában hihetőleg nem sokat különböznék a jelenlegi felsőháztól. Növelné a britt választói jogosultság chaosát és még bonyolultabbakká tenné a választók összeírására vonatkozó törvényeket, egyébként életbeléptetésének alig volna más hatása, mint hogy szaporítaná a szavazatok felül-

vizsgálásának fárasztó munkájából élő emberek osztályát, oly eredmény, mely talán még se elegendő kárpótlás a britt alkotmány tönkretételéért. Tisztviselők és politikusok tömegesebb alkalmazását hasonlóképpen maga után vonná annak a tervnek elfogadása, melyet a nemzetgyűlésben meg is vitattak s mely szerint az alsóház tagjainak választására jogosult polgárok időszakonként senatorválasztókat küldöttek volna ki. Javaslatba hozták, hogy száz-száz elsőfokú választó egy-egy kiküldöttet válaszszon.¹ Ezt az indítványt elvetették, mert — tekintettel arra, hogy a senatorválasztóknak nem volna egyéb functiójuk, mint hogy a megye senatorainak választása céljából hosszú időközökben egyszer-egyszer összegyűljenek, — a közönséges polgárok nagyon kevés vágyat éreznének ily tisztség betöltésére és így a választótestületek kizárólag czéhbeli politikusokból állanának.

A nemzetgyűlés elé terjesztett többi tervezet olyanforma, mint a milyeneket azok hangoztatnak, kik a lordok házát „conservatív“ irányban szeretnék reformálni. Műkedvelő alkotmánykészítők, olyan országokban, hol nemzeti viszontagságok követelik új törvényhozó testület létesítését, valamint olyanokban is, hol az intézmények régisége kísértetbe hozza a reformerek vakmerőségét, nagyon csábítónak találják azt az elméletet, mely szerint a második kamarát a nemzet előkelőiből (notables) kell alkotni. Azt erősítik, hogy a népképviselői kamara tárgyalásainak mérséklésére egy

¹ Proposition Vautrain. A javaslat szerint több mint 800 választóból álló nagy községekben a szavazók 400—800 tagból képezendő sectiókra osztattak volna, úgy hogy valamely „elsőfokú választó“ semmiképp se szavazhasson több mint nyolcz „másodfokú választó“-ra.

gyülekezet sem alkalmasabb, mint a mely oly polgárokból vagy egyénekből áll, kik életpályájukon már a legmagasabb fokra emelkedtek. De nincs praecedens, a mely ilyen kísérletre bátoríthatna. Némelykor hivatkoznak ugyan képzelt ókori analogiákra, de a parlamentáris intézmények történetét nem hivatják segítségül. S nagyon is lehetséges, hogy a névsorban, melyet összeállítanak, megvan az anyag olyan munkabíró kamarához, mint a modern idők bármely senatusa vagy peerek háza. Csakhogy ilyen névsor nem annyira törvényhozó testület gondolatát kelti bennünk, hanem inkább annak az előkelő közönségnek jegyzékére emlékeztet, mely Franciaországban országos temetkezésnél vagy Angliában (hol a halotti menetek a nemzeti időtöltésnek kevésbé kedvelt nemei¹ a királyi család valamely tagja által végzendő alapkövetésnél szokott megjelenni.

A szóban levő gyülekezet életbeléptetésére két tetszészerint alkalmazható módot hoznak javaslatba: a jogot, hogy valaki abban helyet foglalhasson, vagy *ex officio* rá kell ruházni bizonyos meghatározott társadalmi állások viselőire, vagy pedig népszavazás által a polgárok megszorított kategoriáiból kell választani a tagokat. Az első módnak megfelelő legismeretesebb ajánlat azoktól ez angol reformerektől származik, a kik azt óhajtják, hogy ne csak az anglikán egyház, hanem más vallásfelekezetek is hivatalosan képviselve legyenek a peerek házában. Ők csak azt a szabálytalan-

¹ Franciaországban híres emberek temetését majdnem diszünneppnek tekintik. Így például hivatalosan közzététetett, hogy Brisson, a képviselői kamara elnöke, nem jelenhetett meg elődje, Floquet temetésén, minthogy maga is gyászolta pár héttel előbb meghalt rokonát (1896 januárban).

ságot veszik észre, hogy a felső kamarában annak a vallásfelekezetnek clerusa van képviselve, melyet a királyság két részében törvényesen még be se fogadtak. Nem tudják vagy félreértik annak történelmi okát, hogy a püspökök miért vannak jelen a törvényhozó testületben, a mi pedig oly időből ered, a midőn még az egész nép egy hitet vallott és a papi kaszt a királyságnak egyik rendje volt.¹ Ha egészen az ő értelmök szerint lehetne eljárni, vagy a Lords Spiritual (az egyházi lordok) eltörlése következne be, a mi az alkotmány lerombolását jelentené és ezért forradalmi intézkedés volna, vagy pedig a vallásfelekezetek többi képviselőit, noha szintén mint a láthatatlan hatalom szolgálói lennének odaállítva, rosszakaratúlag Temporal Peers (világi peerek) névével kellene illetni.

Ha az általános elvet elhagyva, a részletes javaslatokat kezdjük vizsgálni, Franciaország példájának némi hasznát vehetjük a nehézségek megjelölésénél. Igen kedvelt indítvány az, hogy a Wesleyan Conference elnöke és más nevezetes felekezetek megfelelő előljárói a lordok házában ülhessenek. Kétségtelen, hogy ez egyházi férfiak elragadó ékesszólása megélénkítené a ház vitáit, de hogyan juttassuk őket be a házba? Ha Franciaországban a nemzetgyűlés megszavazta volna a második császárság által elfogadott

¹ Azt hiszem, alig van benne kétség, hogy az angol egyház alsó papsága, azok kivételével, kik öröklő peerek, valamint a püspöki karnak azon tagjai, kik nem a parlament lordjai, jelenleg a harmadik rendhez tartoznak; mert hiszen joguk van, (bár egyháziak az alsóházban nem foglalhatnak helyet,) hogy választások alkalmával, mint a harmadik rend képviselői, ők is szavazhassanak.

azon elvnek kiterjesztését, melynélfogva a bibornokok a senatusban ülhetnek, semmi nehézségbe sem ütközik vala az ország összes vallásfelekezeteinek hivatalos képviseltetése, mivel azok mind, a katolikus, protestáns és az izraelita, a mennyiben tényleg az egész francia nemzetet magokba foglalják „constituált testületek“. Az Egyesült-Királyságban az anglikán egyházon kívül az egyetlen egyházi szervezet, mely constituált testület e kifejezés francia értelmében, csupán a skót egyház. És ha szándékunk volna felhatalmazni másokat is, hogy valamely törvényhozó testületbe képviselőket küldjenek, nincs módunkban, hogy elismerjük például a nagy dissenter-felekezeteket vagy akár magát a három királyság eredeti anyaegyházát: a római katolikus hitfelekezetet, ha csak nem folyamodunk a hívők számával versenyző rendszer valamelyik nehéz módozatához. Egy új felsőházat szervező alkotmányos törvény azonban önhatalmilag úgy intézkedhetnék, hogy abba az a féltuczat külön felekezet küldjön képviselőket, melynek a legtöbb imaházul bejegyzett épülete van, vagy pedig — mivel ez „fagot-conventiculumok“ (hevenyészett találkozóhelyek) létesítését vonná maga után — talán a versenyző egyházi census intézményét hozná be. Világos, hogy csak a legnépesebb felekezetek lehetnének képviselve; mert ha a Registrar-General útján kimutatott 250 secta mindegyike egy-egy peert állitana, akkor az „aranyozott kamarában“ nem sok hely maradna a tábornagyok és grófsági tanácsosok számára, kik a reformerek szándoka szerint még kiegészítenék a gyülekezetet. Az elkerülhetetlen megszorítások pedig hihetőleg több versenyzést és küzdelmet szülnének, mint a Plantagenetház idejéből reánk szállott ano-

maliák. A kivesző félben levő quakerek, kik azonban gazdagságukra és történelmi hagyományaikra hivatkozhatnak, ép oly méltóknak gondolhatnák magokat a képviseltetésre, mint az egyre szaporodó methodisták; a Countess of Huntingdon's Connexion (Huntingdon grófnő-egyesület) az ő nemes eredetét megfelelőbb jogczimnek találná mint az Üdv hadseregének legioi.

Franciaországban, a hol a sectaszellem, ha elő is fordul, nem ölti magára mind megannyi különböző hitfelekezet alakját, az állam mindennemű vallásos meggyőződés hiveit, ha csak nem egészen jelentéktelen számúak, konstituált külön testületnek ismeri el. Angliában a Hetednap Adventisták (Seventh Day Adventists) vagy az Irvingisták (Irvingites) törvényes helyzete ugyanaz, mint a hívők számára nézve az államegyházzal versenyző nagy felekezeteké. Franciaországban Hyacinthe atya congregatiója vagy a Deux Sèvres concordatumellenes katolikusainak maradványai nincsenek oly helyzetben, mint az állam által fizetett ágostai hitfelekezet vagy a református egyház, habár ezen befogadott protestáns felekezetek aránylag kisebb fontosságúak a katolikus egyházhoz képest mint a wesleyánusok az angol egyház mellett. Következésképp Franciaországban nem volna kivihetetlen, hogy a senatusban való hely elfoglalását bármely nevezetesebb vallásfelekezethnél előforduló magas állás járulékává tegyék. Ez egyik jellemző vonása volt annak az első tervezetnek, melyet a nemzetgyűlés bizottsága javaslatba hozott¹ és melyet

¹ A Commission des Trente jól kidolgozott tervezete megérdemli, hogy a papíron levő alkotmányok bámulói tanulmányozgassák. A senatorok felét kinevezte volna a végrehajtó hatalom feje, a többi 150-et e célra kiküldött választóttestü-

később mint túlságosan mesterkélten és bonyolódottat elvetettek.

A nemzetgyűlés még egy hasonló tervezetet vett fontolóra, melyet Bardoux mérsékelt köztársasági ajánlott; e szerint általános szavazással választották volna a senatust, de kizárólag oly egyének sorából, kik a negyven évet már elérték és tizenhat kategória közül valamelyikbe tartoztak.¹

Talán nem haszon nélkül való, ha a választhatóság eme kategóriáin végig pillantunk, hogy lássuk, vajjon felhasználhatók volnának-e egy angol felsőkamarai reform czéljára. A kategóriák közül három egyházi kategória volt — a római katolikus hierarchia és a protestáns meg zsidó községek főtisztviselői. A többiek magokba foglalták az alsó kamara tagjait; a régibb törvényhozó és alkotmányozó gyűlések tagjait (ez utóbbi minősítés eszünkbe juttathatja, hogy

letek választották volna. Az elnöki decretummal kinevezendő senatorok közé nem tartozik néhány *ex officio* senator (sénateurs de droit), a milyenek a bibornokok, tábornagyok, tenger-nagyok, egy-két legfelső törvényszéki bíró és az institutnak öt, a testület által választott tagja. A senatus kinevezendő felének többi részét az elnök a katolikus hierarchia, az ágostai hitvallás, a reformált egyház és a zsidó hitközség magas tisztviselői, a semmitőszék, a nemzetgyűlés, az institut tagjai stb. sorából szemelte volna ki. A senatorválasztó testületeket oly szavazó polgárok alkották volna, kiknek minősítését vagy egy tuczat, de kivétel nélkül többé-kevésbé bonyolult szavazási jogezimre akarták alapítani (*Annales de l'Assemblée Nationale* T. 34 Annexes).

¹ Ass. Nat. Séance du 12 Février 1873. Ez a javaslat csak feltámasztása volt annak, melyet Dufaure mint a kabinet alelnöke 1873 májusában terjesztett be, még mielőtt Thiers lemondott.

ezúttal már a tizennegyedik alkotmányt állították össze Franciaországban, még pedig egy emberöltő alatt); a megyei főtanácsok (conseils généraux) tagjait; olyanokat, kik valamikor miniszterek vagy nagykövetek voltak; a legfőbb törvényszékek bizonyos biráit; tábornagyokat, tengernagyokat és tábornokokat; a gyarmatok kormányzóit; a legalább 30,000 lakossal bíró városok mairejeit; bizonyos egyetemi méltóságokat; a francia bank bizonyos tisztviselőit; és a kereskedelmi kamarák elnökeit.

Már most vagy fele ezen „választható“ kategóriának, a melyek pedig a francziáknak kezök ügyébe esnek, Angliában nem bir semmiféle hivatalos léttel. A párisi katolikus érsek és a protestáns consistorium elnöke a vallásügyi miniszterium hatáskörébe esnek s az elsőt tényleg a kormány jelöli ki. Angliában a római katolikus püspök méltóságát az állam nem ismeri el s kinevezését idegen hatalomnak köszöni;¹ a Wesleyan Conference elnökének állását pedig ép oly nehéz volna egy Act of Parliament szövegébe felvenni, mint akár a Marylebone Cricket Club elnökségét. A francia kereskedelmi kamarák elnökei hasonlókép törvényesen körülirt hatalmú és ez állami köz-

¹ Hogy a concordatum következtében mi módon nevezik ki a francia püspököket, azt majd legközelebb fogom előadni. Angliában, midőn Manning bíbornok 1884-ben, mint a munkásosztályok lakásviszonyaival foglalkozó királyi bizottság tagja, közvetlenül a walesi herceg után legelső helyen következett, más különböző rangú peereket megelőzve, a belügy-miniszterium, mely magánegyesség folytán neki ezt a kiváló helyet juttatta, nem ismerte el az ő érseki czímét. Ennek következtében a királyné aláírásával kijelölt bizottságban csak bíbornok és theologiai doctor czímmel fordult elő érseki voltára való minden hivatkozás nélkül.

igazgatásnak alárendelt személyek, míg valamely angol kereskedelmi kamara elnöke, bármilyen fontos az állása, a törvény szempontjából egyszerűen egy magánvállalati előlülő, mint bármely dalárda vagy horgászegyesület elnöke. Az Institut de France-nak és kipéczézett akadémiáinak megfelelőt nem találhatunk a mi országunk tudományos és művészeti testületei között; a francia egyetem méltóságai is hivatalos minőségökben a közoktatási miniszter alá tartoznak. Mindezek a kategóriák, a melyekből nehézség nélkül lehetett volna senatorokat választani, kétségtelenül magokba foglalták Franciaország szellemileg kiváló vagy üzleti kapacitásait. Azonfölül a kormánygépezetnek teljesen beillesztett részei voltak s a ki csak oda tartozott, mindenkinek megvolt a törvény vagy szabályzat által meghatározott helye. Egyszersmind azon osztályokat képviselték, melyek legalkalmasabbak a demokrata túlkapások ellensúlyozására. Mindazáltal az alkotmányozó gyűlés a maga conservatív többségével, mely a senatus létesítését úgy fogta föl, mint a demokratia megakasztását, ezt és a hozzá hasonló javaslatokat mind olybá vette, mint a House of Commons a Disraeli-féle phantastikus választási törvényeket 1867-ben. Ha tehát a legtapasztaltabb közvélemény a senatorságra való ilyen minősítéseket mesterkélteknek tekintette oly országban, a hol azok a nemzet háztartásának kiegészítő részei és a hol a második kamarát még ezután kellett feltalálni, némi fogalmunk lehet, hogy egy új alkotmányokhoz nem szokott országban milyen nehézségekbe ütközhetnék már eleve minden kísérlet, mely arra irányulna, hogy olyan új törvényhozó-rend létesüljön, a mely rendnek minősítését előbb nagyrészt mesterségesen kellene megcsinálni.

Politikai tudósra nézve nem volna érdemes, hogy a nemzetgyűlés három ülészakának vitáit és a bizottságoknak a senatus szervezéséről készített jelentéseit elejétől végig átolvassa, a mint nekem meg kellett tennem, — hacsak nincs valami határozott célja. A beszédek végtelen sorozata, melyek közül igen sok ép oly ékesszóló mint tanulságos, a mélyelmjű és gondosan kidolgozott jelentések, a gyűlésben meg-ejtett, hol érthetetlen, hol ellenmondó szavazások mind csak azt mutatják ki, hogy egy második kamara létesítése, még a legkedvezőbb körülmények között is, mily óriási nehézségekbe ütközik. Tanulságot méríthetnek ebből mindazok a reformerek — nevezzék őket akár radikálisoknak akár conservativeknek — a kik egy tiszteletre méltó intézményt javítani és tökéletesíteni szeretnének vagy pedig egészen elsöpörni, hogy helyette új épületet emeljenek. Vajjon a lordok házának eltörlése vagy reformja volna-e jobban elhírtelenkedett eljárás, annak eldöntése nincs itt helyén. Azt mondják, hogy lelkiismeretes építészek és restaurálók Angliában nagyobb pusztítást végeztek a régi műemlékeken, mint Franciaországban a forradalmi gyújtogatók; és mély igazság rejlik úgy a mondásban mint alkalmazásában.

III.

Két évi tétovázás és alkudozás után, 1875 február 24-én megszavazták a senatus szervezésére vonatkozó alkotmánytörvényt. A 300 senator közül 75 kinevezendő volt és elmozdithatatlan, ezeket első ízben a nemzetgyűlés válogatta össze, még mielőtt feloszlott. A többieket (Algirra és a gyarmatokra jutó hétnek kivételével) megynként kellett választani, s az egy-

egy megyére eső senatorok száma a lakosságtól függött. Megyéenként a választó testület a megye alsóházi képviselőiből, a megyei tanácsok (conseil général), a kerületi tanácsok (conseils d'arrondissement) és a községi törvényhatósági tanácsok tagjaiból állott. A kinevezett elemet később kiküszöbölték; de minthogy a választó testület még most is ugyanazon kategóriákból szedi ujonczait, jó lesz egy pillanatig fontolóra venni, vajjon az a rendszer, mely több mint husz éven át fentartotta magát Franciaországban, mintául szolgálhatna-e egy angolországi második kamara alakításánál. Ha a county (grófság) oly választási területnek vétetik, mely megfelel a départementnek (a gyarmatokat itt mellőzni kell, mert nincs semmi hasonlóság Angliának és Franciaországnak más világrészekben levő birtokai között), abban az esetben nem nehéz szert tenni a választók első három csoportjára. Parlamenti tagok, grófsági és kerületi tanácsosok eléggé hasonlítanak képviselőkhöz, conseil général és conseil d'arrondissement-beli tanácsosokhoz abból a szempontból, hogy a senatorválasztók kívánt csekély része kiteljék belőlük. De mikor a községi törvényhatósági tanácsok felé fordulunk, azonnal nyilvánvaló lesz a gyökeres különbség a francia és az angol szervezet között; mert helyi kormányzatra vonatkozható összes reformjaink — a jurisdictio összeütközése, a birtok- és határviszonyok összebonyolítása nélkül — még egy félszázad alatt sem darabolhatják apró községekre az egész Egyesült-Királyságot.

A senatus választói ötödik részben a községek küldöttjei voltak. A 36,000 községi helyhatóság mindegyike, nagy és kicsi egyaránt, egy-egy senatorválasztót küldött, míg a képviselők, a megyei és a kerületi

tanácsosok mind összevéve csak körülbelül 7000-re rugtak. Gambetta úgy is jellemezte az új senatust, hogy az „Franciaország községeinek nagy tanácsa”,¹ és ez a jellemzés 1884-ben teljesen be is vált, mert akkor a senatorok kinevezésének véget vetettek, a helyhatósági kiküldöttek számát növelték, úgy hogy a népesebb községek nagyobb arányú képviselőt nyertek. Gambetta mondását még bírálat tárgyává fogom tenni, de ha használtatott, akár meggondoltan, akár csak szónoklati figuraképen, elének tárja a községnek mint választási alapnak fontosságát. Minthogy pedig minden talpalatnyi francia föld, falun úgy mint városban, valamely helyhatósági tanács alá tartozik, egészen hiábavaló volna annak megfontolása, hogy vajjon a francia senatus alapvonásai szerint összeállított második kamara életbe léptethető volna-e valaha oly országban, melynek közigazgatása nem a községi rendszeren alapszik.

A reactionáriusok elmulasztották hasznukra fordítani a törvény azon intézkedését, mely bevitte a senatusba a kinevezett elemet; pedig nemzetgyűlésbeli többségöknek ez volt a főműve. A köztársaságiak belesnyugodtak abba a kikerülhetetlen sorsba, hogy éveken át kisebbségben lesznek, egy nagy csoport monarchista kineveztetése folytán, kik majd életfogytiglan senatorok lehetnek, bár a közvélemény nem támogatja őket. Még a vérmes Gambetta is csak annyit mert jósolni, hogy nem jut be imperialista. S valamennyi párt nagy bámulatára olyan féltékenykedés támadt a reactionáriusok között — a mennyiben a legitimisták még a bonapartistákon is túltettek az orleanisták iránt

¹ Discours de Belleville, 1875 aug. 23.

való gyűlöletben — hogy az a gyülekezet, a hol a köztársaságiak kisebbségben voltak, az életfogytiglan kinevezendő 75 senator közé csak 18 különböző árnyalatú monarchistát jelölt ki.¹ A többi 57 mind köztársasági volt. De a köztársasági pártnak jóval nagyobb taktikai ügyessége hiába lett volna a reactionáriusok bámulatos botorsága nélkül; ezek — meg kell valani — már a háború ideje óta mindig tökéletes következetességgel jártak el, valahányszor józan belátásuknak vagy akár csak kezdetleges önfentartási ösztönüknek kellett valami próbáját adniok. Ekkép az elmozdíthatatlan senatorok reactionárius intézménye, a reactionáriusok ügyetlensége folytán, megmentette a köztársaságiakat attól a szánalmas, fájdalmas kisebbségtől, mely a felső kamarában reájok várakozott; mert a legelső országos senatorválasztáskor vereséget szenvedtek.² Az új alsókamarában,³ mindazáltal, kétszer annyian voltak a republikánusok, mint különböző csoportbeli ellenfeleik összesen.

A senatusnak jogkörébe tartozott, hogy az elmozdíthatatlan tagjainak sorában támadt üresedéseket maga töltsse be. Az első ily alkalommal⁴ két szavazattöbbséggel Buffet választatott meg, a monarchista vezérférfit, ki előbb az országos választásnál mind a két házból kibukott. A köztársaságiak kedvezőtlenül bírálgatták, hogy a reactionáriusok csekély többségek

¹ 1875 deczember. Volt 15 royalista, orleanista és bonapartista, továbbá 5 „Constitutionnel“, a kiket azonban a fenforgó körülmények között nem lehetett mind a monarchisták közé számítani.

² 1876 január.

³ 1876 február.

⁴ 1876 június.

felhasználásával olyan embert juttattak be, ki a választók szavazatait nem volt képes megnyerni; pedig egy választó gyülekezetre ruházott cooptatív hatalomnak a főhaszna épen az, hogy biztosítja egyes kiváló férfiak jelenlétét, a kik más módon nem juthattak be. Hogy a két párt szavazata olyan közel járt egymáshoz, ez azt mutatta, hogy a köztársaságpárti senatorok elszántan küzdöttek a köztársaságért. Mindamellett nemsokára oly eset merült fel, mely — a mint évek eltelte után visszatekintünk rá — azt az elméletet támogatja, hogy minden második kamara, már néhány havi fennállás után is, összes tagjaiban, bármilyen volt is eredetük és hajlamuk, végzetszerűen oly sajátos szellemet ébreszt, mely ellenkezik a törvényhozás alsóbb ágához tartozó társaik szellemével.

Controversia támadt a két ház között egy nagyon régi, parlamentáris kormányzati rendszerekben örökké vitás kérdés fölött, vajjon a felsőháznak van-e joga beavatkozni a népképviselői gyűlés pénzügyi javaslataiba. A vita az új alkotmány egy záradékának szövegezése körül forgott, a mely azt rendelte, hogy minden pénzügyi törvény legelsőben is a képviselők kamarája elé terjesztessék és ott megszavaztassék.¹ A senatus, melyet az alkotmány nem zárt ki a pénzügyi törvénykezésben való minden részvételből, a budget-törvénybe egy egészen új határozatot vett fel. A kamara szónokai megengedték, hogy a senatusnak joga van a költségvetés egy tételét redukálni, vagy akár az

¹ L. C. du 24 Février 1875, art. 8. Les lois de finances doivent être en premier lieu présentées à la Chambre des Députés et votées par elle“. E clausula kétértelmű szövegezésén sohasem javítottak. (L. C. betűik a jegyzetekben Loi Constitutionnelle helyett vannak.)

egészet elvetni; de úgy okoskodtak, hogy az az intézkedés, mely szerint a pénzügyi törvényhozásnak az alsókamarából kell kiindulnia, megfosztotta a felsőházat a pénzügyekben való kezdeményezés jogától. A senatus ragaszkodott vélt jogaihoz, s tagjainak mintegy öthatoda szegült ellene a kamara igényeinek. Látszott ebből, hogy a köztársasági elvnek a monarchikus elvvel szemben tüzes harczeit is, pusztán csak azért, mert egy constituált testület tagjai voltak, már e testület előjogait tiszteletben tartó szellem szállta meg, a párthűség rovására. Gambetta erélyesen védte azt a tételt, hogy a parlamentáris kormány hagyományai, valamint általános politikai okok ujmutatása szerint pénzügyi dolgokban csak az a kamara illetékes, mely a nemzetnek közvetlen képviselője. E beszéde nem a legszerencsésebbek közül való: a nagy szónok dialektikai érvelésben nem volt nagyon erős. A mint felsorolta, milyen praecedensek találhatók a forradalom óta hozott törvényekben, előadásának nem volt meggyőző ereje, a mi egyébiránt rendes sora a praecedensre való hivatkozásnak. Ennélfogva, míg a rendszerint gyakorlati szellemű népvezér jogtudományi tételeket fejtegetett, a bölcselő Jules Simonnak, ki akkor miniszterelnök volt, jutott feladatul, hogy a két kamara összeütközésének gyakorlati következményeire irányítsa a figyelmet. A köztársaság csak ingatag, ellenzői viszálykodása által szolgáltatott alapon volt felépítve. A parlamenti gépezetnek megakasztását a reactionáriusok anarchiának tüntették volna fel; és Mac Mahon tábornagy joggal és talán sikerrel is próbálhatta volna meg az államcsínyt, melyet a köztársasági párt egyetértése hiúsított meg a május tizenhatodikára következő évben. Végre is a kamara

majdnem egyhangulag elhatározta, hogy hozzájárul a senatus módosítványaihoz.¹

Mac Mahon elnökségének még hátralevő ideje alatt a politikusoknak komolyabb viszályokra kellett ügyelniök, mint a melyek a két kamara között támadhattak. A senatus csekély reactionarius többségében nem volt összetartás és ez a csekély többség is elenyészett, midőn 1879-ben Grévy alatt a köztársasági régime megkezdődött. Ezentúl, valahányszor *conflictus* támadt a senatus és a képviselői kamara között, ez mindig a mérsékelt köztársaságiak ösztönzésére történt, kik nem szerették volna, hogy a köztársaság, mely immár biztosítva volt, a szélső bal kezeibe jusson.²

1881-ben villongás támadt a két ház között. A kamara elfogadta Gambetta kedvencz tervezetét, a *scrutin de liste* alapjára fektetett képviselőválasztást.³ Ez a tervezet a *scrutin d'arrondissement*, (az egy képviselőt választó területek rendszere) helyébe legkisebb választókerületül a megyét (*département*) léptette, úgy hogy minden megye egyetlen választóközönséget képezett és a megye minden egyes választója jogot nyert annyi jelöltre szavazni, a hány képviselője jutott a *département*nek a lakosság arányához képest.⁴ A senatus ellenezte a változást alkotmányos okokból. Waddington, mint a törvényjavaslat előadója, azt állította, hogy az 1875-ki alkotmány készítői a két ház

¹ 1876. deczember.

² Példa gyanánt felhozható a „Lois sur l'enseignement supérieur“-féle antiklerikális „article 7“ elvetése a senatusban (1880 márczius) és a *communardok* amnestiájára vonatkozó módosítatok megváltoztatása (1880 június).

³ 1881 május 19.

⁴ Egy-egy képviselő esett minden 70,000 lakóra.

tagjai közt egyenlőséget kívántak létesíteni, midőn úgy határoztak, hogy a képviselőt a département egy töredéke népszavazással válaszsza, ellenben a kevésbé tekintélyes választótestület által kiszemelt senator az egész département képviselője legyen. Hangsúlyozta, hogy az indirect választásból kikerülő senatorok tekintélyüket vesztenék, ha az egész départementból kikerülő képviselőket is most megilletné a suffrage universel útján való választás. Ez a szemfényvesztő okoskodás a senatus gondolkodásmódját tükrözte és a *scrutin de liste*-tel való kísérlet későbbre maradt, mikor annak fővédője már halva volt. A republikánusok nem értettek egyet e kérdésben és a felső kamara fellépését nem reactionárius győzelemnek tekintették, hanem oly diadalnak, melyet Grévy aratott Gambetta felett.

Ekkép az 1881-ik évi választások alkalmával a köztársasági politikusoknak kisebb gondjuk volt Gambetta sorsa, mint a senatus hatalmi köre. Ama választások azonban majdnem teljesen kiküszöbölték a reactionáriusokat a kamarából és nagy többségét szolgáltatták azoknak, kik a felsőház reformjára kötelezték magokat. A Ferry-féle cabinetnek ezután bekövetkezett bukása, Gambetta miniszterelnöksége, a melyet épen nem időszerűen csakúgy rákényszerítettek; a legtehetségesebb republikánusok által való cserbenhagyatása, midőn az úgynevezett „nagy miniszterium“-ot alakította; kormányának kilencz héttel rá bekövetkezett bukása¹ — oly események, melyeket mindenki ismer, a ki a jelenkor történetével foglalkozott. Ezeknél jobban semmi sem igazolta a demokrata kormány azon bírálóit, kik az állítják, hogy a köz-

¹ 1881 nov. — 1882 jan.

társasági rendszernek átka az irigység, mely a kiválóságot homályra kárhoztatja és a tehetséget ostracismusnak teszi ki. Bizonyos, hogy a kamara republikánusai, kik Gambettát az alkotmányrevisio technikai részleteinek révén hivatalos állásából kizaklatták, kevesebbet törődtek a túlhatalmas senatus igényeinek visszautasításával, mint azzal, hogy gáncsot vessenek a túlságosan népszerű vezér becsvágya elé, a kinek pedig sokan közülök politikai lételöket köszönhették.

Gambetta meghalt és kevéssel utóbb a két ház összezördülése két miniszterium bukását okozta.¹ Napoleon herczegnek a kormányt bírálógaató manifestuma arra indította a kamarát, hogy egy Bonapartenak sértő tette miatt valamennyi Franciaországban uralkodott család száműzetését követelje. A szabadelvű senatorok, kiket az alsóház néhány doctrinaire radikálisa támogatott, visszautasította azt a gondolatot, hogy a köztársaság, a polgárok bizonyos kategóriáját számkivetve, a júliusi monarchia és a második császárság példáját kövesse. A senatus hozzá is járult ehhez a felfogáshoz s ekkor a harmadik miniszterium, a mely már részt vett a küzdelemben, az egész ügynek úgy vetett véget, hogy egy elnöki rendelettel nyugdíjba helyezte az Orleáns herczegeket, a kik tiszték voltak a hadseregben; és a britt alkotmány föltétlen bámulóinak abban a csekély analogiában kellett vigaszt találniok, melyet a Gladstone-féle 1871-ik évi királyi parancs (Royal Warrant) szolgáltatott, az a parancs, melylyel Gladstone a peéreknek a House of Commons kivánságaival szemben tanusított ellenkezését megsemmisítette.

¹ 1883 január—február.

IV.

A senatus reformját 1884-ben kísérlették meg, a mely év tüneményes időpont a harmadik köztársaság történetében, mert a felelős miniszterekből alakuló kabinetek rendszerének elfogadása óta ez volt az első év, mely januártól deczemberig szépen lefolyt kormányváltás nélkül, olyan csoda, mely még csak kétszer ismétlődött.¹ Jules Ferry miniszterelnök a revisió tervezetét bemutatva, kijelentette, hogy annak célja: a két kamara összhangját helyreállítani; de nem tárgyaltak egy oly kérdést sem, mely miatt valaha *conflictus* támadt.² Ennek oka az volt, hogy az alkotmány értelmében a kamara nem kényszeríthette a senatust közös kongresszus tartására, a mi pedig az alkotmányrevisió eszközlésének egyedüli módja lehe-

¹ Thiers, attól fogva, hogy 1871 februárban a végrehajtó hatalom fejévé kineveztetett, egészen a köztársasági elnökségről való lemondásáig (1873 május), a minisztertanács elnökének funkcióit végezte, mialatt Dufaure állandó alelnökként működött; és habár a miniszteriumban Thiers visszalépésekor az eredeti tagok közül már csak kettő foglalt helyet, e kabinet mint testület sohasem lépett vissza. Mac-Mahon tábornagy ugyanezt a gyakorlatot követte az 1875-ik évi alkotmánytörvények elfogadásáig, azzal a különbséggel mégis, hogy a névleges alelnök tényleges miniszterelnök volt, kitől a miniszterium, a míg fennállt, nevét vette és kinek visszavonulása az egész kabinet bukásával járt. A második eset 1873 óta, hogy egy kormány létele január 1-től deczember 31-ig tartó teljes éven túlterjedt, 1891-ben fordult elő, a midőn az 1890 márcziusban alakult Freycinet-cabinet 1892 februárig tartotta magát. Méline miniszteriuma megújította a csodát 1897-ben.

² Chambre des Députés, Séance du 24 Mai 1884.

tett; csak úgy vehette rá a senatust az együttes ülésre, hogy előre megegyeztek a tárgyalandó kérdésekre nézve. Leon Say, bár nyíltan a felsőház választási reformja mellett foglalt állást, mégis kijelentette, hogy semmi áron nem volna rávehető a congressus elfogadására, míg arról nem biztosítják, hogy a senatus pénzügyi kiváltságai nem lesznek vita tárgyai.¹ Minthogy a senatorok nagy többsége minden pártból vele tartott, a revisió beláthatatlan ideig elmaradt volna, ha a kamara nem ragaszkodik a kérdés sürgős elintézéséhez.

Ferry parlamentáris ügyessége, a melynek valóságos diadaloszlopa volt az ő miniszterségének eddig utól nem ért kétévi tartama,² ebben a helyzetben is megtalálta a mentés módját. Meggyőzte a kamarát arról, hogy az országot főleg érdeklő kérdés most a senatus választási reformja, melynek biztosítása végett érdemes áldozni egy keveset. Ezek után, mikor a congressus egybegyűlt, a senatusra vonatkozólag mindössze annyi történt, hogy az alkotmánytörvényből kihagyták azokat az intézkedéseket, melyek a felsőkamara választását szabályozták. A senatus is úgy gondolkozott, hogy e pontok inkább kiegészítő, mintsem alkotmányos természetűek; minthogy pedig a két kamara elvét az 1875-ki alkotmány első cikkelye biztosította, helyesebbnek tetszett a senatorválasztásokat ugyanoly törvényes alagra helyezni, mint a képviselőházi választásokat.³

¹ Sénat, Séance du 24 Juillet 1884.

² 1883. febr. 1885. márcz. Méline miniszteriuma (1896—1898) nem egészen annyi ideig maradt fenn.

³ Az 1884. aug. 13—14-ki alkotmánytörvény azonfelül, hogy

Eme események története tanulságos. Mutatja, hogy egy demokrata államban és korlátolt választási jog alapján létrejött felsőkamara, oly időpontban, midőn a reactionárius erők végelgyengülésig megcsappantak, midőn a demokrácia diadalmaskodott és a köztársasági intézmények még nem vesztették el hitelüket, mikép volt képes visszautasítani előjogainak csorbitását, melyet általános szavazással választott népképviselőt követelt. Még nagyobb jelentőségű az, hogy a szenatori állás biztosítékai oly alkotmányban találtattak meg, melyet egy monarchista gyűlekezet szövegezett; mert ez a tény a választó közönség ellenséges magatartását provokálhatta volna. Semmi ilyes nem történt; és ha forradalmakra nagyon is hajló országban egy második kamara igényeinek ennyire eleget tettek, valószínű az is, hogy csendesebb államokban egy felsőház, csak valamelyest demokrata alapon szervezve, büntetlenül fejthetne ki olyan erejű obstructiót, a milyennel egy régi és formátlan intézmény sohasem merne fellépni.

Ha a francia senatus, miután kiváltságait sikerült érintetlenül fenntartania, nem obstruált, ennek egyik

az 1875. február 24-ki törvény 1—7. cikkelyének alkotmányos jellegét visszavonta, még csak három cikkelyből állt: ezek egyike azt az időt határozta meg, melyen belül a parlamenti választásnak és az ülések megnyitásának meg kellett történnie oly esetben, ha az elnök a felosztatást rendelte el; a második törvénybe igtatta, hogy a kormány köztársasági formája sohasem tehető revisió tárgyává és hogy elnök nem választható oly családból, mely valaha Franciaországban uralkodott; a harmadik visszavonta azt az intézkedést, hogy a parlament egybegyűlte után való vasárnap nyilvános imákat kellett mondani a templomokban, — jeléül annak az antiklerikális láznak, mely Ferry kormányzása idejében legmagasabb fokra hágott.

oka az lehet, hogy nem igen volt mit obstruálni. Ritkán történik, hogy az alsóháztól átküldött törvényeket elvessen; mert a képviselő-kamarának, mint azonnal látni fogjuk, nem az a felfogása, hogy a törvényhozó testületnek törvényhozás a főfeladata. Igazán, e tekintetben a senatus a szorgalom mintaképeül szolgálhat a népképviselői gyülekezetnek, mely folytonosan foglalkozik közhasznú tervekkel, a melyek azonban sohasem válnak törvényekké, mert a kamarának nincs ideje tárgyalásukra. 1884-ben az általános megkönnyebbülés érzete követte az új alkotmánytörvény elfogadását, mert a francia nemzet, a mióta politikai lételnek örvendett, most érte meg először, hogy békés úton revideálta alkotmányát. Ebben találtak vigaszt azok a bírálók, a kik az elért eredményt a háromévi küzdelemhez képest kissé soványnak vélték.

A senatus reformját e szerint rendes törvényhozási eljárással kellett végrehajtani. Szervezetének leglényegesebb változása az elmozdíthatatlan senatorokra vonatkozó záradék megsemmisítése volt. A figyelemreméltó beszéd daczára, melylyel Schérer, mélyértelmű böleseleti alapon, az elmozdíthatatlan elem védelmére kelt,¹ a balközép elpártolt a kinevezési elvtől. Befolyásolta a senatorokat nemcsak a közvélemény, mely az elmozdíthatatlansági rendszer ellen fordult, hanem attól való félelmök is, hogy e rendszer meghagyása esetén valami módozatot kell majd elfogadni, mely szerint a két ház congressusa nevezné ki az „elmozdíthatatlanokat“. Ilyenformán a képviselőháznak módjában lenne, hogy beavatkozzék a senatus összeállításába; ettől jobban visszariadt a senatus, mintha kiváltsá-

¹ Sénat, Séance du 4 Nov. 1884.

gaiban szenved bármilyen veszteséget. Ebben csak kölcsönös féltékenység nyilvánult, a mi felső- és alsóház közt mindig megvan. Minél inkább hasonlít egymáshoz felső- és alsóház, eredetre és jellemre nézve, alkalmasint annál élesebb antagonizmus fog kifejlődni közöttük.

Így hát az egész senatus választott testületté lett.¹ Az új szervezési törvény² szerint alkotott választótestületeket ugyanoly elemek képezték, mint előbb. A reform abban állt, hogy a községi helyhatósági delegáltak száma a községek népességének arányában nagyobbodott. A legkisebb községek tovább is

¹ Ezután is 300 tagból állt a senatus. Az elmozdíthatatlan, a nemzetgyűlés és senatus által kinevezett senatorok életfogytig megmaradtak állásukban; de addig is, míg haláluk vagy lemondásuk bekövetkeznék, 75 székök névszerint megjelölt département-ok között osztatott szét, a lakosság arányában. Így a Seine és a Nord a régi törvény szerint őket illető öt-öt senator helyett tizre, illetőleg kilenczre tarthatott számot és így valamennyi megyében, a tiz legkevesébbé népes kivételével, arányosan felemelték a senatorok számát. Törvénybe iktatták, hogy a mint az elmozdíthatatlanok között üresedés támad, sorsolással kell meghatározni a megyét, mely új senatort választ s ezt addig kell folytatni, míg meg nem lesz a teljes szám valamennyi départementben, a mi ugyan be fog nyulni a XX. századba is, mert az elmozdíthatatlanok hosszú életű fajból valók. Ezután is megmaradt az 1875-iki szabály, hogy a senatorok kilencz évre választatnak, egy harmadik pedig három évenként újra választandó. A ház három évenként való megújulásának rendszerét is megtartották. Három sorozatba osztották be minden megyét, s a mint a sorozatok következtek, minden egyes sorozat összes senatorai új választás alá kerültek, tekintet nélkül arra, hogy kitöltötték-e az egész kilenczévi időtartamot, vagy csak épen hogy beléptek a senatusba.

² Loi du 9 Décembre 1884.

egy-egy senatorválasztót delegáltak, míg a legnagyobbak közül egy-egy huszonnégyet is küldött a választótestületbe.¹ Ez némileg segített azon, hogy a nemzetgyűlés aránytalanul nagy súlyt adott a kis vidéki községeknek, de az aránytalanságot nem szüntette meg teljesen. Girondeban például Bordeaux városának 24 delegáltja egy negyedmillió lakosnak a képviselője, holott e roppant kiterjedésű megyének 550 községe között vannak 24 delegáltat állító csoportok, melyek együttvéve sem teszik ki egy ötvened részét Bordeaux lakosságának.² Más oldalról, ha ez a város, mely Gironde egész lakosságának egyharmadát foglalja magában, a községi helyhatósági delegáltak egy harmadát nevezhetné ki, valószínű, hogy a nagy városoknak a saját határukön mindig túlterjedő befolyásánál fogva a választó-testület többsége Bordeauxnak és a befolyása alatt álló községeknek szavát juttatná kifejezésre a vidéki képviselőteljes elnémitásával. Az 1884-iki törvény bírálói azt állítják, hogy e törvény a kis városokat túlsúlyra emelte. Rámutatnak arra, hogy Lyonban 22,000, Marseilleben 17,000 lakóra esik egy-egy delegált, holott oly városokban, melyek népessége 3000 és 5000 között áll, minden

¹ A tanácsosok számát minden helyhatósági tanácsnál a községek népessége arányában a „Loi du 9 Décembre 1884“ szabályozza; a mely szerint a legkisebb községekben, a melyek lakóinak száma nem éri el az 500-at, tíztagú a tanács. A szervezési törvénybe bevették, hogy a tíztagú tanács egy delegáltat választ, a tizenkéttagú kettőt, a tizenhattragú hármat, és így tovább a 36 tagból álló tanácsig, mely 24 delegáltat választ. Kivételes intézkedés történt Párisra nézve, a melynek 80 tagú tanácsa 30 senatorválasztó delegáltat kapott.

² A Gironde-beli 24 legkisebb község (24 delegálttal) együttvéve 3000 lakosú, a mi Bordeaux lakosságának alig egy nyolczvanada.

500 lakosra, minek folytán az 1875-ik törvényben a falusi községeknek juttatott előnyös helyzet most a kisvárosi központokra szállt át. Az efféle hibáztatások csak azt mutatják, milyen nehéz indirect választási rendszert úgy tervezni, hogy egyenletes képviselőlet biztosítható legyen.

Az új törvény¹ semmikép sem rendezte a két ház egymáshoz való viszonyát és a régi vita csakhamar megújult azon budget alkalmából, melyet a kamarában tárgyalni kezdtek, épen mielőtt a senatus reformja törvénynyé lett. A senatorválasztások² még növelték a felsőháznak amúgy is nagy republikánus többségét. E ház magatartását tehát nem lehetett a reactionáriusoknak felróni, habár az egyenetlenség okozója az volt, hogy a kamara törölt a vallásügyi tárca költségvetéséből, ragaszkodva ahhoz az izgató politikához, mely hihetőleg még akkor is a Jules Ferry nevéhez fog fűződni, midőn ez államférfiúnak kiváló képességei már rég feledve lesznek. A senatus helyreállított bizonyos tételeket, melyeket a kamara megnyirbált, hogy ne kerüljön annyiba a papok kiképzése és fizetése.³

¹ Egyéb rendelkezései csupán a senatorjelöltek minősítésére vonatkoztak. Kimondatott, hogy Franciaországban uralkodott családok tagjai nem választhatók, valamint a hadsereg és tengerészet tisztjei sem, kivéve a tábornagyokat, tengernagyokat és a tábornokok bizonyos kategóriáit.

² 1885. jan. 25.

³ Bizonyos tételek visszaállításával azt a helyes elvet juttatta kifejezésre a senatus, hogy a parlamentet nem illeti meg a törvényeknek indirect módon, a költségek megtagadásával való eltörlése; de midőn a kamarával megvolt a compromissum, a senatus nem ragaszkodott többé a fentebbi elv alá eső egyes tételekhez.

A kamrában a senatus módosítványainak teljes elvetését javasolták. A tárgyalás végett kiküldött kamarai bizottság nem akart annyira menni; de azt az elvi kijelentést tette, hogy az alsóháznak joga van a költségvetést, melyet visszaküldtek hozzá, véglegesen elintézni, nem közölve azt másodizben is a senatussal. Ebben ki volt fejezve, hogy a kamara pénzügyi dolgokban a legfőbb hatalom, tehát döntés történt a tulajdonkép még vitás kérdésben. Végtere a kamara az újból felvett tételek egyikét elfogadta, a többieket pedig a senatus visszavonta. A senatorok republikánus csoportjai, melyeket nem lehetett klerikális hajlamokkal gyanusítani, az agg Hippolyte Carnot beszédje útján kijelentették, hogy csak az államra való tekintetből engednek, hogy a közügyek teljesen meg ne akadjanak, de máskülönben a felsőház pénzügyi dolgokban teljesen egyenlőjogú az alsóházzal.¹

Fontos megjegyeznünk, melyik volt a főérvük a tétel támogatására. E célra az általános elv szolgált, hogy az alsókamarának pénzügyi dolgokban való főbb hatalma csak akkor ismerhető el, ha csupán az alsókamara olyan törvényhozó-testület, mely választáson alapul. Úgy okoskodtak, hogy a második császárság idejében a senatus csak azért volt kénytelen elfogadni a corps législatif költségvetését, mert a senatus kinevezett testület volt,² és hogy az ősi mintaparlament-

¹ Séance du 21 Mars 1885.

² Természetesen hiábavalóság a második császársághoz folyamodni, ha parlamentáris kormányzati praecedensre szorulunk. Jules Simon a senatus és a kamara között 1885-ben felmerült controversia alkalmával elbeszélte, hogy III. Napoleon uralma alatt elvül elfogadták, hogy a senatus mint kinevezett testület a választott corps législatif pénzügyi javaslataiba nem avatkoz-

ben, melyre minden alkotmányos kormány tisztelettel tekint föl, a House of Commons-nek csak azért van túlsúlya a pénzügyi kérdésekben, mert a lordok háza öröklő és kinevezett gyülekezet. A kik az angol alkotmány reformjára törekszenek, ebből okulhatnak s elgondolhatják, mi történnék esetleg, ha a mi felső-kamaránkat újra szerveznék. Alapját vesztette az a feltevés, hogy a kamara reformját a nép parancsoló akarata fogja a House of Commons-ban ülő képviselői által formulázottan követelni. Általánosabban elterjedt vélemény, hogy a peerek házának új alapon való felépítését, ha ugyan megkísérlik valaha, épen a saját tagjai által jelzett terv szerint fogják végezni. El nem képzelhető, hogy százados hagyományokkal magasztosult gyülekezet a világ törvényhozó-testületei között elfoglalt és tisztelettől környezett polczáról önként leszálljon a legújabb alkotmány-kísérletezés szintjére, ha csak valami lényeges kárpótlást nem kap érte. Ha a lordok háza ekkép, félig-meddig képviseleti testületté válva, biztosítaná magának a pénzügyekkel való foglalkozás jogát, ennek tényleges következménye csak a két kamara örökös harca lenne, melyet még súlyosbitana az átídomított háznak előbb nem is álmodott obstructionális hatalma. Történelmi eredménykép elő-

hatik, s ez így is maradt 1870-ig, mikor a szabadelvű császárság alatt a parlament reformja is szóba került. Ekkor azt indítványozták, hogy a senatus és az úgynevezett assemblée populaire az adótörvények dolgában egyenlő rangúak legyenek; de visszavonták az indítványt, mert kiderült, hogy azok a törvény értelmében úgyis egyenlő jogokkal bírtak. Tehát a császár egész uralma alatt, mely már néhány hónappal utóbb véget ért, senki sem volt oly kíváncsi, hogy az alkotmány egész szövegét vizsgálta volna. (Sénat, Séance du 20 Mars 1885.)

állna a parlament felsőházának oly intézménynyé való átalakulása, mely annyi érdekkal sem bírna, mint valamelyik legifjabb gyarmatunk rögtönzött törvényhozó-testülete; egyúttal pedig a House of Commons ötszázados előjogát¹ feladná, vagy legfeljebb megcsonkított és vitás járulékkép tartaná meg.

Az imént előadott összeütközésre következő évben kezdett szerepelni Boulanger tábornok, ki eleinte a radikálisok pártfogoltja volt, de csakhamar a köztársasági régime által támasztott és mindinkább növekedő elégtelenség megtestesülésévé vált. Ekkor tünt ki a senatus conservativ jellege, — conservativ nem monarchista értelemben, hanem ama középosztály érzületének kifejezéseképp, mely Franciaországban mindig a létező kormányforma fenntartása mellett van, holott a demokrata kamara sokkal készségesebben fogadja a caesarismusra irányuló törekvést, mely a nemzeti jellem lappangó sajátsága.

Minthogy a boulangista mozgalom kezdete és vége két általános képviselőválasztás közé esett,² nem volt szükség a senatus actiójára a köztársaság megmentése céljából, mert hiszen a senatus republikánus többségével sohasem állt szemben a kamara boulangista többsége. Valószínű azonban, hogy a senatus létezése tartóztatta vissza a képviselőket, hogy a boulangismushoz nem csatlakoztak oly nagy szám-

¹ 1408-ban, IV. Henrik uralkodásának 9-ik évében, fogadták el a parlamentáris törvényhozás elvélül, hogy az alsóháznak kizárólagos joga van pénzügyi törvényjavaslatokat megszavazni. (Hallam, *Middle Age* c. VIII. pt. 3.)

² Az 1885-iki választások idejében Boulanger tábornok létezéséről mitsem tudott a nemzet, mielőtt pedig 1889-ben újból választottak, ő már hátat fordított az országnak.

mal, mely túlsúlyra emelkedését lehetővé tette volna. A közönséges fajtájú politikusok igen nagy kísértésnek voltak kitéve. A közbeeső választásokból kitűnt, hogy a ház felosztása esetében, határozottan boulangista színezet nélkül akár radikális, akár reakcionárius képviselőt igen keveset választottak volna. A tábornok a radikális revisionisták találmánya volt, és bármennyi ragaszkodással segítették őt a monarchisták, sohasem szünt meg fitogtatni köztársasági érzületét. A republikánusok ennél fogva vezérletére bizhattak magokat, a nélkül, hogy ezzel a hittagadás látszatát vonták volna magokra. Minden nagy polgári mozgalom alkalmával, különösen a forradalomra hajló országokban, mindig van egész tömege a politikusoknak, kik az árral úsznak és készek a nyertes párthoz szegődni. Önfenntartás az emberi ösztönök legerősebbike; és ebben az esetben egy ideig úgy látszott, hogy népképviselőnek nincs más módja politikai lételemének megóvására, mint ha elismeri vezérül ezt a kardcsörtető szerencsevadászt. Annyi képviselőt, a mennyi arra kellett, hogy neki többsége legyen a kamarában,¹ rá lehetett volna venni, hogy hozzá pártoljon, ha nem szolgál akadályul az a tudat, hogy a senatus minden, az alkotmány ellen irányuló, kísérletnek útjában áll, míg nem veszik igénybe a választók döntő szavát. Az egész felsőház merőben Boulangerellenes volt. A republikánus senatorokat, minthogy az

¹ Még Boulanger tábornok menekülése után is (1889 április), midőn nevének varázsát az egész országban végzetes csapás érte, a kamarában 213 képviselő ellene szavazott annak a törvénynek, melylyel az ő ügyében ítélkező főtörvényszék eljárását szabályozták. A többség 309 volt. A kisebbségből ötvenen

általános szavazás szeszélyeitől nem függtek, semmi sem csábíthatta arra, hogy elveiket cserben hagyják és népszavazási kísérletekkel könnyelmű játékot űzenek; a reactionárius kisebbséget pedig, a mely főleg monarchistákból állott, nagy aggodalommal töltötte el, hogy a párisi gróf szövetségelt a tábornokkal, ki Aumale herceget kiüzte a hadseregből.

Az alkotmánytörvény rendelkezése szerint a senatus, a tanácselnök rendeletére, bírósággá alakulhat, mely maga elé idézhet bárkit, ha az állam biztonságát veszélyeztető tettel vádolják.¹ Ezt a megtorló hatalmat hozták működésbe Boulanger tábornok és állítólagos bűntársai, Rochefort és Dillon, ellen, 1889-ben. Miután a kamara megadta az engedélyt, hogy egyik tagjával szemben megindítsák az eljárást,² a köztársaság elnöke a senatust főtörvényszéki minőségében egybehívta. A francia bűnügyi vizsgálat eljárását követték: volt titkos vizsgálat („instruction“), melyet senatorok vezettek és nyilvános bírósági tárgyalás, a senatus elnökének vezetése alatt és a közvádoló közbejöttével. A vádlottakat, távollétükben, csaknem egyhangúlag ítélték el,³ a jobboldali senatorok az ítékezésben nem vettek részt és abstinentiájokat meg is okolták az illetékesség hiányának kijelentésével. E végjelenete annak a színjátéknak, mely három éven

republikánusok voltak; ezeket radikális socialistáknak vagy így is nevezték: „Boulangistes et députés qui étaient tout prêts à le devenir“. Ez a csoport, mely hosszú időszakon át mindig szaporodóban volt, ettől kezdve észrevehetőleg megfogyatkozott. (*Année Politique*, Avril 1889.)

¹ L. C. 24 Février 1875, art. 9; 16 Juillet 1875, art. 12.

² 1889 ápr. 4.

³ 1889. aug. 14.

át foglalkoztatta Franciaországot, még csattanosabban bizonyította azt a tényt, hogy Boulanger tábornok után a senatus volt a boulangismus legfélelmesebb gátja. De vajjon a senatus mehetett volna-e valamire a mozgalom megakadályozásában, ha Boulanger maga nem segíti, ez megint más kérdés.

A senatus és a kamara 1896-iki összeütközése csak a nemzetnek e vizályhoz való állásfoglalása miatt érdemel említést. A senatus elvetette a kamara több határozatát, mikor annak többsége épen a Bourgeois-féle radicalis ministeriumot támogatta. Még a husvéti szünet beállta előtt a felsőház engedett néhány vitás pontra nézve. A miniszterelnök elég ügyesen igyekezett a vitát alkotmánykérdés színében tüntetni fel és célzásokat tett, hogy népfölkelést provokálhat a senatus, ha makacsul ellenkezik a népképviselői kamarával. Azonban a szünet alatt a megyei tanácsok, a tavaszi ülészakuk alkalmával, legnagyobbbrészt oly határozatokat hoztak, melyek elítélték a kormány pénzügyi politikáját. Minthogy pedig e testületek tagjai senatori választók, s ők magok általános szavazás útján választattak meg, ilyenformán közvetve azt adták értésére a senatusnak, hogy a miniszteriummal szemben követett ellenzéki magatartása nem ellenkezik az ország akaratával. Ép ezért a senatus, a mint ismét egybegyűlt, merész lépésre szánta magát és megtagadta a madagascari expedícióra kért hitel tárgyalását. A főbb republikánus csoportok szónoka kifejtette, hogy a többségnek nincs szándékában megtagadni a pénzt, de mivel a kabinet a senatusban háromszor ismétlődött bizalmatlansági szavazat daczára állásához ragaszkodott, az ügyek menetét meg akarják akasztani, hogy ezzel a miniszteriumot lemondásra

kényszerítsék. A kamara húsvéti szünetje ekkor még nem ért véget; nevezetes a franciaországi parlamenti rendszer működésére nézve, hogy az alsóház hosszabb szünetet élvezhet, mint a felsőház. Sietve egybehívták tehát a kamarát és a miniszterelnök a szószékről tüzes nyilatkozatot olvasott fel, a melynek az volt a lényege, hogy az ügymenet érdekében kartársaival együtt szívesen lemondana, ha nem félne, hogy a nép számon találja kérni ennek okát.¹ És a kamara, csekély többséggel, protestált a senatus eljárása ellen. A Bourgeois-féle miniszterium lemondott, Méline „mérésékelt“ kabinetet alakított helyette; és a radicalis-socialista lapok egy hétig forradalmi dühös kifakadásokkal voltak telve, — egyéb azonban nem történt. Nem volt Párisban utcái harc, sőt a lakosság legkisebb érdeklődést sem tanusított a válság iránt. S nem elég, hogy a senatus magatartását igazolta a választóközönség teljes közönye, hanem maga a kamara is, azzal a következetlenséggel, mely a francia parlamenti eljárást jellemzi, azonnal bizalmat szavazott az új miniszteriumnak, melyet aztán szokatlanul hosszú ideig meg is hagyott hivatalában.

A ki a parlamenti intézményeket tanulmányozza, tanulságosnak fogja találni a két francia kamara kölcsönös viszonyának ismertetését, úgy, a mint e viszony életbeléptetésöktől számított két évtizeden át kifejlődött. Kitünik belőle, mily teljesen eltérő szellem lengheti át a törvényhozásnak hasonló társadalmi és politikai elemekből alkotott két házát. Együttal szemünk elé tárja, mily hatalmat fejthet ki demokrata államban a felsőház az inkább népies alapon válasz-

¹ 1896. ápr. 23.

tott alsóházzal szemben. Látni fogjuk mindamellet, hogy e hatalom, a midőn tényleg gyakorolják, nem oly nyomatékos, mint természeténél fogva lehetne.

V.

A francziák mindenkor arra törekszenek, hogy politikai változásaik és intézményeik mindegyikét valamely eszme illuztrációjaként magyarázthassák és tekinthessék; a forradalomtól kezdve, melyet, noha pénzügyi és kincstári rendetlenségek elháríthatatlan következménye volt, az emberiség felszabadulásának és a testvériségnek korszaka gyanánt dicsőítettek, a harmadik köztársaságig, melyet, bár a monarchisták egyenetlenkedéseinek véletlen szülöttje volt, mégis úgy fogtak föl, mint a nemzet visszatérését a kissé higitott 1792-iki tanhoz. A francia nép sok tekintetben gyakorlati szellemű, különösen törvényhozási ügyekben, miként a codificationális rendszer elfogadása is tanúsítja. De mivel nagy forradalma oly időben ment végbe, a mikor mindent elárasztottak a bölcselkedő elméletek, sohasem szakított azzal a szokásával, hogy a polgári élet minden phasisát és művét, még ha utilitárius eredetű is, valamely eszmével hozza kapcsolatba. A senatus 1875-ben oly terv szerint alakult, a melynek nem volt tudományos alapja. A nemzetgyűlés, érezvén, hogy már elég időt fordítottak a szervezésre, végre is oly mintára teremtette második kamaráját, mely hasznavehetőnek tetszett, és a senatorválasztókat egyszerűen átvette a létező intézmények köréből. Láttuk, hogy Gambetta, kinek csekély része volt a senatus kieszeletésében, azt mondta róla, hogy az a „községek nagy tanácsa“. De ezzel ő, mint a strategia mestere, csak

nagy ügyesen elfogadta azt, a mit nem szeretett, de el nem háríthatott. Ha a nemzetgyűlésnek az lett volna a szándéka, hogy a községek nagy tanácsát létesítse, nem tölti be a helyek negyedrészt kinevezett elmozdíthatatlan tagokkal, s a mit produkált, a községeket sem hamisítja meg a megyékből és kerületeiből vett elemekkel. Az 1884-iki parlament véget vetett a senatorok kinevezésének, de nem távolította el a választó-testületekből a megyei és kerületi tanácsok tagjait vagy a képviselőket. A francziák azonban annyira el vannak tökéelve mindenben, a mi emberi intézmény, valamely eszme kifejezését látni, hogy oly elmélet is van, mely szerint a senatus azon szükségnek köszöni eredetét, hogy az egyéneket képviselő kamara mellett legyen társadalmi csoportokat képviselő második gyülekezet is; e csoportok között pedig a község az egyedüli, mely az országban meggyökerezett állandóságánál fogva eléggé biztos, hogy politikai képviselettel felruházható legyen.

A franciaországi, városi és falusi, községek magatartása, akár delegáltjait szemeli ki a helyhatósági tanács, akár senatort választanak e delegáltak, mindig teljes közönyösségre vall. A nemzetgyűlés vitái alkalmával azt az aggodalmat hangoztatták, hogy a községi senatorválasztók kijelölése alkalmából minden egyes helyhatósági tanács olyan „club“-félévé fog válni, a milyenek azok a félelmetes szervezetek voltak, melyek 1789 után Franciaország falvait forradalmi központokká tették.¹ Még ma is akad vidéki administrator,

¹ Az 1875-ki törvény megtiltja, hogy a helyhatósági tanácsok a senatorválasztóknak titkos szavazás útján való kijelölése előtt bárminő vitát is kezdjenek.

még pedig abból a fajtából, mely a helyhatósági kormányzati rendszernek leginkább becsületére válik, a ki sajnálja, hogy ily módon politikai pártoskodásokról kénytelen tudomást szerezni. Rendszerint azonban a falusi helyhatóságok aluszékonyan végzik hasznos teendőiket s eszökbe sincs, hogy új életre keltsék a convent idejében virágzott jacobinus társaságokat. Egyébiránt, ha az ő altató szellemök hatja át a Luxembourgban ülésező senatorokat, akkor ez csak a véletlen műve; mert a községeknek, tényleg kevés szavuk van a senatorok választásánál. Delegáltjaik, valahányszor szavazati jogukat gyakorolják, csak kétféle jelölt között választhatnak, a département képviselőjének vagy pedig a conseil général buzgóbb tagjainak jelöltje között. Bár elég széles körben ismerem a francia vidéki életet, sohasem voltam képes valamely község, mezőváros vagy falucska lakóitól megtudni — hacsak a helyi tisztviselőket különösen ki nem kérdeztem — hogy névszerint kik voltak a helység delegáltjai az utolsó senatorválasztásnál. A falusi boltban, a parasztkorcsmában mindenki ismeri a mairét és a helyettes mairét; a „zene banda“ vezetője már kitűnőség és a „tűzoltók“ kapitánya valódi hős. De azt már hiába kérdeznők, kik voltak a községben a közbizalom letéteményesei. Némelykor, ha a tanács egyik-másik kézkubonyos tagját meglepjük kérdésünkkel, még az se tud visszaemlékezni, hogy kik is voltak a kiváltságos parasztkiküldöttek, a kik egy vasárnap a megye költségén a székvárosba utazhattak és ott senatorokra szavazhattak.¹

¹ Gyakorlati tény, hogy azokban az apró községekben, melyeket csak egy-egy senatorválasztó illet meg, majdnem mindig a maire az, kit ilyenül kijelölnek. A megszabott forma-

Érdekes figyelemmel kísérnünk a francziáknak azt a hajlandóságát, hogy létező intézményekbe, melyeknek eredetét és rendeltetését meg akarják magyarázni, mintegy beoltanak valamely eszmét, mely az intézmény létesítőjének az agyában soha meg nem fordult. Angliában ennek épen az ellenkezőjét találjuk. Nálunk még fenmaradtak törvényes fictiók, bíró-sági és egyéb tisztségek, valamint alkotmányos berendezkedésünk bizonyos részei, melyek az idők ködében feledségbe merült ideáknak köszönik eredetüket. Magát az ideát már csak régiségbúvárok ismerik és tartják meg emlékezetben; de a rajta alapuló intézmény virágzik és gyakorlati feladatot végez a modern államban. Egy példa sem csattanósabb, mint azé a törvényhozó kamaráé, mely a britt alkotmányban megfelel a francia alkotmánybeli senatusnak. Sem a kik védemzik, sem a kik ócsárolják, nem hozhatják fel érvül a lordok házának eredetét, akár fentartásáról, akár reformjáról vagy eltörléséről legyen szó. Az angol klerus tiszteletreméltó feleséges tagjai, a kik böujju talárjukban szinessé teszik a főtisztelendők padját, oly helyet foglalnak el a nemzet soraiban,

ságok, melyek nélkül a delegálnak csekély útzámláját ki nem utalványozhatják, jellemzők a bureaukráta rendszerre nézve. A helyhatósági tanácsosnak a községe és a megye főhelye között oda és vissza teendő út minden kilométere után egy fél franc jár. A választás befejeztével hátiratként a behívó levélre jegyzi számláját és átadja az elnöklő tiszttviselőnek, a helyi polgári törvényszék bírójának, ki igazolja azt és a préfethez juttatja. Ez utóbbi tovább küldi a megyei főpénztároshoz, ki utalványozó rendeletet ír és azt visszaküldi a préfethez; ez ismét elküldi a választó tartózkodási helyének mairejéhez. A mairetől most átveszi a választó és elviszi a canton adóhivatalnokához, ki végtére kifizeti az összeget.

melyet, bárhogy erőltessük a dolgot, semmikép sem lehet hasonlatosnak venni a középkor nőtlenségi fogadalmat tett praelatusainak és apátjainak helyzetével, kik a nagy tanácsban (Great Council) az akkor még egyetemes egyházat képviselték. Hasonlókép az öröklő peereknek, akár a Tudorok államkormányzatának, akár egy kevésbé festői kor kereskedővilágának diszei közé tartoztak őseik, semmi közük a hűbéres osztálylyal, mely kezdetben a királyság második rendjét alkotta. Valóban az az idea, melyre úgy a világi, mint az egyházi lordok eredetüket visszavitték, mondhatni, hogy Angliában már századok óta elenyészett, noha Franciaországban fenmaradt a forradalom idejéig. De az intézmény, mely azon alapult, annyira túlélte eredetét, hogy az angol népnek egyik legjobban megrögzött és minden osztályrészéről támogatott tévedése: a rendeket összezavarni és nem venni figyelembe, hogy a lordok háza két ily rendet foglal magában.¹

Czélszerű megfigyelni, hogyan gondolkozik a két nép az ő megfelelő intézményeiről, mert ez részben megmagyarázza, hogy Franciaországban mért nem válnak be az angol importatiók, milyen a parlamenti rendszer is. Ugyanebben találjuk okát, hogy a francia kormánygépezet működése miért nem nyújt becsesebb útmutatást az angol-szász államszervezetekre való gyakorlati alkalmazás tekintetében.

¹ „Sokan abban a hiedelemben élnek, még pedig igen tiszteletre méltó nevek tekintélyére támaszkodva, hogy a király a birodalom három rendjének egyike, a világi és egyházi lordok pedig együtt képezik a másodikat; valamint a Commons (képviselők) a parlamentben a harmadikat“. (Hallam, *Middle Ages*, c. VIII. part. 3.

Ha a senatus valóban a Gambetta-féle „községek nagy tanácsa“ volna, a 36,000 falusi és városi község szavának kifejezője kiválóbb helyet foglalna el a köztársaság háztartásában. Érdekes megvizsgálnunk, hogy bár növekedett a képviseleti jellege, mely okoknál fogva lett mégis kisebb a befolyása az alkotmányos gépezet működésében, mert az okok nem tartoznak azok közé, melyeknek rendesen tulajdonítani szokták, ha egy második kamarát elhomályosít a képviselőház.

Ha a törvényhozó hatalom egyik része olyan felsőház, a mely semmikép sem népképviseleti, mert öröklő vagy kinevezett, vagy szűkkörű szavazási joggal választott tagjai vannak, másik része pedig a legszélesebb népszavazási alapon választott alsóház, melyben egy szilárd többség jól érthető hangon a nemzet határozott akaratát hirdeti, ilyen esetben, úgy látszik, a második kamara lételének az a lényeges feltétele, hogy elfogad oly helyzetet, melyben a népképviseleti háznak alá van rendelve. De a francia senatust a suffrage universel választottjai válogatják össze; és a képviselők kamarájának, noha közvetlenül a népesség tömegeit képviseli, soha sincs olyan eléggé állandó többsége, hogy egy ministeriumot a négyévi időszak fele idejéig fentarthasson. A senatusban mindig van compact többség, mely általában rokonszenvez az országban uralkodó nézetekkel. Ha tehát e többség érezné, hogy Franciaország összes községeinek ereje támogatja, furcsa volna, ha nem venné gyakrabban hasznát ez erőnek és nem ragadná ki a kezdeményezést oly gyülekezet kezéből, melyet az általános szavazatjog alapján választottak ugyan, de következtelenségeivel folyvást mutatja, hogy nem a nemzet elhatározott akaratának mandatáriusa.

Az alkotmányban mi sem szabja meg, hogy a senatus a kamara mellett alárendelt állást foglaljon el. Világossá tették ezt a revisio tárgyában 1884-ben támadt viták. De ámbár akkor a senatus megvédte abbeli jogát, hogy épen oly hatalmat gyakorolhat, mint a kamara — s erélyes felsőház kezében e hatalom ugyancsak félelmetes lehetne — azért rendes körülmények között az elv akadémikus hangoztatásával is beérte.

A két ház kölcsönös viszonyát jellemző vonások közt talán legkülönösebb az a közöny, melyet a nemzet a kamarák egyenetlenkedései iránt tanusít. Akár merész tette bátorodik a senatus, mint mikor 1896-ban oly ministeriumot buktatott, melyet a kamara támogatott, akár hátrálását leplezgeti méltóságos hangon tett óvással, Franciaország lakossága rendületlen nyugalommal veszi azt tudomásul. 1893-ban például megbukott Ribot kabinetje, mert a két kamara között a budget miatt viszály támadt. Dupuy, a következő miniszterelnök hosszú beköszöntő nyilatkozatában,¹ még csak meg sem említette a válság okát vagy hogy egyáltalán valami egyenetlenség lett volna a két ház között. Sőt az akkor nyáron megejtett általános kamarai választáson nem hogy megkérdezték volna a választóközönséget, hogyan vélekedik a senatus igényeiről, de még azt is bizvást mondhatni, hogy ezer választó között nem volt egy, a kinek tudomása lett volna arról, hogy a törvényhozó hatalom két ága között nézeteltérés uralkodott.

Ezen politikai ügyekben tanusított és Franciaország valamennyi osztályában messze elterjedt kö-

¹ 1893. ápril 6.

zönynek a senatus jelentéktelensége egyik tünete és egyúttal visszatükröződése. Ha e testületnek minden tettét szigorúan mérlegelné oly választóközönség, mely féltékenyen őrzi közvetlen képviselőinek jogát; ha a senatus eltörlése, mit a radikális képviselők programjukba felvettek, egy népmozgalom jelszava lehetne, kétségtelen, hogy ezáltal a felső kamara hatalma csak gyarapodnék; mert a politikai életben úgy az intézményeknek, mint az embereknek nagyobb hasznokra válik, ha szidalmazták őket, mint ha semmibe se veszik. A senatus jelentéktelenségéről szólva, ezt a kifejezést nem használom offensiv értelemben, hanem hogy jelezzem vele a senatus azon buzgó tagjainak érzületét, kik sajnálják, hogy árnyéktestülethez tartoznak. Ők fájlalják, teszem, hogy az alkotmány idevágó rendelkezésének hiánya mellett is az elfogadott gyakorlat szerint a kabinet csak a képviselőkamarának felelős és hogy a senatus, bár egyszer megtudta tenni, hogy ministeriumot buktatott, de azért egyhangú bizalomnyilvánítással sem volna képes fenntartani egy ministeriumot a kamara rögtönzött többségének ellenséges szavazatával szemben. Minthogy a senatus republikánus többsége, ha csoportokra oszlik is,¹ ösztöneinél fogva lényegileg kormánypárti, bizonyos, hogy a ministeriumok átlagos élete tovább tartana, ha sorsuk a senatoroktól függne és az ország kormánya is kevésbé ingatag volna. A luxembourg-

¹ A senatus csoportjai a századvégkor ezek: centre gauche, gauche républicaine, union républicaine és gauche démocratique, mely utóbbi radikális. Egy kis radikális-socialista coteria is kezdett mutatkozni. A reactionáriusok oly kevesen vannak, hogy nem érdemes megkülönböztetni royalistákat, bonapartistákat stb.; mindannyian a droite (jobb oldal) csoportját alkotják.

beli csendes doctrinaire-ek azzal vigasztalódnak, hogy a britt parliament alkotmányos hagyományát követik, a midőn a kabinetek sorsát az alsó kamarára bizzák. De ha egy választáson alapuló senatus méltóságát emeli is, hogy illetéknép egy öröklő háznak jogkorlátoló attributumaival ruházzák fel, a vigasztaló tudatot nem fokozza az összehasonlítás további folytatása; mert a house of lords, mely nem képviselőtestület, az angol kabinetek tagjainak közel felét szolgáltatja, holott Franciaországban a tárczáknak még egy ötöd-része sem esik a senatusra, bármennyire a „községek nagy tanácsának“ nevezik is.¹

A senatus csekély fontossága nem lehet a képviselői kamara nagyobb prestige-jének az eredménye. Oly okokból, melyeket azonnal látni fogunk, a népképviselői gyülekezet nem áll valami magas fokon a francia nemzet becsülésében. Ezért annak okát, hogy a senatus oly kevés befolyással bír, saját összetételében kell keresni.

VI.

Ha valamely törvényhozó testületnek nem sikerül az államban befolyásos helyzetre emelkedni, oka vagy

¹ 1880 óta az egymásután következő liberális és conservatív kabinetekben a peerek átlagos száma — úgy látszik — hét és nyolcz között volt. Mióta Carnot 1887-ben elnökké lett, a tizenöt francia ministeriumban átlag két senator esett egy-egy kabinetre, mely 1893-ig tíz és innen kezdve tizenegy ministerből állt. Az átlagos középszámot emeli Freycinet, a ki senator volt és öt egymásután következő ministeriumban megtartotta a hadügyi tárczát. Egyik kisebb panasza a senatusnak, hogy a ministeri nyilatkozatot, melylyel minden új kormány bemutatkozik, a senatusban sohasem olvassa fel a miniszerelnök, még ha senator is ez a miniszerelnök, és a felsőháznak egy alárendelt társmiszer szavával kell beérnie. Minthogy a miniszernek,

az, hogy nincsenek olyan tagjai, a kik személyes tulajdonságaikkal bámulatot keltenének és támogatásra ösztönöznének, vagy pedig az, hogy nem igazi képviselője az államéletben felmerülő nagy érdekeknek és tömegeken uralkodó nézeteknek. Félő, hogy a francia senatust e két rendbeli fogyatkozás egyformán terheli. Ha a század végéről visszatekintve, a senatusnak összetételét elemzés alá vetjük, nem bizonyul méltónak a francia nemzethez. Legtöbben tagjai közül jóra való, tehetséges emberek, a kik elég hivatottak, hogy értelmesen szóljanak a közügyek pillanatnyi kérdéseihöz. De nem a legtehetségesebbek, a kikkel Franciaország dicsekedhetik és, nem tekintve lokális hírnevüket, a Luxembourg közvetlen környezetén túl jórészt teljesen ismeretlenek. A ki a törvényhozási rendszereket komoly tanulmány tárgyává tette, jól tudja, mily chimaera a műkedvelő alkotmányfaragók képzelődése, midőn oly második kamaráról álmodnak, mely minden emberi tudomány és életpálya ragyogó képviselőivel volna telve. Van középút ezen

akár senator vagy képviselő, akár egyáltalában nem is parlamenti tag, a míg hivatalát viseli, joga van a két kamara bármelyikében helyet foglalni, a felhozott szabálynak tényleg az lett az eredménye, hogy a ministeri nyilatkozatot a képviselőknek senator, a senatusnak pedig képviselő olvasta fel. Ez történt akkor, midőn Loubet alakított ministeriumot 1892-ben. Loubet senator volt és hogy miniszterelnöki minőségében a nyilatkozatot a Palais Bourbonban felolvashassa, saját házáat oda kellett hagynia, s ott most nem volt más senatorminister csak Freycinet, ki éppen megbukott mint miniszterelnök és mint hadügyminister maradt a kabinetben. Minthogy pedig az új kormány programját nem olvashatta az imént elbocsátott miniszterelnök, a senatussal szükségkép csak képviselő-minister közölhette, a mely feladat ezúttal Ricardnak jutott.

álmokép és a hirnévnek meg lángelmének a senatusból való oly tökéletes kizárása között, a milyenre a mai Franciaország nyújt példát, a hol pedig nemcsak bőven vannak kiváló emberek, a kiknek már a foglalkozása is neveli a törvényhozó képességet, hanem e kitünőségek egyúttal kimagasló állásúak is, mint tagjai egy nagy testületnek, mely a nemzet legfőbb büszkesége.

A senatus választott tagjai (ide nem számítva azokat, a kik kinevezési rendszer idejéből még fennmaradtak és a kik már meghaladt világrendhez tartoznak) körülbelül annyian vannak, mint a hány tagot az „Institut de France“ számlál, az a testület, a melynél az értelmiség és tudás nemzeti erőinek teljesebb képviselője modern államban még sohasem volt. Nincs egyetlen része az országnak — a régi földesurak utódaitól kezdve a mai földet munkáló parasztig — nincs egyetlen társadalmi osztály, melyből ne kerülne ki az Institutnak egynéhány tagja. Nincs politikai vagy vallási felekezet, melynek kitünőségei ne jutnának a társaságba. Ebben az absolutismus elvének követői és a forradalom képzelgő theoretikusai együtt vannak mint társak, és Róma dogmatismusát ott ép oly szívesen fogadják, mint a szabad gondolkodás legmerészebb negatióját. És az Institut tagjai, minden tudományosságuk mellett korántsem a foliánsok porában megpenészesedett remeték. Sokan közülök szikrázó szellemű világfiak, kiknek égi adománya, hogy nemcsak tollukkal oktatni képesek a tudománykedvelőket, hanem ékesszólásukkal tette is serkenthetik az embereket. Áll ez úgy azokról, kik mesterek a kormányzás és jogtudomány elméleteiben, mint egynéhányról azok közül is, kik a szépművé-

szetekben vagy a mélyebb tudományszakokban szerettek maguknak európai hírnevet. Ilyen körülmények közt azt lehetne hinni, hogy a szenatorválasztók minél gyakrabban szemelnek ki politikai nézeteik képviselőül oly férfiakat, kik elérték a legmagasabb fokot, a mely Franciaországban az értelmiségnek osztályrészül juthat.

A Palais Mazarin-ben találkozó öt akadémiának 260 tagja között tán nem volna túlságos dolog ötvenet keresnünk, kik egyszersmind a szomszédos Luxembourg választott szenatorai közé tartozhatnának. Ennyien alig képeznék egy ötödét a megyei delegáltaknak és még 200 hely maradna az ipar, földművelés, hadsereg és tisztán helyi természetű érdekek képviselői számára. De ha végignézzük a senatus névsorán, azt kell hinnünk, hogy az Institut de France tagságát a század végén teljesen disqualificálónak tekintik, mert a választott szenatorok közül csak három tartozik az Instituthoz. Lehet úgy vélekedni, hogy a départementek bölcsen teszik, ha nem küldenek egy csomó professort a senatusba törvényeket alkotni. Kétségtelenül az esetleges kollégákra, valamint a nagy közönségre ijesztőleg hatna az a kilátás, hogy Oxford vagy Glasgow ötven előadó professora helyet foglalhasson a britt törvényhozás házában. Csakhogy az Institut tagjai, kivéve azt a kisebbséget, mely határozottan tanítással foglalkozik, nem professorok s nem is leledzenek a professorok hibáiban, valamint az a localis szín sem ömlik el rajtok, melyről mindig fölismerhető a tudományos élet egy-egy elszigetelt székhelye. Ezenkívül, midőn a választó testületek az Institut tagjait mellőzik, nem is oly embereknek adnak elsőbbséget, kik talán a département kereskedelmét kifejlesztették, ott

a földművelést tökéletesítették vagy bármi módon gyarapították annak gazdagságát vagy jó hírét. A választott senatorok a legtöbb esetben másodrangú erők oly hivatások gyakorlásában, melyekben az Institut tagjai a tökéletességig viszik.

A mióta a köztársaság fennáll, a senatus padjait sohasem értesítette egy Pasteur,¹ Taine vagy Renan; de csak úgy hemzsegnek ott a falusi orvosok, a fáma által nem ismert publicisták és a szabad gondolkodás apró próphétái. Hiába keresi az ember a senatusban azokat a nagy tekintélyeket, a melyek kedvéért az Institut kupolája felé fordul a művelt világ, ha okulni akar nem egy ágában a törvényhozásnak, a közgazdaságnak, a gyarmatosítás elméletének, a jogtudománynak; de alig van département, mely nem küld a Luxembourgba vidéki ügyvédet, orvost vagy újságíró. Nem ok nélkül említettem föl, hogy az Institut tagjai ennyire hiányoznak a választott senatusból. Ha egy gyülekezet mint a senatus is, oly kevés tagot kap az Institutból, a mely pedig a különféle elsőrangú elmék legjavát magában foglalja, akkor annak a gyülekezetnek a közéletben nem is lehet valami nagy tekintélye. Azt se kell gondolni, hogy az öt akadémia tagjait talán reactionarius nézeteik miatt nem tartják a senatusba valóknak. Midőn 1895-ben a radicalesok először alakítottak egyöntetű kabinetet, Berthelot örökös senatort, az Institut kiváló tagját szemelték ki, hogy mint külügyminister a szélsőbal képviselője legyen Európa előtt.

Ha vizsgáljuk a választott senatorok lajstromát

¹ Pasteurt senatorrá nevezték volt ki, a császárság idejében, kevéssel a háború kitörése előtt.

fel fog tűnni, mily kevés név kelthet valamely ideát még oly francziáknál is, kik a politika iránt érdeklődnek. Félő, hogy régi ministerek neveit is az ismeretlenek kategóriájába kell sorozni. Közülök vagy húsz található a Luxembourgban a választott senatorok között. Az idegen azt hihetné, hogy a mely gyülekezetben ilyen sokan vannak, a kik előbb hazájuk sorsát intézték, annak a gyülekezetnek bizonyos tekintélye lesz az emberek előtt. Francziaország szerencsétlenségére jelenleg a politikai pályán nem arat dicsőséget az sem, a ki sikerrel működik rajta. Bátoran állítható, hogy Gambetta halála óta, ki maga is példája a politikai mesterség hálátlan voltának, azok közül, kik mint ministerek kiválóságra emelkedtek, senki sem nyerte még el honfitársainak tartós becsülését. Vajjon megérdemelte volna-e valamelyikök, az megint más kérdés.

A politikai siker által előidézett népszerűtlenségre legfeltünőbb példa Jules Ferry. Az a tény maga, hogy államférfúi tulajdonságok tanújelét adta, melyek ritkán fejlődtek ki a harmadik köztársaság alatt, elégnek látszott, hogy ellene zudítsa nem a klerikális reactionáriusok haragját, a kiknek méltó okot szolgáltatott a neheztelésre, hanem a republikánus elvtársak egy nagy csoportját, mely kiüldözte a hatalomból oly bosszúálló dühvel, mintha a haza ellenségét lehetett volna benne látni. Mikor a képviselőválasztáson a szülőföldjén, Vosges-ban megbukott, a senatusnál keresett menedéket. Itt elnökké választatván, a köztársaságnak e rangra nézve második méltósága, úgy látszik, kárpótolta volna az éveken át tartott ostrakismusáért, de a halál utólérte őt az elnöki szék elfoglalása után való napon, s ekkép végzetszerű kö-

vetkezetességgel fejeződött be oly pálya, mely nyilvánvalóvá tette az emberi becsvágy hiúságát. Ferry rokona, Floquet, a ki sokáig annak a zavargó párisi negyednek volt képviselője, a hol a commune lelövette a túsokat s a kiről azt hitték, hogy rokonszenvezett a commune lázadásával, hasonlóképp egy szenatori széket keresett, melyen végnapjait tölthesse, midőn cserbenhagyták választói, kik ha tudták volna, hogy második kamaráknak támogatója kíván lenni, bizonyára sohasem ajándékozták volna meg bizalmokkal.

Ferry és Floquet felfelé történt menekülését más politikusok megfordítva utánozták. Mert a senatus az emberi lét más magasabb, úgy égi mint földi pályáitól abban különbözik, hogy azok, kik odáig emelkedtek, visszatérhetnek a suffrage universel alsóbb világához. Így Goblet, előbb több mint öt hónapon át Franciaország miniszterelnöke, Amiensban, hol tekintélyes helyi előkelőség volt, kudarcot vallott, egy idegen Boulangistával szemben. De a Luxembourgban talált menedék, a róla mint képviselőről irt életrajz ihletett szavai szerint, nem elégítette ki lázas tevékenységét; miután három évet töltött e csendes légkörben, rövid időre visszakerült a Palais Bourbonba mint Páris egyik radikális-socialista képviselője.

Volt egy sokkal kiválóbb senator is, ki leereszkedett az alsóházhoz, bár annak vonzó oldalát előzetes tapasztalatból nem ismerte. Léon Say már 13 éven át ült a senatusban, a mióta ezt csak életbe léptették, miben neki nem csekély része volt. A senatus elnöki székében is ült, a londoni követsége és hetedik pénzügyminisztersége között eltelt időszakban. Mégis eltávozott s a népképviselők házában keresett helyet,

hol csak csekélyszámú csoport rokonszenvezett nézeteivel; s tette ezt oly időben, midőn egyáltalán nem volt rá kilátás, hogy egy olyan fajtájú államférfiú még valaha miniszter lehessen. Elpártolása azt bizonyította, hogy ámbár a kamara nem állott valami nagy becsben a nemzet előtt, tekintélyes ember előnyösebbnek tartotta, ha magános szavát néha napján az utóbb említett testület zajában emelhetette fel, mint hogyha ez a szó egészen elhal a senatus tespedt légkörében.

A senatus e tespedése különben sajátságos jelenség, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a tulajdonsága csak azóta lett nyilvánvalóvá, a mióta a kinevezett elemet nem újítottak meg többé. Említésre méltó érdekes dolog, hogy Gambetta, közvetlenül halála előtt, a kinevezési rendszer megtartása mellett foglalt állást. Más republikánusok, kik elvből ellene vannak, elismerik, hogy a míg az fennállt, a felsőház sok tagot kapott Franciaország legtehetségesebb fiai közül és egy nagy nemzethez méltóbb volt, mint jelenleg. Akkortájt a választott senatorok jegyzékében is Franciaország legkitünőbb nevei fordultak elő. Midőn 1876-ban a senatus pályafutása kezdődött, a kinevezettek sorában szerepeltek Mgr. Dupanloup, Changarnier és Chanzy tábornokok, Littré, Hippolyte Carnot, Casimir Périer (az apa), Schérer, Lanfrey, Barthélemy St. Hilaire és Jules Simon. De akadtak a választott tagok közt is nem kevésbé jelesek, mint Thiers, Victor Hugo, Jules Favre, Henri Martin, Waddington, de Broglie, Léon Say és Canrobert tábornagy. A század végén pedig a senatus padjai majdnem minden celebritás hijával szükölködnének, ha nem volnának meg a kinevezett elem maradványai.

A választott senatorok typusának hanyatlását külön-

féle okoknak tulajdoníthatni. Első sorban az oly nagy-hírű francziák, mint Thiers és Victor Hugo, ha még vannak ilyenek az élők között, már nem vesznek részt a politikában. Másodszor a republicanismus elterjedése megfogyasztotta azon megyék számát, a melyek monarchista senatoroknak még nyitva állának, s minthogy azok a megyék is, a melyek köztársaságellenesek maradtak, jobban szeretnek helyi nevezetességeket választani, a különben is ritkaszámba menő kiváló reactionariusoknak, mint a milyen például Broglie herczeg,¹ lehetetlen választókerületet találniok. Másfelől az az ellenszenv, melylyel a franczia politikai világ a kimagasló képességek iránt viselkedik, a republikánus választótestületeket is megszállta. Főképp ennek volt tulajdonítható, hogy Waddington egy obscurus egyénnel szemben kudarczot vallott Aisneben, a hol ő a Conseil général elnöke volt; és ha így bánnak a köztársaság szolgálatában álló legnagyobb képességű emberekkel, a törvényhozó testületek jelöltjeinek színvonala nem igen emelkedhetik. Végül egy oly jelenség említendő, mely minden államilakulásban minden újabb keletű gyülekezethetnél mutatkozik. Valamely választható testület, helyi úgy mint nemzeti, a mig egészen új, addig a legnagyobb képességű és legkitünőbb embereket is vonzza; de minthogy nem bír a hagyomány varázsával, mihelyt elmúlt az ujság ingere, a jobbak visszariadnak a küzdelmek kellemetlenségétől és a legfontosabb functiókat is a kevésbé hivatottak prédájára hagyják.

¹ Broglie herczeg Eure senatora volt 1876-tól 1885-ig. Az 1885-iki választáskor, mikor ő is megbukott, az akkor megüresedett monarchista senatorszékeknek több mint fele részét (42 közül 22-öt) republikánusokkal töltötték be.

Ha rövid szemlét tartunk egy senatorválasztás lefolyása fölött, már az is élénk világot vet a felsőház összetételére. Nem veszünk valami kirívó esetet, hanem csak olyat teszünk vizsgálatunk tárgyává, a mely egy nem közönséges distingvált senator megválasztásával végződött. A département főkép földművelő; egyetlen iparúzó városa van. Lakosainak száma 300,000; anyyira republikánus jellegű, hogy ott a reactionáriusok, bármelyik kamara mandátumáról legyen szó, ritkán mernek érte sikra szállni. A megüresedett senatori állás jelöltjei tehát mindannyian republikánusok egymástól nem nagyon eltérő színezettel. Minthogy itt pártküzdelmek nem fejlődhettek ki, azt lehetne hinni, hogy a megyei főhely iparos érdekei meg a földművelő községek gabnatermelői és marhatenyésztői versenyeznek egymással, vagy hogy a szabad kereskedelem és védvám mellett és ellen foly a harc, határszéli megyéről lévén szó. Semmi ilyesnek nyomát nem találjuk az öt jelölt elmosódó és hosszadalmas programbeszédében. Az első jelölt nyugdíjazott jegyző és egy festői fekvésű helységnek a maireje, ki szabad óráit arra fordítja, hogy irkál egy vidéki radícális lapba. A másik szintén törvénytudó ember, ügyvédskedik a megye főhelyén, a hol, maire is, mely minőségében rendjelt kapott; miként falusi versenytársa ő is radícálisnak mondja magát. A harmadik falusi orvos, magasrangú szabadkőműves, kit az arrondissement képviselője támogat. A negyedik szintén buzgó szabadkőműves, Párisban élő professor, kit a megye egyik senatorán kívül még annak a kerületnek képviselője is pártol, a hol neki egy kis birtoka van. Az ötödik a megye főhelyén lakó orvos, a ki mindenféle nézetű patienssei előtt népszerű; a reactionáriusok támogatják,

kik saját jelöltet nem állíthatnak. Közülök négyen tagjai a conseil généralnak, a melynek a professor alelnöke, és az utolsó három köztársaságinak mondja magát, a „radicális“ jelző nélkül. A senatorválasztó delegáltak száma 900 és majdnem mindannyian jelen vannak a választásnál. Az első szavazás alkalmával a professor és a két doctor egyenkint körülbelül 200 szavazatot nyernek, elmarad mögöttük, kudarcot vall a két ügyvéd. Mielőtt másodsor szavaznának, a felek közt megegyezés jő létre, mi a választásoknál szokásos. A két doctor egyikének hívei a professorhoz pártolnak, kit ennélfogva senatorrá kikiáltanak.¹

A mit e jelöltek foglalkozásáról mondtunk, megerősíti azt az állításunkat, hogy a senatus tele van oly emberekkel, kik másodrendű munkások olyan életpályákon, a melyeken az Institut de France tagjai tökéletességre viszik. És hogy ilyen fajta emberek nagy számmal jutnak a senatusba, annak egyik oka az, hogy a départementban a conseil général gyakorol legfőbb befolyást a választásokra. Oly esetekben, midőn nem valamely odavaló képviselőt szemelnek ki a megüresedett senatori állás betöltésére, a legnagyobb kedveltségnek örvendő jelöltek rendszeren a megyei tanács tagjai, hol professionatus egyének bőven vannak. Ezek természetesen vidéki praxist folytatnak, abban a kerületben tartózkodnak, melyet a tanácsban képviselnek;

¹ Senatorválasztásoknál a két első szavazáskor a jelenlevők absolut többségének kell a jelölt mellett nyilatkoznia s nem kevesebb szavazó jelenléte szükséges, mint a mennyi az egész senatorválasztó névjegyzéknek egy negyede; de a harmadik szavazásnál, ha ilyen szükségessé válik, relativ szótöbbség is eldönti a választást. (Loi Organique, 2. Août 1875, art. 15.)

innen van, hogy a senatus majdnem egészen helyi celebritásokból áll s ezek közt is, az ügyvédek és orvosok az uralkodó elem.¹

A senatusba kerülő francia jogászok kevés kivétellel éltes emberek, kik vidéken tartózkodtak és gyakorolták hivatásukat. Midőn Párisba költözködnek, ha ügyvédek, oly kevés a kilátásuk, hogy az igazságügyi palotában valaha peres ügyet tárgyalhassanak, mint a mily lehetetlen, hogy azok, a kik közülök jegyzők, a fővárosba magukkal hozhassák régi irodájukat és clienseiket. Ők ennél fogva bizonyos értelemben kerületi érdekeket képviselnek, és mivel rendszerint kisbirtokosok, azzal az igénnyel lépnek föl, hogy a mezőgazdaság képviselőinek tekintsék őket. Ugyanez áll a Luxembourgba küldött vidéki orvosokról is. De mindkét osztály, mihelyt kezdetét veszi az évi kilencz hónapos párisi tartózkodás, elidegenedik bucolikus tudományától és megfélekedzik a vidék bajairól is. Együttal le kell mondaniok a hivatásukkal járó jövedelemről is, mely ugyan ritkán haladja meg a szenatori 9000 franc fizetést, de a csere még sem előnyös, mert a párisi élet igen drága. Így nem egy

¹ Az 1897-ki három évre szóló szenatorválasztás után a gyülekezetnek több mint két harmada ügyvéd, orvos, tanár és ujságíró volt, köztük körülbelül 100 ügyvéd és vagy 40 gyakorló orvos. A vidéket képviselő 240 szenator (kikhez nem számítandók a Párisra vagy a gyarmatokra eső tagok, sem a még megmaradt „elmozdíthatatlanok“), tiz, tizenkettő kivételével, születése, hosszú ott tartózkodása vagy foglalkozásánál fogva mind ahhoz a megyéhez tartozott, a melynek képviselője volt és vagy 200-an tényleg abban a megyében születtek, a hol megválasztották őket. Ebből látható, hogy bármily kevésse ki-elégítő is a senatus összetétele, ez mégsem oly baj, mintha fővárosi mandatum-hajhászokkal volna telve.

senator, ki falusi szomszédjainak pereskedéséből vagy betegeskedéséből vagyont szerezhett, úgy találja, hogy megtakarított pénzceskéjének vagy neje hozományának segítségével is merő küzdelem az az existentia, a melyet a quartier latin valamely negyedik emeleti lakásában folytat. Ez oknál fogva jobb helyzetben vannak azok, a kik, mint az előbb leírt választás professora is, a fővárosban gyakorolnak valamely hivatást, mert az ily esetben a szenatori fizetés tiszta haszon.

Ha a senator tagja a megyéjebeli conseil généralnak, (a mely körülménynek igen gyakran senatusi székét köszöni,) az ülésekben való részvétel végett husvétkor és Nagyboldogasszony napján lerándul választókerületébe, és ha megtartotta régi lakását a vidéken, a nyári szünetet is ott tölti. Máskülönben egészen párisi ember lesz belőle, de rendszerint olyan párisi, ki élte nagyon késő szakában küzdötte fel magát a fővárosba. Sokan vannak e senatorok között, a kik — hacsak előzőleg képviselők vagy fiatalabb korukban jogászok vagy orvosnövendékek nem voltak — még sohasem éltek Párisban. Ennélfogva, minthogy akkor költöznek ide, mikor gondolkodásuk, életmódjuk már megrögzött (mert a senator átlagos kora 63 év), más foglalkozásuk, életöknek más érdeke nincsen is, mint az az izgalom nélkül való kötelesség, mely a Luxembourgban vár reájok.

Kirívó fogyatkozás a senatus összetételében, hogy hiányzik belőle az ország kereskedelmi és ipar érdekeinek megfelelő képvisellete. A 300 senator közül csak negyvennek van valami köze a kereskedelemhez vagy az iparhoz, és ezt a csekély számot is csak úgy érjük el, ha egyfelől a bankárokat, másfelől a nyuga-

lomba vonult boltosokat is számítjuk. Később, az alsó kamarával foglalkozva, még vizsgálni fogjuk, hogy ez az osztály mért van oly gyéren képviselve a törvényhozó testületben. Itt elég annyit mondani, hogy a munkaadók és kereskedők Franciaország vidékének ipari és kereskedelmi pontjain azt a benyomást teszik az idegenre, hogy mint gyakorlati jellegű és fejlett értelmiségű embereknek kiváltkép megvan az arravalóságuk a senatori méltóságra. Nagy baj tehát, hogy oly gyülekezetben, hol nyomatékos fellépésük és tapasztalatuk nagyértékű volna, az őket megillető helyeket egy sereg jelentéktelen diplomás ember tölti be.

Könnyű belátni, hogy oly gyülekezet, mely folyvást növekedő mértékben vesz fel afféle elemeket, nem birhat nagy tekintéllyel a nemzet előtt. Nemcsak hogy hatalom, lángész és ékesszólás híjával van, hanem szabályúl kimondható, hogy vidéki ügyvédek és orvosok, a kik a vidék szűk látkörében élve öszültek meg, nem birhatnak elegendő ember- és ügyismerettel, mely arra képesitené őket, hogy egy törvényhozó testületben tündököljenek. Ezeknek az ügyvédeknek nincs az a hibájok, melyet az osztályukbeli angoloknak fel szoktak róni, hogy talán akták szerint meggyőződés nélkül mondják el beszédjüket. Inkább az a gyöngeségük, hogy elméleti jogászokul akarnak feltűnni és a szószékről elmondott, fáradságosan összeszerkesztett értekezéseik talán inkább arra alkalmasak, hogy valamely ügyvédi gyűlésen, vagy egy vidéki felsőbb törvényszék előtt tapsokra ragadják a hallgatókat, mintsem hogy gyarapítsák a senatus gyakorlati hírnevét. Ezenkívül a senatort kilencz évre választják. Éltes ember, a ki múltjának minden összeköttetésével

szakítva, a nagy központosító városba költözött és ott él, a hol a locális élet minden ereje és érzése mindegyik felzívodott, bár nehezére esik, hogy hanyatló napjaiban párisivá válják, mégis valószínűleg nem fog nagy küzdelmet kifejteni, hogy a községek szóvivőjeként érvényesüljön, különösen mikor tudja, hogy emberi számítás szerint hihetőleg csak egyszer lesz alkalma választói előtt beszámoló beszédet mondani. Innen van az, hogy a senatorok, azok is, a kik egyenesen vidékről kerültek a senatusba, meg azok is, a kik oda a képviselő kamarán keresztül jutottak el, a hol a felizgató választások oly gyorsan következnek egymásután, korántsem égnék a vágytól, hogy megakaszszák az alsóház minden határozatát, sőt inkább nagy bennök a hajlam, hogy a maguk házát nyugalmas szentélynek tekintsék, a melyet legjobb nem bonyolítani hiábavaló küzdelembe a törvényhozó hatalom másik, tüzesebb felével.

Ilyen az a benyomás, melyet a senatus ülése a szemléelőre gyakorol. Nem oly látvány ez többé, mint a milyent elénk tárt e ház a második császárság idejében, a mikor, minden nevezetesebb alkalommal, Médicis Mária csarnokában csak úgy tolongtak az egybegyült bíborruhás cardinálisok, díszegyenruhás tábornagyok, tengernagyok és a többi nem hivatalos állású senatorok az ő aranyos díszöltönyükben. Ezzel nem akarjuk mondani, hogy a harmadik köztársaság alatt a senatus külső megjelenése nem elég méltóságos. A tisztos ősz fejhez nem szükséges a himzett köntös, hogy tekintélyt adjon neki. Egy értelmes művész lefestett néhányat ez aggastyánok közül, oly leleményes phantasiával csoportosítva őket a palotának egyik nemes arányú csarnokában, hogy a flórenczi

építészeti környezetben fel sem tűnik a modern öltözet unalmas egyhangúsága, sőt azt hinné az ember, hogy ezek a tiszteletreméltó őszszakállú fejek a renaissance egyik közelebbről meg nem határozott köztársaságának senatorait ábrázolják.

A senatus ülése nem mutat ily romanticus képet. Nem nyerjük azt a benyomást sem, hogy egyáltalán törvényhozó testülettel van dolgunk. Némelykor inkább az a gondolat ébred bennünk, hogy e helyen nyugalmat élvezik oly éltesebb, művelt urak, a kik még tehetségeik birtokában vannak, és a kiknek kedves időtöltések összegyülni ilyen vitatkozó társaságban, a hol elvont jogtudományi vagy történelmi tárgyú fejtegetéseket mondhatnak el egymásnak, alkalmilag a napi kérdésekre is kitérve. Az elnök kényelmesen elfoglalja helyét és megadja a délutáni tárgyalások hangját, bámulatra méltó nyelvezettel elmondva magasztaló emlékbeszédét valamely kartársukról, ki az utolsó ülés óta dőlt ki közülök és a kinek pályafutását vázolja az első császárság idejebeli születésétől, a restauration és a júliusi monarchián keresztül egészen a második köztársaságig — rendszerint dicső mozzanat az elhunyt senatorok életében, — mikor aztán Louis Napoleon elfojtja ezt a lángelmét, mely Európát bámulatra ragadhatta volna.

Ha valamely törvénykezési reform a vita tárgya, akkor a tárgyalásról szóló hivatalos tudósítás értékes anyagot nyújt azoknak, kik a jogelméletet vagy a perrendtartást tanulmányozzák. Mig, ha a komoly napi tárgy oly interpellatio, melyben száz év előtti időre való vonatkozás foglaltatik, akkor még az üres karzatok henye hallgatói is megtalálják jutalmukat. Ezek az öreg urak ismerik a maguk forradalmát és ha

szónoklatuk szenvedélyessé válik, a midőn 1889 hivei megfelelnek 1893 védőinek, ez onnan van, mert olyanok állnak szemben egymással, kik annyira öregek, hogy közvetlen hallomás útján szívhatták magukba e messze multba nyuló controversiákat. Jules Simon még ismerte Robespierre nővérét; és nálánál idősebb senatorokat nevezhetnénk meg, kik őt a mai napig túléltek. Valahányszor ez a tökéletes patriárka felszólalt a senatusban, hogy a vitatárgy valamely pontját személyes emlékezései tárházából megvilágosítsa vagy egy socialis thémát fejtegeszen, mindig elragadta hallgatóit annak a nemzedéknek válogatott ékesszólásával, mely Châteaubriand-t látta és Lamartine-t ismerte. A senatus vitáinak magas színvonalát a régi kinevezési rendszerből maradványaként még meglevő senatorok tartották fönn, — nemcsak agg doctinaire-ek, a kiknek gondolkodásmódja rokonszenves a hallgatóság előtt, hanem reactionáriusok is, a kiknek hivei évről-évre folyvást gyérülnek. Ilyen volt Buffet, az 1848-as tiszteletre méltó képviselő, ki 1898-ig élt, s ilyen Chesnelong a veszett ügyek klerikális bajnoka. De a választott senatoroknál sem hiányzik az ékesszólás és a stil adománya. Ha gondosan tanulmányozzuk vitáikat, bár kevés bennök a lelkesítő erő, mégis gyakran meglep a beszédek formai kitünősége, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a szónokok ismeretlen emberek, többnyire vidéki ügyvédek és orvosok, kiknek politikai pályafutását az imént volt alkalmunk követni,

Némelykor megesik, hogy a vitát a felsőházban oly miniszter rekeszti be, ki képviselő, s kit mint fiatal embert a rohamos kormányváltások juttattak korán tárczához. A mint gyorsan visszavág a hangos közbeszólásokra és összefoglalva czáfolgatja a hallot-

takat, az ő csapongó bőbeszédűsége és az előtte elhangzott méltóságos kenetes beszédek mérsékelt érvelése közt sokkal kirívóbb az ellentét, mint a Palais Bourbon előtt a Concorde-hid körül dübörgő sürgésforgás, meg a Luxembourg környéki némely régi utca mély csendje között.

Az ily jelenet tanujának aztán sejtelve támadhat arról, hogy milyen is a helyzete és mi haszna lehet a felsőkamarának a harmadik köztársaságban. Csekély tekintélye van az országban, a mi nyilván a tagok jegyzékében előforduló nevek nagyobb súlyán és népszerű varázsán mulik. De míg a jól kieszelt francia senatus jelentéktelen volta intésül szolgálhat más országok alkotmányfoltozóinak, e tulajdonság saját országában mégis jó valamire. A Palais Bourbonbeli fiatal ember egy szép napon, kartársaival egyetemben nagyon neki iramodhatik valami dolognak; most a senatus nem tud ugyan ellenállni, midőn úgy látszik, hogy az ország a képviselők mellett van, de legalább alkalmat ad az alsókamarának, mely úgy sem marad soha következetes teljes 12 hónapon át, hogy gondolkodhassék egy kissé. Úgy látszik, ez az igazi haszna a senatusnak a francia alkotmányban. Nagyon keveset tesz, nem sokra becsülik; de a második kamarának már a pusztá létezése is bizonyos szilárdságot ad az alkotmánynak, mely e nélkül ép oly kevéssé érte volna el nagykorúságát, mint a modern Franciaország valamennyi más alkotmánya.

MÁSODIK FEJEZET.

A képviselőkamara és a választási rendszer.

Franciaországban a suffrage universel, miként más parlamentaris intézmények is, nem fokozatos reform fejlődménye, mint a választási jog kiterjesztése Angliában. A nagy forradalom művének sem mondható, mert annak egyik phasisában sem került gyakorlati alkalmazásba.¹ A választási jog kiterjesztése továbbá nem is az elnyomással szemben kifejtett ellenállás eredménye, annak élvezése pedig semmi szükségyszerű összeköttetésben sincs a szabadelvű közigaztással vagy az alattvaló szabadságával. Két nemzedék hunyt el az états généraux egybehívása óta, mikor a nemzet 1848-ban egészen váratlanul kivivta

¹ Az 1791-ki alkotmány indirect választási rendszert fogadott el, melyből kifolyólag bizonyos korlátozásnak volt alávetve, úgy az első, mint a másodfokú választók választási joga. A convent 1793-ban csak a papiron létesített alkotmányt, melyet gyakorlatilag sohasem alkalmaztak és mely azon elven alapult, hogy minden teljeskorú ember szavazásra jogosult, sőt ez elvet, az akkor uralkodó humanitarius elméletek szellemében, bizonyos feltételek alatt a Franciaországban lakó idege-
nekre is kiterjesztette. Mielőtt e választási jog alkalmazására került volna a dolog, a III. évi alkotmány (1795 aug. 22.) fel-
élesztette az indirect szavazási jogot, melyhez képest az első fokúak választói jogosultsága adófizetésen és katonai szolgálaton alapult; és ez a rendszer mindaddig életben is maradt, míg az ügyek vezetése Bonaparte kezében volt.

az általános választójogot s ennek alapján meg is választhatta képviselőit, még pedig a februáriusi forradalom véletlen körülménye folytán és oly pillanatban, midőn a nép kevésbé volt elnyomva, mint a század bármely előbbi korszakában. E választási jognak, mely Angliában még 50 év eltelte után sincsen meg, az volt az első kézzel fogható eredménye, hogy a nép maga szentesítette a második császárság autokrátiáját.

Midőn tehát 1875-ben a nemzetgyűlés alkotmánytörvényének első pontjában kijelentette, hogy a képviselőkamara suffrage universel útján választandó, ezzel nem nyitott meg új korszakot. És ezzel a kijelentésével még a régime-et sem határozta meg, mely szerint az ország közigazgatását rendezni kellett. A demokrata választási jog, mely az 1848-iki véletlenül támadt köztársaság szüleménye volt, engedelmes eszköznek bizonyult Napoleon Lajos önkényes kezeiben, és hogy szabad gyakorlása nem összeférhetetlen egy monarchia létesítésével, annak további bizonyítékául szolgált az a reactionárius többség, melyet a nemzetgyűlés részére az 1871-ki választások szolgáltattak.

I.

A választók összeírásáról szóló törvények a Napoleon Lajos által az államcsiny után két hónappal kibocsátott szervezési decretumon alapulnak.¹ Minden francia, ki a huszonegyedik évet elérte és bírói ítélet folytán nem vesztette el polgári és politikai jogait,²

¹ Décret organique : 2 Février 1852.

² A francia törvény nagyon szigorú, midőn a választói jog megszüntéről intézkedik. Így ha valakit három hónapi fogságra

választó lehet minden fiscalis vagy egyéb minősítés nélkül. A szavazás gyakorlásának egyedüli feltétele, melyet a polgári jogainak teljes birtokában lévő embertől megkívánnak, csak az, hogy az illető fel legyen véve a választók lajstromába; és a választók összeírásának rendszere oly egyszerű Franciaországban és oly kevés költséggel jár, hogy az Egyesült Királyság lakóinak fölkelti bámulatát és irigységét, a kiket reformereik bölcsesége sok pénzbe kerülő nehézkes és bonyodalmas eljárásra kárhoztatott. Midőn egy emberöltő előtt Disraeli, a külföld szemüvegén átnézve, megtanította az angolokat arra, hogy a választási jog nagymérvű kiterjesztése nem jár okvetlenül a forradalom veszélyével, azt remélhette az ember, hogy a század végeig mégis csak behozzák az általános szavazási jogot s annak alapján fogjuk

ítélnék, mert élelmi szereket hamisított vagy hamis súlyt használt, választói jogát örökre elveszti, visszavonhatatlanul. Minden elmarasztaló ítélet, mely egy francziát sújthat, fel van jegyezve a „casier judiciaire“-ban, melyet az illető szülőhelyének kerületi törvényszékénél őriznek, és mihelyt valakit letartóztatnak Franciaország akármelyik részében, személyazonosságának megállapítása után elhozatják casier judiciaire-jét, hogy új vétségét abba bejegyezzék. Ha választói jogának elvesztésével bünhődik, erről úgy lakhelyére mint születése helyére hivatalos értesítést küldenek. Nagy városokban kétségtelenül van rá példa, hogy a választók lajstromába olyanok is felvételnek, a kik választói jogosultságukat elvesztették, de az ilyen eset ritka, mert súlyosan büntetik. Leggyakrabban a „faillis non réhabilité“, azok a csődbejutottak esálnak, a kiket vétkes bukás terhel, ezek nem azért igyekeznek új lakóhelyükön a lajstromba bejutni, mintha választási céljaik volnának, hanem hogy eltítkolják a mi velök történt, mert különben — ha kitudódnék — tönkre tenné kereskedelmi hitelüket.

választani az alsóházat, valamint az összes helyi közigazgatási testületeket. Ez az egyforma eljárás most már nem is valószínű meg, mióta a nők megkapták a jogot, hogy a helyhatósági és más választásokon szavazhassanak, minélfogva a birtok marad továbbra is a szavazási jog alapja. Ilyenformán az az állapot, midőn minden polgár akadálytalanul élvezheti majd az egyöntetű és világos választási jogot, el van odázva arra a távol fekvő időpontra, mely azoknak a politikusoknak lebeg a szemök előtt, kiknek eszményeit csak egy Aristophanes vagy Swift lángelméjével értjük meg.¹

Ha nem is állna útban a női választók új találománya, még mindig kétes, vajjon a britt parlamentnek megnyerhetné-e tetszését a választók összeírásának ez a rendszere, mely annyira egyszerű. Akármilyen jótéteményt eredményez is végső sorban e testület törvényhozása, az bizonyos, hogy ritkán szaporítja a törvénykönyvet oly lappal, mely első sorban is nem az

¹ A „Franchise and Removal of Women's Disabilities Bill“ kimondja, hogy minden teljeskorú férfi vagy nő, akár házasságban él, akár nem, minősítve van parlamenti vagy helyhatósági választásnál való szavazásra, ha azon a területen belül tartózkodik, a mely épen választ, és ha a lajstromba kellőn be van véve, feltéve, hogy az érvényes törvények valamelyike vagy parlamenti határozat (a nemtől vagy házaselettől független okból) meg nem fosztja e képességétől, különben semmiféle más egyén nincs minősítve arra, hogy bármely választásnál szavazhasson. Neme vagy házasság miatt semmiféle személy nem zárható ki azok sorából, kik megválaszthatók, vagy a parlament valamely házában, vagy a borough- vagy county tanácsnak tagjai lehetnek, vagy általában bárminemű nyilvános működést végezhetnek. A törvény életbelépésnek ideje nincsen közelebből meghatározva. (*Times*, 1896 febr. 20.)

ügyvédekre és más improductiv foglalkozásokra volna hasznos. Ellenmondás nélkül constatálták az alsóházban, hogy a választók összeírása nálunk évi 700,000 font sterlingbe kerül,¹ tehát több kiadást okoz, mint az Egyesült Királyság militiális hadi ereje vagy a közoktatási tárczának tudomány- és művészeti osztálya. A nemzet vagyonának e nagy részéhez, melyet évenként úgy elpocsékolnak, hogy azzal egyetlen emberi lénynek a jólétét sem növelik, a közönség a maga zsebéből 450,000 fonttal járul, tehát nagyobb összeggel, mint a mekkora az egész világgal való diplomáciai és consulsági összeköttetéseink költsége.

Minthogy hat és fél millió nagybritanniai és irlandi választó összeírása a lakosságnak évi 700,000 fontjába kerül, holott tiz és fél millió szavazásra jogosult

¹ „A nagy közönségnek évi 350,000 fontnyi kiadásába került a választók általános összeírásának költsége. Azonkívül a Parish Council Act folytán még egy egészen különálló összeírási költség keletkezett évi 100,000 font erejéig; a mi évenként 450,000 fontnyi kiadás az egész közönséget terhelő összeírási járulékból. Hozzáveendő a politikai pártok kiadásai legalább évi 250,000 fonttal; tehát most már 700,000 fontot költöttek évenként a választók összeírására. Azután jött a kormánynak — mint reményelem, még módosítandó — javaslata, hogy kettős összeírás legyen. Nem mondom, hogy ez megkértszerezné a jelenlegi kiadást, de mégis okozna a közönségnek 300,000, a politikai pártoknak talán 200,000 fontnyi költségtöbbletet.“ — (Mr. S. Storey, House of Commons, 1894 május 1. A Registration Bill második olvasása.) Nem közöltem a szónok végső összegezését, hanem csak azt a számítását, hogy mibe került a választók összeírása, a mikor ő beszédét mondotta. Az ugyan ezen évi költségvetés tételei: hadügy 600,000 font, művészet és tudomány 692,000 font, diplomáciai és consuli költség 431,000 font.

francia¹ alig észrevehető kiadás árán élvezi a maga összeírási rendszerének előnyét, nem lehet érdektelen megvizsgálni, hogyan alkalmazzák e rendszert a francziák a gyakorlatban, noha nem remélhetjük, hogy mi valaha utánozhassuk őket.

A választók összeírását a helyi hatóságok vezetik. Minthogy az egész ország községekre oszlik, melyek mindannyian (az egy főváros kivételével) hasonló közigazgatás alatt állanak, minthogy továbbá valamennyi helyi közigazgatási testület — megyei, kerületi és városi tanács — választása ugyanazon választóközön-ség feladata, rendkívül egyszerű az a gépezet, a mely a polgárokat a szavazási joggal felruhazza. A választók lajstromai állandók, de minden évben revisio alá esnek. A községek mindegyikében, a melyek külön-külön egészen *egy* zárt választókerületet képeznek, évenként háromtagú bizottságot neveznek ki, mely a maireből és két delegáltból áll. Ez utóbbiak egyikét a megye préfetje, a másikat a helyhatósági tanács jelöli ki. A párisi 37 választókerületben egyenként az arrondissementbeli maire, egy helyhatósági tanácsos és egy választó, kit Seine préfetje nevez ki, alkotja a bizottságot. Hasonló berendezés van Lyonban, de minthogy vidéki városnak csak *egy* maireje lehet, maire-megbizottak küldetnek ki szolgálattételre. Minden év² első tiz napja alatt a választók jegyzé-

¹ Az Egyesült Királyság választóinak száma az 1895-iki általános választáskor 6 415,469-re rugott, a franciaországiaké 1898-ban 10.635,206-ra. Az Egyesült Királyságban legalább egy félmillió ember kétszeresen szavaz, Franciaországban ilyen egy sincs.

² Őszkor a városokban az épületek falára hirdetésekkel ragasztanak, melyek tartalmát a következő példa mutatja: „X megye,

keinek revisióját végzi a bizottság. Törölve mindenekelőtt oly emberek neveit, kik meghaltak, elköltöztek, elvesztették választójogukat vagy előzőleg tévesen vétettek föl, a bizottság tagjai hozzácsatolják a jegyzékhez azoknak a lakóknak neveit, kik márczius végén koruknál¹ és hat havi helyben való tartózkodásuknál fogva a kellő minősítéssel fognak bírni. A leghosszabb idő, mely alatt a francia választó, lakváltóása következtében szavazási jog nélkül maradhat, mindössze tizenkét hó. Az így kárba vesző szavazatok száma igen kevés, minthogy a törvény intézkedik a francia lakosságnak azon két osztálya érdekében, mely a legtöbb költözködésnek van kitéve. Az olyan nagyobb városban, mely bizonyos számú választókerületre van osztva, azok a lakók, kik csak választókerületet cserélnek, de nem mennek ki a város határaiból, csak azt tartoznak kimutatni, hogy hat hónap óta e határon belül tartózkodnak, s azonnal abba a névsorba vétetnek fel, mely új lakhelyök választóit tartalmazza; és természetesen Páris szintén csak egy községet képez, mint minden más francia város. Ezenfölül minden köztisztviselő, kinek lakóhelyét hivatalból állapítják meg, és a kik Franciaországban a legtöbbet költözködő osztályt képezik, a klerus és a hatóság

Y arrondissement, Z város. Z maireje ezzel tudatja, hogy a választók revisiója minden évben január 15-ke előtt történik: felhívja tehát mindazokat, kik még nincsenek a jegyzékbe felvéve, de a törvényben előirt feltételeknek megfelelnek, hogy hivatalában összeírásuk eszközöltetése végett haladéktalanul jelentkezzenek, vagy esetleges lakásváltoztatásukat bejelentsek“.

¹ Oly lakos, ki a minősítő időszak utolsó napján éri el a megkívánt kort, már jogosítva van, hogy a jegyzékbe felvétesse magát, ha hat hónapja lakik a községben.

tagjaitól kezdve, az elemi tanítóig és postásokig, jog szerint azonnal be lehet venni a lajstromba.

A községnek valamely új lakója, mikor első ízben jelentkezik, hogy a választók jegyzékébe fölvetesse magát, köteles írással igazolni, hogy előbbi lakóhelyének választói névjegyzékéből töröltetni kérte a nevét. Ha tévedésből ugyanazon választó neve két választó kerület névjegyzékében található s az illető tényleg nemcsak egy helyen szavaz, két évi fogságbüntetést szenved. Egyébiránt, kivéve az egymáshoz igen közel fekvő községeket, a több helyen való szavazást majdnem lehetetlenné teszi az a szabály, hogy a választások mindenütt egy és ugyanazon napon mennek végbe. Ha valaki több tartózkodási helyet mutat ki, abban a községben szavazhat, a hol épen gyakorolni akarja szavazati jogát; de az „egy ember egy szavazat“ elvét oly szorosán követik, hogy nem választhat senki egyik helyen képviselőt, más helyen pedig községi törvényhatósági tanácsost. Így esik meg, különösen a Páris közelében levő vidéken, hogy a helység földbirtokosai és lakói a saját falusi községüknek helyhatósági tanácsosai, de azért ott nem szavazhatnak, ha ugyanis jobbnak látták választási jogukat városi tartózkodási helyükön venni igénybe.

A bizottságok eljárása nagyon egyszerű és semmi tekintetben sem hasonló az angol Revision Court eljárásához. Az ülések nem nyilvánosak; sem a képviselő vagy a jövődöbeli jelöltek, sem a politikai pártok nincsenek ott képviselve; de két héttel a revisió megkezdése után közhírré teszik, hogy a kiigazított névsor a mairieben ki van téve és bárki által megtekinthető. Nincs semmi nyomtatási költség. Az új névjegyzéket egyszerűen leírják két példányban; az

egyik a préfethez megy, a másik a mairieben közszemlére van kitéve három hétig. Ezen idő alatt a kerület minden választója, akár lakik a községben, akár nem, jelentheti, hogy a névjegyzék hiányos vagy oda nem való került bele, és a kinék a neve ellen ekkép kifogást tesznek, azt a maire értesíti az ellene felhozottakról oly felszólítással, hogy feleljen rá. Ennek megtörténte után a felülvizsgáló bizottságot szaporítják a községi tanács két delegáltjának hozzáadásával¹; és most az öt bizottsági tag ítélő tanácscsá alakul, mely minden felszólalás és kifogás dolgában intézkedik. Az ülések itt sem nyilvánosak, valamint az érdekelt felek sincsenek képviselve. De ezeket haladéktalanul értesítik a bizottság ítéletéről, és február közepe felé az egész eljárás be van fejezve. A kerület minden választója, akár személyét érintse a bizottság ítélete, akár nem, díjmentesen felelbezzhet a cantonbeli békebiróhoz. Ennek a hatósági személynek végzése ellen a semmitőszékhez felelbezzhetni oly ritka esetben, midőn arról van szó, hogy a biró esetleg rosszul alkalmazta a törvényt; és ha ekkép az ítéletet semmisnek nyilvánítják, más békebiró elé viszik az ügyet.

Érdekes fölemlíteni, hogy a törvény a választói jog érdekében milyen különféle birói oltalomról gondoskodik; de a gyakorlatban húszezer bizottsági határozat közül is alig támadnak meg egyet, noha a bizottságok laikusokból állanak, kik rendesen nem sok iskolát végeztek és működésükben sohasem támaszkodhatnak törvénytudó tisztviselők segítségére.

¹ Párisban és Lyonban a bizottság két fölös tagját nem a municipális tanács nevezi ki, hanem minden bizottság maga mellé választja a kerület választóinak sorából.

A választók névjegyzékének revisiója első sorban azért jár oly kevés költséggel, mert magánemberek végzik ingyen, ügyvédek, választási ügynökök és más tiszteletdíjat leső szakértők közbejötte nélkül. Másodszor nagy megtakarítást eredményez az a gyakorlat, hogy a névjegyzéket írják és nem nyomtatják. Angol politikusoknak nehéz elképzelni a választási küzdelmet, vagy a választási szervezkedésre való előkészületet, a „marked register“ segítsége nélkül; de a franciaországi jelöltek nem érzik e költséges gépezet szükségét. A község annyira alapja az egész polgári életnek, hogy a czélnak teljesen megfelel a mairie-k mindegyikében meglevő irott névjegyzék, mely mindenkinék rendelkezésére áll, a ki csak átnézni vagy lemásolni óhajtja. Ily módon való publikálása, ép oly eredményes, mintha nyomtatványokat ragasztanának a templom ajtajába vagy lehetségessé tennék, hogy bárki megszerezhessen magának egy nehéz, alig kezelhető katalogust, mely az illető vidék összes felnőtt férfilakosságát feltünteti. Hogy a nyomtatott jegyzékek hiánya nem okoz semmi hátrányt, kitünik abból a könnyűségből, melylyel a jelöltek a szavazócédulákat osztogatni szokták a választóknak, pedig hát e praktika végrehajtása czéljából kénytelenek megtudni az összes szavazók nevét és lakczimét. A községi rendszer a választási jog egyöntetűségével combinálva, annyira egyszerűsíti a francia polgári élet gépezetét, hogy a jelölteknek a községekben levő ügynökei minden nehézség nélkül megszerezhetik magoknak a választók teljes névjegyzékét.

Milyen kevéssé költséges a választók összeírása, következtethető abból a tényből, hogy nagy városokban, mint a milyen Lyon, az évi költségvetésben

semmit sem vesznek föl a névjegyzékek összeállítására. A kiadás oly végtelen csekély, hogy az esetleges hivatalos költségek czime alá iktatható, és habár le kell írni a névjegyzéket, elkészítésének egész munkáját a városi hatóság rendes irodai személyzete végezheti. A francia községek legnagyobb többségénél ez a személyzet tulajdonkép *egy* ember, a mairenek titkára, ki egyszersmind a falu tanítója, és a névlajstromok leírása az ő egyik tiszteletbeli rendes dolga. Ha a franciaországi választók összeírása egy két éven át megszűnnék, a községek költségvetéseinek személyi kiadásokra és nyomtatási költségekre vonatkozó tételei egy cseppet sem kisebbednének; a kincstár pénzének megtakarítása pedig csak az volna, hogy most annyival kisebb mennyiségű papírt és téntát fogyasztának, a mennyit a névjegyzékek írása fölemészt.

Kedvezőtlen bírálat tárgya e rendszernél csak az lehet, hogy korlátlan hatalmat ad a maire és a municipális tanács *activ* politikusainak kezébe. A maire, noha most már nem a központi kormány nevezi is ki, a községek igen nagy többségében mégis republikánus. És gyakran megtörténik, hogy a kormány által kiküldött biztos tényleg épen úgy a maire¹ és a tanács jelöltje, mint az a harmadik bizottsági tag, a kit a helyi hatóság delegált. Ilyen formán a névjegyzékek

¹ A rendes gyakorlat az, hogy a préfet vagy az alpréfet felkéri (a községet képviselő) mairet, hogy nevezze meg, ki legyen a kormány delegáltja és a maire rendszeren egy municipális tanácsost választ. Oly esetekben, midőn a tanács nincs barátságos viszonyban a préfectorával (például, ha többsége reactionárius), a préfet vagy az alpréfet a canton valamely tisztviselőjére, a békebíróra vagy a zsandárság főnökére bizza a bizottsági tag megnevezését.

első revisiója egészen annak a politikai csoportnak kényére van bízva, melynek vezérlő szelleme a maire; és a végleges revisiónál a városi tanács részéről hozzárendelt két delegált természetesen ugyanahhoz a kotteriához tartozik.

E rendszer hátrányos volta kiviláglott a toulouse-i eset alkalmával, mely bírósági tárgyalás alá is került 1894-ben. Languedoc régi fővárosában a radikális-socialista párt túlsúlyra óhajtott vergődni a községi tanácsban, célja levén — mint állították — pártfogásától tenni függővé a községi hivatalok betöltését, pedig egy nagy városban igen sok a községi hivatal. Minthogy ugyanaz a névjegyzék szerepel a képviselő-választásnál meg a tanács választásánál is, kezelési módjának kérdését a parlamenti küzdelem fölszínre vetette. A bírói tárgyalás folyamában kitünt, hogy a választóknak az a lajstroma, mely az 1893-iki választás alapjául szolgált, 3000 nem létező személy nevét tartalmazta. A városházán alkalmazott néhány irnok vallomása napfényre hozta e csalás mikéntjét. Tömeges toldásokat tettek a névjegyzéken; oly egyének neveit vették be, kik már meghaltak, csődbe jutottak vagy elköltöztek Toulouseból; továbbá vegyi szerekkel eltüntették oly választók neveit, kik a radikális socialistáknak nem voltak barátjaik. Minthogy a névjegyzék második példánya, minden újabb kiegészítés után, a préfectorába kerül, azt onnan valamiképp szintén el kellett sikkasztani. E szerint okvetetlenül bűnrészeség állott fenn a központi hatóság és a városi törvényhatóság közegei között. A kormány elnöki decretummal¹ át is helyezte Haut Garonne prefetjét egy

¹ 1894. szept. 22.

más megyébe, a mi mutatta, hogy a préfet magatartásához némi gyanú fért. A városi tanácsot is feloszlatta a kormány, mert a csalást eredetileg az 1892-iki négy évre való törvényhatósági választások alkalmából követték el. Azt azonban már nem lehetett többé hivatalosan kutatni, vajjon az 1893-ban választott parlamenti képviselők nem csalás útján jutottak-e mandátumaikhoz; mert ezeket a választásokat, bár ezek is hamisított nevekkal telt jegyzék alapján történtek, a kamara már véglegesen igazolta. Különben, hogy milyen módszert követtek, midőn választás napján hamisított névlajstromokat használtak, legjobb lesz akkor vizsgálunk, mikor a választási corruptiót általánosságban teszszük vizsgálatunk tárgyává. Akkor majd látni fogjuk, hogy ez a lajstromhamisítási ügy szakasztott olyan, mint minden más corruptió-s választási visszaélés Franciaországban, a mennyiben a sikeres végrehajtást csakis a tisztviselők bűnrészsége tette lehetővé.

A mi azt illeti, hogy a toulouse-i botrányokat a francia összeírási rendszer eredményezte volna, kétségtelen dolog, hogy nyomatott és közszemlére kitett névjegyzéket nehezebb megcsonkítani, mint irottat; és ha a revisiót fizetési hatósági személyek végzik, a mint javasolta volt,¹ kisebb tere nyílnék a bizonyos párthoz tartozó városi tanácsosok vállalkozó

¹ P. o. a Louis Passy törvényjavaslata, melyet Eure eme képviselője a toulouse-i botrány után 1895-ben benyújtott, azt a pontot tartalmazta, hogy a végleges revisióra kiküldött bizottságot a canton és ne a község szolgáltassa (a canton ugyanis az a közigazgatási terület, mely a község és az arrondissement között középhelyen van), továbbá, hogy ez a bizottság a békebiróból és az arrondissementbeli polgári törvényszéknek két delegáltjából álljon.

kedvének. De volna bár Franciaországban még akár hús olyan korrumpált törvényhatóság, mint a toulousei, azért még nem volna érdemes egy költséges összeírási rendszert honosítani meg, olyan csalások megátlása végett, a melyek könnyüségé most főleg az általános közönynek tulajdonítható. Öt-hat éber választó napfényre hozhatta volna a toulouse-i csalásokat, még mielőtt a tettesek hasznukra fordítják. Ha igaz is továbbá, a mint francia tudósítók állítják, hogy a család szelleme más kerületekben is honos, azért mindenütt — néhány nagy népességű hely kivételével — a legvakmerőbb politikai banda is nagy nehézségekre találna, ha a névlajstromok hamisítását megkísérlené, mert a választók összeírásánál tekintetbe veendő terület lakosságának gyér volta a család felfedezését elkerülhetetlenné tenné. Toulouse, noha lakosainak száma csak 150,000, Franciaországnak hatodik városa. Az egész országnak csak mintegy ötven községében lakik egyenkint több mint 30,000 lélek, míg az összes 36,000 községből 28,000-ben a lakók száma ezren alól marad. Így tehát a választók névlajstromában előfordulható minden család vagy tévedésnek felfedezése a helység bármely lakosának módjában van, csak tíz perczet szánjon e munkára.

II.

A francia választóközönség közömbössége oly nagyfokú, hogy csoda, ha a toulouse-ihez hasonló botrányok nem gyakoriabbak. E városban is, habár a lajstromba 3000 választásra nem jogosult embert vettek fel, kik kétségtelenül mindannyian le is szavaztak, a jegyzékben foglalt egyéneknek közel egy harmada tartózkodott a szavazástól. Jelentős tény, hogy

a hol a választás a legnagyobb izgalmak közt foly le, s úgy látszik, mintha az egész lakosság érdeklődése fel volna keltve, még olyan helyeken is rendkívül nagy azok száma, a kik nem adják be szavazatukat. A leghevesebb választás 1893-ban Varban ment végbe, hol Clémenceau megbukott Draguignan ellen. De habár vereségének biztosítása végett a boulevardok segédcapatait szállították Provenceba, a megye, melyről egy héten át egész Európa beszélt, oly lanyhán elegyedett a küzdelembe, hogy a választóknak csak fele ment szavazni; és ugyanazon megyében, Toulonban, a megválasztott képviselő a választók jegyzékében foglalt szavazatoknak egy ötödével már győzhetett. A szomszédos Bouches du Rhône a vidéki választókerületek közt politikailag legkitünőbb, de a nyolcz mandatumért versengő 74 jelölt oly csekély vonzóerőnek bizonyult, hogy a választóknak alig több mint fele része jelent meg az urnáknál. Fővárosában, Marseilleben, mely azzal dicsekszik, hogy a Cannebière-utczában keletkeznek a Franciaországot megrázkódtató forradalmak, bizonyos kerületekben a választóknak csupán egy negyede nem sajnálta azt a fáradságot, hogy politikai hitéről bizonyosságot tegyen.¹

Bordeaux oly város, melynek viselkedése kevésbbé túlcsapongó, de azért folyton megmaradt politikai kiváló állása, mely ott hagyományos volt, már a Giron-

¹ Marseille fentartja azt a hagyományt, hogy a polgárság kicsi részének szavazataival szerzi meg kimagasló állását. Taine, miután kimutatta, hogy a politikai hatalomnak a népre való átszállása 1789—90-ben annyit jelentett, hogy az uralom az erőszakos kisebbség kezébe került, elbeszéli, hogy Marseille mairejének megválasztását 1790-ben, midőn a város már lázadófélben volt, csak egy nyolczada eszközölte azon polgároknak,

disták napjai előtt. Ugyanott volt a boulangismus főerőssége és e párt végső ellenállása rendkívüli érdeket kölcsönzött az 1893-ki választásnak. Mindamellett a város három kerületében köztársaságiak és monarchisták, socialisták és boulangisták nem voltak képesek a választóknak 55 százalékát az urnákhoz vinni. Ez a dolog ismétlődött 1896-ban, a mikor a mérsékelt köztársaságiak — azzal dicsekedve, hogy a törvényes rendnek egy új pártját akarják megalakítani — egy nyugalomba vonult nagykövetet léptettek fel Bordeauxban képviselőjelöltül. A jómódú és az iparos osztályok oly kevésbe vették a kínált meg-tiszteltetést, hogy nem bánták, hadd jusson diadalra egy socialista; a 20,000 szavazót felmutató jegyzék mellett a választóknak alig több mint negyedrésze adta be szavazatát. Bordeaux lakóinak minden osztálya ugyanis a kereskedelmi szellemmel az élet kellemetességei iránt is érzékeny finom izlést egyesít magában és abban a nézetben van, hogy hat munkanap, a nemzeti és magán jóllét növelésében eltöltve, szükségessé tesz oly szünnapot, mely zavartalan üdülésnek legyen szentelve. Ennélfogva nyáron, vasárnap reggel, mielőtt még magasra emelkedett a nap az égbolton, alighogy elvégezték imádságokat, a Dordogne völgyei felé igyeksenek vagy a Garonne-folyón a tenger felé vitorláznak, útba ejtve a Médoc szőlőit, melyek gazdagságuk forrását képezik. Figyelemmel e

kiket az új törvény értelmében a szavazás megilletett. (*Révolution*, livre III. c. 1.) Az 1898-ki választás megújította azt, a mi 1893-ban történt. A Bouches du Rhône megyéből kikerült képviselők kevesebb számú választó akaratának voltak bizományosai, mint bármely megyében, Gironde Var és Lot-et-Garonne kivételével.

népszokásra Bordeaux hatóságai a szavazás megkezdését hat órára tűzik ki, de a nélkül, hogy ennek valami szemebetünő eredménye volna.¹

A súlyos munkát végző osztályok, itt úgy, mint egyebükt, megvetéssel határos közönyt tanusítanak a politika iránt. Minek tennék ki magokat annak, hogy lekéssenek a hajóról vagy a vonatról és egy egész család ünnepi örömét feláldozzák csak azért, hogy Párisba küldjenek mulatni valamely opportunistá, socialista vagy reactionárius politikust? Azok a törvényhozók, a kik szeretnék, ha azt hinnék rólok, hogy a nemzet nagy tömegének választottai, lelkök mélyében elszomorodnak, mert a polgárok tetemes része állhatatosan vonakodik választójogával élni. És észreveték, hogy augusztus hava az, melyben különösen lohad a választók buzgalma. A gyomorhajosok fürdőkben időznek, a tehetősek a tengeren járnak; az őszi hadgyakorlatok, az iskolai szünnapok, a végződő aratás, a közelgő szüret: mindez egybejátszik, hogy a szavazót elvonja polgári kötelességétől; ennél fogva a jövő választásokra addig, míg a köztársaság fenmarad, oly évszakot jelöltek ki, mely nincs oly mértékben más gondoknak szentelve.²

Erélyesebb eljárást is javasoltak, hogy az elhanyagolt urnák megteljenek. A parlament elé oly indit-

¹ A rendes szavazási idő reggel nyolcz órától esti hat óráig terjed, de a maire előterjesztésére a préfet elrendelheti, hogy bármely községben reggel öt óra után bármely órában kezdődjék a szavazás. A zárórát nem lehet módosítani.

² Loi du 20 Juillet 1893. Az 1898-ki választáskor, mely az új törvényből kifolyólag májusban ment végbe, a tartózkodók száma valamivel csekélyebb volt, mivel a radicális socialisták nagyobb számban járultak az urnákhoz.

vány került, mely szerint, hogy a szavazást kényszerítő erejűvé tegyék, falragaszokon állítanak pellengérré a választóközönség előtt a rossz polgárok neveit, kik nem adták be szavazataikat; pénzbírsággal sujtánák őket, ha e megszegyenítés nem járna bünbánással; és ha az ily polgár még ekkor is makacskodnék, minthogy a Bastille már le van rombolva és a Cayennebe való deportálás nagyon költséges, élte fogytáig arra lenne kárhoztatva, hogy egyáltalában ne szavazhasson többé, legsúlyosabb büntetéseül annak, hogy előbb sohasem gyakorolta szavazási jogát.¹

Montesquieu, ki csak elméletileg ismerte a demokrata kormányformát, azt állítja, hogy a fejedelem zsarnoksága nincs nagyobb ártalmára az államnak, mint a mennyire a közönség közönye ártalmas a közjóra, a köztársaságban; de a mi engem illet, én azt a benyomást szereztem, hogy a francia választók politikai közönye, a mint az a szavazástól való tartózkodásukban nyilvánul, csak üdvös hatású Franciaországban. Túl sokat mondanánk avval, hogy a névjegyzékben előforduló választóknak három milliójában,

¹ Letellier javaslata: 1893. június. Már előbb, 1880-ban, Bardoux hasonló törvényjavaslatot dolgozott ki, melyet a kamara sohasem tűzött ki tárgyalásra. Előfordult 1881-ben az az eset, hogy egy 103 választóval bíró egész község tartózkodott a szavazástól, minek következtében megkísérelték a választást semmisnek nyilvánítani; de a kamara igazoló bizottsága úgy vélekedett, hogy erre ráállva, útmutatást adna arra, mikép lehessen könnyű szerrel választásokat megghiúsítani. Viette, közmunkaminister 1893 augusztusában a szavazási napokon be-
szüntette a vasárnapi kéjvonatokat, hogy az olyan langymeleg politikusok, kik az ünnepnap megtartását polgári kötelességek gyakorlásánál előbbrevalónak tartják, kísértetbe ne jöjjenek.

kik választáskor nem adják be szavazataikat, bennfoglaltatik a nemzet szinejava, de extravagánsnak ez állítás sem tekinthető. A kik *nem* vesznek részt a választásban, nem mindannyian a tudomány és művészet kitünőségei, kik avval, hogy kicsibe veszik a politikát, talán rossz példát adnak; nem ritkaság oly számbamenő bölcselek, mint pl. Taine, a ki a férfikorba lépett, midőn az általános szavazási jog megadatott és abban a habozásában, hogy kire is szavazzon, élte fogytáig nem tudott végleges megállapodásra jutni.¹ Demokrata társadalomban az ilyen kényes izlésű egyes emberek, bármilyen kiválók is, keveset nyomnak a latban. Fontossá csak akkor lesz tartózkodásuk, ha velök tartanak a szerényebb munkálkodók az élet minden körében, az ország minden részében. Kutassuk csak át a francia megyéket; éljünk csak a nép között és figyeljük meg a legszorgalmasabb falusi lakót vagy a vidéki városka legműveltebb iparosát; tudakozódjunk az ilyennél a helybeli képviselő vagy a választások után: azt fogjuk válaszul kapni: „Je ne m'occupe pas de politique“ — s a paraszt esetleg még vaskosabb kifejezést fog használni. Azt hihetné valaki, hogy nyilvánvaló veszedelem, ha az urnák elé egyáltalában nem járulnak kemény munkával elfoglalt, önmegtágadó és gyakran magas műveltségű tagjai oly társadalmi osztálynak, a mely politikai képviselet dolgában orvoslást igénylő siralmas állapotban van. Ez baj is volna oly államszervezetben, hol be van véve a parlamentáris rendszerrel ennek szükséges corollariuma is, a pártrendszer; de a hogy Franciaországban áll a dolog, talán

¹ *L'Ancien Régime*, Préface.

a közügy javára szolgál, hogy a lakosságnak oly tetemes része önkényt távol tartja magát a politikától. Nem szenved kétséget, hogy a politikától tartózkodó három millió ember,¹ ha egységes párttá tömörülne, uralkodnék a kamarában; de ha most az urnák elé kényszerítnék őket, ez csak arra vezetne, hogy szavazatuk szétoszoródnék a létező csoportokat képviselő jelöltek között.

Nem lehet mondani, hogy a francia parlamenti választások minden értelmes polgárt érdeklő nagy kérdések körül forognak. Rendszerint semmiféle kérdést nem vetnek fel a választóközönség előtt. Egyetlen igazi kivétel e szabály alól 1877-ben fordult elő, a mikor az országnak tényleg döntenie kellett a republikánus kormányforma mellett vagy ellen. De még ezúttal is, a midőn a szavazók aránya a köztársaság alatti maximumra emelkedett, a számeredmény messze elmaradt az 1851-ki plebiscitum mögött, mely az államcsinyt szentesítette, noha most nagyobb volt a jegyzékbe felvett szavazók száma. De hasonló eredményt csak az 1877-ki választásoknak majdnem plebiscitumszerű jellege mutatott fel. Ezt az eredményt annak lehet tulajdonítani, a mi a francia nép megmozdításához feltétlenül szükséges — egy férfiú nevének: mert a nemzet ítélete, május 16-ka

¹ Hiábavaló kísérlet, összehasonlítólág megállapítani a szavazástól tartózkodók arányát Franciaországban és az Egyesült Királyságban; mert nemcsak a szavazás módja különbözik a két országban, de az Egyesült Királyságban még el is marad a szavazás, a hol a választás ellenjelölt nélkül ejthető meg. A katonai szolgálatra behitt ujonczokból telik ki a szavazástól tartózkodók bizonyos száma; de minthogy a hadsereg Franciaország legbámulatraméltóbb intézményeinek egyike, ez a tény csak megerősíti annak a megfigyelésnek igazságát, hogy az abstentiók között találjuk a nemzet legjobb elemeit.

után, bizonyos mértékben Gambetta személyes diadala volt. 1885-ben Jules Ferry népszerűtlensége buzditásul szolgált a reactionáriusoknak, 1889-ben pedig Boulanger tábornok cultusa, halaványodóban bár, még nem tűnt le végképen. E két esztendőben tehát a tartózkodás kisebb mérvű volt, mint 1881-ben, a mikor Gambetta a köztársaságiak féltékenységének tárgyává lett, vagy mint 1893-ban és 1898-ban, a mikor még árnyéka sem volt olyan névnek, a melyhez a néptömeg csatlakozhassék és ezért sem politika, sem párt nem létezett, mely összegyűjthette őket. Franciaországban a politikai morál szintje hasonlíthatatlanul alacsonyabb, mint a minő másféle ügyekben észlelhető a nemzet túlnyomó többségénél, mely rendszerető, önmegtagadó, becsületes és mértékletes. Világos ennél fogva, hogy munkás családapák, kik ily körülmények között mégis gyakorolják választási jogukat, ki vannak téve annak, hogy minden haszon nélkül feláldozzák némelyikét azon erényeiknek, a melyek gyakorlása a legigazabb hazafiság, és egyúttal a tömegek megélhetésének föltétele és Franciaország stabilitásának titka. Négy évben egyszer egy vasárnapi órát arra fordítani, hogy az ember egy szavazó czédulát a maire hivatalában átadjon, még nem oly dolog, a mely egy józan-elméjű polgárt demoralizálhasson. De ha ő ennek elmulasztásával kikerüli azt a veszélyt, hogy politikussá legyen, erőszakos politikai ujságokat olvasson, és a kávéházi terefere örömeinek kedvéért elhanyagolja boltját vagy szántóföldjét, ebben az esetben a közügyektől való tartózkodásával csak gyarapítja Franciaország segélyforrásait és a józanésznek és szorgalomnak azt a tartaléktökéjét, mely egyedül akadályozta meg, hogy

a kormány élén állók balgatagsága le nem rántotta az országot a nemzetek sorában elfoglalt legelső helyéről.

Ezt az igazságot legelőször néhány évvel ezelőtt láttam át, egy délvidéki városban, a hol a fényes Place de la République kávéházában a doctor és a községtanács némely más előkelői a reggel érkezett párisi ujságok mellett egy kis italra összegyültek. A Boulanger-korszak még nem ért véget; és az *Intransigeant*, az *Autorité*, a *Bataille* és a *Cocarde* voltak a sajtó azon leghatalmasabb közegei, melyek a vidéki elmékbe csepegtették a boulevardok evangéliumát. Egy képviselői állás valószínű megüresedése folytán fellépő két jelöltnek kilátásairól folyt a szó egy roueni kereskedelmi utazó tájékoztatására, ki nyájas birói arcczal hallgatta ezt, mint illető oly emberhez, ki előtt sem a főváros, sem a vidék életének nem lehetnek titkai. Az eset kényes volt. Mindkét versenytárs kiváló szabadgondolkodó és ugyanazon szabadkőművespáholy tagja volt. Az egyik, állatorvos, a tudomány embere, mint Paul Bert tanítványa osztozott abban az ellenséges indulatban, melylyel a plebiscitumra törekvő tábornok iránt az opportunisták viseltettek. A másik, ki előbb radicális volt, miután 1871-ben a commune alatt tíz napon át sous-préfet-i méltóságot viselt, elfogadta a későbbi Boulanger-féle tant, mely még a klerikálisok segítségének igénybevételét is megengedte.¹ Nagyokat ordítottak dél eme

¹ Delahaye, volt klerikális, Boulanger-párti képviselő évekkel utóbb (1896 ápr. 2-án) elbeszélte a *Libre Parole*-ban, hogy Rochefort két éven át felhagyott az *Intransigeant*-beli „histoires de curés” közlésével, tiszteletben tartva az egyház és a boulangismus frigyét. A *Libre Parole* csak Boulanger tábornok halála után keletkezett.

fiai, mint sorra idéztek kedvelt lapjaikból a francia akadémia előtt ismeretlen epithetonokat Constans és más államférfiak erkölcsi érzékének jellemzésére, és veriték ütött ki a párisi származású normandiai utazó homlokán, a mint segített a délvidéki hazafiaknak rendbe hozni Franciaország szénáját.

A vita hevével mérközött künn a forrón lesütő és épen delelő nap, lángözönt árasztva az akkor teljesen elhagyott Avenue Gambetta házaira, melyek egyikének szerény hajlokába vezetett utam. Ott a hűvös szobában, melynek ablaktábláin enyhén szűrődtek át a napsugarak, az utca perzselő heve után a légköri változás ép oly felötlő volt, mint a lelki ellentét az itt bentülő emberek nyugodtsága és az amott hadonázó politizálók tüzes lármája között. Egy fafaragómester otthonában és műhelyében voltam, ki vidékszerzte híres ügyességével már régóta elérte, hogy többé nem kellett volna kézimunkával vesződnie, de ő ragaszkodott hozzá a régi foglalkozás megszokott buzgalmával. Az egyszerű vidéki család jellemzetes francia csoportot képezett, élén az értelmet kívánó munkában megöszült családfővel; a munkabíró és rendszerető hitvessel, ki a könyveket is vezette, ép úgy mint a háztartást; és lányukkal, ki most ép oly csinos, mint a milyen az anyja volt, a háború előtt, és kit nemrég vett nőül a szomszédfaluból való és most szintén jelenlevő, fiatal földműves gazda, a ki katonai szolgálatát már kitöltötte. Ez a megelégedett emberekkel népes szoba magában foglalta mind azt, a mi Franciaország jólétének és valódi dicsőségének fentartásához szükséges; volt itt szorgalom, takarékoság, családi érzület, művészi hajlam, a talaj művelése, a hazafias kötelesség vidám teljesítése és a

nőnek közreműködése az élet egész munkakörében; és mindezt át- és áthatotta a régi latin műveltség szelleme, mely gyakrabban nyilvánul az alacsonyabban álló köröknél, mintsem abban az osztályban, a hol legtovább kellett volna fenmaradnia. Minthogy óhajtottam megtudni egyetmást a kerület politikai törekvései felől, szóba hoztam azt a hírt, hogy a képviselő le akar mondani mandátumáról; de kérdéssem csak arra a mondásra adott alkalmat, melyet azóta ugyan csak gyakran hallottam: „Je ne m'occupe pas de politique, Monsieur.“ S a mint az öreg ezt mondta, hangjában nem volt bosszúság vagy megvetés, a mit Franciaország kormányának felemlítésével a szomszéd kastély lakóinál idéztem elő, kikkel ugyanazon nap reggelén voltam együtt. Az érdemes család tagjai nem éreztek rossz indulatot a köztársaság vagy akármely más régime iránt, mely megengedte volna, hogy nyugodtan élhessenek hivatusuknak; de a politikában nem láttak oly foglalkozást, mely munkás, törekvő embereknek való volna.

III.

A választóközönség közönyössége daczára az a törekvés mutatkozik, hogy az egyes szavazatok értékét kiegyenlítsék, mintha oly kiváltságról volna szó, melynek szabott ára van. „Minden szavazatnak ugyanegy értéke van“, ezt a mi országunkban némelykor természetes következményeül tekintik annak az elvnek, hogy „minden egyes ember egy-egy szavazat“; de a francia rendszer szerint való gyakorlat azt mutatja, hogy a második elvet könnyebb biztosítani, mint az elsőt. A választási terület Franciaországban az arrondissement, mely a départementnek közigaz-

gatási alosztálya. Minden kerület egy-egy képviselőt választ; kivétel csak ott van, a hol a lakosság a százezret meghaladja; ily helyen két választóttestület alakul két külön képviselő választására, sőt három is, ha a lakosság száma 200,000-nél nagyobb, és ez így megy tovább. Minden ötévi népszámlálás után, mihelyt kiderül, hogy az egy képviselővel bíró arrondissementnek több mint 100,000 lakója van, az arrondissement-t két választóttestületre osztják, vagy ha az addig ketté osztott arrondissementben nincs többé a lakosok kellő száma, egyik képviselőjét elveszik. Így a carcassonne-i arrondissement lakossága az 1889-ki választáskor éppen felül volt valamivel a 100,000-en, miért is két választókerületre osztatott s két képviselőt választhatott. De az 1893-ki népszámláláskor 99,418-ra apadt a lakosok száma, ennél fogva az egész arrondissement ismét egyetlen választókerületté vált, melyet csak egy képviselő illetett meg. Ez a példa nagyon jól illusztrálja, milyen nehéz oly rendszer kieszelése, mely kiegyenlítse a szavazatok értékét; mert hiszen világos, hogy az 1893-ki választáskor az Aude-ban megejtett szavazásnál, tekintve a népesség apadásának oly csekély mérvét, az egyes ember szavazata fél annyit ért csak, mint 1889-ben. Minthogy továbbá a választási területek újból való kiszabása a lakosság alapján történik, előállhat oly eset, hogy a lakók száma a 100,000-es határ alá süllyed, tehát az arrondissement képviselőinek száma is kisebbedik, holott a választóközönség tényleg szaporodott. Ez utóbbi történhetik akkor, ha valamely iparágat, mely több száz nőnek, gyermeknek vagy idegennek nyújtott foglalkozást, máshová telepítenek. Aztán meg a választóknak a lakossághoz való aránya rendkívül

különböző Franciaország különböző vidékei szerint; így például 34 választó esik minden száz lakóra Gers-ben és Tarn-et-Garonneban, de csak 22 Rhône-ban és 20 Seine-ben.¹ És szem előtt kell tartani azt is, hogy a kerületek új megállapítása csak egy arrondissement határain belül történik, és mindegyiknek, bármely kicsiny is, külön képviselte van. Így Basses Alpes 124,000 lakójára öt képviselő jut, Haute-Marne 243,000, vagyis csaknem kétszer annyi lakójára csak három, mert e megyék elseje közigazgatási czélokból öt, másika három arrondissementre oszlik. Egy és ugyanazon département határain belül is nagy az aránytalanság. Basses Alpesban Digne arrondissement lakóinak száma 43,000, tehát ott az egyes szavazat értéke még harmadrésze sem a szomszéd Barcelonnette arrondissementbelinek, a hol csak 14,000 lakó van és a hol minden szavazat hétszer akkora értékű, mint a mely egy-egy szavazatnak Carcassonneban tulajdonítható. Tarn-et-Garonneban Montauban városában egy képviselőjelölt 1893-ban 11,600 szavazat mellett elbukott, holott Hautes Alpesban Flourens,

¹ Érdekes megfigyelés, hogy több mint harmincz évi idő eltelte után minden département választói és összlakosságának viszonyszáma állandóan ugyanaz; így 1863-ban is, a császárság alatt Tarn-et-Garonne állt első helyen a jegyzékben és Seine zárta a sort, ép úgy mint 1898-ban. A legfőbb tényező, mely a viszonyszám kisebbitésére befoly, idegeneknek nagy számmal való jelenléte a megyében; ezután számba jő a vidék lakóinak szaporasága, a mennyiben gyermekek nem választhatnak. Így Bretagne départementjaiban, hol az egyház befolyása következtében termékeny a lakosság, aránylag mindig csekély volt a viszonyszám. A franciaországi születések számának aggasztó apadása növelte a választóknak az összlakossághoz való viszonyszámát, úgy hogy ezt most 27 a százhoz.

volt külügyminiszter, 2900 szavazattal már bejutott a házba, minthogy ennyi volt az absolut többség Embrun egész választóközönségében.

Ez mutatja, milyen hiú az az eszme, hogy parlamenti választásoknál minden szavazat egyforma értéket nyerjen. Franciaországban, hol mindenkép megvan a hajlandóság az egyenlősítésre, ennek eszközlése csak az ország közigazgatási felosztásának teljes átalakítása alapján a scrutin d'arrondissement mellett volna lehetséges, mert a választóterületek összevisszasága, melyben nekünk angoloknak gyönyörűségünk telik, a szymmetrikus francia rendszerre rá nem oltatható. A britt szigeteken, nem kétlem, hogy a mai meglevő chaos nem igen rosszabbodnék, ha az egész királyságot kipécéznék egyenlő lakosságú választókerületekre; de mivel a népesség, némely vidéken, nem úgy mint Franciaországban, rohamosan növekszik, a költség, melyet határmérő bizottságok állandó működése okozna, alighanem csökkentené a reformerek buzgalmát.

Franciaországban, hol az egy-képviselőjű választóközönségek rendszere áll fenn, a szavazatok megközelítő egyenlősítésének egyedüli lehetséges módja az volna, ha a megyéket körülbelül 14,000 lakójú egyes kerületekre osztanák fel, ekkora lévén a legkisebb arrondissement lakossága; de ezzel együtt járna az, hogy a kamara legalább 2500 képviselőből állna, tehát tagjainak száma az 1789-ki états généraux tagjainak kétszeresét is meghaladná. Felemlíthetjük itt azt, hogy a mióta XVI. Lajos a királyság rendjeit egybehívta, a törvényhozó testület tagjainak száma sohasem alkalmazkodott az ország népességéhez vagy választóközönségéhez. A képviselők kama-

rájának, a júliusi monarchia korlátolt választási joga idejében, majdnem kétszázal több tagja volt mint a második császárság corps législatifjának, mely általános szavazás útján alakult. Az 1871-iki nemzetgyűlés kevésbé volt népes, mint az 1792-ki convent, és még sokkalta kevésbé, mint az 1848-ki alkotmányozó gyűlés, a mely több tagot számlált, mint a harmadik köztársaság senatusa és kamarája együttvéve.¹

IV.

A parlamenti jelöltséghez semmi előleges ajánlás vagy hasonló formáság nem szükséges. A törvény csak annyit kíván a jelölttől, hogy öt nappal a választás előtt azon megye prefecturájának székhelyén lakjék, a hol, a maire által láttamozott nyilatkozatban, meg akarja jelölni a választókerületet, a melyben fellépni szándékozik. Ezt a csekély formáságot is csak 1889-ben állapította meg a törvény, mely a többszörös jelöltséget tiltja, és arra való volt, hogy meggátolja Boulanger tábornoknak Franciaország-szerte számtalan kerületben való megválasztatását. Régi doctrine radicalek, bár ellenségei a plebiscitumszerű manifestációknak, a gyógszert rosszabbnak tekintik a bajnál, melynek ellenszeréül volt szánva. A parlamenti jelöltek pusztá elismerése, úgy okoskodnak ők, már tagadása a nép felségjogának. Nézetök szerint a törvénynek nem szabad más osztályokat ismernie, mint

¹ A köztársaság alatt a kamara tagjainak létszáma a lakossággal együtt növekedett, még pedig 1877 és 1898 között 533-ról 581-re. A második császárság végnapjaiban 290-en voltak a képviselők és a júliusi monarchia idejében 460-an. 1145 volt az états-généraux, 778 az 1792-iki convent és 900 az 1848-iki alkotmányozó gyűlés tagjainak a száma.

ezt a ketőt: választók és választottak; mert a souverainitás egyik jellege az, hogy a nép tetszése szerint választ képviselőket, akár jelöltek az illetők, akár nem.¹ Ha ez az elmélet megáll, számos lelkes köztársaságpárti a forradalom tanát eretnek módjára megtagadja, mert igen sok polgár kedvelt foglalkozásnak tekinti a képviselőjelöltséget.² 1893-ban Seine 45 mandatumára 333 majdnem kizárólag köztársaságpárti jelölt pályázott, és akadt vidéken département, hol ez az arány még nagyobb volt.

Ha Gambetta többszörös jelöltségét már a köztársaság kora napjaiban tiltotta volna a törvény, a köztársaság talán megszűnt volna létezni, mert hiszen egy válságos pillanatban, 1876-ban épen azért erősödött meg, hogy Gambettát egyszerre négy nagy város választotta képviselőjéül. Azonban könnyen lehetséges, hogy a törvényt, ha Gambetta tovább él, már ő miatta sokkal hamarabb életbe léptették volna, még Boulanger meteorszerűbb csillagának feltűnte előtt; —

¹ „Cincinnatus az ekéje mellett van és nekem nem szabad hozzá közelednem; minthogy jelöltségét itt be nem jegyezték, vagy pedig a bejegyzés olyan helyen történt, a hol őt nem fogják választani, bele kell törődnöm abba, hogy Cincinnatus nélkül fogok ellenni.“ Így panaszkodott Henri Maret, de kétes, vajjon a dictatorságnak ily veterán ellenségétől igazán szerencsés gondolat volt-e, hogy ekkép egy római dictator emlékét eleveníthette fel

² Az akadémikus Jules Claretie beszéli, hogy egy ilyen polgár így szólt hozzá: „Oui, je suis de nouveau candidat; c'est un métier comme un autre, mais il y a trop de morte saison“, a választások ugyanis négyévenként ismétlődnek Franciaországban, annak tehát, a ki állandó jelölt minden törvényhozó testületi és községi képviselőnél, négy évben csak háromszor van alkalma fellépni.

oly féltékeny aggodalommal tölti el a politikusokat a francia népnek mindig kész ösztöne, hogy urául kiáltson ki valakit, a ki őket állásukból kivetheti.

Hasonlókép a Boulanger tábornoktól való félelem okozta, hogy a scrutin d'arrondissement feléledt 1889-ben és a scrutin de liste rövid próba után félretétetett. Láttuk, hogy az első olyan választás, a melynél minden kerületben egy-egy képviselőt választanak. Minden megyei közigazgatási arrondissement és minden párisi municipális arrondissement egy-egy képviselőt választ, de azonfelül még nagyobb képviselőre is juthat, a már leirt módon, ha az arrondissement lakóinak száma túlhaladja a százezret. A scrutin de liste mellett a megye a választó-egység, s minden megye annyi képviselőt választhat, a mennyi a népesség arányában megilleti, és minden választónak annyi szavazata van, a hány mandatum jut megyéjének, de nem szabad ugyanazon egyénre cumulativ módon adnia szavazatait. A mi országunkban a scrutin de listenek eléggé ismeretes példája az az eljárás, a mint a londoni city négy képviselőjét választották egészen 1867-ig.

Hiábavaló volna az elméleti okok vizsgálata, melyeket a két rendszer mindegyikének védelmére fel szoktak hozni; mert a harmadik köztársaság története mutatja, hogy mindkettőt inkább hasznossági, mintsem politikai tanokban rejelő okokból kapták fel és tették ismét félre. Gambetta hiába szólalt fel hangosan a scrutin de liste érdekében; a republikánusok, kik féltékenységekben előre látták, hogy annak alapján dictator lesz belőle, halála előtt nem akarták azt életbe léptetni, és ugyanazok az emberek, kik 1885-ben megcsinálták a törvényt, leghevesebben követelték eltörlését 1889-ben. Gambetta és követői azt

jósolták, hogy az a törvény a törvényhozók oly fajtát fogja létrehozni, mely nagy kérdéseket államférfiúi marokkal képes megragadni, holott az egy képviselőre szavazó választókerületekből csak olyanok kerülnének ki, kik a helyi érdekeket karolják fel és az „esprit de clocher“ kifejezői. Nem szükséges kutatnunk, hogy mi kívánatosabb, az a szellem-e, mely nem száll magasabbra mint a falu tornya, vagy az, mely a Palais Bourbon teremtménye. De nem lehetett észrevenni, az bizonyos, hogy a scrutin de liste alapján 1885-ben választott kamara olyan széles látkörű felfogást vagy bármely más erényt tanusított volna, a milyeneket a másik, a versenyző választási rendszer szerint létrejött gyülekezetek nem mutattak fel. Sőt a scrutin de liste választottjainak legkimagaslóbb vívmánya épen abban állt, hogy a páni félelem egy pillanatában visszaállították a scrutin d'arrondissement-t. Bármik az előbbinek elméleti szépségei, — a parlamentáris kormányzat alatt, a midőn még kísért a plebiscitum szelleme, — dictatorságra törekvő ember kezében kétségtelenül veszedelmesebb eszköz, mint az egyes képviselőket szolgáló választási rendszer. Ez utóbbi rendszer mellett, ha meg is engedik a többszörös jelöltséget, valamely néphősnek szerte az egész ország különböző választótestületeiben való diadala egyszerűen csak a népakat nyilatkozása, melynek forradalom nélkül nem lehet közvetlen következménye. Az acclamatióval elismert bálvány csak *egy* választókerületet képviselhet, a többi kerületek másodszor kénytelenek választani a bálvány kisebbrangú követői közül; ellenben scrutin de liste mellett az eredmény csattanósabb és közvetlen alkotmányos hatására nézve is fontosabb.

Ezt világosan mutatták a Floquet ministerium

aggályai, midőn 1889 februárjában a scrutin d'arrondissement-t ismét helyreállították. Boulanger tábornokot, miután úgy iparos mint földmivelő megyék utóválasztásainak egész sorában sikereket aratott, Páris is megválasztotta, hol majdnem negyedmillió szavazatot kapott, 80,000-rel többet mint ellenfele, ki úgy lépett föl, mint az összes köztársasági csoportok jelöltje. Ez azt jelentette, hogy az általános választáskor Boulanger hívei egész országrészeket magokkal fognak ragadni. Nemcsak magát a tábornokot választják meg Páris egy negyedében, Lilleben, La Rochelleben, Amiensban; bejutott volna a házba az egész Boulangista névsor 42 képviselővel Seineben, 21-gyel Nordban és így tovább minden megyében, a hol csak üdvriadallal fogadták az ő nevét, a ki képes lett volna megtölteni a kamarát a dictatori hatalomnak meghódoló roppant többséggel. Épen azért Constans, ki a belügyministeri állásban Floquet-t felváltotta, a scrutin d'arrondissement alapján igen ügyesen intézte a választásokat; pedig ő volt az a politikus, ki öt évvel előbb elhitette a kamarával, hogy „a scrutin de liste nemcsak a nemzet souverainitás logikai szerve, hanem a parlamentaris köztársasági kormányznak is lényeges feltétele.“¹

Ha helyes az az elv, hogy „minden szavazatnak egyenlő értéke legyen“, a scrutin de liste annyiban

¹ „Rapport fait au nom de la commission chargée d'examiner la proposition de loi de M. Constans, ayant pour objet de modifier la loi électorale; par M. Constans député, 29 Déc. 1884.“ A forradalom óta a scrutin d'arrondissement törvényerőre emelkedett 1792, 1820, 1831, 1852, 1875 és 1889-ben, a scrutin de liste pedig 1795- 1799-, 1801-, 1817-, 1848-, 1871- és 1885-ben. Az utóbbi még most is használatos a municipális választásoknál oly községekben, melyek nem elég nagyok, hogy több kerületre osztassanak.

előnyös, hogy csökkentí a másik rendszerrel járó aránytalanságot. Az 1885-iki törvény értelmében az egy megyére eső képviselők számát úgy határozták meg, hogy minden 70,000 lakos és a végül fenmaradó 70,000-nél kisebb töredék egy-egy képviselőt választott. Az egyenlőtlenségeket akkor ily módon el is háritották. Most azonban, hogy újra előálltak, semmi nyugtalanság sem támadt miatta s kitünt, mily teljes közönnyel viseltetik e kérdés iránt a választóközönség. A mint láttuk, a scrutin d'arrondissement érvénye mellett Basses Alpes-ból öt, a kétszer olyan népes Haute Marne-ból pedig csak három képviselő került ki. Mikor a scrutin de liste jött sorra, Basses Alpes képviselőinek száma háromra apadt, a Haute Marnebeliké négyre emelkedett, s e kiegyenlítés oly elven alapult, melyet könnyű megérteni. De midőn a boulangismus a kamarát visszariasztotta az egy-egy képviselőt választó rendszerhez, a régi egyenlőtlenségek újból feltámadtak, a nélkül azonban, hogy a képvisellettől megfosztott megyék részéről észrevehető tiltakozás történt volna, pedig egy harmadukat érte ily sors. Ez a tény megérteti velünk, mily saajtságos módon méltatják a francziák a képviseleti kormányzatot. Könnyű elgondolni, mily lázadás támadt volna oly országban, hol a parlamentarismus hagyományos, ha ily retrogád kiegyenlítési rendszerályt akár nyugodt időben is megkisérlenek; Francziaországban csendes közönnyel fogadták, olyan időben, mikor úgy látszott, hogy a forradalom küszöbén állanak.¹

¹ Nem szólva arról a közönyről, melylyel a népesség többsége a parlamenti képviselet iránt viseltetik, az activ helyi politikusok jobban szeretik, ha saajt kerületüknek van egy külön választott képviselője, a kinél könnyebb közbenjárni,

V.

A képviselőválasztási szavazásnál az eljárás módja ép oly egyszerű és csekély költséggel jár Franciaországban, mint a választók összeírása. A francziák dicsérni szokták az angolok gyakorlati szellemét és jajgatnak azon, hogy ők maguk a routine és a formulák rabjai. A mi a kamarába vagy a helyi közigazgatási testületekbe való választás előzményeit vagy megejtését illeti, a miatt nem lehet okuk keseregni a brittek fölényén. Kétségtelen, hogy a francia közigazgatási gépezet, már magában, bevégzett és szimmetrikus keretet szolgáltat a választási eljárás megejtéséhez; de ha — náluk is mint nálunk — az az eszme jutna felszínre, hogy a szavazás gyakorlása lényegileg bonyolult dolog, mely végre sem hajtható költséges és haszontalan járulékok nélkül, ilyeneket hozzátoldani épenséggel nem okozna nehézséget.

Hogy a szavazásra jogosultak választási czédulákat — „cartes électorales“ — kapnak, a mit a törvény nem követel, ez példája annak, hogy oly gyakorlatot követnek, mely hasznos volta miatt ajánlatos, de azért nem jár sok költséggel. Minden törvényhozási, megyei vagy municipális választást megelőzőleg minden községben (vagy Páris és a nagy városok minden választókerületében) az illető területen lakó valamennyi választó részére egy-egy czédulát vagy jegyet készítenek elő. Rajta nyomtatva olvasható a département neve, a választás minősége és

mintha a départementba kell elmerülniök, még ha ez utóbbi rendszer leszállítja is a megye összes képviselőinek számát; mert — a mint azonnal látni fogjuk — a képviselőnek főkötelessége választóival szemben az, hogy pártfogását minél bővebben osztogassa.

a választás órája. E mellé irással ki van téve a község vagy választókerület neve, a választó neve, a szám, melyet az illető a választók névsorában kapott, a szavazás helye; végül következik a maire pecsétje és aláírása. Párisban és egyéb városokban részletesebb adatok fordulnak elő a választó azonosságának megállapítása czéljából. Így alá kell írnia jegyét, mikor azt a maire hivatalában átveszi, mert népesebb városokban a leszavazás pillanatában felszólítják, hogy a névjegyzékbe sajátkezűleg írja be a nevét, a jegyen levő aláírással való összehasonlíthatás czéljából. Öt-hatoda a franciaországi községeknek oly kicsiny, hogy valamennyi lakosa ismeri egyik a másikat. Ily helyeken tehát az azonosság kitüntetése végett elővigyázati intézkedésre nincs szükség, és a jegyeket rendesen a garde champêtre vagy a községtanács más alkalmazottja a szavazókhoz a házba viszi. Az egész költség, ha a szétosztást, a községi titkár által való kitöltést és a nyomtatást is hozzávesszük, a mely utóbbi a megye főhelyén történik, oly csekélység, hogy a legszegényebb község költségvetésében is csak a vegyes kiadások rovatában szerepel.

A leszavazás rend szerint a mairie helyiségében történik. Ha a község nemcsak egy választókerületet képez, akkor az elemi iskolákat is igénybe szokták venni; de a franciaországi választóközönség nagy tömege a 36,000 részint falusi, részint városi mairie-ben adja be szavazatát. Nem történik nagyobb előkészület a szavazatok begyűjtésére, mintha bármely rendes községi hatósági ténykedés folyna ugyane falak között, például tanácsgyűlés vagy házasságkötés. Nincs semmi ács faragta alkotmány, mely a szavazási jegyek kezelésének biztosítására szolgálna, nem ülnek sorban a

fizetett irnokok, hogy e jegyeket átvegyék; s azok a pótlékok, melyeket nálunk a választási tisztviselő költségeinek czimén fizetni kell, Franciaországban teljesen hiányzanak. A vidéki tanácsterem megtartja mindennapi külső színét; egyetlen kivétel az, hogy az asztalon durván tákolt és nagy faláda áll födelén egy nyilással, az egész nyilván helyi készítmény. A választás befejezte után ezen egyszerű készülék használatáért nem zsarolják a jelölteket. A hatósági bútorzatnak egy darabja az, mint a köztársaság mellszobra a kandaló-párkányon vagy a szemközt levő könyvpolcz a bekötött törvénykönyvekkel, melyek nélkül a mairie nem tekinthető teljesen berendezettnek.¹

Törvény és szokás követeli, hogy a hol két-három francia összegyül, valami közczél érdekében, „bureau“-t alkossanak, mielőtt a dologhoz hozzáfognak. Ez a formaság némelykor egy kis késedelmet okoz a választás megnyitásánál. A választóttestület bureauja az elnökből, négy ülnökből és a titkárból áll. Rendesen a maire elnököl és a törvény úgy intézkedik, hogy mint ülnökök a községi tanács tagjai szerepeljenek, vagy ilyenek hiányában a jelenlevő választók közül a két legidősebb és a két legfiatalabb helyettesítse őket. A hol pártszellem uralkodik, ott élénk versengés tárgya a bureauban való szolgálat; de ép oly gyakran nehéz

¹ Párisban és a külvárosokban, hol külön berendezkedés és előkészület kell a szavazatok begyűjtéséhez, az erre szolgáló helyiséget néhol ideiglenes bútorzattal kell ellátni, de ez kevésből kitelik, mert Seine megye préfectorája, mely a számlát kiegyenlíti, pályázat útján a legolcsóbb vállalkozónak adja ki a munkát. Párisban a választások gépezete is, miként minden más berendezkedés sokkal költségesebb, mint a vidéken, városban vagy falun.

összefogdosni a választók quartettjét, mely sor szerint elsőnek lépjen be, és szép vasárnapon nem mindig könnyű lelkes polgárookra szert tenni, kik a tisztség ellátásában egymást felváltani hajlandók legyenek. Az ülnököktől nem kívánnak nyilatkozatot; minden ceremónia nélkül foglalják el helyöket. Mikor ezzel megvannak, a szoba megtelik azokkal, kik legjobban sietnek szavazni — ilyen a plébános, ki két mise között idefutott, a postás, ki esetleg levelet kézbesít a maire hivatalában, vagy egy csomó tiszta blouse-os földműves, a kik félnek, hogy a vonatról lekésnek és határozottan kijelentik, hogy nem jöhetnek vissza a bureau tagjait felváltani.

Mielőtt az első szavazatot feljegyeznék, a maire kinyitja a szavazoládát és felhívja az összes jelenlevőket, nézzék meg és győződjenek meg, hogy üres és nincs rejtek-alja, hogy csalni lehessen. Azután két lakattal bezárják a ládát; mindegyik lakathoz más kulcs való; az egyik kulcs a mairenél marad, a másikat átadják az egyik ülnöknek. Ha ez utóbbi a nap folyamában esetleg elmegy vadászni vagy más okból távozik, de nem jut eszébe, hogy a kulcsot a helyszínén maradó kartársának odaadja, ekkor bizony késedelemmel járhat a szavazatok megszámlálása. Mert a legbuzgóbb localis hazafiak is ritkán hajlandók az egész napot az állam szolgálatának szentelni, sőt maga a maire is helyettesnek engedi át székét, még pedig hosszabb időre, mikor a délebed órája közeledik. Oly községekben, hol a választók száma csekély — van pedig majdnem 10,000 olyan, hol még nyolczvan főnyi sincs a választóközönség — a bureau, ha megállapítja, hogy minden rendelkezésre álló ember leszavazott, rövid működés után is befejezi az egész választási eljárást.

A választók kötelesek magokkal hozni a szavazó-czédulákat. Ezeket rendszeren a jelöltek szolgáltatják, de a törvény mitsem tud eredetök felől. Szokásos a jegyeket a választóknak a házhoz elküldeni kis papirlapok alakjában, melyekre rá van nyomtatva a jelölt neve, de a választás színhelyén újból adnak ilyen jegyeket, tekintettel az oly szavazókra, kik otthon felejtették czéduláikat. A választó azonban megteheti, hogy valamely jelölt ügynökétől átvesz egy jegyet, a melyyel azután az ellenfélre szavaz, áthúzza a nyomtatott nevet és mást írva helyette tentával, czeruzával, akármilyen színben, csak olvasható legyen az írás.¹ Ha bármely szavazó aláírással látja el a czéduláját, akkor az a megnevezett jelöltre nézve elveszett szavazat, de be-

¹ A községi választásoknál alkalmazásban levő scrutin de liste mellett igen ritkán fordul elő, hogy a választó önmaga által összeállított névsort írjon egy üres papirlapra. Ha a nyomtatott névjegyzékek, melyek rendelkezésére állnak, úgy vannak összeállítva, hogy egyik sem elégíti ki, valamelyiken áthúzza a nem inyére való neveket és hozzáírja oly emberek neveit, a kikre szavazni óhajt, de vigyáz arra, hogy ne legyen több név a czéduláján, mint a hány jelölt választható. Ha nagyon sok név van a szavazóczédulán, akkor a számfeletti írott vagy nyomtatott nevek, melyek a papir legalján vannak, nem jönnek tekintetbe. Tényleg úgy áll a dolog, hogy a scrutin de liste alkalmazásakor a szavazók legnagyobb része a nyomtatott névsort adja be, semmit sem változtatva rajta, mi megmagyarázza, hogy miért kapja meg a többséget a párt által összeállított teljes névsor úgy most a községi választásoknál, mint a hogy megkapta a többséget az 1885-iki képviselő-választásnál is; mert hiszen semmiesem kényelmesebb, mint a czédulát szépen összehajtani és egyáltalában nem javítani rajta. Ha az a rendszer divatoznék, hogy keresztrel jelöljenek minden a szavazó-czédulára nyomtatott nevet, nyilvánvaló, hogy az eredmény nem volna olyan egyenletes.

számítják a feljegyzett szavazatok összességébe, midőn arról van szó, hogy az absolut többséget meghatározzák. Nincs törvényes megszorítás a szavazó papirlapok alakjára és nagyságára nézve, de sima fehér papirost kell használni, úgy hogy összehajtva valamennyi egyformának lássék, s még a Franciaországban általánosan elterjedt vonalzott levélpapirost sem fogadják el.

Ezekből kiviláglik, hogy míg a törvény oltalmat nyújt annak a választónak, ki szavazatát titkolni óhajtja, ő neki joga van azt bárki előtt nyíltan kitárni, csak a bureau elnöke előtt nem. Ennek a hivatalos személynek a czédulát, mely a ládába teendő, úgy összehajtva köteles átadni, hogy a ráírt vagy nyomtatott név el legyen takarva. Nincs megengedve, hogy a választó a szavazó-teremben írjon valamit a szavazó-czédulára, ennél fogva szavazata nem módosítható az utolsó pillanatig is, a midőn azt benyújtja; de az írni nem tudó és általán bármely szavazó más egyénnel is kitöltetheti a czédulát, feltéve, hogy ez a szavazótermen kívül történik, ezt különben már a nyomtatott szavazóczédulák használatának a joga is magában foglalja. A nálunk előírt s a szavazás titkos voltának biztosítására irányuló rendszabályok szigora okozza, hogy olyan sokan vannak, a kik csak utoljára változtatják meg pártállásukat. A titkos szavazás Franciaországban egyidejű a szavazási joggal; midőn Angliába is behozták a választóurnát, akkor az már három nemzedéken át használatos volt Franciaországban. De Angliában századok fejleménye volt a választási jog és gyakorlását folyton visszaélések kísérték, melyek még növekedtek is a választási jog kiterjesztésével, a melyekre a nyílt szavazási rendszer bátorítólag hatott. A francia társadalom a forradalom ideje

óta az angoltól annyira elütőleg alakult, hogy a választási corruptiónak azon sajátos formái, a melyek ellen-súlyozására létesítették a mi törvényhozóink a titkos szavazást, Franciaországban — meglehet — még nyílt szavazási rendszer mellett sem fejlődtek volna ki soha. A választási corruptio esetei kétségtelenül már annyira flagrások voltak az Egyesült Királyságban, hogy a szigorú választási törvény (Ballot Act) megalkotását teljesen igazolták. Mindazáltal a mi elővigyázati intézkedéseink, melyek a francia gyakorlattal összehasonlítva, túlságosaknak látszanak, annak a meggyőződésnek tulajdonítandók, a mely minden pártbeli angol törvényhozóban gyökeret vert, hogy t. i. rendjén van, ha a választási jog gyakorlása igen bonyolódott eljárás szerint történik.

Minden választó, ki az urna elé járul, mielőtt a szavazóczédulát az elnöknek bemutatja, a „carte électorale“-t odaadja az egyik ülnöknek, a ki leolvassa a ráírt nevet, hogy a községi titkár az előtte fekvő választói névsorban igazolhassa. Erre az elnök a czédulát az urnába teszi és az ülnök a carte egyik csücskét levágja, abból a kettős célból: hogy a carte újból való használatát lehetetlenné tegye (mert a carte-ot vissza kell adni a választónak, arra az esetre, ha második szavazásra kerülne a sor), továbbá, hogy ellenőrizhessék a szavazóczédulák számát, mikor azokat összeolvassák, a mi végett a levágott csücsköket átfúrják és gondosan czérnára fűzik.

A szavazatok megolvassása nyilvánosan történik. A „bureau“ először megolvassa a czédulákat, hogy lássa, vajjon azok száma egyezik-e a választói névsorban megjelölt nevek és a levágott csücskök számával. Azután a jelenlevő választók közül még egy-

néhány bizalmi embert szemel ki, s ezek négyenkint asztalokhoz ülnek, melyek úgy helyezendők el, hogy a választók köröskörül járhatnak és áttekinthetik a szavazatok megszámlálását. A elnök a szavazócédulákat szétosztja a különböző asztaloknál ülők között és a scrutiniummal megbizottak hozzálátnak a megolvasáshoz. Ha ez véget ért és hitelesítve van, az elnök kihirdeti a szavazás eredményét, melyet azonnal be kell jelentenie a választások főhelyén, miért is nyomban aláírja a jelentést és elküldi. Nagy városokban gyorsan szedik össze a választótestület különböző szavazóhelyiségein elért eredményeket; de mivel Franciaországban a szavazás legnagyobbbrészt falusi és elszigetelt községekben megy végbe, a cél elérése végett sajátos gépezetet kellett szervezni. Minden falusi mairie-be, hol a választók leszavaztak, lovaszandárt küldenek, a ki a szavazás eredményével a canton főhelyére vágat. Innét jelentés megy az arrondissement főhelyére, a hol összegezés történik és a szavazatok számát kihirdetik. Ekközben a különböző helyiségekben, hol a választás folyt, a szavazócédulákat nyilvánosan elégetik, kivéve mégis azokat, melyeket a „bureau“ különböző okokból kéteseknek tekint; ezeket elteszik, hogy esetleg elővegyék, ha a választás ügyében vizsgálat válnék szükségessé.

Ha egy jelölt sem kapta meg a feljegyzett szavazatok absolut többségét és egyúttal annyi szavazatot, a mennyi a választók névsorának egy negyede, utóválasztást rendelnek el a következő vasárnaphoz egy hétre. E második választásnál egyszerű többség is elegendő, és azt a jelöltet, ki szavazatok tekintetében az első, megválasztottnak nyilvánítják, a feljegyzett vagy a választók lajstromában előforduló szavazatok-

nak akármily csekély részét sikerült is elnyernie. Ily módon a másodszori szavazás elve, a mint e választásoknál alkalmazzák, nem kielégítő és nem teljesen érthető. A második küzdelmet nem korlátozza arra a két jelöltre, kik az első szavazáskor a legnagyobb eredményt érték el, miként a Németországban divó gyakorlat követelné; de azoknak a jelölteknek a kiküszöbölését sem kívánja, a kiknek nincs annyi hívők, hogy bármikor is győzhetnének, és a kik ilyen formán továbbra is szétforgácsolják a választóközönség többségét képező pártnak a szavazásban megnyilatkozó erejét. A *ballotage* Franciaországban egyszerűen a megújított küzdelem, melynél minden a többségre vonatkozó megszorítás elesik. Tényleg, az első mérkőzéskor abszolút többséget szolgáltatni nem képes választóknak ennyit mond a hatóság: „Az első választásból látjátok, milyen erősek a pártok és a jelöltek a kerületben; most rajtatok áll képviseltetésteket tisztába hozni az egyszerű többség durva módszere útján“. Oly kevés a következetesség a kétszeri választás között, hogy — mint némelykor meg is történik — azt a jelöltet, ki az eredeti szavazáskor a harmadik volt, két héttel később megválaszthatják képviselőnek. Némelykor meg épen egy új mandatum-kereső, ki jelöltül sem lépett fel az első választáskor, hirtelen feltűnik a *ballotage*-nál és legyüri a régi jelölteket, a mint az 1893-ki választáskor Orangeban, Vaucluse római városában történt. Elég példa van rá, mily kevésbé kielégítő a másodszori választás módja. Lyonban meglett képviselőnek oly jelölt, kire a névsorba bejegyzett választóknak csak egy hetede szavazott. Toulonban másodszori választáskor a győztes jelöltre a beadott szavazatoknak csak egy harmada esett,

huszszal több mint a legközelebb álló ellenfélre, nem sokkal több mint a harmadik versenytársra, és a három együttvéve a lajstromban előforduló választóknak alig a felerészét kapta meg. Ugyanazén départmentban más alkalommal az első szavazáskor Clémenceau járt legelől 2000 szavazattal; másodizben kudarczot vallott párisi ellenségeinek rendkívüli erőfeszítései folytán, kik a környéket elárasztották és a győztes ellenhadat szervezték. A legkiválóbb imperialistát, Paul de Cas-sagnac-ot ugyanazon választáskor ugyanily sors érte Mirandeban, Gérs megyében. Ezen példák mutatják, hogy a francziák a *scrutin de ballotage*-ban nem eszeltek ki olyan rendszert, a mely nagyon ajánlatos volna azoknak a nemzeteknek, a melyek még nem fogadták el a másodszeri leszavazás elvét.

Francia választásoknál az egyes választó sectiókban megszámlált szavazatok összegezése, a választás eredményének kihirdetése és a départmentbeli préfetnek erről szóló jelentése a belügyministerhez, mind ez egymásután következő műveletek, a jelöltet csak a *feltevésre* jogosítják, hogy meg van választva. A képviselői mandatum végleges ráruházása olyan felsőbb hatalom dolga, mely el tudja dönteni, vajjon tiszteletben tartották-e a választók lelkiismeretét és a törvény utasításait. Ez a legfőbb hatalom maga a képviselőkamara, és mivel minden választás, akár megtámadják, akár nem, érvényesítésre szorul, önként foly belőle az az anomália, hogy egy testület, a melynek még nincsen érvényes létele, saját hatalmának igazolásához lát, mielőtt még hatalmának birtokába jutott volna.

VI.

Az újonnan megválasztott képviselők meghatározott napon összegyűlnek a Palais Bourbonban; a legidősebbik az elnöki székbe ül és a hat legfiatalabb ideiglenesen a kamara titkári teendőit végzi. Ezután ideiglenesen elnököt és alelnököket választanak, a választás megerősítését rendszerint akkorra hagyván, midőn a kamara a teljes számú képviselők felerészének igazolása által törvényesen megalakult. Hogy ez haladék nélkül megtörténhessék, sorshúzás útján azonnal tizenegy bureaura vagy bizottságra oszlanak a képviselők, az összes választásokra vonatkozó irományok a megyék betürendi egymásutánja szerint szétosztatnak, még pedig úgy, hogy az első bureau a megyékben Aintól Aubeig, a tizenegyedik Vaucuse-tól Yonneig, valamint Algirban és a gyarmatokban megejtett választásokat vizsgálja meg. Minden bureau sorshuzással öt albizottságra oszlik és megkezdődik a jelentéstétel a meg nem támadott választásokról. Ez utóbbiakkal szaporán bánnak el egyes bizottsági tagok, kiknek jelentését rendszerint elfogadja a bureau. Ennek folytán a kamara egy nappal azután, hogy egybegyült, abban a helyzetben van, hogy tagjai felerészének mandatumát igazolhatja. Az elnök betürendben sorolja fel a megyék neveit. Az előadók, kik jelentéseikkel készen vannak, a szószékre lépnek és afféle tartalmú fogalmazványt olvasnak fel, hogy Ardenne megye mésières-i vagy Aisne soissons-i arrondissementjában a választás végbement, szavazott ennyi választó a névjegyzékben foglalt ennyi választó közül, eredménye az volt, hogy X győzött Z marquis fölött ennyi szavazattal, X képviselőnek kikiáltatott, s mivel a vá-

lasztás lefolyása rendes volt, tiltakozás nem érkezett be és X eleget tesz kora és nemzetisége tekintetében a törvény követelményeinek, az első bureau X választásának igazolását ajánlja. A kamara azonnal magáévá teszi a bizottság határozatát és így egyetlen délutáni ülés elég több száz ily választás igazolására.

Hasonló gyorsasággal végzik az igazolást, ha az előadók, kikre az iratokat bizzák, úgy vélekednek, hogy a benyújtott tiltakozások alaptalanok vagy oly természetűek, hogy közelebbről megvizsgálva nem folyhatnak be a szavazás eredményének megváltoztatására. Bármely választó illetékes arra, hogy választási vizsgálat megindítását követelje. Nem kell a végett formászerű kérvényt benyújtani, nem kívánnak senkitől eskü alatti információt; nem kell más mint írott tiltakozás a kamara elnökségéhez, honnan ahhoz a bizottsághoz juttatják, melyre a szóban levő választókerület rá van bízva. Ha a tiltakozások terjedelmek vagy súlyos jellegűek, az ilykép kétéssé vált választás vizsgálata elmarad addig, míg valamennyi meg nem támadott mandátummal nem végeztek. Ezután az albizottságnak azzal a bizonyos választással különösen foglalkozó tagja arról jelentést teszen, mely ha összevág a teljes bizottság többségének felfogásával, megválasztják őt bizottsági előadónak, hogy javaslatait a kamara előtt védelmezze, mely azokat vita tárgyává teszi és vagy elfogadja, vagy elveti. Ha a bizottság a választás megsemmisítését ajánlja, az elfogadott gyakorlat úgy hozza magával, hogy az előadó a határozat támogatására beszédet mondjon, melyre az a képviselő, kinek mandátuma veszélyeztetve van, válaszol. A kamara dönt, nem sokat törődve azzal, hogy részrehajlatlannak tűnjék fel. Ha elveti

valamely bizottságnak a mandátumot igazoló jelentését, ez legtöbbszörre azért történik, mivel a szavazás esélyei folytán abban a bizonyos bureauban olyan pártállású többség keletkezett, mely a kamarai többséggel ellenkezésben van; mert az olyan ítélőszék, melynek tagjai leginkább a pártbuzgalomban tűnnek ki, nem lehet elfogulatlan, pártatlan, ha pártkérdésekben kell bíraskodnia. Egyébként, a szavazatok jegyzékeit vizsgálva, nem találjuk, hogy a köztársaságiak mind az egyik és az összes reactionáriusok a másik oldalon vannak.

Visszamehetünk Gambetta idejéig és az 1881-ki választások felülvizsgálatánál radicálisokra akadunk, kik némelykor monarchistákkal szavaztak klerikális jelöltek igazolása érdekében, nem részrehajlatlanságból, hanem mert kellemetlenséget akartak okozni az opportunistáknak.¹ Kétségtelenül olyanok is találkoztak e szavazások alkalmával, kiket a tiszta igazság ösztönzött; de szinte szabály, hogy a pártcsoportok saját tagjaikhoz szítanak, reactionárius sohasem szavazna reactionárius választás megsemmisítésére, sem socialista a socialista választás ellen. Ennek nyilván az az egyik oka, hogy a képviselőknek sem idejük, sem kedvük hosszas jelentéseket hallgatni vagy átolvasni, minélfogva a kamarában szokásukká vált gyakorlatot követik s azzal a politikai csoporttal szavaznak, melyhez tartoznak. Némelykor megesik, hogy valamely

¹ A scrutin de liste rendszerével tett kísérlet 1885-ben alkalmat adott ellenzéki képviselőknek tömeges kiküszöbölésére, mert — noha ki volt kötve, hogy az egyszerre megtámadott tagok között az egyes esetekben egyéni különbséget tegyenek — bizonyos megyékben mégis egész választási listákat semmisítették meg.

bizottság az elébe terjesztett eset érdemében párttekintetektől függetlenül dönt; de ha a kamara többségének nem inyére való ez a döntés, ott már nem ugyanoly részrehajlatlanság tapasztalható. Ha a bizottság megsemmisít egy választást, a kamara nem kénytelen e döntést elfogadni vagy elvetni, hanem egy harmadik utat követhet, helyi vizsgálatot rendelhet el, melynél a kamara tagjai szerepelnek, a mennyiben a bureauk bizottsági tagokat választanak, ezek pedig saját kebelükből delegátiót küldenek ki, mely a helyszínén indítja meg a vizsgálatot.

Ez történt 1889-ben, a Héraultban lefolyt választások után, mely megye ép oly híres választási botrányai, mint szőleinek kiterjedése és fővárosának, Montpelliernek a multban gyökerező hagyományai miatt. A Cevennes-hegység közepette, távol a termékeny síkságtól, mely az imént nevezett, egykor sűrűn látogatott várost környezi, van Lodève arrondissement, hol Paul Leroy Beaulieu, a híres nemzetgazda és az Institut tagjai a radicális képviselő mandatumát el akarta hódítani. A hivatalos végeredmény az lett, hogy több mint 14,000 szavazó mellett Ménard-Dorian 17 főnyi többségre tett szert, a mi Leroy-Beaulieu állítása szerint annak volt tulajdonítható, hogy 91 visszautasított szavazási czédulát csalárd módon mégis becsempészték. E tényt annyira nem vonhatták kétségbe, hogy a bizottság előadójának, egy köztársaságpárti embernek javaslatára a Ménard-Dorianra esett választást megsemmisítették. Paul Leroy-Beaulieu politikai nézetei olyanok, mint a balközép közlönyéül szolgáló *Journal des Débats-éi*, a mely lap ez alkalommal támogatta is őt, szóval Paul Leroy-Beaulieu a köztársasági többség szemében reactionárius volt, a

kit ennél fogva a parlamentből lehetőség szerint ki kellett zárni. Ép azért a választás megsemmisítése helyett helyi vizsgálatot szavazott meg a többség, és e vizsgálat eredménye hosszú tárgyalás után az lett, hogy a megsemmisítést megerősítették.

Olyan eset volt ez, mikor a többség a parlamentáris formát tisztán pártcélra használta fel. A választási eredmény törvénytelenége kezdettől fogva kétségbevonhatatlan volt; de a meg nem engedett módon megválasztott jelölt párthivei tudták, hogy ellenfele fog győzni, ha a mandátumot azonnal gazdátlannak nyilvánítják, ellenben egy kis ügyességgel meghiúsítható ez eredmény, ha a képviselői hely megüresedését akkor mondhatják ki, mikor már új választói névjegyzék alapján történik a választás. A lodève-i választásra, melynél bőven fordultak elő tanulságos incidensek, még visszatérünk, mert a francia választási eljárás vizsgálatánál ritkán található oly megbízható tanút, mint a minő Paul Leroy-Beaulieu. Hogy a parlamenti többséget arra használták fel, hogy ily kitünő embert kirekeszsenek a törvényhozó testületből, ez nem oly incidens, mely szükségkép a köztársasági kormányformából következik. Részben annak az eredménye, hogy minden franciaországi régime csekély állandóságú, minél fogva bármelyiknek támogatói, a mint egyik regime a másik után következik, az ellenféllel szemben minden expedienst törvényesnek tekintenek; innen pedig csak egy lépés van addig a felfogásig, hogy ép oly törvényes alapon léphetnek fel az uralmat gyakorló csoport ellenfelei ellen. Részben annak az eredménye, hogy a francziák nem képesek a parlamentáris intézményeket kellőn megbecsülni. De még olyan törvényhozó testületekben is, a

melyben néha birói igazságszolgáltatásra való hajlam mutatkozik (mint például mikor a britt House of Commons újra választja a speakert), nem valószínű, hogy párttöbbség állandóan részrehajlatlan marad, ha az ellenzéki választások dolgában kell ítélkeznie.

Az a meggyőződés, hogy a képviselői választásoknak sem tisztátlanoknak, sem költségeseeknek nem szabad lenniök, mindjobban erőre kap oly országokban is, hol e meggyőződést nem igen ápolják; ennél fogva a választások igazolása nagyon nehézé vált. Anglia példája e tekintetben inkább visszariasztó lehet más nemzetekre nézve, semhogy mintául szolgálja. Az a régibb gyakorlatunk, hogy a választások ügyében benyújtott kérvényeket a House of Commons bizottsága tárgyalta, megszűnt, mert úgy gondolták, hogy bírakból részrehajlatlanabb ítélőszék állítható össze. De hogy e kötelezettséget a bírakra rójják, az ő tiltakozásuk daczára,¹ nem volt czélszerű. Meglehet, hogy e bírak azzal a kéréssel fognak a parlamenthez fordulni, hogy mentse fel őket oly functiók alól, melyek hivatalukkal nem férnek össze és azáltal, hogy birói feladatoktól elvonják őket, költséget és kellemetlenséget okoznak a nemzetnek. Valószínűtlen azonban, hogy bármikor is olyan rendszert gondoljanak ki Angliában a választási kérvények vizsgálata ügyében, mely ne biztosítson óriási hasznot a mi nagy improductiv osztályunknak, az ügyvédeknek és így ne

¹ Weil: „*Du Jugement des Élections Contestées*“ czimű művében idézi a Court of Queens Bench biráinak egy nyilatkozatát, melyet a Lord Chief-Justice ösztönzésére az 1868-iki törvényjavaslat meghíúsítása czéljából tettek, s mely tiltakozik az ellen, hogy bírakra oly functiót erőszakoljanak, mely „előreláthatólag a bíróság tekintélyét“ megcsorbitja“.

okozzon megfelelő költséget a feleknek; mert bármily botránys is a bírák elé vitt kérvények ügyében folytatott költséges eljárás hosszadalmas elhuzása, azt mondják, hogy az ügyvédek meg nagyobb összegeket tudtak kicsikarni a felektől, mikor a tárgyalás a ház bizottságai előtt folyt.

Ez olyan baj, melytől Franciaországnak nem kell tartania. Ha itt a választásokat a bíróság igazolná, ennek az a hátránya lenne, hogy a bíróságnak a politikusok pártfogásától való függése miatt senki sem biznék a bírák ítéletének részrehajlatlanságában, bármily igazságos eljárásra törekednének is. Még ha a párisi cour d'appel bíráiból állana is az ítélőszék, a kiknek alig van okuk előléptetésüket lesni, mégsem lehetne megingatni azt a hiedelmet, mely Franciaországban szerencsétlenségre uralkodóvá lett, hogy a bírák politikai befolyásoktól nem képesek szabadulni.¹ Efféle tervet Lefèvre Pontalis ajánlott, ki tekintély a választási ügyekben, különben az Institut tagja és az angol választási gépezet bámulója. Kevésbé kifogásolható az az indítványa, melyet mint képviselő tett; e szerint valamely választás megsemmisítéséhez a kamara kétharmad részéből álló többség kellene.² De nem látszik valószínűnek, hogy a köztársaság törvényhozása az ő verificationális jogait módosítani fogja. Tényleg elvül állította fel, hogy ily ügyekben feltétlenül souverain hatalmú. Blanqui esetében, a midőn bírói ítélettel disqualificált egyén kapott mandatumot, a kamara elhatározta, hogy ezt a választást

¹ E visszásság illusztrálására azok a támadások szolgálhatnak, melyeknek a Dreyfus-pör revisiójával megbizott legfőbb törvényszéki bírák 1899-ben ki voltak téve.

² 1885 decz. 19.

ünnepélyes szavazat útján nyilvánítja semmisnek, a helyett, hogy disqualificatiókép azon ítéletek felolvasását fogadná el, melyekkel az illetőt politikai jogaitól megfosztották. Ekkép a kamara, bár ez esetben megerősítette az ország törvényét, kifejezésre juttatta azt is, hogy hatalmának nyilvánításában feltétlenül souverain és illetékes, ha jónak látja, arra is, hogy igazolja azt a választást, mely talán gályarabra, vagy akár kiskorúra, asszonyra, vagy idegenre esett.¹

VII.

A bizottságok jelentései és a viták, melyekre azok alkalmat adtak, igen becsesek, ha valaki, Franciaország választási gyakorlatát tanulmányozva, személyes tapasztalatait ki akarja egészíteni. Angol megfigyelőnek azonnal felötlük, mily eltérően intézik a választást itt és saját hazájában. Kevésbbé szembe-tűnő, bár nevezetesebb az, hogy a választási erkölcsök (*les mœurs électorales*, igen jó, de nehezen fordítható kifejezés) Franciaországban, a mióta a császári absolutismus a köztársasági szabadságnak engedte át a tért, kisebb mértékben alakultak át, mint Angliában, hol az alkotmányban, sőt a trónon ülő uralkodó személyében sem történt változás.

Egy emberöltővel ezelőtt Lefèvre-Pontalis kötete² párhuzamot vont a francia és angol parlamenti választások között az 1863-ki választási campagne után

¹ 1879 június 3. Pierre *Traité de Droit Politique* 363.

² *Les lois et les mœurs électorales en France et en Angleterre*. Antonin Lefèvre-Pontalis, 1864. A *mœurs* szó itten figyelmünket ép úgy a választás ethikai oldalára, mint annak gyakorlatára irányítja.

melynek folyamában a császári kormány a központosítás teljes gépezetét vitte harcza a növekedő ellenzék leküzdésére. A szerző, ki Angliában időzött volt az 1857-ki és 1859-ki választások alkalmával, összehasonlításai alapján támadást intézett a császárság ellen, melyhez később más szabadelvűekkel egyetemben csatlakozott, mikor az, már halálos ágyán, a liberalismus karjaiba vetette magát. Egy angol választási küzdelmet leírva, elbeszéli, hogy „harangzúgás között megérkezik a jelölt, kit lóháton százával kísérnek hívei. Az ifjú lord Althorp, ki huszonkét éves korában Northamptonshire szavazatait igyekezett elnyerni, így vonul be a grófság főhelyére oly kísérettel, mely a feudalismus napjaira emlékeztet. A jelölés nem kevésbé érdekes jelenet. A választási tribüne körül, mely az Angliát annyira szépítő rétek egyikén emelkedik, kocsisorok vannak körben elhelyezve, felelevenítve a hajdani lovagjátékok emlékét. Pompás négyes fogatok robognak fel, szalagok diszítik a befogott lovakat, minden kocsi tele ünnepi öltözetű hölgyekkel, kik a vetélkedő jelöltek színeit hordják. A kocsisorok között lóháton ülő urak és földbirtokosok helyezkednek el, hogy a beszédeket hallgathassák; és külön e célra kiküldött constable-ek, kiket hétköznapi öltözetükben csak botjaikról, a hatósági tekintély e tiszteletben tartott jelvényeiről lehet megismerni, vannak segítségére a grófsági rendőrségnek a rend fenntartásában“.

Hát ez a leírás oly angol választási szokásokkal foglalkozik, melyek ép oly tökéletesen eltűntek a multba, mint a Simon de Montfort idejebeliéek. Pedig a kor, melyről abban szó van, oly közel áll hozzánk, hogy a fiatal lord Althorp még activ miniszter volt a

királynő uralkodásának hatodik évtizedében és régiebb collegáinak egyike, (ki az alsóházban azt a határozatot indítványozta, mely az említett választás következtében kormányra jutott kabinetet megbuktatta.) tagja a lord Salisbury harmadik ministeriumának, ki maga is már évekkal előbb ült a parlamentben. De a francia megfigyelő is még mindig erősen működik az irói pályán és polemiáival most a harmadik köztársaság fonákságai ellen fordul. Benyomásai talán kissé eszményítve lehettek, de megemlíthetjük, csak úgy mellékesen, hogy az angol intézményeknek őszintébb bámulói nem voltak soha, mint a francia liberálisok. Ezek 1789 tanaiban nevedtek föl; ők gyermekkorukban, a júliusi monarchia alatt, szakadatlanul, a nagy forradalom élő tanúinak ajkairól oly nyilatkozatokat hallottak, melyek Staël asszony végrendeletét tartották fenn, hogy a britt alkotmány „az igazság és erkölcsi nagyság leggyönyörűbb emlékoszlopa egész Európában“.¹ Az ő Anglia iránt tanúsított bámulatukban nincs semmi közös vonás azzal a grotesk angломániával, mely most a párisi lakosság legértelmetlenebb osztályát áthatja: mély és philosophikus érzelem volt az. Több ízben hangoztatták, hogy minél inkább reformáljuk alkotmányunkat, annál nagyobb rokonszenvvel fogunk találkozni annál a nemzetnél, mely a francia forradalom hajtása. Ez súlyos tévedés. Gambetta, személyes barátság érzelmeitől indítva, erős vonzalommal viseltetett a bizonyos iskolához tartozó angol radicalismus iránt. De ő nem hagyott hátra utódokat, és a mi tisztelet Anglia iránt még megvan, az Léon Say iskolájának még fenn-

¹ *Considérations sur les principaux événements de la Révolution Française.* Ouvrage posthume, 1818.

maradt hívei között található, kik rémülve látják a változásokat, melyek arra irányulnak, hogy az ő politikai hitvallásuk mintaképe újdivatú, még ki nem próbált gépezetű modellé alakuljon át.

Ha Franciaországban, bár alkotmányos dolgokban oly kevésbé állhatatos, a választási methodusok a köztársaság alatt oly feltűnően hasonlítanak a második császárságbeliekhez, ennek oka nemcsak abban rejlik, hogy a régi választási törvények nagyrésze még fennáll, hanem főleg abban, hogy a központosított kormány-épület túléli a forradalmakat és régimeváltásokat. Napoleon emelte azt a régi monarchia által letett alapok maradványain, és oly erős, hogy a kormány és kormányzottak között bizonyos vonatkozásokat állandósít, melyekre semmiféle alkotmányrevisió, a szervezeti törvények semminemű reformja nem lehet lényeges hatással. Az idegen szeme előtt ezt legjobban feltűntetik azok a körülmények, melyek a választási jog gyakorlatát kísérik.

A második császárság idejében a választások legnevezetesebb vonását a hivatalos jelöltségek képezték, melyeknek még támogatására szolgált a hivatalból gyakorolt nyomás. E jelöltségek tulajdonkép már elűntek, de a nyomás elválaszthatatlan a francia közigazgatási rendszertől. Louis Napoleon alatt szabálylává lett, hogy a kormány kedvére való jelöltségeket közzétették falragaszokon — a hires *affiches blanches* útján — melyek a Franciaországban hivatalos kihirdetésekre fenntartott fehér papirosra voltak nyomtatva. A mely jelöltek azokat felhatalmazás nélkül használták, megválasztásuk után disqualificáltaknak tekintettek, mint olyanok, kik e tettekkel a választókat ráakarták szedni. Royalisták és köztársaságiak egyaránt

annyit szenvedtek a leirt választási eljárás miatt, hogy a nemzetgyűlés, mikor még a németek Páris kapuja előtt táboroztak és a commune lázadása fenyegetett, már sietett tiltakozni azon gyakorlat ellen. Május 16-ka után, a mely kisebbrendű államesinyban a bonapartisták támogatták volt Mac Mahont, az 1877-ki választások alkalmával a fehér falragaszok helyenkint ismét láthatók voltak. De a reactionáriusoknak ez a kísérlete is, a melylyel rögtönözve alkalmazták a második császárságnak minden ízében szervezett taktikáját, sikertelen volt mint minden egyéb, a mivel a háború óta csak próbálkoztak, és voltakép e kudarczokkal kezdődik a köztársaság megszilárdulása. Különben is a hivatalos jelöltségeknek egyik fő közvetítő intézményét már megszüntették. A falusi maire-eket, kiknek száma 33,000 és kiket azelőtt a kormány nevezett volt ki, ezentúl a községi tanács választotta;¹ és noha a régi maire-ek négyötödét meghagyták a magok helyén, hatalmuk új forrása megváltoztatta hivataluk jellegét. A többi 3000 maire a városok és nagyobb falvak² élére még ezután is kinevezési decretum útján került, még pedig a tanácstagok közül, de mondhatni, hogy a kormány nagy mérséklettel gyakorolta ez előjogát; s ez így ment 1882-ig, a mikor a szabad maireválasztást minden községi törvényhatóságnak megadták,³ csupán a fővárosnak nem, melynek külön szervezete van.

¹ Loi du 12 Août 1876.

² A département, arrondissement és canton főhelyeire.

³ 1876-tól az 1882. februári törvény elfogadásáig a kormány tényleg a községi tanácsokra hagyta a maire kijelölését és a többség kívánságát csak körülbelül 300 községben nem vette tekintetbe.

Meglátjuk, hogy a maire-ek mily fokig mondhatók még mosta is a központi hatalom ügynökeinek, de az állásuk betöltésénél beállt változás tanújele volt annak, hogy a második császárság hagyományait módosítani óhajtották. Mind a mellett a hivatalos jelöltséget (mely, mint később kitűnt, módosított alakjában korántsem ellenkezik azzal a fogalommal, melyet a francziák a központosított kormány funkcióiról alkotnak magoknak) utóbb, mikor emléke már elhalványult, nyíltan feléleszthették volna, ha Grévynek elnöki székre jutása a pártkormány korszakát inaugurálja. De hogy a régi választási szokásokat újból kövessék, az kellett volna, hogy az egyesült köztársasági párttal félelmes reactionárius kisebbség álljon szemben és a főtörekvés ez ellenzék leküzdésére irányuljon. Azonban Grévy első kabinetjeinek átlagos életideje nem volt egészen hét hónap. Ebből kitűnt, hogy a harmadik köztársaság csak a csoportok uralmának korszaka lehet; mert a csoportok elmosódtak és minden új miniszteriumba rendszeren be kellett venni a bukott kabinet néhány tagját. Épen azért nem volt ok attól tartani, hogy újból feltámad a hivatalos jelöltség, a mint Louis Napoleon alatt virágzott és rendszeresen szervezve volt a központi hatalom nyilvános vezetése alatt. Nyilvánvaló, hogy a különböző árnyalatú republikánusok közt lefolyó gyakori küzdelmek esetében ügyetlenség volna nyíltan oly jelölt pártját fogni, kinek tán épen az ellenfele fog győzni, a ki majd, bár a republikánusok soraihoz tartozik, félelmes ellenfele lehet azoknak a minisztereknek, kik ellenégeinek mutatkoztak. De azért ellenkeznék a francia közigazgatás szellemével, ha a közigazgatás emberei minden beavatkozástól tartózkodnának, midőn arról

van szó, hogy a választóközönség szabadon gyakorolhassa képviselőválasztási jogát.

Egy életrajzi gyűjteményt tartalmazó könyvben, melynek cikkei magok az illető képviselők revidáltak, fel van említve, hogy „Constans mint belügyminiszter főintézője volt az 1881-iki választásoknak, melyekkel a köztársasági párt fényes győzelmet aratott”.¹ Itt leplezetlenül kijelenti egy tetszelgő miniszter, hogy egy általános választás szavazási eredménye annak volt köszönhető, hogy ő ült az idő szerint a belügyminiszter székében és a francia közigazgatási gépezet minden rugóját sajátkezűleg igazgatta. Constans 1889-ben ismét a Place Beauveau-ra került és ezen még válságosabb alkalommal az előbbinél is nagyobb sikerrel gyakorolta a választásoknál a felügyeletet. A Boulangismus, vezérének szökése daczára, még hatalom volt Franciaországban, és ugyancsak ügyesen kellett forgatni a centralisatio fegyverét, ha le akarták küzdeni a fennálló régimel az elégtelenséget. Oly nagy hire volt Constansnak mint olyan embernek, ki erős kézzel intézi a választásokat, hogy az egyéni jellemét ért mérges támadások daczára számos mérsékelt és az ő politikai nézeteiben nem is osztozó politikus kívánatosnak tartotta, hogy ismét visszajöjjön és az 1893-iki választások alkalmával szembeszálljon a rendbontók pártjával. Olyan fontosnak tartják, hogy kinek kezében legyen a belügyminiszteri tárcza a választás tartama alatt, hogy Dupuy,

¹ *La chambre de 1889*, par A. Bertrand, Secrétaire-Rédacteur du Sénat. Constans 1889-ben visszavonult a senatusba és a felsőház kézikönyve *Nos Sénateurs*, 1894—1897, ismét elmondja róla, hogy „főintézője volt az 1881-iki és 1889-iki választásoknak”.

a ki 1893-ban e tárczát a miniszterelnökivel egyesítette, közhírré tétette, hogy ő és nem Constans fogja intézni a legközelebbi választásokat. És a választások előtt, a császárság idejéből származó gyakorlatot követve, Dupuy Párisba hívatta a préfet-eket, hogy kitudja tőlük, mi a legújabb hír az országban uralkodó hangulatról, és hogy megadja nekik a végső utasításokat.

Kevés francia politikust találunk, ki a kormány-nak a választásokba való avatkozását nem tekinti jogosultnak, hacsak nem a kudarcot vallott képviselő-jelöltek között, kik e rendszer áldozataivá lettek. És hogy e rendszer helytelensége iránt az embereknek általán nincs érzékük, kitűnik abból a tényből is, hogy ideig-óráig működő miniszterek nem sajnálják a fáradságot és intéznek választásokat a *sic vos non vobis* elve alapján, a mennyiben a belügyminiszter majdnem mindenkor utódjai érdekében dolgozik¹ és semmikép sem mondhatná meg előre, mely kép-

¹ Constans, ki 1881-ben mint az első Ferry-féle cabinet belügyminisztere, a választások főintézője volt, egy hóval utóbb kiszorult hivatalából Gambetta miniszteriumának felülkerekedése folytán. Allain Targé, az 1885-iki választások ideje alatti belügyminiszter, a szavazás befejezte után tíz hétig maradt meg állásában. Constans maga 1889-iki sikere után még több mint két évig maradt a Place Beauveau-n, de a Tirard-féle miniszterium, a melynek tagja volt, eltűnt néhány hónap mulva és ő Freycinet alatt viselte tovább tárczáját. Miniszterelnökké azonban nem lett soha, és Dupuy volt az első köztársasági miniszterelnök, ki választáskor a belügyi tárczát is ellátta. Dupuy még három hónapig maradt hivatalban az 1893-iki választások után és két héttel a parlament egybegyűlte után bocsáttatott el. Ugyanily sors érte az 1898-iki választások után Barthou-t, a Méline-cabinet belügyminiszterét.

viselők fogják a kabinetet a választások után is támogatni és kik segédkeznek majd gyors bukása előidézésénél a reactionáriusoknak vagy socialistáknak.

Az 1893-ki, úgyszintén az 1898-ki választásokon átlag két republikánus jelölt jutott egy-egy vidéki mandatumra.¹ Az előbb említett esztendőben csak körülbelül hetven² oly választási küzdelem fordult elő, melyben kizárólag *egy* bevallott reactionárius és *egy* republikánus állott egymással szemben, tehát az egyedüli neme a harcznak, melynél a hagyomány feljogosítja a kormányt, hogy beavatkozzék. Innen van, hogy oly jelöltségek, melyek némileg hasonlítanak a császárság által pártfogolt jelöltségekhez, most csak azon ritka helyeken láthatók, hol a reactionáriusok félelmes erővel rendelkeznek. Gers-ben, mikor Paul de Cassagnac 1893-ban elvesztette a mandatumot, melyet mint bonapartista 18 éven át birt, a préfet a szavazás előtt való napon de Cassagnac jelöltsége ellen irányuló *affiches blanches*-hoz folyamodott, a melyeket veterán imperialista lévén, elvben bámulnia kellett, ámbár hozzájárultak a buká-

¹ Seine megyét is beleszámítva, a középszámot tetemesen növelnök, mivel több mint 300 különböző köztársasági árnyalatú jelölt lépett fel Páris és külvárosai 45 választókerületében; de mellöztem a metropolist, mert — a mi elég különös — Seine préfetje és a központi kormány közegei a kormány székhelyén egyáltalában nem bírnak befolyással. Vidéken, hol átlag két republikánus jelölt jutott egy mandatumra, sok választókerületben nem is volt küzdelem és más helyeken három vagy négy republikánus között folyt a harc.

² Valamivel kisebb volt a szám 1898-ban. Ekkor a választásnál Méline kormánya a közigazgatás pressióját az opportunistá- vagy „progressista“-jelöltek javára a socialisták ellenében alkalmazta.

sához. Az eredményt a hatóságok szakasztott oly módon ünnepelték, mint abban az időben történt, mikor Persigny intézte a választásokat, és a szavazást követő napon a győztes köztársasági jelölt diadalmenetben bevonult Auchba, a megye székhelyére, a préfet-vel együtt, ki négyesfogaton kísérte őt az érseki városon végig.¹ Még előbb, 1888-ban, mikor Flourens külügyminiszter, ki eddigelé nem volt a parlament tagja, Hautes-Alpes-ban képviselővé lett, a radikálisok kijelentették, hogy e választás hivatalos jelöltség eredménye, melyhez hozzájárultak a második császárság idejében divott összes erőszakoskodások. A kamara oly közel volt ahhoz, hogy ezt igaznak tartsa, hogy csak csekély többséggel vetett el egy indítványt, mely szerint minisztereknek utóválasztások alkalmával nem lett volna szabad jelöltekül fellépniök.²

A harmadik köztársaság alatt a hivatalos jelöltségnek új alakjai keletkeztek, melyeket érdekes tanulmányozni mint Franciaország sajátos termékeit, de nem oly könnyű igazolni a megváltozott körülmények között. Némelykor a kormány két szembenálló republikánus jelölt egyikének érdekében beavatkozik, igaz, nem a préfet közbenjárásával, hanem más, a császárság idejéből jól ismert utakon és módokon. 1893-ban a Cher megyei Sancerreben az előbbi képviselő, az ismeretes radikális újságíró Maret és az Institut kiváló tagja, Picot között folyt a küzdelem. A kívülállók azt hihették, hogy abban a ritka esetben, midőn a franciaországi parlamenti jelöltek középszerű szint-

¹ 1893. szept. 4.

² 1888. febr. 17. A szavazásnál majd megbukott a Tirard-kabinet, 238-an szavaztak mellette, 221-en ellene.

jénél magasabban álló republikánusok mérkőznek, alkalmat kell adni a választóközönségnek, hogy szabadon nyilvánítsa nézetét a liberalismus két különböző iskolájának érdemeiről. Nem így vélekedett a Dupuy-kabinet Párisban. Maret megválasztását óhajtva, a földmivelési miniszter megfontolta, hogy Berrichon bortermelői szívesen vesznek majd a kormánytól segílyt, és így három nappal a szavazás előtt a miniszter¹ hivatalos levelet intézett „Monsieur le Député“-hez, melyben tudomásul hozta az ajándokot és világosan megértette a parasztokkal, hogy semmit se kaptak volna, ha nem Maret a képviselőjük. „Rendkívül örvendek“, így szól a miniszternek a helyi lapokban a szavazás előtti napon közzétett levele, hogy módomban van kifejezésre juttatnom, mekkora becset tulajdonítok ez ügyben való szíves közbenjárásának.“²

Jellemző dolog, ha azt látjuk, hogy a császári ítélőszékek egyik áldozatát a harmadik köztársaság alatt választási törekvéseiben ugyanazon módszerekkel gyámolítják, melyek a második császárság idejében járták és melyek ellen harmincz évvel ezelőtt ellenzéki társai sikra keltek. A corruptió e korszakának vitázó irodalma nem egy passust tartalmaz, mely hiven ecseteli a köztársaság alatt ujjászületett Franciaországot. „A falusi községek“, így irt Jules Ferry 1863-ban Persigny eljárását ostorozó pamphletjében „a megye vagy a kincstár alamizsnáján élde-

¹ Viger, 1893 aug. 17.

² 1898-ban Méline kormánya Picot-t támogatta Maret ellen, de kisebb buzgalommal és siker nélkül. Másfelől a szomszéd Indre megyében a préfet a régi radicális képviselőt támogatta egy mérsékelt republikánus ellenében, a ki pedig épen oly elveket vallott, mint Picot.

gélnek, a mint — sajnos — nagyon is szembetűnő a választások idejében. Nem szükséges, hogy a kisértő földi királyságokkal kápráztassa a szemöket; egy új országút vagy egy palló készítése teljesen kielégíti e szegény emberek álmait.¹ Most Ferry folytatólag elbeszéli, hogy hivatalos, a mairie épületéből postára adott értesítés tudatta a választási harczba bonyolódott egyik falu lakóival, hogy a préfet fel van hatalmazva a köztársasági földmivelési minisztertől jött összegnek mintegy negyedét Maret választói között szétosztani; és „szerencsés találkozás folytán“, teszi hozzá Ferry, „a jótékony adakozás épen a szavazás előtti napon történt“. Így ismétli a história önnönmagát; és Ferry ugyanazon lapokon rámutat az okra is, mely miatt az ő segítségével létesített köztársaságban olyanok ismétlődnek, a mik ellen ő hajdan mint a császárság corruptiójának bizonyítékai ellen kikelt. „Nem a kormányt vádolom én, hanem a centralisatiót; nem az örököszt, hanem az örökséget“.

Ha 1893-ban a kormány Berryben a szélsőbal jelöltjét a mérsékelt republikánus ellenében támogatta is, megbizottjai Languedocban épen az ellenkező eljárást követték. Egy radicális toulouse-i lap, a melynek elég furcsán Maret munkatársa volt, oly erős kitételekkel ostorozta „a botrányos pressiót“, melyet Aude préfetje a carcassonne-i mérsékelt jelölt érdekében a radicális ellenféllel szemben gyakorolt, hogy párbajra került a dolog a nevezett tisztviselő és a szerkesztő között. Provence-ban ugyanazon választás folyamában más phasisára akadunk a választások oly befolyásolásának, mely a központi hatalomtól eredt.

¹ *La lutte électorale en 1863.*

Draguiganban, úgy állították, Clémenceaut, ki az első szavazáskor vetélytársai között első volt, de a második ballotagenál elbukott, Var préfetje támogatta, habár a kormány minden kétséget kizárólag azon volt, hogy a kamara a ministeriumok félelmes buktatójától megszabaduljon. Az említett tisztviselőt a választások után nagy sietséggel elmozdították, tanúságául annak, hogy a mint Clémenceautól nem kellett többé tartani, a minister úgy vélekedett, hogy példásan büntetheti azt a hivatalnokát, ki az ellenzéki jelöltet pártolta.

Az idézett példák két tényt bizonyítanak: először azt, hogy a központi hatalomnak a választásokba való beavatkozása oly elv, melyet az állam valamennyi pártja helyesel, mivel minden csoport, reactionárius úgy mint republikánus sorban mind hasznát vette; másodsor pedig azt, hogy e rendszert a köztársaság alatt oly fegyvelmezetlenül és esetről-esetre alkalmazák, hogy nem mozdíthatja elő a kormány állandóságát, a mi pedig mentségül szolgálna. A francia miniszteriumok ephemer természete; a részekre bomló kuszált csoportok a republikánus párton belül; a köztársasági kormányforma ellen küzdő komoly ellenzéknek teljes eltűnése, — megannyi okok, melyek folytán nehéz, hogy a választások rendszeres szabályozása a párisi központi hatalom kezében maradjon.

Habár kevés préfet működik állásában annyi ideig, hogy a megye polgári életének részleteivel behatón megismerkedjék, és habár a maire-eket most már nem az állam nevezi ki, a préfet hatalma még elég jelentékeny arra, hogy pressiót gyakorolhasson a jurisdictiója alá tartozó törvényhatóságokra. A megye mairejei a préfet hatalma alatt állnak; és nem is

említve a tiszteletet, melylyel valamennyi francia tisztviselő viseltetik az administratív hierarchia fejei iránt, nagyon is érdekében van minden törvényhatóságnak, szegény falusi községnek csak úgy, mint a nagy és jómódú városnak, hogy jó viszonyban legyen a préfectorával. A préfet jóakaratótól függ, hogy az utak és tramwayk készítésének kérdései gyors elintéztést nyerjenek, mert hatalmában áll a helyi haladást célzó tervek kivitelét késleltetni vagy módosítani. A községi ügyekre vonatkozó minden *dossier*,¹ iratcsomó, tanulmányozás végett a préfectorába kerül; és választási időben könnyű a préfetnek azokat a leszavazás előtt való napig visszatartani és a préfectorai végzéssel ellátva épen ama válságos pillanatban juttatni az illető községekhez. Tevékeny tisztviselő, kinek az a becsvágya, hogy administratív képesség hírében álljon, sokszor találhat alkalmat a helyi érdekű tervek pártolását még más kedvezményekkel is kiegészíteni. Az ügyes préfet, ha alkalmilag

¹ Nevezetes, hogy e hasznos kitételnek megfelelő szó nincs az angol közigazgatási műnyelvben, habár a *dossier* nagyon bőven terem Whitehall hivatalos helyiségeiben. A hivatalos meghatározás szerint a *dossier* egyetlen — műnyelven *chemise* nevű — borítékba foglalt gyűjteménye valamennyi, ugyanegy ügyre vagy személyre vonatkozó okmányoknak, levélnek, jelentésnek stb. A párisi rendőri préfectorában felhalmozott *dossier*-k számos minden rendű francia polgár titkos életrajzait tartalmazták. A terjedelmes *dossier*-gyűjtemény, melyet Wilson, Grévy elnök híres veje, állított össze, bizonyos kamarai kollégáinak életére és tetteire vonatkozott és nagybecsű jószág volt, mely — mint mondják — megmagyarázza, hogy Wilson miért térhetett vissza büntetlenül a közélet terére. Azok a *dossier*-k, melyekről fentebb szoltunk, kevésbbé személyes természetűek. (Lásd I. kötet, 162. l.)

vendégszeretően fogadja a maireket és nem mutat megvetést azok iránt, kik kék zubbonyt vagy faczipőt viselnek, vagy ha személyesen ellátogat a községekbe és általában barátságos összeköttetést tart fenn a törvényhatóságokkal, a visszatetsző pressiónak még látzata nélkül is oly helyzetet teremthet magának, hogy, ha nem is egyedül döntő választója a megyének, mégis képes irányadó befolyást gyakorolni a választás idejében.

Ha a megye republikánus képviselőinek egyike véletlenül befolyásos politikus, a kamara valamely csoportjának vezére, vagy hirlap tulajdonosa, a préfetnek olykor inkább érdekében áll az ilyennek pártfogását keresni, mintsem a belügyi tárcza gyorsan eltűnő viselőjének jóakarátát.¹ Ha valaki a tisztviselői pályán előre akar haladni, nincs rá biztosabb mód, mintha éles észszel fel tudja ismerni az arravaló képviselőjelöltet, bár az talán nem is tartozik a pillanatnyi miniszterium tüzes védői közé. Ez oknál fogva megeshetik, hogy a kormánnyal összeköttetésben nem álló politikus rendelkezik azzal a gépezettel, melynek tulajdonképen az volna rendeltetése, hogy a központi kormány tényleges jelöltjei érdekében használják. Nem mondhatni, hogy az a támogatás, melyet a préfet ilyen esetekben nyújt, gyakran ellenkezik a Párisból kiadott parancsossal. A központi adminisztrációnál szabály, hogy nem küzd az oly képviselő jelöltsége ellen, kinek mandatumja lejár, a köztársasági párt akármely csoportjához tartozzék is, ha választókerületében elég erős posztója van. A harmadik

¹ Egy belügyminiszter hivataloskodásának átlagos tartama kilencz hónap.

köztársaság präfetjéi készek számolni a jelölt személyes helyzetével, feltéve, hogy az illető nem reactionárius. Ezáltal válik lehetségessé, hogy a präfectura egyik arrondissementben opportunistá, a másikban radicális, a harmadikban socialista jelöltet támogathat.

Bőséges példák vannak arra, hogy a präfectura hivatalból kedvezményekben részesíti az egyik republikánus jelöltet vagy csoportot egy másiknak rovására. 1893 márcziusában Bazille, Poitiers „független republikánus“ képviselője a miniszter figyelmébe ajánlotta a szomszéd Haute Vienne megye präfetjét, ki a választások alkalmával határozottan az egyik fél iránt mutatott előszeretetet. Ugyanazon kamarai ülésben Déandréis, Montpellier radicális képviselője hasonló panaszt hangoztatott Hérault präfetje ellen, kit az ugyanazon megyebeli Béziérs képviselője, Mas, vett védelmébe, és érdekes tapasztalat volt, hogy a legközelebbi választáskor ama főtisztviselő védelmezője megtartotta mandatumát, de a támadás intézője megbukott. Puy de Dôme-ban¹ a präfecturát Clermont Ferrand radicális képviselője, Guyot Dessaigne² tartotta kezében, ki — mint egykori buzgó császársági tisztviselő — be volt avatva a hivatalos jelöltség hagyományába. Ebben a megyében a köztársaságot hivatalosan képviselő egyéneknek vagy a képviselővel egyértelműleg és az ő érdekében kellett munkálkodniok, vagy kiadták az útlevelüket. Felesleges a

¹ *Journal des Débats*, 1893. aug. 23.

² Guyot Dessaigne egy ízben már kinevezett miniszter volt, de a Floquet-cabinet, a mely meghívta, egy héttel utóbb megbukott (1889. febr.). A választások után közmunkaminiszter volt több mint négy hónapon át a radicális Bourgeois-cabinetben (1895—96).

példákat szaporítani. A helyzetet összefoglalólag egy republikánus képviselő tárta fel helyesen, ki az 1893-ki választások után kerületében beszédet mondván, így szólt: „Az egyik megyében a közigazgatási testület a szabadelvű politikát támogatja, a szomszéd megyében a radicalesokat dédelgetik, míg másban a préfet a miniszter parancsait teljesíti és az alpréfet-k egészen más irányt követnek. Nagyon sok olyan tisztviselőről van tudomásunk, kinek nagyobb gondja a holnapi kormánynak tenni eleget, mintsem annak, a melyet representál, és ez oly anarchicus állapot, melynek az ország véget óhajt vetni“. Felix Faure mondta el ez alapos észrevételeket Havre-ben polgártársai előtt,¹ s ekkor sem ő, sem bármely hallgatója nem sejtette, hogy alig több mint egy év múlva az ő szava lesz az, melyre Franciaországban a legnagyobb tisztelettel hallgatnak.

A harmadik köztársaság idejében a préfet állása gyakran a nagykövetséghez vezető lépcsőfokául szolgált. Ennélfogva nem lehet meglepő, ha jogosult becsvágy sarkalja a préfet-t, hogy kedvébe járjon annak a képviselőnek, ki hihetőleg befolyással lehet az előléptetésére. De ha csak a préfet és helyettesei volnának a megyének ama tisztviselői, kik valamely politikus kegyeit lesik, az ily rendszer szülte bajok még nem volnának oly széles körre kihatók. Jules

¹ 1893. nov. 4. Mikor én a leendő köztársasági elnök beszédét, épen a midőn az elhangzott, feljegyeztem magamnak, eltettem azt mint oly független, de nem épen kimagasló politikus nyilatkozatát, ki — habár több ízben gyarmatügyi államtitkár volt — miniszteri tárczához nem jutott soha és látszólag inkább egy kereskedelmi közönség, mintsem a kormánykörök nézetét képviselte.

Ferry 1863-ban, midőn felhívta a figyelmet a választási üzelmekre, melyekben a centralisációnak a népszavazásra mozgatólag ható ereje nyilvánul, felsorolta azokat a tisztviselőket, kik a kormány jelöltjének megválasztását elő szokták segíteni: „az akadémiái rektortól a legszerényebb falusi tanítóig; a főadófelügyelőtől a fizetési meghagyás kézbesítőjéig; a kormány dohánygyárainak főigazgatójától az engedélylyel bíró dohányárúsig; a postaigazgatótól a levélhordóig; a kincstári jószágok főigazgatójától az útkaparóig; a törvényszéki elnöktől a zsandárig és falubeli rendőrig“. Ezek a hivatalnokok pedig Franciaországban mindannyian még a központi kormánytól függenek; és legtöbben most is készek, miként a császárság alatt tették, elvállalni a politikai ügynök szerepét a választás ideje alatt; egyetlen különbség az, hogy a miniszteriumok állandóságának hiánya és a köztársasági pártok megoszlása miatt nem kaphatják a parancsokat olyan egyesen a főhadiszállásból.

Manap az a jelölt, kit a préfectura nyíltan támogat, úgy érkezik a községbe, a hol választógyűlés lesz, hogy valamennyi hatósági személy, a bírák, adószedők, iskolatanítók és útfelügyelők mind kíséretében vannak. De ha a jelölt olyan tényleg működő republikánus képviselő, ki újra meg akarja magát választatni — legyen bár semleges a préfet valamely okból, a milyen lehet az, hogy csak az imént foglalta el állását és ennek következtében nem ismeri alárendeltjeit — a választás ügyében tett körutakon a jelöltet környező testőrség akkor is épen oly imponáló, mintha a belügyminiszter jelöltje volna. Innen származik az a baj, mely talán jobban demoralisál, mint a császárság idejebeli hivatalos jelöltség. A vá-

lasztások kezelése, a császárság alatt, bár a mi angol szempontunkból felette sajnós, egyébként érthető volt. Célul a régime állandóságát tűzte ki. A népszavazás szabad gyakorlatának módosítását azzal igazolták, hogy forradalmakra hajló népnek a választási jog gyakorlásánál szüksége van a központi hatalom ellenőrzésére. És ettől a gondolattól a francia közigazgatási hierarchia még mai nap sem tudott szabadulni. De a köztársaság alatt a miniszteriumok gyengébbek és rövidebb életűek, semhogy jól irányíthassák annak a gépezetnek működését, mely egész tökéletességében megtartva, egy szép napon nagyszerű zsákmánya lesz valamelyik egyenruhás szerencsevadásznak, ki a köztársaságot majd felszabadítja a parlamentáris rendszertől. Addig is, hathatósan cselekvő miniszteriumok hiányában, más kezek igazgatják a centralizáció gépezetét. Az újból való megválasztásra törekvő képviselőt támogatják választási hadjáratában a canton és a községek hatóságai, akár vele tart a prefectura, akár csak semleges. A magyarázat pedig az, hogy a tisztviselők felerésze a jelöltnek köszöni állását, másik fele pedig előléptetést remélhet az újból való megválasztás előmozdításaért.

Ha a képviselők kamaráját az erénynek csupa mintaképei népesítenék is, jeles tulajdonságaik nem maradhatnának meg a demoralizáció mellett, melyet a parlament embereinek kezére bízott szabályszerűtlen pártfogó hatalom nagy mérve szül. Nincs plébániája vagy falvacskája Franciaországnak, hol ne találnánk néhány embert, ki a kormánytól függő jövedelmező állást tölt be. A fizetett emberek legiója, mely most már nincs akkép szervezve, hogy az épen kormányon levő miniszteriumot fedezze, a képviselőben látja a

kitüntetések és előléptetések forrását; és úgy látszik, ez már elfogadott elv Franciaországban, hogy kitüntetésben és előléptetésben nem is részesülhet más, csak a ki pártfogásért esedezik. Akár hivatali előléptetés, akár *bureau de tabac* után jár valaki, a miniszter titkárai azt mondják az álláskeresőknél, hogy magasztaló bizonyítványok és dicséretes szolgálattal kimutatásai mit sem nyomnak a latban valamely képviselő ajánlása nélkül. Oly széles körben merik alkalmazni ezt a kegyhajhászatot, hogy a tanárok, a kik egyetemi szigorlatoknál vagy a st. cyri katonaiskolába való felvétel végett kiállandó vizsgálatoknál közreműködnek, mint panaszolják, a vizsgálandók szüleitől kérőleveleket kapnak, melyek nemcsak a szülei aggodalomnak indiscret, bár más országokban sem ismeretlen buzogását tanusítják, hanem jelentős nyomatékosságra is tartanak számot a mellékelt, képviselőktől származó ajánló sorok révén; és e sértésnek a tanárok azért vannak kitéve, mert Franciaországban ők tényleg oly tisztviselők, a kiknek előléptetése a kormánytól függ.¹

Minthogy a képviselő a választóknak annyi hasz-

¹ E tárgyra vonatkozó fontos közlemény jelent meg Lavissetől, a jeles akadémikustól és a Sorbonne tanáratól (*Journal des Débats*, 1893. aug. 2.); a hol részletesen előadott példákat találunk, hogy megpróbálták politikai pressiót gyakorolni a kötelességökben eljáró vizsgáló tanárookra. Lavisse ellen, ki a legtekintélyesebb akadémikusok egyike Franciaországban, feljelentést tettek a következő nyilatkozata miatt: „Les mœurs électorales nous envahissent. Les électeurs savent qu'on n'obtient plus rien sans le demander. Pour avoir un bureau de tabac, un avancement, une décoration, le coup de piston est utile, nécessaire même. Les bureaux de ministère disent aux solliciteurs: „Faites-vous recommander par votre député. Un dossier sans lettre de député est

not hajtó eszköz hírében áll, nem lehet meglepő, ha a választókerületekben szövetkezetek alakulnak, hogy szervezve legyen a pártfogó kegyek osztogatójának választása arra az esetre, ha a kamarában ülő képviselő meghal, vagy lemond, vagy népszerűtlenné válik. Ilyenkor lehet a hivatalos jelöltség új módját alkalmazásba hozni. A helyi bizottságok nem hasonlítanak a mi országunk pártszervezéséhez; különösen eltérő az a sajátságuk, hogy a vezéremberek, főleg falusi kerületekben, gyakran a kormány alkalmazottjai. A *cabaret*, a koresma szolgál rendszerint főhadiszállásokul e szövetkezeteknek, melyek élén gyakran a falusi tanító áll, mint a ki — községi titkári minőségében — politikai súlyú egyéniség. A tagok között mindenütt a kormány helybeli alkalmazottjai találhatók, kik hasznos, bár szerény functiókat teljesítenek, azon kívül, hogy beszedik az illetékeket, szét-hordják a leveleket vagy rendben tartják az utakat.

Bármily különbözők locális ismertető vonásaikra nézve e coteriák,¹ mindannyian óriási hatalmat gya-

incomplet'. Ils savent aussi, les électeurs, que la lettre de député est souvent plus forte que la lettre de la loi: qu'elle apaise les rigueurs de la régie, de la douane, même celles de l'autorité militaire. Il est naturel que des parents s'imaginent qu'un diplôme s'obtient comme un bureau de tabac, par prière, et qu'on entre dans une école comme dans un emploi par faveur." Egy másik akadémikus, ki a köztársasági rendszer híve, Jules Claretie, három évvel később elmondta, hogy sajnálkozását fejezte ki egy joghallgatónak, ki az oklevél elnyerése végett kiállt a vizsgálatra, de megbukott, s az illető így válaszolt: „Il n'y a rien d'étonnant: je n'avais pas de recommandations". *Temps*, 1896, július 13.

¹ E bizottságok neve és szervezete más és más Franciaország különböző részeiben és némely helyeken, a hol leghatal-

korolnak nemcsak a képviselők jelölése tekintetében, hanem úgy is mint közbenjárók és kegyek osztogatói, midőn a parlament tagjai által nyújtott pártfogásról van szó, mely nemcsak locais jelentőségű, hanem a választókerületek határain túl is messzire terjed.¹ Az a képviselő, ki kedvezményeket tud osztani, az őt magát támogató szövetkezetekkel egyetemben oly nagy befolyást gyakorolhat, hogy ennek a rendszernek bírálói szerint Franciaországnak két alkotmánya van. Először az 1875-ki irott alaptörvény, melynek értelmében a végrehajtó hatalom a miniszterek kezébe van letéve, kik a kamarával szemben felelősek és kiknek a közigazgatási szolgálat tagjai alá vannak rendelve. De van egy meg nem írt törvény is, mely szerint a végrehajtó hatalmat Párisban az állami központi hivatalok bureauiban a parlament tagjainak

masabbak, nyílt céljuk nem is politikai. Vacluseben és Varban például a *chambrée* nevű intézmény létezik; ez egy falusi társulat vagy húsz taggal, s némelykor egyetlen községben több ilyen club is található. Termet bérelnek ki, a hol összegyűlhetnek és állítólagos főcéljuk az, hogy szövetkezeti alapon olcsóbban jussanak ételhez-italhoz. A tagsághoz nem kell politikai igazolás, de rendszerint mindenütt van valaki a tagok között, kit akarateréje vezérlő állásra juttat, és Franciaország falvaiban a közvélemény vezetője rendszeren tevékeny, nézeteiben szélsőségre hajló politikus. Könnyű átlátni, hogy a vidéki életet jellemző politikai közöny mellett minden ily társulatnak elnöke befolyásos politikai ügynökké válik, és hogy minden *chambrée* egy-egy jól fegyelmezett választócsapat, mely tevékeny főnöke parancsainak engedelmeskedik.

¹ A párisi rendőrség néhány tagjának viselkedése miatt megindított vizsgálat alkalmából véletlenül kiderült az a nevezetes tény, hogy nem kevesebb, mint hatvan fővárosi sergent-de-ville kinevezését azon vidéki arrondissement képviselőjének köszönhette, a hova valók voltak mindannyian.

közreműködésével, vidéki préfecturákban pedig politikusok rendelkezéseinek szemmeltartása mellett gyakorolják.¹ A pressió, melynek az ideig-óráig működő miniszterek ki vannak téve a törvényhozók részéről; ez utóbbiak összekötetése az állandó tisztviselőkkel, kik a pártfogásban részesítendőkre nézve javaslatot tesznek; a cselszövények és utánjárások, melyek bármely közigazgatási állás betöltését megelőzték; a vidéki hivatalnok zaklatott élete, mert két úrnak kell szolgálnia, egyrészt hierarchiai főnökeinek, másrészt a helybeli nem hivatalos befentesek vezéreinek, kik mindig készen vannak, hogy a képviselőnél befeketítsék: mindezek oly phasisai a francia politikai életnek, a melyek valóságát nem várákozásaikban csalódott reactionáriusok vagy más csoportokhoz tartozó túlzó politikusok, hanem oly kifogástalan tanúk bizonyosága is erősíti, kiknek hűsége a köztársaság iránt ép oly ismeretes, mint mérsékelt gondolkodásuk. Kitűnik ezekből, hogy a törvényhozás és a közigazgatási szolgálat között fennálló viszony nem egészséges. Sőt valószínű, hogy a Franciaországban jelenleg felkapott választási üzelmek inkább demoralisálják a nemzetet, mint annak idejében a császárság választási eljárása tette, mert a parlamenti rendszer alatt a demokrácia nem áldozata az előidézett bajoknak, hanem a bűn önkénytes részese.

Nem kell képzelni, hogy Franciaország minden választókerületében egyforma eljárást követnek. Némelyikben — mint Toulouse-ban — hivatalnokok és

¹ M. Séblin: Sénateur de l'Aisne. *Discours en prenant possession du fauteuil de la présidence du centre gauche du Sénat*, 1894. jan. 18.

választók lelkiismeretlen üzelmei roppant gyakoriak; máshol találunk republikánus képviselőket, kik az illető helyen oly népszerűségnek örvendenek, hogy ez még akkor is biztosítaná megválasztásukat, ha nem léteznék központosítási rendszer. De habár a második császárság egyöntetűsége már nem található fel, van egy általános jellemvonás, mely minden régimeváltás után fennmarad; a kormány tisztviselői fölülállnak az abstract elveken és következetesek abban, hogy sohasem támogatnak oly jelöltet, kiről nem tehetni fel, hogy a miniszterek hallgatnak rá, midőn valakit hivatalbeli előléptetésre ajánl.

Mikor Albert de Mun gróf Morbihan képviselője volt, egy izben nála töltöttem néhány napot választókerülete kellő közepén, vasutaktól távol fekvő hegyi városban. Itt tanuja voltam, milyen barátságos viszonyban volt az ékesszóló képviselő a város minden osztályú lakosaival (kik nem voltak mindannyian politikai hivei), a mint ez kitűnt a szives üdvözlletekből, melyekkel a breton parasztok vásártéren és boltokban köszöntötték. Végre egy napon, a mint a városból kikocsikáztunk, az országúton két-három emberből álló csoporttal találkoztunk, kik nem viselték azt a festői öltözetet, mely e vidéken fenntartotta magát; ezek az emberek elfordították arcukat, úgy haladtak el és azt a pár szokásos köszöntő szót sem mondták, melyet Bretagneban az úton találkozó idegenek váltani szoktak egymással. „Ezek hivatalos személyek“, magyarázta de Mun; „és a lakosságból csupán ők azok, ellenségeimet és barátaimat beleértve, a kik udvariatlanul bánnak velem“. Pedig az államnak e szolgálói, kik a közoktatói, pénzügyi vagy közmunkaminisztertől húzták szerény fizetésöket, nem

voltak szükségkép elvi ellentétes állásponton a képviselő nézeteivel szemben; de hát a tisztviselői karhoz tartoztak és de Mun az ellenzék tagja volt. Oly helyzetben volt ő mint Jules Ferry és Gambetta vagy mint saját rokona, de Montalembert a császárság alatt, tehát ellene kellett fordulni a centralisált kormány irtófegyverével, a melynek épen ily buzgó szolgálói lehettek, ha elég idősek voltak hozzá, Louis Napoleon uralma alatt is. És ha megérik azt a napot, midőn a köztársaságot talán másféle régime váltja fel, bizonyosan mogorva pillantással méregetik majd a köztársaságpárti képviselőt vagy jelöltet, kivel séta közben találkoznak azon vidéki város körül, a mely esetleg szolgálati helyök lesz.

VIII.

Az előző lapokból kitünhetett, hogy a suffrage becsületes gyakorlatának akadályai, melyek a francia választásokat különösen jellemzik, nem hasonlítanak ama corruptiós üzelmekhez, melyek az Egyesült Királyságban a törvényhozás útján való orvoslást tették szükségessé. Ha a kamara egy választást megsemmisít, mely alkalommal a párttöbbség dönt, ez nem épen bizonyítéka annak, hogy helytelen eljárással vívta ki a képviselő a győzelmet. Némelykor, megesik, hogy a bizottság ítéletét, mely a részletes tanuvallomásokon alapszik, a részletekben semmikép sem tájékozott ház szenvedélyes vita után megdönti. Azután meg a kamara szavazata a formára nézve olyan mint a törvényszék végzése, a mely elsorolja, hogy ez vagy az a különös törvényszegés be van bizonyítva vagy nem történt meg. A képviselők csak igennel vagy nemmel felelnek arra a kérdésre, hogy vajjon a jelölt-

nek megengedhetni-e, hogy székét elfoglalja. Másrészt a bizottság előtt történő tanuvallomás többnyire nem érdemli a komoly bizonyágtétel nevét. Nem erősítik esküvel, s értékéről és természetéről ítéletet alkothatni egy incidensből, mely a kamarában 1885-ben fordult elő, mikor igazoló hatalmukat egyszerre nagyban gyakorolták, a mennyiben egész megyék képviselőit mintegy scrutin de liste alapján egyetlen szavazással megsemmisítették. A bizottság Ardèche hat monarchista képviselőjének igazolását javasolta. Egyik republikánus képviselő azt indítványozta, hogy e határozatot vessék el. Érveinek támogatására a választókerületből érkezett leveleket olvasott fel, melyekből kitűnt, hogy a klerus meg nem engedett befolyást gyakorolt. „De hiszen ez merő pletyka“, vágott közbe a jobboldal egyik tagja, míg egy másik azt kérdezte: „Mivel bizonyíthatja állításait?“ „A bizonyíték az aláírásokban van“, válaszolt a szónok; „a levelek oly emberektől valók, kik hitelt érdemelnek“; és pusztán ez alapon a kamara a párttöbbség szavazatával megsemmisítette a választást.¹

A jelentéseket, melyek az alkotmánynak 1875-ben való életbelépte óta történt választásokról szólnak, valamint a körülöttük forgott vitákat nagyrészt elolvastam. Hasznosak mint erkölcsstanulmányok a francia vidéki életről, de azt a benyomást keltik, hogy gyakoribbak a szabálytalanságok, mint a valóságos corruptió esetei. A klerus beavatkozása gyakran volt oka, hogy reactionárius képviselők elveszítsék a mandatumot. Itt-ott az egyház embereit oly vétséggel vádolják, melyről olykor az irországi választások ellen

¹ Chambre des Députés : Séance au 15. Déc. 1885.

benyújtott kérvényekben is szó volt, t. i. hogy a szentségeket megtagadják politikai okokból. Csakhogy az a francia, ki a szentségeket akkor kívánja, mikor jó egészségben van, hihetőleg kényszerítés nélkül is épen úgy szavaz, mint a lelkész maga. A papságnak felrótt beavatkozás többnyire oly természetű, hogy minden mysticismustól ment politikai cselekvésnek tekinthető: a jelentésekben kárhoztatott prédikációk az ékesszólást inkább az antiklerikálisoknál a földi életben tapasztalható kevéssé vonzó tulajdonságoknak ecsetelésére pazarolják, mintsem a jövő életben reájok váró büntetésekre. Valóban a papoknak felrótt cselekedetek, melyek miatt gyakran, a leghatározatlanabb hallomás alapján, megsemmisítik a választásokat, oly enyhe jellegűek, hogy nálunk, ha e cselekedetek hasonló következményekkel járnának, különösen mikor mindenféle felekezeti papjai elkövetik, akkor az alsóházak az általános választás után nagyon kevés tagja maradhatna azokon kívül, a kiknek választását egyáltalán nem támadták meg. Ha egyik-másik lelkész szavazócédulákat osztogatott vagy falragaszokat tűrt a templom falán, ha választógyűlésen áldását adta vagy csak beszédet mondott a jelölt érdekében, azt már illetéktelen klerikális befolyásnak tekintette a kamara.

Kétségtelen, hogy május 16-ka után a klerus a választási hadjáratban mint valóságos támadó erő lépett föl az akkori kormány szolgálatában; és a nyomban következő, elkeseredett harcokkal telt korszakban, melyet Ferry törvényei idéztek fel, a papok ép oly hévvel elegyedtek a küzdelembe, mint a kik a törvényeket ellenezték. De későbbi években a klerus hallgatott a Vaticán intésére, hogy a köztár-

saságnak alávesse magát, és a század végén a klerikális befolyás, talán Bretagnet kivéve, sehol sem volt a francia választások lényeges jellemvonása.

A megvesztegetés kérdésére majd rátérünk, mikor a választási költségekről lesz szó. Etetés-ítatás megvan bizonyos mértékben; mutatja a választási jurisprudentiában előforduló kitétel: „libatíók a jelölt költségére“. De Franciaországban nem oly elterjedt szokás részegítő italok nyújtásával megvásárolni vagy jutalmazni bizonyos szolgálatokat, mint Angliában, bármennyire szól az ellenkező feltevés mellett az encyclopaedisták ideje óta classikussá lett *pourboire* szó jelentése.¹ Az iszákosság szerencsétlenségre terjedni kezd Franciaországban, és mindenütt a *cabaret* a helyi politikai bizottságok főhadiszállása. De habár politikai czélok elérésére nagyon sok bor fogy délen és nagy sok kártékony szeszes ital oly vidéken, hol a bor ritka, úgy látszik mégis, hogy az ekkép felvett szokások nem szültek oly természetű bajokat, a minők szigorú törvényhozási intézkedést tettek szükségessé a mi országunkban. Sem vesztegetés, sem etetés-ítatás vagy megfélemlítés nem lép fel nagy mértékben a francia választásoknál; ennek legerősebb bizonyítéka az, hogy az efféle törvényellenes cselekedetekre kiszabott büntetések még a második császárság kezdetéből valók² és a köztársaság alatt felmerült esetekben is elegendőknek bizonyultak.

¹ Lásd például d'Alembert: *Lettre à Voltaire*, 5 Nov. 1776. Bortermelő vidékeken a választók itallal kínálják a képviselő-jelöltet, kinek minden órában készen kell lennie a koczintgatásra, ha vendégszerető választóihoz ellátogat.

² Décret organique du 2 Février 1852. A császárságot névleg csak 10 hóval utóbb proclamálták.

A választási corruptió némely különös formái, melyek nálunk ismeretlenek, Franciaországba a centralisatio sajátos termékei. Azaz: onnan erednek, hogy a választások hivatalnokok felügyelete alatt mennek végbe, kiknek bűnrészessége nélkül azok a visszaélések nem is volnának lehetségesek. Elterjedtségök — úgy látszik — nem is nagy, s főleg délen burjánzottak fel, hol a politikai harcz a leghevesebb. A legnevezetesebb corruptiók esetek ¹ az utóbbi években azok voltak, melyek Toulouse városában és Hérault megyében kerültek napfényre, két oly helyen, melyet már említettünk választási erkölscodexök szokatlan volta miatt. Mindkét esetben az elkövetett csalások evidens volta nagyobb hitelt érdemel, mint a kamara által elrendelt vizsgálaton elfogadott tanúvallomások. Toulouseban a kormány is elismerte a csalásokat, midőn elmozdította Haut Garonne préfet-jét, kinek alárendeltjei azokat istáptolták; Héraultban pedig Paul Leroy-Beaulieu, ki ott áldozatuk volt, az előfordult incidensek körülményes leírását tette közzé, mely kifo-

¹ A nizzai választások is érdekesek, mert csaknem mind-egyik szavazatért kijár a szabott ár; de a nizzai, akár községi, akár képviselői választásokat talán nem is szabad a francia választási üzelmekkel egy sorban említenünk, a mennyiben Nizza állandó lakossága ép oly kevésbé francia, mint a télen ideiglenes tartózkodásra odagyűlő cosmopolita sokaság. A „nizzai grófság“ a Franciaországba egy és ugyanazon szerződéssel bekeblezett Szavojától abban különbözik, hogy lakóinak nyelve és jelleme a francziákétól teljesen eltér. A képviselői és községi választások egyik vonása ott az, hogy ephemer ujságok jelennek meg, melyeknek nyelve a Niçois, egy tájszólás, mely jobban hasonlít a piemontihoz, mint a provençalhoz, s a mely tájszólás van használatban a választás egész lefolyása alatt.

gástalan pontosságú,¹ miként ama jeles nemzetgazda tollának minden műve.

Említettük már, hogy Toulouseban a törvényhatósági tisztviselők meghamisították a választók névjegyzéket, miben bűnréseseik voltak a központi közigazgatáshoz tartozó kartársaik a préfectorában. A kormány vizsgálatot indított. A tárgyalás hőse Mascaras nevű vádlott volt, karakteristikus délvidéki ember, ki olyanokat mondott a fegyelmi bizottság előtt, hogy csakúgy ragyogott az előadás annak a vidéknek locális színétől, hol Languedoc határos Gascogne-nyal. Minden választásnak — úgy szólt — három lényeges kelléke van, az első a jó választási névjegyzék (hogyan csinálják, említettük) a második az, hogy jól folyjon a szavazás az urnánál, a harmadik pedig, hogy jó módszert alkalmazzanak a szavazatok megolvasásánál. Kötetnyi hely kellene, hogy csak körvonalakban ismertessük a bevallott csalásokat, melyek kilencz éven át minden képviselői, megyei és községi választásnál előfordultak; hisz kimutatták, hogy a csalásnak nyolczvanhat különböző nemét² gyakorolták Toulouseban. A városháza és a préfec-

¹ *Un chapitre des moeurs électorales en France dans les années 1889 et 1890* par Paul Leroy-Beaulieu, Membre de l'Institut.

² A csalás legegyszerűbb módjainak egyike, mely — mint mondják — egész Franciaországban divatos, a törvénynek azon intézkedéséből foly, hogy semmis minden választási czédula, melyet külső jelzés felismerhetővé tesz. A maire vagy más elnöklő tisztviselő csak beténtázza az ujjait és aztán jól megnyomkodja az olyan szavazóczédulát, a melyet a megbuktatandó jelöltnek a hive nyújt át neki; s a szavazatok megszámlálásánál a fekete foltos, piszkos czédulák, a törvény lelkiismeretes magyarázata alapján, semmieseknek nyilváníthatók.

tura barátságos közreműködése útján létesült „jó választási névjegyzék“ még kiegészítésre szorult, elővigyázati intézkedésekre az urnánál és a szavazatok megolvasásánál. A községi hivatalnokok a választáskor szünetet kaptak, hogy azokon a helyeken, hol szavazás folyt, az urna mellett vigyázhassanak. Ott az volt a teendőjük, hogy kézzelfoghatólag jogosulatlan választók szavazatait is elfogadtassák, az ily egyéneket a náluk elrejtett szavazóczédulákkal ellássák, vagy pedig — ha különös ügyességgel bírtak — hogy az ilyen czédulákat a szemfényvesztő gyors kézmozdulatával az előttük gyanús szavazók czédulái helyett az urnába csúsztassák. Szükséges volt továbbá arra ügyelni, hogy a „bureau“ kellő módon legyen összeállítva; mert ha véletlenül nem egész velök tartó vagy akár csak nem eléggé ügyes polgártársra bízták az egyes szavazatoknak a választói névjegyzékkel való összevetését, a megszámlálásnál baj támadhatott. Minden elővigyázat daczára is a szavazóczédulák összeolvasása nem járt mindig az előre kitűzött eredménynyel. Ilyen épen nem kedves és nem várt alkalomkor mondta a mairie főtitkára egyik alárendeltjének, ki aztán tanúvallomást tett erről a bíróság előtt: „Az ön dolga, hogy a suffrage universel művét kiegészítse.“¹ Némelykor nagyon is buzgón történt e kiegészítés. A vele megbizott hazafiak egyike egy ízben azzal az expansiv túlzással, mely dél fiait jellemzi, 300 szavazó czédulával többet csúsztatott az urnába, mint a mennyire a pártfogolt jelöltnek tulajdonkép szüksége volt, és a gondosan megválogatott számláló bizottságnak ugyancsak össze kellett szednie

¹ Cour d'Assises de la Haute Garonne, 1894. Nov. 27.

minden ügyességét, hogy a végeredmény kihirdetése ne legyen ellenmondásban a választói névjegyzékben ellenőrzött szavazatokkal.

A számláló bizottság egybeállítása a parlamenti választások alkalmával azon a módon történik, melyet sok más választási dologgal együtt a második császárságtól örökségkép vett át a köztársaság, fenn akarva tartani azt a hagyományt, hogy a suffrage universel oly eszköz, melyet a központi kormány éber felvigyázata mellett kell kezelni. Az 1852-ki decretum értelmében a bizottság a megyei tanácsnak három e célra a préfet által kijelölt tagjából áll;¹ teendője pedig az, hogy összegezze a különféle szavazóhelyiségektől beküldött számadatokat, vizsgálja meg a kétes szavazócédulákat és hirdesse ki végül a szavazások eredményét.

Héraultban az 1889-ki lodève-i választás alkalmával a községektől beérkezett szavazatszámokból Paul Leroy-Beaulieu részére többség világlott ki Ménard-Doriannal szemben, kit a préfectura támogattott; de a számláló bizottság, melyet a préfet különös gonddal válogatott össze, a nem kívánt eredményt jóvátette azzal, hogy a hivatalos jelöltre esett számösszeghez hozzátett 91, a helyi bureau-kban kifogásolt és visszavetett szavazatot. Mint láttuk, a kamara többsége, mely nem vetemedhetett e flagrns sérelem jóváhagyására, helyi vizsgálatot indított oly célból,

¹ Décret Réglementaire, 2 Fév. 1852. Ezt — miként a décret organique-ot is — az államcsiny után tétette közzé Louis Napoleon, mielőtt császárrá lett; és a suffrage universel szervezésére vonatkozó törvények, melyeknek átvételét a köztársaság jónak látta, tekintettel arra a plebiscitumra készültek, mely 1852. novemberben, a második császárságot létesítette.

hogy a csalással megválasztott képviselő mandatumvesztését elhalaszthassa, míg új választás új választói névjegyzék alapján történhetik. A belügyminister az új jegyzékek manipulációjával segíteni óhajtott a hivatalos jelöltön. Megtagadta tehát Leroy Beauliennek azt a kérelmét, hogy közbelépésével kényszerítse az ellenfél pártján levő maire-eket, hogy a törvénynek megfelelőleg nyilvánosságra hozzák a helyi vizsgálati bizottság végzéseit. A munka olyan jól sikerült, hogy — mint Leroy Beaulieu gondosan kidolgozott, számos község részletes tiltakozását is közlő leírásában conclusiókép kimondja — törvénytelen módon 800 név hozzáadásával vagy eltörlésével módosították a választók jegyzékét. Az ekkép választókul felvett, arra nem minősített egyének között 123, csatorna ásásnál ideiglenesen alkalmazott munkás volt. Ezek a második választáskor a szavazás napján a kormánytól megbízott felügyelők vezetése alatt lengő zászlókkal és harsogó kürtszóval vonultak ki. Minden ember a mairie-be léptekor Ménard-Dorianra szóló szavazócédulát kapott és a csatorna egyik felügyelőjének kíséretében járult az urnához.¹ Megelőzőleg az állami adminisztráció bizonyos számú, a kincstári erdőkben alkalmazott választót elbocsátott, mivel ez emberek nem voltak rávehetőek arra az ígéretre, hogy szavazatukat a hivatalos jelöltre fogják adni, ki ilyen eszközökkel lett Lodève képviselőjévé.

Tekintettel arra a nagy előnyre, melyet a hivatalos támogatás nyújt a jelöltnek, a politikusok, bármely csoporthoz tartozzanak, huzódoznak attól, hogy merev

¹ *Un chapitre des moeurs électorales.* Protestations des communes de St. Jean de Fos et de St. Pierre de la Fage.

díjszabással limitálják azt az összeget, mely választási célra fordítható. Nem csupán gazdag reactionáriusok óhajtják, hogy a törvény ne bilincselje őket e tekintetben. Vannak radicalesok, kik nyíltan vallják, hogy bizonyos költsékezés gyakran egyedüli mód arra, hogy a jelölt a préfectura befolyásával megküzdjön. Törvényjavaslatot készítettek 1893-ban, melyben ki volt mondva, hogy választási biztost kell kirendelni, mint Angliában, a ki a nyilvánosság színe előtt bizonyosságot tehesen arról, hogy a jelölt költségei nem haladnak meg 50 franc-ot minden a névjegyzékben előforduló száz választó után. Jellemző e díjfokozat alacsony volta, főleg ha összehasonlítjuk az angol mintával.¹ De habár mindenféle nézetű politikusok támogatták a javaslatot, a republikánusok minden osztálya nem tette magáévá, és Clémenceau lapja, a *Justice*, a *Journal des Débats*-val egyetértve kárhoztatta nem a díjszabást, hanem az elvet. A radicales közlöny egyik cikkirója e kérdést vetette fel: „Feltéve, hogy 14,000 választóval bíró kerületben a jelölt a szavazás napja előtt elköltötte az egész 7000 franc-nyi megengedett összeget, gazdálkodóbb ellenfele pedig az utolsó pillanatban rágalmazó falragaszokkal áll elő, vagy a préfectura, mely esetleg

¹ Az angol díjfokozat minden 2000 választó után 350 fontot enged meg mezővárosokban (boroughs) és 650 fontot grófságokban (counties), holott a fentemlített javaslat szerint 40 font is elég volna, ha akadna Franciaországban az angolnak megfelelő szűk választókerület. Tízezer választó után az angol díjfokozat 590 fontot enged meg mezővárosokban és 1130-at grófságokban, szemben a francia javaslat szerint megengedett 200 fonttal. E javaslatot Seine-et-Oise radicales képviselője, Hubbard, nyújtotta be és támogatói között volt egy radicales socialista, egy Boulanger-párti és egy bonapartista.

az ellentáborhoz csatlakozott, hivatalos pressiót alkalmaz, mely ellen fel kell szólalni; maradhat-e védelem nélkül a jelölt, vagy disqualificálódik-e, midőn további száz francot fordít a rágalom visszautasítására vagy a hivatalos cselszövény leleplezésére?”

Ez az okoskodás angol politikusok előtt, bizonyára nem igen állja meg helyét; de kifejezi, hogyan gondolkoznak a francziák e tárgyban. Ha a House of Commons elhatározta, hogy a kik tagjaivá lenni óhajtanak, lealázó és zaklató korlátozásoknak legyenek kitéve, ennek volt oka, a mennyiben az intézkedés előtt bizonyos bajok oly égetőkké váltak, hogy meg-szorító ellenszerek alkalmazása szükségesnek mutatkozott. De az efféle bajok Franciaországban nincsenek nagyon elterjedve. A mennyire én kitudhattam, az 1500—1800 jelölt közül, kik általános választáskor az egyes kerületekben választás alá esnek, csak kevesen lépik át azokat a korlátokat, melyeket az angol törvényhozás utánczói szeretnének fölláztatni, és végtelenül kicsi rész az, mely az Angliában és Walesben megengedett maximális díjfokozatig emelkedik. Egy jól ismert miniszter, ki 1893-ban nehéz küzdelem árán hódított el mandátumot a royalistáktól 80 községet magában foglaló nagy választókerületben, részletezte nekem kiadásait, és nem keltette azt a benyomást, hogy reactionárius ellenfele talán többet költött volna. A választók száma 24,000 volt, ennél fogva a kamara elé vitt javaslat díjszabása szerint 12,000 franc-nyi költsékezés lett volna megengedve, de a tényleges kiadás ez összegnek csak kétharmadát tette ki, 320 fontra rúgott. Angol grófsági választókerületben a 24,000-es szám 1970 font kiadására jogosított volna, tehát hatszor nagyobbra mint az

említett miniszteré.¹ Párisban, mint mondják, költsége-
sebbek a választások; de bizonyos, hogy a jelöltek
között kik a fővárosban akarnak mandátumhoz jutni,
kevés olyan gazdag, hogy választókat pénzzel vásá-
rolhasson. Ez különben egész Franciaországban álta-
lános oka annak, miért nem kell attól tartani, hogy a
jelöltek a választási időszak alatt pazarul költekeznek.
Nemcsak hogy nagyobb részét kevéssé tehetős emberek,
de normális időben politikai szervezetek sincsenek,
melyektől pénzsegélyt kaphatnának.

A Boulanger választási hadjárata alatt költött óriási
összegeket inkább pénzsegélynek kell tekinteni, mely-
lyel forradalmat akartak szítani, mintsem a választá-
si corruptiót előmozdító költekezésnek. Különben is
valószínű, hogy a három milliót, melyet d'Uzès her-
cegnő és a négy milliót, melyet a párisi gróf ado-
mányozott választási czélokra, a Boulanger körül for-
golódó kalandorok a legnagyobb részében gondosan
megóvták attól, hogy a demokrácia corruptiójának

¹ A szóban levő képviselő (ki akkor nem volt miniszter),
8000 francnyi kiadását nagyjában így osztotta be: nyomtat-
ványok, hirdetések stb. 4600 fre.; kocsik 700 fre.; postabélye-
gek, körözvények szétküldése és különfélék 2700 fre. A sze-
mélyes kiadások ez esetben arra szorítkoztak, a mibe a kocsik
kerültek, mikor a kerületet be kellett járni; a jelölt ugyanis
az egész választási küzdelem alatt barátjainál lakott. Ez a
választás mindamellett nagyon drága volt, más küzdelmes választá-
sokkal összehasonlítva. Les Sables d'Olonne alpréfetjétől hal-
lottam, hogy arrondissementjének egy választásában 13,000-en
vettek részt és a győztes republikánus jelölt költsége nem haladt
meg 1500 franc-ot, más hasonló arányú szavazáskor pedig egy
népszerű, de nem pénzes royalista úr még csekélyebb kiadással
nyert mandátumot; és ez Vendéében történt, hol a pártküzdelem
elkeseredéssel foly.

terjesztésére szolgálhasson. A párisi gróf drága tapasztalatokat szerzett az improductiv választási alapok fentartásáról. Midőn az a kísérlete, hogy Boulanger pártjával szövetségre lépjen, meghiusult, és végtére kijelentette, hogy a monarchia propagandája érdekében már kevesebbet fog adózni, ezt annak tulajdonították, hogy adományainak legnagyobb része sem közvetve, sem közvetlenül nem jutott el a választókhoz, mert mindent felemészített az a segély, melyben unalmas, minden befolyás, sőt olvasók nélküli vidéki ujságok szerkesztői és kiadó-tulajdonosai részesültek.

Hogy voltak a harmadik köztársaság alatt oly választások, melyek alkalmával óriási összegek keltek el vesztegetésekre, az bizonyos, de a már jelzett okokból ezek abnormális esetek. Itt van például Grévy nagyhirű vejének, Wilson Dánielnek esete, ki — mint mondják — mesés összeget költött Lochesban 1893-ban, hogy megválasszák. A kamara megsemmisítette a választást, nem pártszavazattal, hanem roppant többséggel, 465 szóval, kettő ellenében. A képviselők meglehet sajnálták, hogy nincs hatalmukban végkép kizárni kebelükből bőkezű kollegájukat, midőn Indret-Loire választói pár héttel utóbb mégis visszajuttatták a Palais Bourbonba. Wilson mindazáltal oly jellem, mely páratlanul áll a francia közéletben; de ezt az állítást nem kell úgy venni, mintha tagadása volna annak az elterjedt hiedelemnek, hogy Wilsonnak nem egy erkölcsbirája maga is ludas a politikai corruptió valamelyik ágában, a melyek később lesz alkalmunk megvilágítani. Állításunk alapjául az a história szolgál, mely egyedül áll a maga nemében, hogy egy egyszerű polgár, a ki okozója volt annak,

hogy apósa az elnöki állást veszttette, a ki tehát ezzel a köztársaság fenmaradását is veszélyeztette, Touraine egyik vidékén személyes monarchiát tudott létesíteni, mely jobban el volt ismerve, mint a XI. Lajosé, midőn e király la Balue bibornokot a loches-i várbörtönben kalitkába záratta. Wilson nem oly methodusokkal biztosította alattvalóinak hódoló hűségét, a minőkkel ama félelmes uralkodó terrorisálta ellenfeleit. Választás idejében az országutakat, hol egykor Olivier le Daim bitófái sötétlettek, vidám tömegekben nyüzsgöve élénkítik a körözvények és választási czédulák osztogatói, minthogy több ezer választót foglalkoztat ez a jövedelmező időtöltés az Indre partjain.

Talán tisztán localis jelenségnek tekinthetni, hogy nagylelkü adakozással gazdagítják ama mosolygó völgy lakóit, habár vannak más kerületekben is képviselők, kik drágán fizetik azt a kiváltságukat, hogy a kamrában ülhetnek. Egy royalista képviselő, kinek kastélyában tartózkodtam egykor, azt beszélte, hogy a körülötte lakó választóközönség évenként 100,000 francjába kerül. Ezzel azonban csak azt akarta mondani, hogy mint több igen szép vidéki residentia birtokosa nem tartana lakást épen abban a megyében, a hol született, ha ott nem választották volna képviselőnek, de mivel onnét küldték a parlamentbe, restauráltatta kastélyát, szépítette kertjeit és nyílt házat vezetve az őszi hónapok folyamában, sok pénzt hozott forgalomba a szegény földművelő kerületben. De habár a vidék minden jótékony céljához is mint bőkezű adakozó hozzájárult, nem lehet mondani, hogy húsz éven át azért tarthatta meg mandatumát, mert talán oly eszközőkhöz folyamodott, melyekben a legszigorúbb bíráló vesztegetési kísérletet láthatna. A megye hagyományai

monarchikusak, a scrutin de liste alkalmazásakor valamennyi képviselője reactionárius volt; de fokont-kint közeledik a köztársaság felé, valamikor talán ellehet kipróbált képviselőjének szolgálatai nélkül, daczára annak, hogy ez a gavallér oly uriasan bőkezű.

Még első napjait élte a köztársaság, midőn parlamenti vizsgálat folyt egy választási ügyben, még pedig nem részrehajlatlan birói szellemben, minthogy oly mandatumról volt szó, melyet a bonapartisták hódítottak el, kiket a nemzeti szerencsétlenség még egészen friss emlékü odiuma terhelt. Mindazáltal a képviselők, kik a Nièvreben történt választást megsemmisítették, nem találtak elítélni valót abban, hogy Rouher, ki akkor egész nagy tapasztalatát a császári herczeg nevének népszerűsítése érdekében vetette latba, ügyes kézzel 20,000 franc-ot volt képes szétosztani a választóközönség között. A jelentés, melyet több ismert nevű republikánus, így két későbbi miniszterelnök (Jules Ferry és Goblet) is aláírt, így szól a kiosztott pénzről: „Ezen összeg kiosztását nem tekinthetjük lényegében kárhóztatni való cselekedetnek“.¹ Már most az a 20,000 franc-nyi összeg, melyet választási időben francia földműves választókerületbe kívülről vittek be, aránylag tetemes nagyobbítása volt a jelölt normalis kiadásának. De mikor határozott irányú politikai pártemberek, royalisták és republikánusok kijelentették, hogy bonapartista ellenfeleiknek kétségbevonhatatlan joga volt akkora összegeket költeni, mint a küzdelem igényei követelték, ez a tény világosan mutatta, hogy a választáskor való korlátlan költsékezést nem tekintették közveszélyesnek. A köz-

¹ *Annales de l'Assemblée Nationale* 1875.

vetlenül rákövetkezett húsz évi tapasztalat, úgy látszik, megerősítette ezt a nézetet. Bár alkalmilag előfordulhatnak flagrans vesztegetési esetek, semmi sem szól a mellett, hogy a vesztegetések gyakoriak és hogy a választási kiadások rendszerint nem elég mérsékeltek.

IX.

Mielőtt elhagyjuk a választások themáját, külsőségekre is kell talán egy pillantást vetnünk, az irodalomra, melyet szülnek, a felmerülő személyes controversiákra és a jelölteknek egymással szemben való magatartására. Ebben, miként a tárgy minden más ágában, lehetetlen az általánosítás. Meglehet, hogy a francia választási eljárás tanulmányozója, ki több küzdelmet országszerte végignéz, csak azzal a benyomással fog távozni, hogy érdektelen az egész harc és közönyös a néptömeg; vagy esetleg oly vidékre vetődik, hol a politikusok élénk temperamentuma miatt vérontástól kell tartani, mely a polgárháború bevezetője. A pártkormány hiánya nagyobb súlyt kölcsönöz a locais kérdéseknek vagy a jelöltek magánjellemeinek. Oly időket kivéve, midőn plebiscitumra irányuló mozgalom van, mint a boulangismus napjaiban történt, vagy a mikor Gambettában üdvözölték a köztársaság megtestesülését, parlamentáris küzdelemben soha más nevet nem hangoztatnak, mint a küzdőfelekét és híveikét. Elöttem van több tüzes localis ujság; ezek általános választás idejében oly helyeken jelentek meg, hol a küzdelem nagyon heves volt; és átfutva a végtelen polemikus vagy szónokias hasábokat, egyikben sem találjuk a miniszterelnök nevét akár dicsérőleg, akár gáncsolólag felemlítve, de annak a miniszternek nevét sem, a kit ő kibuktatott; általában a köztársas-

ság semmiféle jelenlegi vagy volt minisztere nincs említve, kivéve azokat, kik összeköttetésben álltak a kerülettel, melyben az ujság közkezen forgott.

Innen van, hogy a jelöltekről szóló életrajzi tanulmányok foglalják el azt a helyet, melyet a mi választási irodalmunkban programok, pártok és államférfiak önző cél nélküli magasztalása tölt be. Ezek a tanulmányok illusztrált elbeszélések hazafias és emberbaráti érdemeikről és szólnak a jelölt ifjúkori küzdelmeiről vagy előkelő családjáról, a szellemi munkálkodás vagy ipar terén végrehajtott dolgairól, kapott kitüntetéseiről, esetleg a fogságról, melyet ő maga szenvedett, ha a commune régi bajnoka, vagy a melyet atyafiságára szabtak, ha valamely deczemberi áldozattal áll rokonságban. Az ilyen személyes documentumok becsét még növeli a nyíltszívű kritika, melyre alkalmat szolgáltatnak. Lássunk példát. A haladásnak hódoló valamely választókerületben két antiklerikális jelölt egymást túllicizálja a vallásos szertartások megvetésében. Az egyik büszkeséggel hánytorgatja, hogy házasságra papi esketés igénybevétele nélkül lépett; mire a versenytárs azzal a magyarázattal szolgál, hogy nem is tehetett másképp, mert hisz az egyház nem is adja áldását arra, ki elvált nőt óhajt elvenni. Némelykor egy önéletrajz szerzője ellenfelének fogyatkozásait választja themául és összehasonlítja azokat saját érdemeivel, így a következő szószerinti idézetben:

„Kettőnk közül az egyik tisztességes ember; de melyik? X. fényűzően él pénzbarók társaságában, noha ő maga teljesen vagyontalan, ujsága mitsem jövedelmez; rokonai támogatására szorul; ellenben én szerényen élek vidéken, hol mint ügyvéd kivételes helyzetet teremtettem magamnak. X. bevallja, hogy

nem fizeti adósságait, én másokét is megfizetem. X. még nem fizette ki a bútorát, mégis vadászni jár és lovakat tart. Én nem engedek meg magamnak ekkora fényűzést, de a kereskedőknek semmivel sem tartozom“.

A *Journal des Débats*, mely azon időtől kezdve, mikor Marat az *Ami du Peuple*-ben orditozott, egészen a mi szintén kevéssé kellemes időnkig tizennégy alkotmány alatt megmutatta, hogy erőteljes politikai harcmódot finomult izléssel egyesíthető, egész általánosságban kimondja, hogy a harmadik köztársaság alatt a választási irodalom hitvány („abject“); s még oly ritka esetben is, mikor a küzdőfelek nem ismeretlen nevűek, polemiájuk stílusa ezáltal nem igen finomul. A legelkeseredettebb hirlapi viták egyike 1893-ban Ardèche-nek Annonay városában folyt. A köztársasághoz pártolt de Vogüé, a francia akadémia tagja. Ő volt Jules Roche jelöltje; ez az exminiszter pedig, ki a megyében született és a scrutin de liste napjaiban ugyanott egy visszhangot keltett választás alkalmával az antiklerikális névsorban szerepelt, a megtért reactionárius pártfogolásával haragra lobbantotta egykori szövetségését, Boissy d'Anglas-t. A convent ünnepelt elnökének unokája most mint a szomszéd Drôme képviselője szerepelt, de átöröklött érdeklődéssel viseltett Annonay iránt, mely nagyapját 1789-ben először küldte volt Versailles-ba, és ő volt az, a ki most a választási hadjáratban mint vezér működött Vogüé ellen, ki szintén az états généraux egyik odavaló tagjának utódja. A *Gazette d'Annonay* volt az akadémikusnak közlönye, a *Haute-Ardèche* az ellene támadó féle és ezen nagyhangú ujságokban folytatott vita modorában nincs semmi, a mi az ellenfelek társadalmi állására vallana, nyoma sem található a Palais

Mazarin finomságának, sőt még azoknak a forradalomkori polémiáknak sem, melyek legerőszakosabb phásisaikban is formailag gyakran classicusok voltak.¹

A francia politikai élet a forradalomban vette kezdetét; alkalmasint ez az oka, hogy a politikai viták ritkán lehetnek kedélyesek. Nincsen középút teljes közöny és keserű ellenséges indulat között. A választók gyülekezete, mihelyt fel vannak izgatva a szenvedélyek, a régi clubok emlékeit idézi fel, melyeknek tagjai, ha a beszédek már elhangzottak, nem oszoltak szét, hogy csendesen hazatérjenek, hanem Párisban a Grève tere felé vonultak, lándsán hordva egy polgártárs fejét, kit menetközben felakasztottak, a vidéken pedig neki indultak kastélyokat gyujtogatni vagy templomokat kirabolni. A politikai ellenfél, egészen eltérve oly országok szokásától, hol a parlamenti rendszer hagyományos, nem embertárs többé, kivel szemben,

¹ A vita hangjáról elég fogalmat nyujthat e következő részlet. De Vogüé közlönye az ellentábor ujságának egyik munkatársa ellen e szavakkal kelt ki: „Le drôle en a menti! cent témoins sont prêts à cingler du même soufflet sa face“ (*Gazette d'Annonay*, 2 Sept. 1893). Boissy d'Anglas ezt az akadémikus részéről való személyes kihívásnak tekintette, ámbár a czikk alá egy helybeli ujságíró neve volt írva; ennélfogva ő maga fogalmazta a következő választ: „Il n'est question que de quelques pouces de fer que M. le vicomte de Voügé veut mettre dans mon ventre à moi: ce qu'il lui faut à ce cher collègue c'est le sang d'un député de la Drôme qui l'embête dans l'Ardèche. Il croit peut-être que c'est du sirop de groseille qui coule dans mes veines et il veut en goûter“ etc. (*Haute-Ardèche*, 23 Sept. 1893). Két év telt el, mielőtt a párbaj megtörténhetett (1895. nov.) és ez a párbaj nevezetes, mert a jelen generáció csak elvétve látott ilyen esetet, midőn az egymással szembenálló két félnek már az ősei is összemérték volna kardjaikat a forradalom előtt.

mikor a pártküzdelmek szünetelnek, tisztelet, sőt szivélyesség volna helyén, hanem kiírtani való veszélyes szörnyeteg. Ennek oka az, hogy Franciaországban a pártok alakulása nem jelentette soha az alkotmányos küzdelmet, melynek célja a hivatalos közigazgatási hatalmat megszerezni vagy megőrizni a változatlan souverain hatalom alatt, hanem mindig csak a létező régime megtámadását vagy megvédését czélozta. Így történt, hogy a kormány támogatói a császárság és a köztársaság alatt egyaránt úgy tekintették az ellenzék tagjait, mint összeesküvőket a létező rend ellen, ezek pedig a magok részéről azt hiszik, fel vannak jogosítva, hogy az ingatag és ideiglenes alkotmány felforgatására törekedjenek.

A politikai ellenfeleknek ilyen felfogáson alapuló kölcsönös viselkedése a politikai antagonizmus oly hagyományává fejlődött, mely most is fennáll a létező kormány támogatói közt felmerülő összeütközések alakjában. Annonay-ben új keletű volt ugyan de Vogüé republikánus pártállása, de jót állott érte egy anti-klerikális volt miniszter az opportunisták csoportjából, és más választókerületekben még felötlőbb esetek voltak arra, hogy republikánusok egymás ellen támadtak, bár a vetélkedő jelöltek a párt egy és ugyanazon árnyalatához tartoztak. Ardècheben Jules Roche-ra ráfogták, hogy a Vatican eszköze, mert de Vogüé jelöltségét pártolta. Varban a Jules Roche egykori szövetségese, Clémenceau, mint klerikálist igyekezett megbélyegezni a maga radicales ellenfelét: Marseille városának szocialista községi tanácsosát. Ez pedig nem tarthatott választógyűlést ellenpárti zavargók félbeszakításai nélkül, kik fészületeket és olvasókat mutogattak, jelképezve, hogy hazafiatlanul a pápához szít; ellenkezőleg

pedig a marseillei socialista hivei Clémenceau-t, mihelyt felszólalt, „Oh yes“ kiáltásokkal üdvözölték, annak jelzéséül, hogy az hazafiatlanul Anglia zsoldjában áll. Mindkét gyanúsítás egyaránt alap nélkül való volt; de mi sem lehetett jellemzőbb a franciaországi párt-érzületre nézve, mint az a körülmény, hogy két radicales versenytárs, hogy egyik a másiknak kárt okozzon, kölcsönösen az idegen hatalmakhoz való szítás súlyos vádjával dobálózott, a mit régebben csak reactionárius ellenfeleik számára tartottak fenn.

Érdemesnek véltük egy pillanatig figyelemmel kísérni ezeket a választási szokásokat, melyek föltárják egynémely okát annak, hogy miért nem vált be Franciaországban a parlamentáris rendszer. E szokások egyúttal megmagyarázzák, hogy a legérdemesebb polgárok tetemes része miért marad távol a politikától. És ezzel eljutottunk egy rokontermészetű tárgy tanulmányozásához, mely azonban külön fejtegetést igényel, — ez a tárgy a kamara összetétele és jellege a harmadik köztársaság idejében.

HARMADIK FEJEZET.

A képviselőkamara összetétele.

I.

Ha egy idegen, ki Franciaországot meglátogatja, legelső összeköttetéseit abban a szeretetreméltó osztályban szerzi, melynek vezetői a forradalom előtti időkre visszamenő, esetleg a császárság csatatereiről vett történelmi neveket viselnek, akkor ő a jelenkori francia törvényhozók jelleméről oly kárhóztató nyilatkozatokat fog hallani, hogy azoknak kiméretlen, megvető modora benne hihetőleg azt a hatást fogja előidézni, melyet a túlzás az elfogulatlanul ítélő emberre rendesen gyakorolni szokott. De ha kérdezősködéseivel máshová is fordul, mint ahhoz a sajtósági társadalmi osztályhoz, mely főleg multságoknak él, azt fogja találni, hogy a mit hallott, az nem csupán a reactionárius tehetetlenség feljajdulása. Lyon és Bordeaux bankárjai, gyárosai és kereskedői, tehát oly emberek, a kiknek üzleti képességét és értelmességét semmiféle modern államban nem mulják fölül, kiméretebb hangon, de ugyanazt fogják mondani. Ha pedig figyelmezteti valaki az idegent, hogy a demokrácia választottjairól nyilatkozó tőkepezések tanúságában nem szabad megbiznia, ha tehát egy másik osztályhoz fordul, melynek egész életmódja elüt ama gazdagokétól, kik vagy könnyelmű élvezetekben vagy munkás keresettel töltik napjaikat, csak ugyanazt a refraint

fogja hallani azoknak ajkairól, kiknek munkálkodása Franciaországnak legnagyobb dicsősége. A francia nyelv mesterei, egymástól messze eltérő iskolák bölcselői, mint Renan és Taine; regényírók, kik koruk és országuk emberi termékeit elemzik; gyakorlatibb nemzetgazdák, kik a forradalom első művét magasztalják; művészek, kiket lángelméjük a politikai küzdelmek és érdekek fölött álló magaslatra helyez; a tudomány emberei, kik ösztöneik- és nevelésöknél fogva a modern kormányformákat pártolni hajlandók: mindannyian ugyanazt a panaszt hangoztatják. Mind kijelentik, hogy az az ország, mely csak nemrég Guizot-t, Lamartine-t és Thiers-t számlálhatta államférfiai közé, mely valamivel később Gambettában reménykedett és e reményében csalódott, most parlamenti képviselőnek túlnyomó részét a nemzeti élet legkevésbébbé érdeemes tényezőinek sorából választja.

Ismerve azt a tant is, hogy az ország műveltjeire nem szabad bízni a politikai vezérek kiszemelését, a vizsgálódó talán igyekezni fog, ha ez nagyobb nehézségekkel jár is, olyan osztály nézeteit kipuhatólni, mely idegennek kevésbé hozzáférhető, mint a szellem vagy ipar aristokratái, vagy pedig a nemes faubourg. A parasztság Franciaországban e társadalmi osztályok egyikével sem rokonszenvez. De a parasztság az a szilárd alapépitmény, melyen végső sorban is az ország jóléte nyugszik; és ez a solidsága oly jelesség, mely kárpótol azért, hogy hiányzik belőle az eszményi vonás. Az idegent bizalmára méltató francia földműves Charollaisben és Beauceban ökreiről és vetéseiről fog beszélni, Saintongeban és Savojoban a phylloxera-pusztította szőlőkről; Landesban a magányosan élő gyantagyűjtőgető nehéz gondjairól;

de a politikai helyzet sohasem kerül ajkára önkényt választott beszéd tárgyul, még választást közvetlenül megelőző időben sem. Ha sikerül őt közlékenyebbé tenni, talán rávihető, hogy saját kerülete képviselőiről kegyeskedjék nézetet nyilvánítani, s ekkor rövid, de erős ítélete hatásosabb, mint a tőke és a szellemi műveltség képviselőinek terjengőbb kritikája. Ha már nagyon kedvezően ítél a falusi választó a kerület képviselőjéről, oly embert lát benne, a ki a préfecturában befolyását érvényesítheti a vicinális utak jó karban tartása érdekében, vagy a ki — ha ír egy-két sort — meglágyíthatja az adóhivatalnokok vagy akár a katonai hatóságok szigorát, esetleg kieszközölhet hívének valami kormányhivatalt vagy egy bureau-de-tabac-ot. Minthogy azonban efféle kegyek csak a csekély kisebbségnek jutnak osztályrészül, a közönséges paraszt a képviselőben oly bourgeois-t lát, kit ő, midőn rászavazott, olyan kitünő állás élvezése végett küldött Párisba, a melynek jövedelme sokszor nemcsak a 9000 franc-nyi képviselői fizetésre szorítkozik, noha már ez is nagyszerű évjáradék a földjét turo paraszt szemében, ki egy kis zug szántóföldnek a tulajdonosa.

A Panama-botrány napjaiban kis falvakba vezető út szélén gyakran volt alkalmam bizalmasan beszélgetni a botrányban részes képviselők valamelyikének választóival. Azon a félreeső vidéken a parasztok szokatlanul közlékenyek és szeretnek az idegennel szóba ereszkedni; de midőn értelmességre valló érdeklődéssel még a falu körén túl fekvő tárgyakról is beszélgettek, a képviselőjük jó hírét érintő és országszerte elterjedt vádak iránt egészen közönyösek maradtak, és a leghatározottabb nézetnyilvánítás, melyet

belölök kicsalhattam, ez volt: „Ő kétségtelenül olyan jómadár, mint a többiek“.¹ Még maguk a képviselők is elismerik, hogy bármily nagyok egyesek egyéni érdemei, egész testületök nem nagy tisztelet tárgya az országban; és hogy a kamarát nem áll becsülik, arról ennek falai között és azokon kívül a köztársaság közvéleményének legilletékesebb tolmácsai tettek tanuságot. Gambetta, ki alkalmilag egy-egy elejtett szavával azt a gondolatot keltette, hogy kormányrajutása esetében találna módot oly röviden bánni el a parlamentáris kormánylyal, mint Cromwell Olivér, megvetőleg a „sous-vétérinaires“ (felcserek) kitélt használta a professionátus politikusokról, kiknek osztálya épen keletkezőfélben volt.² E kifejezésnek különös jelentősége van Franciaországban, hol úgy az emberek, mint az állatok gyógyításának mestersége politikai aspirációkkal van összekötve, a mi nálunk a gyógyító-művészet tanárainál is csak ritkán található.

Gambetta mondását felelesztette egy radicális képviselő, ki e szállóige szerzőjét nem igen szívelte. Maret, ki nyilvános beszédeiben Caesar Vitelliusnak³ nevezte Gambettát, évekkel utóbb kijelentette, hogy a kamara, mióta teljesen republikánussá lett, még

¹ A tényleg használt szavak így hangzottak: „Sans doute c'est une canaille comme les autres“, a mely mondást nehéz lefordítani, s erősebb is, semhogy a szövegben idézhettük volna.

² Reinach József, Gambetta életrajzának írója, közli velem, hogy ez a kitélt Gambettának egyetlen nyomtatott iratában vagy beszédeben sem fordul elő; de hogy a magánbeszélgetésben szavajárása volt, „boutade“, melyet minduntalan használt, azt több benső barátja bizonyítja.

³ Chambre des Députés: Séance du 13 Déc. 1881.

rosszabb emberanyagból áll, mint a milyenek a hatalmas diktátor becslése szerint gondolnunk kellene. „Gambetta, ‚sous-vétérinaires‘-jei“, úgy szólt, „még dicső lények azokhoz a szemenszedett példányokhoz képest, a melyek nemcsak a némileg még menthető falvak, hanem a városok, sőt még Páris képviselőjében is a parlamentbe kerülnek; minden értelmiség eltűnőben van oly gyülekezethél, mely nemsokára a nullák csöcseléke lesz“.¹ Később, mikor épen radicális miniszterium volt a kormányon, azt jósolta Maret, hogy „jövőben majd csak azok próbálnak a kamarába bejutni, kiknek nincs mit veszteniök, vagy a kik annyira be vannak mocskolva, hogy a szenny már nem ijeszti őket, vagy minden más foglalkozásra képtelenek, míg végre egy napon egy diadalmas katona esizmája sarkával ki fogja rúgni ezt az együgyű parlamentet“.² Ha később oly dolgok jöttek is napfényre, melyekből meg lehetett érteni, hogy Maret nem volt a leghivatottabb egyén collegái fogyatkozásainak bírálata dolgában, ő mégis éveken át oly nagy becsületben álló szóvivője volt a köztársaságnak, hogy a kormány — mint láttuk — hivatalos pressió alkalmazásával is igyekezett bejuttatni őt abba a kamarába, melyet ő úgy ócsárolt. A radicalismus új iskolája ép oly szigorú; és a „pourriture de parlement“, a parlament rothadtsága, a szélsőbal közlönyek kedvelt kitétele.

De nem szükséges, hogy az erőszakos — radicális vagy reactionárius — sajtó túlságba menő tanuság-tételéhez folyamodjunk, és a monarchista csoportok

¹ A *Radical*-ból idézve a *Figaro* 1893. júl. 21-iki számában.

² *Radical*, 1896. jan. 24.

képviselői nyilván nem is részrehajlatlan tanúk e vizsgálatban. Mellőzni fogjuk azt a szigorú ítéletet is, mely a balközép részéről hangzottak el, hisz ezeket az elítélő nyilatkozatokat annak lehetne tulajdonítani, hogy az a párt ki volt zárva a hatalom birtokából. De az opportunisták 1880 óta osztoztak a radicalesokkal a hatalom monopoliumában, és az már becses adat, hogy ők milyen véleményben vannak a saját csoportjuk jótevőiről. Salomon Reinach főleg mint tudós ismeretes, de mivel a *République Française*-ba dolgozott, midőn bátyja szerkesztette ezen Gambetta által alapított lapot, a Reinach nevet tekintették annak, a mi pártszínezetet ad szavainak.¹ Sajnálataát fejezte ki, hogy a politikai élet elvesztette vonzóerejét a francia nemzet élitejénél, úgy hogy végtére a parlamenti jelöltek roppant többsége oly emberekből alakult, kik teljesen ismeretlenek az irodalom, tudomány és tudós foglalkozások terén. „Utunk,“ így szólt Reinach, „oly állapotok felé vezet, minők az Egyesült-Államokban vannak, politikusok szűk kasztja kezd képződni; ezzel párhuzamosan pedig napról-napra tel-

¹ Mikor Salomon Reinach nevezetes cikke: „L'abstention des capacités“ az 1893-ki választások folyamán megjelent, a „République Française“-nek még bátyja, Reinach József, az ismeretes képviselő, volt szerkesztője; csak néhány hónappal utóbb jutott e lap a protectionisták kezébe és lett Méline közlönyévé. Három évvel később Zola, ki nem mint a politikát megvető irodalmi ember, hanem mint fájának tanulmányozója szólt a dologhoz, ugyanolyan véleményt nyilvánított. „Az előhaladott korú embert, ki tanulmányozta a tárgyat, bántja politikai világunknak, a képviselőknek, a senatoroknak, minisztereknek s a kormánygépezet egész személyzetének középszerűsége, és felkiált: Mily örvény tátong a nemzet élite-je és azok között, a kik kormányozzák!“ (*L'élite et la Politique*, Mai 1896).

jesebbé lesz a politikától való tartózkodás azok körében, kik gondolkozők és másokat is gondolkodásra indítanak“.

Francia kritikusok, meglehet, úgy vélekednek, hogy szükségtelenül fáradtam, republikánusok tanúbizonyságára hivatkozva, a köztársaság alatti képviselőgyülekezet jellemének vázolásával, mikor az assemblée fogvatkozásai úgy is egészen szembetűnők; de idegen szemlélő nem kockáztathat szigorú ítéletet valamely nemzeti intézményről, ha nem hoz fel honi tekintélyeket nézetének támogatására. Ezt tartottam kötelességemnek megtenni, mielőtt a kamara összetételének elemzéséhez fogok.

II.

Az 1893-ban választott képviselőkamara minden más kamaránál inkább szolgálhat vizsgálat tárgyául, mert teljes nyugalom idején történt a választás, mikor (nem úgy, mint 1889- és 1898-ban) semmiféle rendellenes kérdés sem tartotta izgalomban egy választóközönséget, az alkotmányos stabilitás addig még elő nem fordult körülményei között, mikor egy fennálló régime száz év óta először léphetett létezésének harmadik évtizedébe. Azonkívül fontos is volt a választás, mert az új képviselőkből kellett alakulnia a többségnek a nemzetgyűlésben, mely oly elnök választására volt hivatva, ki alatt a dolgok rendes lefolyása mellett Franciaország a tizenkilencedik századból a huszadikba fog átlépni. Ezen körülmények daczára a continens legműveltebb és legintelligensebb nemzetének férfiközönsége oly módon élt választási jogával, mely elszomorította mindazok szivét, kik még hittek a demokrata és parlamentáris intézményekben.

Az urnából kikerült 582 képviselő közül egyetlenegynek volt Franciaország határain túlterjedő hírneve. Léon Say volt a máskülönben obscurus gyülekezet kitünősége, mignem, annak harmadik ülészakában, mint a parlament egyszerű tagja mult ki, minthogy az ő számára nem találtak helyet a huszonegy kabinetben, mely a halála előtt lefolyt tizennégy éven át az ország sorsát intézte. Az Institut de France csak három más tagjával volt képviselve; a kamarát az jellemezte, hogy névsorában kevés név akadt, mely valami ideát kelthetett az átlagos francia ember elméjében. Érdekes volt tapasztalni, hogy egy századdal az emigráció után a jobboldal megfogyatkozott sorai-
ban ott voltak a Rohan- és La Rochefoucauld-családok egyes ágainak fejei, vagy hogy a forradalmi Casimir Périer- és Cavaignac-családokból is akadtak tagok, kik az öröklött politikai ügyesség hagyományát fenntartották. De a történelemhez fűződő nevek ritka példái nem elegendők arra, hogy egy demokrata gyülekezet prestige-jét biztosítsák, és a ház padjain ülő számos exminiszter közül is, noha politikai képességekkel többen voltak felruházva, egyet sem tekintettek polgártársai igaz államférfiúnak vagy népszerű politikai vezérnek. Azon öregebb vagy fiatalabb képviselők sorában, a kik miniszteri állással még nem próbálkoztak, lehetett kijelölni tíz-tizenkettőt, ki különböző minőségben ügyesség tanúbizonyságát adta; de a nemzet phantasiájára valami határozott benyomást ezek sem tettek. Mindkét categoria legkitünőbbjeit esetről-esetre fogjuk felemlíteni e lapok során.¹

¹ 1898-ban a fentebb említett nyolcz tagnak csak fele volt meg a parlamentben. Léon Say már nem élt, Casimir Périer és de Vogüé fel se lépett és Doudeauville (de la Rochefoucauld)

Tanulságos a képviselők foglalkozásáról szóló hivatalos kimutatás.¹ Franciaország nagy kereskedelmi hatalom; parlamentjében folytonosan vannak a nemzeti kereskedelemre nézve nagyfontosságú tárgyalások. Mindamellett a közel 600 képviselő közül csupán hatvannál lehet kimutatni valami összeköttetést a kereskedelemmel és iparral; sőt ez a szám is csak úgy teljes, ha pl. adókezelőket és egykori kereskedelmi alkalmazottakat is oda számitunk. Felét az „industriel“-ek teszik (sokjelentésű szó, melyre az angolban nincs megfelelő kifejezés, mert e fogalom alá gyárosok, szén- és vasbányák, gyapotgyárak tulaj-

herzeg vereséget szenvedett. Minthogy de Mun-t az akadémiába választották, az Institut parlamenti tagjainak száma Vogüé visszalépésével nem kisebbedett. Parlamenti hírnévre senki sem vergődött az 1893–98-iki kamarában és az 1898-iki általános választásból kifolyólag a házba került új képviselők között nehéz volna csak egyet is kiszemelni, a ki jelesebb embernek volna mondható; talán az egy Cruppi, a Toulouseban megválasztott bíró és jogtudós, tesz kivételt. Azon a néhány helyen, a hol kitűnő emberek próbáltak a parlamentbe bejutni, mindenütt kudarczczal végződött a kísérlet. Így győzött Leroy-Beaulieu ellen Párisban Boulanger egyik híve és szintén az Instituthoz tartozó Picot-val szemben egy radikális jelölt Cherben. De, általánosságban véve, a kudarczot vallott jelöltek ép oly obscureusok voltak, mint a megválasztottak.

¹ Ezek a számok, melyek ki vannak kerekítve, az 1893-ik és 1898-ik évi kamarák állapotát tüntetik fel, mely nem mutat nagy különbségeket, sőt bizonyos foglalkozásnemekre nézve teljesen azonos. Tehát úgy vehetjük, hogy e számokban ki van fejezve, milyen volt a kamarának összetétele e század utolsó tizedében, száz évvel a forradalom után. A legjelentősebb változás a kereskedelmet és ipart képviselő osztály folytonos apadásában mutatkozik, melylyel szemben nincs megfelelő növekedés a munka képviselőiben, ámbár az új szocialista-párt is szerepet játszik.

donosai és más ilyenmő munkaadók is tartoznak): azután van egy csomó nagy- és kiskereskedő, bankár, hajóépítő és vállalkozó. Ha a democratiának a tőke ellen való támadása csak ezt eredményezte, akkor a munkásosztályok nem sok emberöket küldték ki érdekeik védelmezésére, mert a háznak az a csoportja, mely a munka képviselőiből áll, alig tíz főnyi. Még e csekély szám is csak úgy kerül ki, ha a meghatározásnál nem vagyunk szigorúak, mert az „ouvrier“ nevet a képviselők nem igazi értelmében használják eredeti foglalkozásuk jelzésére, valamint csak kérkedés, a mikor programbeszédjökben mint „földművesek fiai“ fordulnak a választókhoz. A munkásosztálynak a kamarába jutott tagjai közül legismertebb a néhai Thivrier korcsmáros, ki a középosztály sajátos öltözetére még blouse-t öltött az ülésekre. A kézi munkát jelképező viseletében gyakran látták őt a Concorde-hídján áthaladni, mert a Palais Bourbon-nak nincs oly öltöző szobája, a milyennel például a lordok házának püspökei rendelkeznek, kik mint törvényhozók symbolikus öltözetben jelennek meg az üléseken.

A földművelő lakosság képviselete sem mondható arányosabbnak. Franciaország 38 millió lakója közül 24 millió a rurális osztályba van sorozva.¹ Ennél fogva, ha oly egyének, kik a mezőgazdaság érdekeivel gondolnak, a kamara felerészét képezték, ez az arány mégsem volna túlságos. De az 582 képviselő között csak vagy negyven köszönhette választását annak, hogy mezőgazdasággal foglalkozott. Ha e számhoz hozzáveszünk ötven úgynevezett földbirtokost (mely

¹ Azaz mindenki a városokban tartózkodó lakosságon kívül (lásd a 182. lap jegyzetét).

elnevezés szerényebb jószág-birtoklására vonatkozik, mint a mely értelemben nálunk használják), Franciaország és Algir kilenczven megyéje egyenkint csak egy-egy oly képviselőt küld a parlamentbe, ki a mezőgazdaság érdekeit szolgálja.

Franciaországban nagy számmal vannak oly egyének, kik tőkék kamataiból élnek; mindamellert nem kerül a házba ötven oly képviselő, kinek nincs semmi különös foglalkozása. Harczias nép a francia, de azért alig akad húsz oly képviselő, ki a hadseregben vagy a tengerészetben szolgált. A klerusnak szabad a törvényhozásban résztvennie s mégis csak két katolikus pap és egy protestáns lelkész ül a kamarában.

A „professions libérales“ körébe tartozó foglalkozás, mely kevésbé merev mint az egyházi, legbiztosabban vezet a parlamentbe, és ebbe a határozatlan kategóriába tartozik a képviselőknek több mint fele. A jogászok száma már magában 150-re megy, és vagy száz ezek közül ügyvéd. Ily módon folytatódik az a hagyomány, mely elsőrangú tekintélyek ítélete szerint — Napoleontól Taineig mindnyájan egyetértettek ebben — a képviselőtestületek legnagyobb csapása volt 1789 óta, a mikor a jogászhad már perorált és theoretizált, mialatt az assemblée ajtaja előtt a forradalom anarchiává kezdett fajulni. Ha francia bírálók kifogásolják, hogy ügyvédek mint törvényhozók működnek, ellenvetéseik egészen más természetűek, mint mikor Angliában nem jó szemmel nézik, hogy barrister üljön az alsóházban, ki az általános nézet szerint a mandatumot csak lépcsőfokul tekinti a korona által osztható és az ügyvédi kar tagjai számára bőven fenntartott jövedelmező állásokhoz. Ez a törekvés a barrister részéről csak még nagyobb szor-

galom kifejtését igényli, a minek épen ellenkezője történik, a mikor a franczia ügyvéd lép a kamarába. Kezdjük azzal, hogy tényleg nincsenek Franciaországban bírói vagy más kinevezések, melyekre nézve a barreauhoz való tartozás lényeges minősítést ad. Azonfölül a barreau Franciaországban az egyetlen decentralizált intézmény, és a barreau tagjai, a kik a kamarába jutnak, csaknem mindannyian vidéki ügyvédek, a kik abba hagyják praxisukat, mikor Párisba mennek. Száz között talán egynek előnyös, ha átköltözik a főváros barreau-területére,¹ de a többi kilenczvenkilencz, mihelyt hátat fordít a vidéki törvényszéknek, többé sohasem visz peres ügyet és ezentül nem él más hivatásnak mint a képviselőségnek. Mint-hogy az ilyen emberek rendesen csekély vagyonúak, kénytelenek a politikát mesterségnek és megélhetési módnak tekinteni. Ugyanígy áll a dolog más jogászoknál, kik tudományuk valamely gyakorlati ágában működnek.² Innen van, hogy a midőn a kamarában több a jogász mint a kereskedelem, ipar és földművelés képviselői együttvéve, ez a körülmény legbiztosabb

¹ Például Waldeck-Rousseau, a későbbi senator, ki Gambetta belügyminisztere volt, a rennes-i barreauhoz tartozott, midőn 33 éves korában ugyanazon város képviselőjének megválasztották; később vezérlő állást foglalt el a párisi barreaunál, de e végett fel is hagyott az activ politikával és kizárólag mesterségének szentelte magát.

² Notaire vagy avoué (e kettő combinált működése bizonyos tekintetben megfelel az angolországi solicitornak) nem ott folytathatja gyakorlatát, a hol neki tetszik. Az ily állásban levők száma helyenkint meg van határozva és kiki csak ott folytathatja gyakorlatát, a hol engedélye van, illetőleg — ha avoué — annál a törvényszéknél, a hova rendelték.

jele a franciaországi parlamenti rendszer egészségtelen voltának.

Az ügyvédek után az orvosok következnek. Állatorvosokkal és gyógyszerészekkel együtt többen vannak a kamarában, mint az összes a kereskedelmi körökhöz tartozó képviselők. Ők se parlamentbe valók, és ottani szereplésük elítélésénél, azonkívül hogy már mesterségöknél fogva sem lehetnek szónokok, a közvéleményt ugyanazon okok vezérlik, a mely okok az ügyvédekkel szemben irányadók. Nekik nincs alkalmuk a fővárosban avval foglalkozni, a mihez értenek; el kell hagyniok betegeiket, hogy a nemzetet szolgálhassák; közöttük akadnak a kenyérkereső politikusok legjellemzőbb típusai. Angliában nem találunk pályát, a melynek művelőinél oly kevésbé válnék észrevehetővé a politikai meggyőződés, mint épen a vidéki orvosnál. Franciaországban kevés canton van, hol az orvos nem egyszersmind a legtevékenyebb politikus. Annyira nem marad távol a pátienseit ellenkező táborokra osztó pártküzdelemtől, hogy rendelőszobája gyakran clubterem és beteglátogató körútja voksok gyűjtésére szolgál, és ebben a tekintetben nagy előnye van más jelöltekkel szemben, mert Franciaországban nem szokás szavazatok kéregetése végett házról-házra járni.

A többi elismert életpálya között a tanügyi az, mely különösen bőven termi a törvényhozókat; az oda tartozók, mint Dupuy is, a ki háromszor volt miniszterelnök, sokkal kimagaslóbb állásra emelkednek, mintha a szerény akadémikus ösvényen folytatták volna útjokat. Rendszerint az a professor, kiből képviselő lett, nem legdistingváltabb típusa annak a bámulatraméltó osztálynak, mely Francia-

ország magasabb oktatását közvetíti. A kamarában már megszokták, hogy ott körülbelől huszonöt mindenfokú volt tanférfit működik. Ezek között azonban falusi tanítók is vannak, kik a középiskolai és főiskolai tanárok nagy többségétől eltérőleg gyakran harcos politikusok; mert őket a kormány nevében a préfet nevezi ki és nem maga a közoktatási miniszter.

A hivatalosan el nem ismert foglalkozásnemek közül a hirlapírás körülbelől ötven képviselőt állít; némelyikéről azt tartják, hogy irodalmi férfit. A francia hirlapírók nem oly mértékben élvezik polgártársaik szeretetét és tiszteletét, mint kívánni lehetne oly nemzet fiaitól, mely legelsőnek szállt síkra a sajtószabadságért. Következésképp a kamara összes elemei között a hirlapírói elem az, melytől legkevesebbé várható, hogy a parlamentáris rendszer tönkretett prestigét új életre fogja támasztani Franciaországban.

Félig-meddig czéhhelieknek tekinthetők a nyugalmazott tisztviselők, kik rendesen negyven-ötvenre menő számban találhatók a Palais Bourbon-ban. Néhányan közülök a diplomáciai testületben szolgáltak; de a közigazgatási szolgálat az, hol legbövebben termenek az ilyen törvényhozók. Préfectura vagy alpréfectura legalkalmasabb állás arra a célra, hogy az ember megismerkedjék valamely vidék politikai gépezetével és annak intézőivel. Ezt tapasztalta Bourgeois is, a radicális miniszterelnök, ki főtitkár volt Châlonsban, ezután alpréfet Reimsben, és úgy tudta intézni a dolgot Marne megyében, hogy ez a parlamentbe küldte őt, mihelyt megelégette az adminisztratív életet.

A parlament tagjainak foglalkozását vizsgálva, a népszámlálási adatokkal való összehasonlítás útján meggyőződünk, hogy Franciaország lakóinak öthatoda földművelésnek, iparnak és kereskedésnek köszöni megélhetését, de a képviselőknek csak egy ötödrésze kerül ki a lakosság e nagy többségéből. Másfelől a kamarának több mint felét a különben gyér professionatus osztály tagjai szolgáltatják.¹ Ebben korántsem láthatni az értelmiség diadalát az államot fenntartó többi erők felett; sőt bizonyos, hogy az assembleében kevés a lángelme és a tehetség, a mely pedig a nép szorgalmával egyesülve eredményezi azt, hogy Franciaországé az első hely a nemzetek sorában. Ilyen furcsa eredménye van az általános szavazási jog szabad gyakorlatának. S mi több, a republikánus kormányzatnak egy negyedszázada után a demokrácia, midőn mellőzi a parlamenti választásoknál a nemzet élite-jét úgy a szellemi mint az industriális téren, a képviselőket nem is saját soraiból, hanem a legtöbb esetben a középosztály legkevésbé tekintélyes rétegeiből választja.²

¹ Kerek számokban : 38.000.000 lakosa van Franciaországnak ; $17\frac{1}{2}$ millió földműveléssel foglalkozik, $13\frac{1}{2}$ millió kereskedéssel és iparral. Ebbe a számba be vannak véve : „patrons, ouvriers, employés, familles et domestiques“. Ugyanazon népszámlálási adatok szerint a „professions libérales“ útján megél a lakók egy milliója, nem számítva a katolikus és protestáns klerust. Nehéz volt a hivatalnokok osztályozása, mert a népszámlálási kimutatás nem sorozza őket külön kategóriába ; de a professionatusok náluk nélkül is az összes képviselőknek több mint felét képezik.

² Mikor ezek a lapok már meg voltak írva, egy elmés szerző, Charles Benoist, újra tárgyalta ugyanazt a kérdést. A nála felhozott számok kissé eltérnek az enyéimtől, de következtetései

III.

Minthogy a közvélemény tényleg megállapodott abban, hogy a kamara összetétele nem méltó a francia nemzethez, könnyen érthető, hogy a kamara ilyenén jellemét gyakran az általános szavazási jognak rótták fel. Ezt az elméletet nem fogadhatjuk el komoly megszorítások nélkül. Ha Franciaország utolsó félszázadának történetében megvolna a folytonosság, forradalom megszakítása nélkül, ha továbbá a néptől közvetlen választott kamara jellemében a kedvezőtlen fordulat épen attól a pillanattól kezdve állt volna be, mikor az általános szavazási jog a korlátolt választási jog helyébe lépett, akkor a nép általános megszavaztatásának gáncsolóival nehezen szállhatnánk szembe. De semmi ilyen parlamenti evolúció nem ment végbe Franciaországban. Vissza kell mennünk egy kissé az ancien régime felé, hogy lássuk a korlátolt választási jog eredményeit. Ha odáig érünk, kétségtelenül úgy találjuk, hogy a júliusi monarchia parlamenti férfiai között a kor néhány legnagyobb kitünősége foglalt helyet. De nem tekintve a választási jognak az adó alapján való korlátozásait, a mai idők választási állapotait össze sem hasonlíthatjuk ama kornak

bizonyos pontig teljesen azonosak. Sőt ő még tovább megy, mint én. Készít egy táblázatot, mely a népszámlási eredményeknek megfelelő képviseleti arányt adja. Az általa végzett számítások szerint a „professions libérales“ részéről közel 300 képviselő helyett csak 13, vagy ha a tisztviselők is e kategóriába soroztatnak, legfeljebb 21 képviselő kerülhetne a házba. De noha efféle táblázatokból élénken kiri, hogy a kamara jelenleg nem igazi népképviselet, azért szorosan a választóközönség foglalkozásainak arányában való összeállítás a kamarának oly gondolat, mely szintén tarthatatlan.

állapotaival, midőn a diligence még a leggyorsabb közlekedési eszköz volt, a sémaphoreban, a jelzőoszlopban a hírek villámgyors közlésének csodáját látták, és azonfelül az olesó sajtó is hiányzott, mely a híreket tovább terjesztette volna. Lényegében Franciaország a nagy forradalomtól Lajos Fülöpig nem ment akkora változáson keresztül, mint azon hasonló időtartam alatt, mely a mi napjaink és a középosztály monarchiája között eltelt.

Mindamellett, ha visszatérünk az ötven évvel ezelőtt, korlátolt szavazási jog mellett lefolyt választásra, mely 1846-ban történt, mikor vasutak még alig kezdtek behálózni Franciaország területét, és ha összehasonlítjuk az utolsó orleanista kamarának és az 1848-ki forradalom után általános szavazási jog mellett választott alkotmányozó gyűlésnek névsorait, íme a következőt találjuk. Tényleg megsaporodott a híres nevek száma abban a forradalmi testületben, melynek megválasztását megelőzőleg bámulatosabb reform ment végbe, mint valaha bármely más ország parlamenti intézményeiben, midőn 240,000 választót tartalmazó névjegyzék helyébe olyan névjegyzék került, a mely kilencz millió választót foglalt magában.¹ Nagyon természetes, hogy a rögtöni változás a

¹ Az alkotmányozó gyűlés megválasztása előtt, 1848 április havában a választók névjegyzékében 8.220,000 név volt; de az év vége felé, mikorra köztársasági elnököt kellett választani, ez a szám már tíz millióra növekedett, a mi csak fél millióval kevesebb a század végén elért számnál. Tocqueville az 1848-ik év áprilisi választásainak eredményeiről így szólt: „à l'exception de M. Thiers qui avait échoué, du duc de Broglie qui ne s'était pas présenté, et de MM. Guizot et Duchâtel qui étaient en fuite, tous les orateurs célèbres et la plupart des parleurs connus de l'ancien monde politique étaient là.“ — Sou-

rendetlenség időszakát vonta maga után. De most nem azt vizsgáljuk, mily hatással van a népre a rög-tönzött reform. Mi a korlátlan szavazási jog választási eredményeit kutatjuk; és a suffrage universel második ténye az volt, hogy Louis Napoleont 1848 december 10-én a köztársaság elnöki tisztjére emelte. Legközelebbi műve 1849. májusában a törvényhozó gyülekezet megválasztása volt; azután az 1851. decemberi plebiscitum következett, mely az államcsínyt szentesítette, végre 1852-ben a népszavazás a császárságot proclamálta. Említésre méltó, hogy az államcsínyt helybenhagyó plebiscitum alkalmával több szavazat gyűlt be, mint a harmadik köztársaság bármely választásakor.¹ Kétségkívül következetlenséggel vádolható a suffrage universel ez időszakban, tekintve azt, hogy 1848-ban republikánus képviselőházat szolgáltattott, 1849-ben olyat, melyben a royalisták emelkedtek túlsúlyra, és két évvel később jogosnak ismerte el Louis Bonapartenek azt az eljárását, hogy Francia-

venirs d'A. de Tocqueville, c. 5. Rámutat arra, hogy a már mondottakon kívül sokkal több nagybirtokos és született nemes volt az alkotmányozó gyűlésben, mint Lajos Fülöp utolsó kamarájában és volt továbbá egy papokból álló népes csoport. Leírja aztán, hogy őt magát hogyan választották meg Manche-ban, hol családi birtoka volt és hogyan mentek vele a normandiai parasztok az urna elé egészen patriarchális módon.

¹ Ha fel is tehetjük, hogy a Louis Napoleonra esett szavazatok roppant száma 1851 decemberében pressió következménye volt, ez nem állitható arról a szavazásról, mely őt 1848-ban a köztársaság elnökévé tette; pedig ez alkalommal több választó jelent meg az urnánál, mint az 1893-ik évi általános választáskor, bár a választók névjegyzéke az utóbbi évben közel félmillióval több nevet foglalt magában, mint 1848 decemberében.

országot a népszavazás választottainak szolgálatától megfosztotta. De bármily következetlenség mutatkozott a suffrage universel e tényeiben, kevés jelét mutatta annak, hogy a segítségével megválasztott képviselők nem fognak fölérni azokkal, a kik maroknyi választócsoportok bizalmának köszönhetik a mandátumot. Mindamellett a suffrage universel határozata volt az is, hogy a dictatornak, kit polczára segített, feláldozta a képviselők szabad választásának jogát; és saját alkotása, a császárság a hivatalos pressióval támogatott hivatalos jelöltségek rendszerét fejlesztette ki. De midőn a suffrage universel már kezdte unni az autokrátiát, melyet maga létesített, magáról életjelt adva nem küldött a corps législatisba egy csomó ismeretlen ügyvédet és patikáriust. Jobbnak látta, hogy az ellenzék soraiban Jules Favre ékesszólásával és Thiers tekintélyével képviseltesse magát, vagy pedig Gambetta felkelőben levő lángelméjét kereste ki e célzra.

A császárság elbukott és a háborút, mely azt elsöpörte, oly választások fejezték be, melyeknek eredménye: az assemblée, azt tanúsította, hogy a suffrage universel képes méltó képviselőket szolgáltatni a nemzeti válság órájában. Az 1789-iki états généraux egybegyülte óta sohasem láttak törvényhozó vagy alkotmányozó gyűlésben annyi, a politikai mult varázsa, a sokat ígérő jövő, a műveltség, a rang vagy a vagyonosság tekintetében kitünő embert, mint a mennyi Bordeaux-ban 1871-ig találkozott. Aumale herceg, Thiers, Mgr. Dupanloup, Chanzy és Changarnier tábornokok, Joinville herceg, Jules Simon, Léon Say, Gambetta, de Broglie és Jules Favre nevei némi fogalmat adhatnak arról, hogy mily kiváló szelleműek voltak az ellentétes pártok és nézetek férfiai, kikre

e válságos órában a demokrácia választása esett. A negyedszázaddal későbbi képviselő-kamara minden tekintetben mélyebben álló testület, de hanyatlása nem vezethető vissza arra, hogy a demokráta népszavazásban gyökerezett. Az 1875-ik évi alkotmány alsóházát, mely a parlamenti intézmények hitelét megrontotta, ugyanoly alapon választották, mint a második köztársaság tiszteletet érdemlő gyülekezeteit, mint Louis Napoleon autokrata uralmát és mint az 1871-ki, valamennyi közül kiváló törvényhozó-testületet.

E tárgynál kissé tovább kell időznünk, mert kellenél nagyobb mértékben megvan a hajlandóság a szavazási jognak a népre való kiterjesztésében keresni annak okát, hogy a politikai körökben rosszabbodott a tónus és hogy mindenféle bajok sujtják a mai társadalmat. Nálunk is a House of Commons hanyatlása a kedvelt thema; de ha e ház gáncsolói az állítólagos sülyedést a választási jog kiterjesztésének tulajdonítják, jó volna az ismeretes kritika felett elmélkedniök, melyet Mill mondott Tocqueville művének bizonyos részéről.¹ A francia bölcsekedő, úgy szólt Mill, a demokrácia hatásait összezavarta a civilisatio hatásaival, midőn egyetlen elvont ideában a mai kereskedelmi társadalom összes tendenciáit egybefoglalta és azoknak egy nevet adott: demokrácia. Ezáltal annak a feltevésnek adott tért, hogy ő a polgári viszonyok egyenlőségének tulajdonított több oly hatást, mely pusztán a nemzeti jólét haladásának volt eredménye. Ha már most igaz, hogy a ház összetétele és tónusa megromlott, ezt a változást, úgy látszik, nem

¹ Dissertations etc. et 1859, vol II. M. Tocqueville on Democracy in America.

a „polgári viszonyok egyenlősége okozta, mely megközelítőleg megvan és Disraeli és Gladstone műve, kik a választási jogot kiterjesztették, hanem okozta az a tény, hogy a népképviselői kamara „a mai kereskedelmi társadalom tendenciáit“ tükrözi.

Volt egy eset, mely a House of Commonsnak e század utolsó tizedében való süllyedését, különösen szembetünövé tette: az ökölharcz, melylyel a ház bizonyos tagjai élénkké tettek egy ülést. Én ezt azért emlitem fel, mert tanúja voltam a rémületnek, melyet az Franciaországban előidézett az öreg parlamenti férfiak között, kik az angol intézményekre, mint valamennyi nemzet mintaképeire, mély tisztelettel tekintenek. Mikor a mi parlamentünk tagjai a megbotránkozó Európa színe előtt ököllel ütötték egymást, nem azért tették ezt, mert már nem „tíz fontos“ adófizetők családfők vagy ehhez hasonlók választották őket. Azért történhetett meg e dolog, mert ők juttatták kifejezésre azon új iskola modorát, a mely nem a politikai kiváltságok kiterjesztéséből, hanem a mindjobban elterjedő vagyonosság nivelláló befolyásából vagy — a mint Mill mondja — „a nemzeti jólét haladásából keletkezett“. A korlátolt választási jog korában az alsóházban egy egykori ökölvívó ült, kinek tudománya jó szolgálatot tett volna az 1893-ki heves viaskodás napján. Őt nem a csőceselék választotta, hanem egy kis földművelő mezővárost¹ képviselt, mely tágabb választási jogot élvezett ugyan mint más falvak, de semmikép sem volt demokrata választókerület pél-

¹ Mr. Gully, az ökölvívó, Pontefract-ot képviselte, hol a választási jog alapját „burgage tenure“ (földesúri haszonbérlet) képezte.

dául Westminsterrel összehasonlítva, a melynek községi adó révén jogosított választóit Charles James Fox-tól John Stuart-ig oly emberek képviselték, kiknek bizonyára nem a plebejus durvasága volt kiváló jellemvonásuk.

Ha a lordok házának ülései elég hosszúk volnának, hogy az indulatok ott is kitörhessenek, meglehet, hogy a peerek a kor szellemének hasonló tüneteit mutatnák, mert noha a népszavazástól nem függnék, a civilisatio behatásainak ők is alá vannak vetve. Midőn példákat keresünk, nem szükséges a nem eléggé distingvált pénzemberekre hivatkoznunk, kik mindkét párt kegyéből nagy számmal emelkednek a peerségre. Ha olyannak az esetét vesszük, kinek családja már a Tudor- és Stuart-uralkodóház napjaiban nevezetes volt, egészen világos, hogy a nemes lord, ki oly kerékpáron jár, mely az ő igazgatósága alatt álló társulat készítménye, aránylag alsóbbrendű lény, mint valamely őse, ki csillaggal a mellén hintón hajtatott a házba. Bizonyos, hogy a mikor ő például sleeping carban Monte Carlóba utazik, egy chicagói turista és egy bookmaker között foglalva helyet, az idegennek nem juttatja eszébe Anglia nagyságát, mint a nagyapja, ki postakocsin robogott végig Burgundia és Dauphiné útain és élő bizonyosága volt a francia parasztság előtt az angol milord fenségének, s egyszersmind Fra Diavolo kincsvágyát is izgatta. De a kerékpár és az igazgatók tanácsa nem a demokrácia szüleményei. Azok, mikép a nemzetközi expressvonal, mint a professio-natus lóversenyjátékosok megjelenése a Földközi-tenger mellékén és mint az amerikai polgár, a ki mindenütt ott van, mind a civilisatio haladásának jelei.

Így van az is, hogy a pessimisták a Victoria-kor-

szak első felének középosztálybeli képviseleti rendszerét eszményi magaslatra emelik, nem gondolva arra, hogy ama kor parlamentje egy átmeneti időszak túlságosan elfinomult társadalmának tükörképe volt. Nem igen finom műveltségű öreg királyok sorozata után trónralépett egy ifju királynő, ki értelem és emelkedett gondolkodás dolgában magához méltó férjet választott. A társas élet tónusa ahhoz a bámulatra méltó udvarhoz alkalmazkodott, mely a béke és a tudományos vállalkozás korszakát látszott inaugurálni. A vasutak építése és az olcsó posta behozatala új korszakot jelzett. De a lassú közlekedés idejéből való finom modor még megmaradt a modern eszközök fejlődése közepette; a Györgyök korának durvább vonásait pedig háttérbe szorította az uralkodónő példája, kinek befolyása országszerte minden néposztálynál érezhető volt. Ha az Orléansház 1848-ik évi összeomlása épp oly befolyást gyakorolt volna Angliára, mint a júliusi forradalom, mely siettette az 1832-iki reformtörvényt, azaz, ha ama forradalom mindjárt a választási jog további kiterjesztését eredményezte volna, az angol parlament aligha sajátítja el oly hamar azt a modort és gyakorlatot, mely a század végén oly visszatetszést szül bírálóinál.

Ez esetben talán több, a Bright és Cobden típusát feltüntető reformer találkozik benne, s még néhány, Tom Duncombe típusára valló radicales; s egyúttal *Sybil* szerzője (Disraeli) is alighanem másképen szövi regényeinek meséjét és a chartisták nevelését tüzi ki céljául. De feltenni azt, hogy a parlamenti naplók, ha hirtelen mutatkoznak az egészségtelen állapotok, melyek miatt *később* felduzzadtak, rögtön vastag könyvek alakjában jelentek volna meg; az

gondolatnak épp oly valószínűtlen, mint az a feltevés, hogy a korlátolt választási jog fenmaradása esetében a Horatiusból való idézgetések és a munkátlan decorum más tanujelei fentarhathatták volna magokat a házban egészen a mi, semmikép sem udvari tónusú napjainkig.

A francziákra a britt intézmények főleg azáltal teszik az állandóság benyomását, hogy bármennyire sülyedt a parlament, benne a vezérszerep a választási jog kiterjesztése után is ugyanazon osztály egyéneinek jut, mely e szerepet a korlátolt választási jog idejében vitte. Disraelit a francziák nem akarják az angol demokrácia vagy az angol civilisatio szülöttjének tekinteni; szerintök ő idegen esetlegesség a nemzet történetében, mint Mazarin volt Franciaországban. De Gladstone, mint hangsúlyozzák, ugyanahhoz a társadalmi kaszthoz és akadémikus szövetkezethez tartozott, a melyhez Canning vagy Peel. Lord Salisbury, kinek kormánya a választási jog kiterjesztésének legfőbb, kézzelfogható eredményét képezte, oly család feje, mely magas állást foglalt el az államban, mikor Walpole és Chatham ősei még obscurus emberek voltak. Lord Rosebery, a radicális miniszterelnökök új rendjében a legelső, eredetére és hajlamaira nézve lord Palmerstonhoz hasonlít, bár nélkülözi ez államférfiúnak azt a népszerű attributumát, hogy az alsóházhoz tartozott, a mikor e házban a demokraták vezére, Sir William Harcourt volt, kinek születés és hagyomány Rockingham és Shelburne idejében is előkelő helyet biztosított volna.

Meglehet, hogy a huszadik század mindkét párt vezérletét más előzményű politikusokra fogja ruházni, de már eljutottunk a század végére, s ebben a tekin-

tetben¹ semmi határozott változást nem tapasztaltunk azokhoz az időkhöz képest, mikor Appleby képviselőjeléül Pitt és Newark részéről Gladstone került a Parlamentbe.

Láthatjuk tehát, hogy a francia kamarának nem elég méltó összetétele és az angol parlament állítólagos sülyedése nem annak tulajdonítandó, hogy a demokrácia a választási jogot birtokába kerítette. Mihelyt a népkormányzat elvét elfogadjuk, nehéz az általános szavazási jog valamely megszorítását követelni. Abszolút monarchia, katonai despotismus, alkotmányos oligarchia, mind védelmezhető. Az első Franciaországot nagygyá tette; a második helyrehozta a kárt, melyet az elsőnek ledöntése okozott; a harmadik rendben tartotta Anglia királyait, mi bámulatba ejtette a francia bölcselőket. De az a rendszer, melylyel 1832 óta kísérleteztünk, csak mint oly átmeneti expediens volt védelmezhető, mely arra való, hogy a hirtelen változás kikerülhető legyen, és mely talán szükséges módszer, ha a népet fokonkint akarjuk nevelni delegáltjainak választására. Minthogy az állam mindkét pártja egyetért abban, hogy a harmadik rend választási jog mesterséges korlátozásának a pocket boroughs² elitelt sorsára kellene jutnia, valóban kár, hogy az általános szavazási jog Angliára nézve örökre elérhetetlennek látszik, a mennyiben egyrészt megcsonkítják a választók összeírását szabályozó törvényeink tévútra vezető zaklatásai, másrészt pedig fenyegetve van

Amazoniâ securi (Hor. Carm. IV. 4, 20).

¹ W. H. Smith a ház vezére volt ugyan, de nem pártvezér, hacsak nem abban az értelemben, a hogy az elnevezés Richmond herceget illette, ki szintén a ház vezére volt.

² Biztos választókerületek („a földes úr zsebében levők“).

De tökéletes emberi intézmény nem található; és így a mi parlamentáris ösztönnel megáldott nemzetünk a maga választási jogát költséges megszorításokkal complicálja, a francziák pedig, kiknek választási rendszere oly bámulatra méltó egyszerűséggel állapítja meg a szavazási jogot, a harmadik köztársaság alatt nem bír elég érzékkel e rendszer használatára. E fogatkozásban kell keresnünk annak okát, hogy a nép képviselőiténél módja a kamarában miért nem kielégítő.

IV.

Midőn a nemzet egész zöme szavazási joggal bír, e képesség csak úgy válik ható erővé, ha irányítják és szervezik. A szervezés legegyszerűbb neme az, melynek végső fejleménye a plebiscitum vagy referendum:¹ a mi azt jelenti, hogy valamely államszervezetben szavazattöbbséggel acclamálnak egy embert,

¹ Én e két szót megfelelő modern jelentésében használtam, de a forradalom előtt a *plébiscite* szót Voltaire annak a népszavazásnak jelölésére használta, melynek most referendum a neve, és mely akkor a közügyet érdeklő kérdésekben Svájcban már divatozott, miként ott ma is divik. Dans l'ancienne Rome et même encore à Genève et à Bâle et dans les petits cantons ce sont les plébiscites qui font les lois“. — *Lettre à d'Argental*, 30 Mars 1776. A mi a szót magát illeti, úgy látszik, Montesquieu felelős érte; latin eredetét alig támogatja classicus tekintély. Modern műkifejezésként való használata azokkal a szavazásokkal kezdődik, melyek 1851-ben és 1852-ben Louis Napoleon javára folytak le. A referendum francia védelmezői tagadják annak plebiscitumi irányzatát. Azt mondják, hogy a plebiscitum a suffrage universel hatalmáról egy ember javára való lemondás, holott a referendum a nemzeti souverainitás gyakorlatának maradandó hatalma. Egyre megy; referendum mindig csak plebiscitumra vezethet Franciaországban. Lásd könyvünk későbbi fejtegetését.

a kire a legfőbb hatalmat bizzák, vagy ugyancsak többséggel helybenhagyják vagy helytelenítik a kormánypolitika valamely tényét. Az angolban nincs megfelelő kifejezés e műszókra, de a folyamat, melynek jelölésére szolgálnak, módosult alakban beférközött a mi országunkba is a választási jog újabban történt kiterjesztése kíséretében, és nálunk a pártkormány régi rendszerében teljesen kész építményre talált, melyre hatását gyakorolhatta. Az 1867-ki reformtörvény után egy negyedszázadon át plebiscitum természetűek voltak a választások: a választóközönség a felett döntött, hogy Gladstone az országot tényleg kormányozza-e vagy csak bírálja az ország kormányzását. Mikor ez az államférfiú a politikai térről visszavonult, a választás inkább a referendum természetét öltötte magára, mert már nem hangoztathattak ennyire híres nevet a választók előtt, kiktől inkább azt kívánták, hogy az irországi home rule politikája mellett vagy az ellen szavazzanak.

Habár a választóközönség egyes helyeken való szavazását, (nem úgy mint a szoros értelemben vett plebiscitumnál,) locális és személyi kérdések befolyásolják, mégis megnyilatkozik benne a britt nemzet közvéleménye valamely, rendszerint vezérében megtestesülő párt vagy politika javára vagy ellenére. Ekkép az ország két politikai táborra oszlik s mind-egyik az uralmat törekszik elnyerni. A siker főelőmozdítója az, ha oly jelöltek állnak a két párt rendelkezésére, kiknek előnyös tulajdonságaik, például elterjedt hírnév, jövőjükbe helyezhető remény vagy locális népszerűség, lebilincselhetik az ingadozó tömeg gondolkodását, melynek változtával Nagybritanniában a pártrendszer uralma mellett időközönként többséggé lesz

a kisebbség.¹ Ha a két párt független csoportokra szakadna, — oly szerencsétlenség, melyet már sokszor jósoltak — a House of Commons színvonala mélyebbre süllyedne, mint a milyen a társadalom jelenlegi állapota. Nem lenne demokratábbá a ház a szó igazi értelmében, mert kevésbé képviselné a lakosság nagy tömegeit, csak kiváló emberekben még szegényebbé válnék. A jelöltnek már is csekély mértékben csábító fáradozása elvesztené jutalmát, mihelyt megszűnnék arra vezetni, hogy az illető a két nagy párt valamelyikéhez tartozzék, a melyek minden újabb módosulás daczára, az alkotmányos hagyomány letéteményesei. Oly országban is, hol a százados érület környezi tisztelettel a parliament tagságát, ennek tekintélye képtelen volna túlélni a parlamentáris anarchiát.

Ekkép Franciaországban, hol nem volt még alkotmány oly hosszúéletű, hogy alatta a törvényhozó testülethez való tartozás önerejénél fogva distinguált állássá emelkedhetett volna, a parlamentáris rendszer arra van kárhoztatva, hogy mindaddig ne válják be, míg meg nem erősíti lényeges kiegészítő része, a párt-

¹ Egy új bajnak, mely a politikai képviselőket Angliában fenyegeti, megfelelője nem lehet Franciaországban épen a törvényhozás csekély tekintélyénél fogva: ez a baj abban áll, hogy gazdag és obscurus idegeneket importálnak a választókerületekbe jelölteknek. Midőn egy ízben egy biztos conservatív mandatum „a közvéleménynek ily prostitutio ellen való felázadása“ folytán elveszett, a *Times* igen okos cikket irt a plutokráciával szemben mutatott szolgálalkúségről, mely ama lap szerint „a corruptionnak finomabb alakja, de alig kevésbé demoralisáló annál, mely a régi „rottenborough“-kban (egy patronus kezében levő választókerületben) uralkodott“. — *Times*, 1897. febr. 4.

rendszer. Erre azonban nincs kilátás, és ilyesmi csak úgy közelíthető meg, ha valamely választás majdnem plebiscitum jellegű és két táborra osztja a választóközönséget. Az egyedüli választás, mely teljesen eleget tett e feltételnek, a mióta a harmadik köztársaság fennáll, 1871 februárjában ment végbe a Páris feladása után kötött fegyverszünet alatt. A legyőzött nemzet előtt ez a kérdés állt: folytassa-e a háborút vagy békét kössön? — és a választóközönség, melyet komolyabb problémák foglalkoztattak, mint a milyenek a pártok villongásai, a válság ünnepélyes pillanatához méltó képviselőtestületet választott, melynek feladata volt Franciaország területét békés eszközökkel szabadítani meg az ellenségtől. S abból a mi ezután történt, — úgy látszik — az tűnik ki, hogy diadalmas ellenség betörésénél kisebb dolog nem is képes Franciaország politikai képviselőit a csoportokra való szakadástól megóvni. Május 16-ka után egy pillanattig ismét úgy tetszett, hogy az ország két pártba sorakozott. De a reactionáriusok három csoportja a republikánusok ellen nem egyesült úgy, hogy teljesen összeolvadt volna: az Orleanisták ugyanis Chambord gróf halálát várták, hogy leteperhessék a legitimistákat, és a bonapartisták a császári herceghez fűződő remények teljesülésére számítottak, hogy tönkre tehessek a két Bourbonpártot. Másfelől a republikánus többség nemcsak mérsékeltre és radicalesokra oszlott, hanem Thiers halálával, midőn kitünt, hogy Gambetta az a vezér, ki a párt különböző árnyalatainak egyesítésére van hivatva, az ő kiválósága féltekenységet szült egyetértés és új megoszlást szövetkezés helyett. Így a csoportokra oszlás szelleme, e sorsátok, mely soha el nem hagyja a köztársaságot, az

1877-ki végzetes választást is áthatotta, és az ekkor választott képviselők névsora, ellentétben az 1871-ki assembléebelivel, semmit sem mondó nevekből állt. Az igaz, hogy az idősebb emberek közül egynéhányan bejutottak a senatusba, de a fiatalabb termés gyenge volta megmagyarázza, hogy Gambetta csak megvetést érezhetett az új köztársaság választottai iránt.¹

Gambetta azt a nézetet vallotta, hogy a scrutin de liste útján a képviselőknek jobb osztálya kerülne a házba. Azt mondta, hogy a kevéssé ismert helyi jelölt, ki falusi kortesek jóvoltából a kisebb és csak *egy* képviselőt választó kerületben megnyerheti a szavazatokat, már elő sem fordulhat a párt tekintélyes tagjai által összeállított névsorban, és hogy a megye képviselőjébe majd oly egyéneket szemelnek ki, a kik a párt becsületére válnak. A pártrendszer, melyről Gambetta talán álmodott, nem szorul ily mesterséges eszközökre, hogy megerősödjék; és a scrutin de liste, melyet Gambetta halála után megpróbáltak, nem valósította meg a beléje helyezett reményeket. Némi előnyt nyújtott a reactionáriusoknak, kiknek pártja Chambord gróf és a császári herceg halála folytán tömörebb lett. Máskülönbem nem volt hatással a kamara összetételére, és a mig fennállott, az egyes miniszteriumok átlagos időtartama voltaképp még kisebbedett, mi azt bizonyította, hogy a csoportok chaosán nem segítettek. Hogy a département részére kiszemelt jelölteket megfelelő voltukra nézve felülbírálhassák, ahhoz erős pártszervezetet kellene a megyei központban és erőskezű vezetés, a mely a pártnak irányt szabjon. De

¹ Lásd később.

Franciaországban, mihelyt valamely politikus a pártvezér lényeges tulajdonságainak tanujelét adja, és mihelyt kitűnik az a képessége, hogy akaratát követőivel is elfogadtatja, mindjárt azt kiáltozzák: ime a dictator. Bármilyen tehát a választási rendszer, azoknak jelöltsége, kik a nemzet legjobb elemeit képviselik, semmikép sem részesül támogatásban.

Gondolkodó francziák, a kik igazi republikánus érzelműek és mélyen fájlalják, hogy a parlamenti rendszer a köztársaság alatt nem tud beválni, kutatják az okokat, a melyekből meg lehetne magyarázni, hogy a képviselői kamara összetétele miért olyan rossz. A francia parlamenti intézmények ki nem elégitő vonásainak legtöbbjét arra lehet visszavezetni, hogy hiányzik a pártrendszer, mely lényeges kelléke ez intézmények functionálásának; és a francziáknak ama idült baja, hogy nem képesek e rendszert létrehozni, már magában biztos jele annak, hogy nekik parlamentáris kormányforma nem való. Mindazáltal nem lesz éreketlen, ha szemügyre veszünk néhányat azon különös akadályok közül, melyek a nemzet valóban becslésre méltó képviselőinek jelöltségét és választását gátolják.

Láttuk, milyen hatalmak a vidéki politikában a különböző vidékeken más és más néven ismeretes helyi bizottságok. E bizottságok sem vidéki városokban, sem falvakban nem állnak földművesekből vagy mesteremberekből. Ügyeiket kis hivatalnokok vezetik, apró ügyvéd-orvosfélék és kis tőkepénzesek, „petits rentiers“ — a mely utóbbi, tulajdonkép foglalkozás nélkül való osztály nagyjából oly egyénekből áll, kik az angolországi nyugalomba vonult üzletemberekhez hasonló helyzetűek, de sok esetben semmi kere-

setet nem űztek, mert örökölték vagyunkjukat, melyet sokszor még növel is az asszonynak hasonló nagyságú és eredetű hozománya. A kávéház e polgárok megszokott találkozóhelye és a községi tanács műveleteik első tere. Ha ez utóbbit birtokukba kerítik, befolyásuk, mely a község terjedelmének arányos, tetemessé válik a cantonban. Tőlük függ, hogy kik legyenek a község senatorválasztói, és velök számolni kell a megyei és kerületi tanácsok választása alkalmával.

Érdekes megfigyelni egy ilyen helyi politikus feléle útját. Ha ügyvéd vagy orvos, dicsvágyának első jele az a készség, melylyel ingyen ad szomszédjainak jogi vagy orvosi tanácsokat; és ha ily ember szakmájába vágó szolgálatért mégis díjazást kér, ezt szemrehányáskép felelevenítik, mikor magas polczra emelkedett.¹ Cultiválnia kell a társas érintkezésben hasznos erényeket is, melyek a politikai csapszékek vendégei előtt becsesek. Egy községben, melyet jól ismerek, a falu orvosa abban a hirben állt, hogy a legjobb tekejátékos mindazok között, kik a „Pêche Miraculeuse“-be járnak, mely főgyülekező helye volt az orvos tiszteletbeli elnöklete alatt álló helyi horgásztársaság-

¹ A *Figaro* 1896 márczius 26-án megjelent számában a Bourgeois-cabinet egy minisztere ellen, ki azelőtt orvos volt Charente Inférieure-ben, heves támadást tett közzé azon az alapon, hogy felfedeztek egy nyomtatványt, melyet az orvos patiensai közt köröztetett, s melyben törvényes lépésekkel fenyegetődött, ha nem fizetik ki neki a még járó honoráriumot. A miniszter, kiről itt szó van, senator volt, a mi arra az észrevételre adott alkalmat, hogy lett volna csak képviselő, ki négyévenként rászorul a népszavazatra, majd tartózkodott volna a törvényes felszólítástól.

nak.¹ Az öregek és betegeskedők panaszolták, hogy független vagyoni állású lévén, ritkán fáradt valamely patientshez, a míg halotti bizonyítványt nem kellett kiállítani; mindamellet nagy népszerűségnek örvendett a korcsma erős, egészséges látogatói között. Ily módon a választások főintézőjeként szerepelt a községtanácsban. Az ő házához szállt a képviselő, ha a helységet meglátogatta; és ha ez a törvényhozó valamikor a senatusba emelkedik, az orvosi facultás évkönyveinek a parlamenttel kapcsolatos részében talán a falusi gyakorlóorvost is meg fogja örökíteni. Addig is ő és a hozzá hasonlók a népképviselőt ügyét nagyrészt kezökben tartják. Ebből kifolyó hátrány nemcsak az, hogy a finom izlésű és eszes emberek, kik a törvényhozó testületbe belépni óhajtanának, visszariadnak attól a kényszertől, hogy efféle helyi notabilitásoknak udvaroljanak, hanem még az a baj is megvan, hogy ezek a nagyságok ellenszenvvel vannak mindenki iránt, a ki az ő színvonalukat meghaladja.² A kamara össze-

¹ Különös, hogy a Franciaországban a horgászat kifogástalan gyakorlása a politikai élet legkevésbé vonzó phasisaival lehet összekötve. A toulouse-i, egy előbbi fejezetben már érintett választási vizsgálat kiderítette, hogy a corruptió legfőbb terjesztője e városban a „Société confraternelle des pêcheurs à la ligne“ volt, melynek élén, mint elnök, bizonyos Cantécor állt, szintén Gascogne egyik hőse, bár kevésbé híres, mint collegája, Mascaras.

² Vessd össze Taine leírását a politikai helyzetről, mely az 1780—90-ki alkotmányozó gyűlés műve folytán kifejlődött: „Minden faluban van öt-hat, minden mezővárosban húsz-harmincz, minden városban több száz olyan ember, ki a politikát életpályának tekinti s azon boldogulni akar. Azok az igazi tevékeny polgárok. Csakis ők szentelik egész idejüket és figyelmüket a közügyeknek, leveleznek a párisi ujságírókkal és szerkesztőkkel, magán összejöveteleket tartanak, nyilvános népgyű-

tétele miatt így lesz rossz hírűvé az általános választási jog; pedig e kettő között kevesebb az egyenes összefüggés, mint abban az időben volt, mikor a császári kormány kiszabhatta, hogy kit válasszon a nép. Mindkét esetben lehetséges volt, hogy a nép a maga akaratát érvényesítse; de Franciaország lakossága akkor és most egyaránt nyilvánvalóvá tette magatartásával, hogy a parlamentáris kormányral kapcsolatos jogainak gyakorlására nem alkalmas.

Ha a helyi pártelölőségeknek volna is kedvök pártolni a kiváló tulajdonságú jelölteket, ezek még mindig nem volnának felmentve oly tapasztalatok alól, melyek nem túlságosan kényes politikusokra nézve is felette kellemetlenek. Így Reinach, kit már idéztünk, a tehetséges embereknek a politikától való távolmaradását annak tulajdonítja, hogy „a választási szokások durvasága mindinkább növekszik“. Ide tartoznak a választógyűlések lármás és illetlen jelenetei, melyekről futólag már megemlékeztünk; itt említhető a választási irodalom hitványsága, mely a jelölt magánéletének minden részletét pelengérré teszi s arra kényszeríti őt, hogy hasonló mérgezett fegyverekkel vágjon vissza; említhető végre a hirlapi vitázás elundorító gorombasága, mely — mint láttuk — abban a ritka esetben sem enyhül, ha a jelöltek egyike akadémikus. Mindez nem volna megfelelő mentség, ha a

léseket rendeznek, indítványokat és feliratokat szerkesztenek, a helyi hatóságok tetteit kémelelik és demonstrálják, jelölteket felállítanak és pártfogolnak, szavazatokat hajszolnak mindenféle görbe utakon. E munkásság jutalmául övük a hatalom“. stb. Taine úgy fejezi be idézett szavait, hogy a forradalom e phásisa és az Egyesült-Allamok mai helyzete között párhuzamot von. (*Révolution* t. I., livre 2, ch. 3.)

képviselői állást oly versenydíjnak lehetne tekinteni, melyért érdemes fáradni; mert a heves küzdelem nem jellemez minden választást Franciaországszerte, a melynél ellenjelöltek állnak egymással szemben; sok van olyan, mely — mint már megjegyeztük — a lakosság mélységes közönye mellett folyt le. Egyébiránt abban az időben, melyet a francia szabadelvűek az angol parlamentarismus eszményi korszakának tekintenek, testi sértés és sajtó útján való sértegetés a mi választásainknak egyaránt rendes jelensége volt, melylyel tudósok és finom urak bátran szembeszálltak, midőn az első választási reformtörvény után az alsóházba bejutni törekedtek. Valóban mondhatjuk, hogy ama kor választásainak Dickensnél található tréfás leírása, ha a torzképhez illő túlzásokat elhagyjuk és a színteret a szükséges helyi színezettel Franciaországba viszzük át, nagyon jól megvilágíthatja bizonyos a harmadik köztársaság alatt végbement választások incidenseit. A két ország között fennforgó teljes ellentét példája, hogy Lajos Fülöp királyságában, hol korlátolt választási jog divott, a választások semmi oly erőszakossággal nem jártak, mely hasonló körülmények között napirenden volt a csatorna angolországi pártján; míg a választási jog kiterjesztése nyomán Nagybritanniában a választási szokások durvaságában némi enyhülés állt be, bár a francziák azt panaszojják, hogy az általános szavazási jog mellett nálunk e szokások sokkal inkább elfajultak.

A jó ízlést sértő incidenseknek a választási küzdelmekben való előfordulása még nem nagyon ijeszténé az igazán derék férfiakat, ha a képviselői mandatum nagy becsben állna és a tisztos hazafinak több alkalmat nyujtana, hogy honának szolgálatot

tegyen, mint ha üzletét fejleszti vagy tanulmányainak él. Felesleges minden magyarázat elemezése, melylyel érthetővé akarják tenni, hogy a nemzet legjobb fiai miért tartják távol magokat a politikától, mert majdnem minden ily magyarázat ugyanazon forrásból van merítve, abból, hogy a parlamentáris rendszert és a francia nemzet geniusát nem lehet összeegyeztetni. Kétségtelen, hogy a Palais Bourbonig vezető útnak a sara visszariaszt némely embert, ki oda szívesen elmenne, ha az út tisztább volna; de ez az akadály csak egy a sok közül.

A helyzet összefoglaló képét olyan ember rajzolta meg nekem, ki sok munkást foglalkoztatván, egy sűrű lakosságú kerület minden osztályánál nagy népszerűségnek örvendett, a mint alkalmam volt tapasztalni. Egy apró államhivatalnok, ki előttem ennek a derék embernek tulajdonságait magasztalta, azt jegyezte meg róla, hogy csak az tartaná érdemesnek jelöltül fellépni, könnyen kiüthetné a nyeregből a jelenlegi képviselőt. Jelentősen hozzátette, hogy államszolga létére más mint idegen előtt nem mert volna képviselőről ilyenképp nyilatkozni. Az a szomszédja pedig, kit ily módon feldicsérni bátorkodott, oly családból való volt, mely a második császárság alatt az ellenzékhez tartozott. A család tagjai a régi forradalmi iskolából való orleanisták voltak, kik elvtagadásnak tekintették, hogy a párisi gróf hódolt Chambord grófnak, kiből ők a mindjárt ezután bekövetkezett, május 16-ikával összefüggő klerikális politikai rendszer megtestesülését látták. Barátom ennél fogva, ha nem is lelkesedéssel, de tartózkodás nélkül elfogadta a köztársaságot, mielőtt még a pápai encyklika a haragvó monarchistákat a kormánypárti akolba hajtotta. Ilyen helyzetbe

jutván, körülbelől a következő módon nyilatkozott előttem, midőn a szerény tisztviselő által megpendített eszmét tárgyaltuk:

„Ha mint mérsékelt köztársasági lépnék fel, valószínűleg kis többséggel választanának meg. Ebben a cantonban minden szavazat rám esnék, úgy az iparos lakosság, mint a környékbeli parasztok részéről, kik jólétüket azon iparágaknak köszönik, melyeket én létesítettem. A kerület más részeiben rám szavaznának a balközépi köztársaságiak és a reactionáriusok is (kik nem számosak a megyében), kivéve néhány szélső royalistát, a kik mióta a pápa republikánus encyklikákat bocsátott ki, azért imádkoznak, hogy a szentatyja megtérjen. Az egész klerus is engem segítene, de támogatása alig biztosítana egyebet, mint saját tagjainak voksait. Az alpréfectura hivatalos befolyásával ellenem fordulna, mert alig van állás az arrondissementban, melyet ne a mostani képviselő töltött volna be a maga emberével. Ennek daczára választásom nemesak valószínűvé, hanem bizonyossá lehetne, ha érdemesnek tartanám az illető cantonokban a többség felett rendelkező öt-hat ügyvéd, orvos és újságíró kedvében járni; ez azonban olyan ár, melyet még akkor is magasnak találnék, ha óhajtanám, hogy a kamarába bejussak. De én ezt nem óhajtom, sem a magam, sem azok érdekében, kik oda be akarnak választani. Az év kilencz hónapjában állandóan Párisban kellene tartózkodnom; s ha csak el nem akarnám hanyagolni saját ügyeimet, a további következmény az volna, hogy tizenöt, sőt harmincz órát töltenék hetenkint a vonatokon, melyek nem haladnak valami villámgyorsasággal a francia szárnyvonalokon. A kilencz hónap alatt tanuja lennék a

rendes két miniszterváltásnak; és az ország ügyeire csak a miniszterválságot előidéző szavazás alkalmával gyakorolnék némi befolyást. Ez lenne a főeredmény, ha munkásaimat és vállalataimat meghatalmazottaim kezére hagynám. Kisebb fontosságú következménynek számítom, hogy az ujságok gyaláznának és megsarczolnának. Azzal vádolnának, hogy megvásároltattam szavazatomat vagy pénzen vettem mandátumomat. Ha baleset történnék ott, a hol dolgoztatok, a socialista ujságok azt kürtölnék, hogy gyilkos vagyok. Ha a feleségemet meghinák Rothschildék, az antisemiták őt durva kifejezésekkel megtámadnák és az idevaló papokat figyelmeztetnék, hogy lelki üdvöket kockáztatják, midőn rám, hitehagyottra szavaznak. Ily kellemtességek nem csábítanak arra, hogy elhanyagoljam necsak üzletemet, hanem a kórházat, az iskolákat és a többi intézeteket is, melyeket itt alapítottam. Azonkívül én maire vagyok abban a községben, hol kastélyom fekszik; van ott egy orvos, a ki képviselőségre vágyódik, és ha őt megválasztanák majd helyettem, a politika vészes befolyása utat találna a községi tanácsba. Aztán meg, ha biztosan megülném a helyemet mint republikánus képviselő, kit nem gyanúsítanak azzal, hogy a reactionáriusokhoz szít, a kerület valamennyi apró tisztviselőjének pártfogójává kellene lennem. A helyett, hogy békében élnék a magam emberei között, reggeltől estig zaklatnának hivatalos kérelmekkel és hivatalos látogatásokkal. Eljöne az útkaparó panaszszal az útfelügyelő ellen; az útfelügyelőnek az alpréfet ellen volna kifogása; az alpréfet levélben vádaskodnék a postamesternőre; a postamesternő pletykákat hordana a canton birájáról; a békebiró is jőne jelentésével, hogy befektítse a maire

viseletét; a maire a falusi tanító elmozdítását kívánná és a tanító arra kérne, hogy az akadémiái pálmák ibolyaszínű szalagával diszíttessem fel gomblyukat július 14-én; nem is említve a sok kérelmezőt, ki előléptetést, kinevezést, pártfogást áhítana. Épen ez a része a képviselői életnek tetszik legjobban oly embereknek, mint a jelenlegi képviselő is, a ki vidéki törvényszékeknél apró ügyvédi teendőket végzett, vagy mint az orvosunk, a ki a községi tanácsot magasabb polcz lépcsőfokául szeretné használni. De magamféle és általában minden, akár gazdag, akár nem vagyonos, de finomabb izlésű ember szemében az a kicsinyes helyi zsarnokoskodás, az a politikai napszámoskodás, a homályban működő cselszövők bandájával való összejátszás a parlamentáris élet gyűlöletes vonása és főoka annak, hogy a legképe-sebb egyének ettől az élettől visszariadnak“.

A központi kormány pártfogását tetszése szerint osztogatva, a képviselő olyan kiváltsággal van felruházva, melyet undorítónak talál mindenki, a ki nem akar azzal visszaélni.¹ Ez az előjog elkerülhetetlen

¹ Mindenki meg fogja engedni, hogy, ritka kivételekről nem szólva, angol parlamenti tagok, akár viselnek kormányhivatalt, akár nem, utóbbi időben megcsömörödtek az úgynevezett pártfogástól. A miniszterek azt a jogot, hogy jövedelmező állásokra ők nevezhetnek ki egyeseket, legtöbbször alkalmatlanságnak tekintik, melyet szívesen reásóznak a titkárra vagy az állandó alárendelt hivatalnokokra. Régtől fogva szokásban volt egyes helyek képviselőire ruházni azt a jogot, hogy bizonyos állásokat, melyek a postaminiszter ügykörébe tartoztak, ők tölthessenek be; de 1895-ben elhatározta a ház, hogy a parlamenti tagok ajánlatára a kincstár által eszközölt kinevezések ismét a postaminiszter hatáskörébe tartozzanak. A *Journal des Débats* oly nevezetesnek és oly dicséretesnek találta az angol törvény-

következménye két összeférhetetlen dolognak, úgy mint a központosított burocratiának és a parlamentáris kormányzatnak. Az a gép, a melyet Napoleon szerkesztett, úgy volt kigondolva, hogy erős kéz önkényüleg szabályozhassa; és ha a parlamentáris rendszer Franciaországban nem válhatott be, annak egy oka az, hogy e rendszert természetellenes módon összekombinálták egy másikkal, mely egyenes ellentétben áll vele. Hiába hozzuk fel, hogy a hiba a központosító kormányzatban rejlik, melyet reformálni kellene olykép, hogy a képviseleti intézmények szabad működési tért találjanak. A centralisátio nemcsak az ancien régime alatt virágzott, új életre támasztotta a forradalom és nem zökentette ki a kerékvágásból e század semmi nemű felforgatása. Ép ily módon túl fogja élni midama változásokat, melyek Franciaországot még érhetik, mert illik a francziák véralkatához, a mennyiben a francia nem parlamentáris nemzet. Mi a plebiscitum? azt értik a francziák; azt is, hogy mi a burocratikusan kormányzat? de sohasem fogják felfogni a parlamentáris kormányzatot. Ez okból nézik tétlenül, hogy a választási jog gyakorlása helyi coteriákra száll át, melyek a lakosság legkevésbé érdekes vagy legkevésbé önzetlen elemeiből állnak. Következésképp a senatorok és képviselők választásának eredménye nem a nemzet akaratának spontán nyil-

hozóknak érzületét, mely ezen önmehtagadással járó határozatot sugalmazta, hogy cikket irt róla, melyben különös bámulat tárgyául ki volt emelve egy parliamenti tagnak kijelentése, hogy a protekció gyakorlása kellemetlen kötelesség, mely több ellenséget szerez, mint barátot. „Voilà un bel exemple de désintéressement parlementaire“, kiáltott fel a balközép közlőnye (1895 febr. 21).

vánulása; csak rendkívüli időben volt az, mint például 1871-ben, midőn az ellenség hadserege állt az országban és se ideje, se helye nem volt annak, hogy bizottságok alakuljanak és a választóközönséget hatalmukba kerítsék.

V.

Még egy körülményt lehetne felhozni a francia törvényhozók jellemzésére; ez a két ház tagjainak fizetésénél követett rendszer. Hogy a törvényhozó testület tagjait díjazni kell, a francia felfogásban annyira meggyökerezett elv, mint nálunk az, hogy a minisztereknek jár fizetés; és nem találni elvont okot ez elvek egyikének szentesítésére vagy másikának elvetésére. A forradalom óta, a mikor t. i. 1789 augusztusban de Liancourt herczeg a nemzetgyűlésben azt indítványozta, hogy a képviselők úti-költségeik és fővárosi tartózkodásukkal járó kiadásaiuk fejében „kárpótlást“ kapjanak, a díjazásnak hivatalosan ez volt a neve és ennek tekintették inkább, mintsem rendes fizetésnek. A consulság és az első császárság alatt, melyek a forradalom történetének utolsó fejezetei, a régi hagyományt fenntartották, a delegáltak, kik akkor úgy szerepeltek, mint a két ház tagjai, parlamentáris kormány idejében fizetést kaptak. A restauratio nem tűrte a képviselők díjazását, és a júliusi monarchia folytatta e politikát. Minthogy pedig az a tehetséges nemzedék, mely a waterlooi csata és az 1848-iki forradalom időközében érelődött, egész sorát produkálta az oly parlamenti szónokoknak, kiknél különbek Franciaországban sohasem hallatták szavokat, az ingyenes képviselői működésnek a parlament virágkorával való egybeesését úgy lehetne magya-

rázni, mint okot és okozatot. De a mint, a választó-jog kiterjesztésének hatásait vizsgálva, már láthattuk, nem szabad valamely nagyon távoli korszak szokását előrántani és arra a mai nap összes jellemző vonásait ráruházni. A júliusi monarchia alatt híresek voltak a parlament emberei, mert a forradalmi háborúk természetlen kora után bekövetkezett renaissance a francia fajban úgy az eredeti, mint az utánzó értelmi képesség minden nemét életre keltette. A kornak sajátos szelleme ekkép ideig-óráig magával hozta, hogy francia földbe át lehetett ültetni a britt parlamentnek egy fényes utánzatát, a melynek egyik ismertető vonása a két ház tagjainak ingyenes működése volt. De a képviselők díjazása abban az időben ép úgy nem módosította volna a senatus és a kamara minőségét, mint a hogy hosszabb életűvé nem tehetett volna egy oly politikai experimentumot, mely, a mily érdekes volt, épen annyira nem illett a francia véralkathoz.

Az 1848-ki forradalom után az ideiglenes kormány visszaállította a díjazást. Az említett év végén létesült alkotmány magát az elvet szentesítette egy clausulában, mely kimondotta, hogy egyetlen népképviselőnek sincs joga a díjat visszautasítani. Az 1851-ki államesiny és a második császárság kihirdetése között lefolyt időben az ingyenes rendszert megpróbálták, de mihelyt Louis Napoleon császárrá lett, az 1852-ki senatus consultum helyreállította a díjazást.¹ Az

¹ A császárság alatt eleinte az ülésnek tartama alatt havi 2500 franc volt a képviselő fizetése, de ennek helyébe 1866-ban a 12,500 franc-nyi évi átalány lépett. A senatorokkal aránylag sokkal kevésbé kedvezően bánik a köztársaság; ők — miként a képviselők — évi 9000 franc-ot kapnak, holott a császárság alatt, a mikor a kinevezési rendszer divott, 30,000 franc-ot húztak.

1871-ben a háború vége felé megválasztott nemzetgyűlés oly decretum alapján lépett életbe, mely az 1849-ki választási törvényt emelte érvényre, s e törvény az évi fizetést 9000 francban állapítja meg. Ennél az összegnél meg is maradtak; az eltörlésről sohasem volt szó, még akkor sem, mikor a nemzetgyűlés többsége gazdag reactionáriusokból állt.¹

Semmire sem vezetne, ha a felett elmélnék, hogy a fizetés megszüntetése mily hatással lett volna a jelöltek és képviselők mineműségére; valamint hiába való dolog hasonló találgatások tárgyává tenni a szavazási jog korlátozásának esetleges eredményeit. A meddig csak parlamentáris intézmények lesznek Franciaországban, bármilyen legyen is a formájuk, hatalmi körük, köztársaság, császárság vagy monarchia alatt, mindig a suffrage universel lesz az alap a képviselők választásánál, kiknek nem fogják megengedni, hogy dijtalanul működjenek. Nem valószínű azonban, hogy a jelen körülmények között, ha a díjazást eltörlőnék, a törvényhozó testületek tagjainak általános jellemvonása lényegesen megváltoznék. A képviselők, a mi a polgári állást illeti, mint láttuk, kevés kivétellel nem az ország vagyonságát, kereskedelmét vagy műveltségét képviselik, de a parasztságot, a mesterembereket és a szegényebb osztályokat sem.

¹ Az 1875-ki nemzetgyűlés bizottsága, mely azt ajánlotta, hogy a képviselők kárpótlást kapjanak, a senatorokra nézve azt indítványozta, hogy ezek ne húzzanak fizetést; de a nemzetgyűlés oly módosítványt fogadott el, mely a tagok díjazását a felső kamarára is kiterjesztette. A szavazásnál a republikánusokkal tartott több monarchista, főleg az orleanista pártból, sőt Joinville királyi herczeg és Audiffret Pasquier herczeg is. (Ass. Nat. Fév. 1875.)

Azok az orvosok és ügyvédek, kik jelöltségüket azzal kezdik, hogy ingyenes orvosi és jogi tanácsot adnak, nem olyan egyének, a kiknek egy fillérjük sincsen. Angliában oly osztályból kerül ki a legtöbb parlamenti tag, mely szokott keresetmódjától elesve, épenséggel nem tudná magát fentartani. Nem így áll a dolog Franciaországban, hol a 9000 franc-nyi évi fizetés rendesen igen tetemesen növeli ugyan a képviselő bevételeit, de ritka eset, hogy ez az összeg az illetőnek egész és kizárólagos jövedelme. Nem lehet egy képviselőtestület színvonalát mesterséges eszközökkel emelni vagy leszállítani; a parlament tagjainak fizetése ellen támasztható legerősebb érv az, hogy az évi díjak összege új terheket ró az adófizetőkre.

A francia kamara repraesentativ jellegének hiánya — mert ez az igazi jelentése annak, hogy a kamara összetétele nem kielégítő — arra a főokra vezethető vissza, hogy nincs olyan titkos mozgató erő a francziák között, a melyet mindig úgy lehetne irányítani, hogy parlamenti kormányzatra alkalmasakká tegye őket. De nem fogjuk meglepőnek találni, hogy az alkotmányos kormányzat francia bámulói sajnálattal emlékeznek vissza a francia parlamentarismus dicső napjaira, mikor Thiers, ki hirnevét legelőször mint a forradalom történetirója, tollával szerezte, mégis kijelenté: „Írni semmi; tizet adnék a létező legjobb történeti művekből egyetlen egy jó ülésszakért“, és Lamartine annyira rajongott a politikáért, hogy felkiáltott: „Sajnálom és szerencsétlenségnek tartom, hogy hirre vergődtek a henye ifjúkoromban írt verseim; mert a politika igazi hivatásom“. De Thiers kevéssel rá, számkivetve a parlamentből, újra tanulmányainak élt; és a költő, históriai és politikai téren

egyaránt túllépve az államférfiú elé szabott határokat, legtöbbet tett a júliusi monarchia ledöntésére,¹ midőn a convent tagjainak érzelő dicsőítésével e monarchia végnapjait siettette.

A mulékony fény most említett korszaka alatt történt, hogy Tocqueville Amerikába látogatott és a Franciaország élén akkor állott államférfiak kiváló tulajdonságainak hatása alatt² ezeket írta:

„Az Egyesült-Államokba érve, meglepetéssel tapasztaltam, milyen közönséges itt az érdem magas foka a kormányzottak között és mily ritka azoknál, a kik kor-

¹ Thiersnek „chère études“-jei a rovására faragott élecek állandó tárgyát képezték. Habár a júliusi monarchia utolsó napjaiból való fentebbi megjegyzése jól kifejezi, hogyan vélekedett önmagáról mint kormányzásra hivatott férfiről, a közügyekkel kényszerűségből felhagyva, különös szeretetet fitogatott az irodalmi tanulmányok iránt, melyekhez olykor mintegy számkivetve volt. Midőn ismét hatalomra jutott, a szinlelést folytatta, és midőn első tanúnak idézték a nemzeti védelem kormányának bizottsága elé (Séance du 17 Sept. 1871.), azzal kezdte szavait, hogy mily önlelküzdéssel hagyott fel az 1863-ki választások után kedvencz tanulmányaival (études préférées) a corps législatif kedvéért. Lamartine lelkes felkiáltásának egy változatát találhatni *Notes inédites de M. Duvergier de Hauranne* cz. műben; idézi Thureau Dangin, *Histoire de la Monarchie de Juillet*, vol. V. c. 3.

² Thureau Dangin a *Monarchie de Juillet* II. kötete 15. fejezetében közli Tocquevillenek 1836 januárjában, kevésse a *Démocratie en Amérique* megjelenése után idősb Nassauhoz intézett levelét, mely derűs bizalommal szól a dolgok várható állandóságáról, mint a Lajos Fülöp uralma első hat évében tanusított államférfiúi bölcsesség gyümölcseről. A júliusi monarchia bukása után Tocqueville, ki időközben képviselő is volt, más nézeteket vallott ama politikusok jelleme és képességei felől, a kik semmit sem tettek, hogy az 1848-ki forradalom kitörésének elejét vegyék.

mányoznak.“ Ha a kitünő philosophus elég magas kort ért volna, hogy a század végén újra meglátogassa azt az országot, megjegyzését, ha ugyan egyáltalában még helyén levőnek találná, ki kellene egészítenie a *kormányzottak* és a *kormányzók* fogalmának világos meghatározásával; mert hatvan évvel ezelőtt a pluto-kratiának nem hivatalos uralma még nem kezdődött meg Amerikában.¹ De jöjjön csak hasonló állású idegen Franciaországba, hogy a nemzetet a harmadik köztársaság alatt tanulmányozza, valószínűleg nem annyira a kormányzottakban található magasfokú érdem fogja figyelmét mindjárt megérkezése után megragadni, mint inkább az érdem ritkasága azoknál, a kik kormányoznak. Páris tanulmányozásának szentelve ma-

¹ Tanulságos a monopoliumpok, trust-ök és vasútkirályok e korában a *Démocratie en Amérique* bevezetésének kezdő része: „Parmi les objets nouveaux qui pendant mon séjour aux États Unis ont attiré mon attention, aucun n'a plus vivement frappé mes regards que l'égalité des conditions. . . . Bientôt je reconnus que ce même fait étend son influence fort au delà des mœurs politiques et des lois“. (Introduction, éd. 1836.) A mű későbbi helyén pedig a szerző megjegyzi: Si l'on me demandait où je place l'aristocratie américaine, je répondrais sans hésiter que ce n'est point parmi les riches, qui n'ont aucun lien commun qui les rassemble“ (vol. II. c. 8.). Úgy látszik, sem bölcselek, sem nemzetgazdák, kik a vasutak korszakának küszöbén Európából az Egyesült-Államokba tanulmányútra mentek, nem sejtették, milyen sajátos társadalmi, gazdasági és politikai eredmények fognak ott létrejönni; senkisé sejtette a tőkepénzesek politikai és társadalmi uralmát. Michel Chevalier ugyanakkor járt Amerikában, a mikor Tocqueville és ő a vasutak behozatalának eredményeképp csak azt jósolta, hogy azok az Egyesült-Államokban majd megnyitják a még át nem kutatott continenst és biztosítani fogják az államszövetkezet fenmaradását. (*Intérêts matériels en France*, 1838.)

gát, az első időben, ha már meggyőződött, hogy a parlamenti rendszer nem válik be, észre fogja venni, hogy a társadalom könnyelmű mulatozásnak él és nem akadályozza a politikai botrányokat, pedig a kiváló szellemű minoritás, ha életével és modorával az illendőség, értelmesség és méltóságos viselet példáját nyújtja, védőgátul szolgál ily botrányokkal szemben. De fokozottan szemébe tűnik az idegen vizsgálódónak az is, hogy a divat világa nemcsak a politikaival nem áll összeköttetésben, hanem épp oly kevéssé hat ki a nemzeti jellemre, miért is a kormányzottak túlnyomó többségben mérhetetlenül derekabbak, mint a politikusok, a kiknek kormányát türik. Ezenfölül a főváros léha körein kívül, a társadalom derekabb rétegeiben és a közönségnél általában a szemlélő teljes közönyösséget talál a politikai világ mozgalmi és szerepvivőinek személyei iránt, habár e századnak még nem volt korszaka, melyben igazán kiváló emberek egyéni tulajdonságai oly nagy érdeket keltettek volna.

Nem mindig voltak a francia politikusok ennyire elhanyagolva. Nem kell éppen Lajos Fülöp kivételes korára visszamennünk; jól tudjuk, a francia-német háború után nemcsak a júliusi monarchia egyetlen tiszteletreméltó maradványa: Thiers volt kisdud természetével valamennyi honfitársa előtt népszerű alak, hanem a vaskos Gambetta is, bár csak tizenkét év kellett neki, hogy hírt szerezzen és le is járja magát, épp oly ismert személy volt mindenfelé. Azóta az emberi arcz ábrázolásának művészete nagyot haladt és a közönség is nagyobb kíváncsiságot mutat oly egyének magánéletének és szokásainak részletei iránt, kiknek arczvonásaira ráismer. De a híresség e modern nemét nem élvezhetik Franciaország parlamentáris kormányfőurai.

A boulevard látogatója ráismerne nem egy európai hirű emberre, ki sohasem fordult meg Párisban. Megjegyzi magának Vilmos császár új ruházatát vagy Leo pápa rejtélyes mosólyát. A mi párisi földieit illeti, színről-szinre ismeri Molière házának minden művészt; a drámai költőket, kik azok számára a színműveket írják; az opera tánczosnőit; a szobrászokat, kik e hölgyek szép idomait lemintázzák; a Madeleine-templom bőjti szónokait; a Salpétriére orvosait. De ha az éppen működő államférfiak egyikének arczképét névirat nélkül teszik elébe, nem lesz képes megmondani, hogy a mult május havi pénzügyminisztert látja-e vagy a megelőző februári cabinet igazságügyminiszterét. Ugyanigy áll a dolog vidéken is. A vidéki városban a könyvkereskedő kirakatában ki van állítva a köztársaság elnökének vagy az egyházmegye püspökének fényképe, közvetlenül mellette pedig Coque-liné; de végig járhatunk fél Franciaországon és nem akadunk sehol képviselő arczképére, kit választókerülete ekkép megtisztelt volna.

A köztársaság legodaadóbb hivei kénytelenek bevallani, hogy a közönségnek e mélységes közönye képviselőinek élete és munkálkodása iránt tényleg megvan.¹ Egy irodalmi ember sem ragaszkodik job-

¹ A mióta a jelen sorokat írtam, a választó közönségnek képviselője iránt érzett közönyét tanúsító igen feltűnő példáról értesültem. A hol én tartózkodtam, a választókerületnek képviselője miniszter lett. Azelőtt a kerület egyik városában lyceumi tanár volt, atyja pedig egy másik városban még mindig mint boltos élt; de e két város egyikében sem keltett érdeklődést a fényes pályafutás. A kirakatokban a sok helyi és nem politikai híresség mellet nemesak nem lehetett látni a miniszter arczképét, de az apa polgártársai is, kik a minisztert még gyermekkorától fogva ismerték, teljes közönbösséggel fogadták

ban a jelenlegi kormányrendszerhez, mint az akadémikus Claretie, a ki mindaddig, a míg a köztársasági politika iránt érdeklődés mutatkozott, regényhőseit is republikánus politikusok sorából választotta. Régen felhagyott már tehetségének ily módon való érvényesítésével, és most az a foglalkozása, hogy hétről-hétre megírja a párisi élet tünékeny eseteit, a mint azok az ő lelki szeme előtt elvonulnak. Egyik élczes heti krónikában elbeszéli, hogy a köztársaságnak egy másik régi bajnoka, Bardoux, ki szép reményekkel kecsegtető napjaiban maga is miniszter volt, így szólt hozzá: „Utódjaink, ha majd olvassák az ön ‚Párisi Életét‘, említést fognak ott találni írókról, festőkről, színészekről, olykor egy-egy szót a salonokról, folytonos hivatkozást a művészet és irodalom világára, de soha még csak czélzást sem az ön korának politikájára és politikai köreire.“¹ És e szemrehányás — a mint el kellett ismerni — épp olyan jogos volt, mint elkerülhetetlen a szóvá tett mulasztás.

Egészségtelen állapot jele ez oly nemzetnél, mely képviseleti kormányrendszer alatt él. Még a második császárság alatt is sokkal jobb volt a helyzet. Ha akkor mindenki hallgatott az ország politikai sorsának intézőiről, ezt a féltékeny censurának lehetett tulajdonítani, melyet az önkényuralom szükségesnek talált, hogy a nemzet által rábízott hatalmánál fogva

saját osztályukhoz tartozó szomszédjok fiának nagy sikerét. A kinevezést büszkeség és irigység nélkül vették tudomásul, azzal a nem törődéssel, mintha postamester vagy alpréfet lett volna földijökből. Loubet már miniszterelnök, majd a senatus elnöke volt, s a párisiak mégsem ismerték arcvonásait, míg az állam fejévé nem lett 1899-ben.

¹ *La Vie à Paris*. Mai 1896.

a szavazatokat szabályozhassa. Ha a francia nép, mely (a már megemlített korlátozások mellett) feltétlenül szabad, olyanokkal képviselteti magát a kormányzás és a törvényhozás terén, kiket csekély becsben tart és kik törvényhozói képességökben nem tudnak népszerűségre szert tenni, ez a körülmény azt a benyomást teszi, hogy a parlamentáris rendszer csak ideiglenes berendezkedés. Mert a hol a parlamentáris intézményeket akár alkotásuk, akár működésük módja miatt nem tartják tiszteletben, ott azokat nem tekinthetni állandóknak; és nehéz előre látni, lesz-e Franciaországban, a ki tiltakozzék, ha egy dictator úgy bánik majd az 1875-ben alakult kamara képviselőivel, mint Louis Napoleon bánt 1851-ki sokkal tiszteletreméltóbb elődjeikkel.

NEGYEDIK FEJEZET.

Parlamentari rendtartás és gyakorlat.

Ha a parlamenti rendszert nem tarthatjuk is kielégítőnek, sem pedig állandónak, ez nem ok rá, hogy érdemetlen volna a tanulmányozásra. Mert tanulságos megfigyelni azon képviseleti intézmények működését, a melyek nem váltak be, még pedig tanulságos azért, hogy megjegyezzük, mik voltak kudarczának okai. Azután, habár a parlamentáris rendszer a harmadik köztársaság alatt nem volt sikeres, azért mégsem tört le egészen minden részletében. Némely tekintetben olyan jól működik, hogy még a parlamentek ősi mintaképének is például szolgálhatna. Egyébiránt, ha a jelenlegi képviselőkamara csak az 1875-iki alkotmánynak a műve is, azok a szabályok, melyek rendtartását irányítják, nem csupán húsz évi, hanem legalább nyolczvan évi tapasztalat eredményei; mert a mióta csak Franciaországban a restauráció bekövetkezett, azóta egy vagy más formában mindig megvolt a parlamenti rendszer, mely első ízben angol mintára készült. Ezért haszonnal vizsgálhatjuk a képviselői kamara belső berendezését, megjegyezve azokat a pontokat, melyek érdekesek az utánzásra, valamint azokat is, melyek arról tanuskodnak, hogy egy demokratikus parlamentáris gyűlés nem egyeztethető össze egy központosító gépezettel, olyan államban, hol az alkotmány nem állandó.

I.

A képviselői kamara elnöke harmadik személy lévén a köztársaság hivatali hierarchiájában, magasabb helyet foglal el a rangsorban, mint a House of Commonsbeli speaker az egyesült királyságban. De azért mégsem örvend a kamarában olyan tiszteletnek, mint a milyenben az első Commoner¹ részesül a britt parlamentben, még pedig nemcsak azért, mert hivatalos állása nem alapul történelmi traditióon, hanem azért is, mert a ranggal csak úgy van felruházva, mint a kamara évenként választandó bureaujának a feje. És épen ez a szervezet az, mely megkülönbözteti a francia törvényhozó gyülekezetnek elnökségét a House

¹ Az első Commoner Angliában rangra utána következik sok olyan képviselőnek, a kik felett elnököl, minthogy a mi különös szabályaink bizonyos képviselőket, például a herczegnek, marquisnak a fiait vagy az earl legidősebb fiát a rangsorban előbbre helyezik, mint némely peereket. Franciaországban nincs más rangsor, mint a mit az állam ad a hivatalos állással kapcsolatban, azok a szabályok lévén irányadók, melyek a Messidor havi XII. év (1804 júl.) hires rendeletben foglaltatnak, melyet Napoleon adott ki azután, hogy császár lett, de a forradalmi naptár még használatban volt. E rendelet értelmében az első helyek az államfő után a bibornokokat, minisztereket, aztán a tábornagyokat és végre a tengernagyokat illették meg. Viktor Hugo temetésén, 1885-ben, ezen az antiklerikális gyászünnepélyen, melyben a bibornokok és tábornagyok nem vettek részt, a senatus és kamara elnökének és az ő bureauiknak helyét a miniszterek és magasabb katonai parancsnokok után jelölték ki. A kamara bureauja ez ellen tiltakozott, s így a két ház elnökeit előbbre helyezték, közvetlen a köztársaság elnökének képviselője után, bureauikat azonban előbb kijelölt helyükön hagyták. Ebből újabb tiltakozás támadt, és ez alkalmul szolgált annak az elvnek kijelentésére, hogy a két törvényhozó gyülekezet elnökei nem választhatók el bureauiktól. Felesleges megjegyezni, hogy a rangsorból támadható viták

of Commons elnökségétől. Ezért, mielőtt az elnök attributumait vizsgálnók, szükséges megfigyelnünk az öt körülvevő bureaunak az összeállítását.

Azt már mondtuk, hogy francia emberek gyülekezete sohasem képes semmiféle működésre, mielőtt meg nem alkották a bureaut. Az angol gyűlések magános elnöke nem elég nekik. Ilyenformán, mikor a parlament egyes ülésszakát megnyitják, először is ideiglenes bureaut alkotnak a ház legidősebb és legfiatalabb tagjaiból, és csak azután fognak hozzá az elnöknek és az ő rendes bureaujának megválasztásához.¹

a demokratikus köztársaságban épen olyan hevesek szoktak lenni, mint a legkevésbé felvilágosodott monarchiákban. Azon a díszelőadáson, melyet 1893-ban a párisi Operában az orosz tengerésztsztek tiszteletére tartottak, az állami hivatalos páholyt a köztársaság elnökének páholyával szemben a senatus és kamara elnökeinek osztották ki. A senatus elnöke Challemel Lacour volt, a ki, mikor Londonban mint nagykövet élt, nem volt úgy ismeretes, mint az etiquette híve; de ez alkalommal egész méltóságában sértve érezte magát arra a gondolatra, hogy rangja nem fog eléggé kitünni, és ezért követelte, hogy a páholy közepébe egy válaszfalat tegyenek, hadd lássa a közönség, hogy rangsorban csak ő utána következik Casimir Périer, a kamarának akkori elnöke. A senatusnak következő elnöke Loubet, mikor 1897-ben a kamara bizottsága által felszólítottatott, hogy tanuskodjék bizonyos ügyben, mely az ő miniszterelnöksége idejében történt, kijelentette, hogy nem megy el a Palais Bourbonba és így harminczhárom bizottsági tagnak kellett ő nála tisztelegnie luxembourgi residenciájában. De vigasztalásul azt mondta a kamarai bizottság tagjainak, hogy legyenek nyugodtak, a kamara elnöke is épen úgy járhat el, ha a senatus által esetleg tanuskodásra felhivatik.

¹ A senatus bureaujának a választása csaknem egészen így történik, és valóban a két ház parlamenti rendtartása is csaknem egészen azonos minden tekintetben; mégis helyesebbnek látszott itt foglalkozni a dologgal kapcsolatban az alsóházzal.

Először is elnököt választanak a megnyiló ülés-
szakra, és e választás néha igen heves küzdelemmel
jár.¹ Az elnök évi fizetése 3000 font sterling² és lakása
a Palais Bourbonban van. Aztán választják a bureau
többi tagjait, ugyanis négy alelnököt, nyolcz titkárt
és három quaestort. Az alelnökök rendesen tapasztal-
tabb képviselők, minthogy az elnök távollétében egyikük
elfoglalhatja a helyét és akkor az elnök egész jog-
körével fel van ruházva. A titkárok közül négynek
mindig ott kell lenni az elnöki emelvényen számukra
fentartott helyen és kötelességük pontosan felügyelni
arra, hogy minden ülés meddig tart, és egyúttal az ő
feladatuk a szavazatok összeszámítása is. Gyakran a
ház fiatalabb tagjai közül választják őket, és egyikük
rendszerint a reactionárius ellenzék soraiból való; de
minthogy az állással nem jár fizetés, ez nem valami
nagy engedmény a kisebbség számára.

A quaestorok,³ a mint nevük latin eredete is mutatja,
a ház finaciális ügyeit intézik és feladatuk a belső
administratió vezetése, a mely administratió minden

¹ Mint 1888-ban is, mikor Floquet lemondott a kamara
elnökségéről, hogy miniszterelnök legyen. Méline és Clémenceau
egészen egyenlő számú szavazatot kaptak és a választást azért
döntötték el az előbbinek a javára, mert ő volt az idősebb.

² 72,000 franc-t kap mint elnök s így a 9000 franc-kal együtt,
melyet mint képviselő húz, összesen 81,000 franc, vagyis
3240 font sterling az egész fizetése.

³ A quaestorság a consulátus idejében kelekezett, Frimaire,
An XII. (1803 deczember). 1814—1851-ig a quaestorok
administratív feladata a különböző törvényhozó testületekben
épen olyan volt, mint napjainkban, de a második császárság
alatt a corps legislativ elnöksége megnyirbálta hatáskörüket, a
mely különben hasonlít némileg a „chief clerk“ (irodaigazgató
működési köréhez az egyes angol miniszteriumokban.

ága a quaestura főtitkárának kezében van összpontosítva. Ők állítják össze a kamara budgetjét, a mely igen jelentékeny, tekintve, hogy a képviselők fizetést húznak.¹ A quaestorság igen keresett állás, mert a quaestorok kétszer akkora fizetést kapnak, mint a rendes parlamenti tagok, és azonkívül lakásuk is van a palotában.

A bureau, miután az elnökből, alelnökökből, titkárokból és quaestorokból megalakul, állandó véleményező bizottságot képez, mely azzal is megvan bízva, hogy a ház belső ügyeit vezesse az ülésszak alatt, valamint, hogy a ház nevében intézkedjék, mikor az ülés szünetel. Az gondoskodik a parlamenti viták hirlapi közléséről, az nevezi ki az irnokokat, a gyorsírókat és a ház többi tisztviselőjét és intézkedik az egész tisztviselői kar fizetése és előléptetése dolgában. Együttal felelős az összes hivatalos közleményekért. És ha felelősségre vonják bármely tetteért, melyet hatáskörében elkövetett, megtörténhetik, hogy a kérdés a kamarában vita tárgyává lesz. Felvetik a bizalmi kérdést, és ha a szavazat ellenükre üt ki, maga után vonja a bureau összes tagjainak lemondását az elnökkel együtt.

A bureau, mely körülveszi az elnököt, az elnöki

¹ A budget összeállítása kissé complicált, mert a képviselők fizetéséből több rendbeli levonások történnek egy és más kényelmük érdekében. Először is van egy kis kényszerhozzájárulás a buffet fentartásához, melyet aztán a ház tagjai egészen szabadon élvezhetnek, olyan szabadság, mely csak mértékletes államban lehetséges, a minő Franciaország. Egy további levonás, 120 franc erejéig, a francia vasuti társaságok javára történik, a mely társaságok minden törvényhozónak ingyen első osztályú jegyet adnak Franciaország összes vasutaira.

állásnak nem egyetlen sajátága, mely különbözik a House of Commons elnökségének attributumától. Az állásnak egész mivolta különbözik. Az elnököt nem alkalmas pártatlan természetére való tekintettel választják; a választás mindig valamely activ politikusra esik, a ki az elnöki székből nem mond le pártállásáról, sőt igen gyakran otthagyja e széket, hogy a párt vezetője legyen.¹

Lehetetlen is volna, hogy a kamara elnöke azzal az elfogulatlan pártatlansággal birjon, mely a House of Commons speakerének hagyományos sajátága. Ha majd egy régime ötven esztendeig fog tartani Franciaországban, akkor az majd állandónak lesz tekinthető és nem lesz kitéve annak, hogy valamely párt esetleges győzelme gyökerestől kitépje; de addig, míg a parlamentben olyan pártok léteznek, bármilyen rosszul is szervezve és hitelüket veszítve, melyek azt bizonyíthatják, hogy a mai kormányforma állandósága nyílt kérdés a nemzet egyik osztályának felfogása szerint, mindaddig kötelessége a törvényhozó testület elnökének, hogy védelmezze az alkotmányt, a melynek ő szolgája. Az ingatag kormányformának egyik átka,

¹ Grévy óta, ki először ült az elnöki székből, a mióta az 1875-iki alkotmány életbelépett, és azért hagyta ott az elnöki széket, hogy az állam feje legyen, egészen az 1898-iki általános választásokig az alsóház minden elnöke: Gambetta, Brisson, Floquet, Méline, Casimir-Périer és Dupuy (kivéve Burdeaut, a ki mint elnök halt meg) egymásután mind miniszterelnök lett, és Méline kivéve, valamennyi közvetlenül a kamara elnöki székéből szállt le, hogy miniszteriumot alkosson. Casimir-Périer-nek és Dupuy-nek pedig még azt a különös dolgot is meg kellett érniök, hogy mikor mint miniszterelnökök megbuktak, újra megválasztattak azon kamara elnökévé, mely éppen az imént fosztotta meg őket a hatalom birtokától.

hogy az állami tisztviselők, a kiknek az angol fel-fogás szerint minden párt felett kellene állniok, kény-telenek úgy tekinteni magukat, mint az épen uralmon lévő kormány védelmezőit, azokkal szemben, a kik kormányra következhetnek. És ennek hatása a kamara elnökére némileg komplikáltnak mondható. Ő azt gon-dolja, hogy mint az alkotmány őrének kötelessége elnyomni minden tüntetést, mely a köztársaságnak ártalmas lehetne és megróni azokat a képviselőket, kik az ilyesmiben résztvesznek. Így aztán, egy kis ugrással, ugyanezen eljárást tanúsítja akkor is, a mikor nem az alkotmány, hanem az uralmon levő kormány ellen-zékéről van szó. Ennélfogva részrehajlással vádolható, mikor ő voltaképp azt gondolja, hogy csak pártatlanul teljesíti kötelességét, ugyanazt a szigorú mértéket alkalmazva a miniszterium összes ellenzőivel szemben, akár köztársaságiak azok és nem kívánják az alkotmány módosítását, akár sociálisták, kik azt revideálni sze-retrnék, vagy reactionáriusok, a kik meg akarnák buk-tatni. És ez egyik jele a sok közül annak, hogy a parlamentáris rendszerhez folytonos és állandó kor-mányforma szükséges, mert csak abban virágozhatik. Továbbá, a mi a kamara elnökének ösztönszerű figyel-mességét illeti azokkal az emberekkel szemben, a kik a kormányon vannak, az egyszerűen a francziáknak az a velük született tisztelete, melylyel ők a központi kormány képviselői iránt mindig viseltetnek; míg a parlamentáris hagyományok tisztelete nyilván csak mesterséges érzület a francziák lelkében.¹

¹ A parlamentek ősi mintaképeére mindig olyan éber szem-mel tekintenek a franczia parlamenti emberek, hogy figyelemre méltó a House of Commons-beli speaker eljárásának alább követ-

Ha már a kamara elnökének pártatlansága sem olyan, mint a House of Commons-beli speakeré, akkor a hivatalos működésének gyakorlatával kapcsolatos körülmények meg éppen egészen különbözők. Azok a szertartásos külsőségek, melyeket megszoktak tartani, mikor a két gyülekezet elnökei a kamarába lépnek, talán jellemzők azon feladatokra nézve is, melyeket

kező bírálata. Az idézet a Temps „Révolution Silencieuse“ című cikkéből van véve, melynek tárgyául a speaker egy közbeszólása szolgált abból az alkalomból, midőn egy képviselő az Agricultural Land Ratig-Billhez egy módosítványt nyújtott be. A speaker közbeszólása a Times szerint (1896 július 1.) így hangzott: „Azt hiszem, helyén való rámutatnom, hogy ez a módosítvány jogot adna mindenkinek, a ki egy uncia dohányt vásárol, hogy ebből kifolyólag a negyedévenként ülésező kerületi törvényszékhez appellálhasson.“ Erre jegyezte meg a Temps: „M. Gully est en train de transformer du tout au tout les fonctions du speaker et d'en faire un président de chambre continental ou américain. Au lieu d'être le juge impartial, n'intervenant qu'à la dernière extrémité, défenseur né des droits de la libre discussion, il tend à accélérer le débat, à servir le gouvernement. Enfin il vient de faire une invocation qui dépasse toutes les autres: avant de mettre aux voix un amendement, il s'est permis de le réduire à l'absurde. En d'autres termes, il a pris part à la discussion, il est descendu de la sérénité de son Olympe, il a fait ce que les présidents de Chambre sur le continent ne se donnent que trop licence de faire, mais ce qui est le renversement de toutes les traditions de l'office du speaker. Et c'est ainsi que la Chambre des Communes glisse peu à peu vers le parlementarisme imparfait ou le pseudo-parlementarisme des États à constitutions écrites et à réglemens codifiés. C'est toute une révolution — une révolution plus grave que celles qui ont fait bien autrement du bruit.“ (Temps, 1896, július 4.) — E cikk írója persze nem tudta, hogy már előbbi speakerek, mint például Manners-Sutton is, kevésbé voltak bírói értelemben semlegesek, mint a régiebbek, a kiket még a mai nemzedék is csodálhatott.

ők megoldanak. A Palais Bourbonba az elnök katonák sorfala közt és dobpergés mellett lép be, mintegy figyelmeztetve a képviselőket, hogy fegyveres erő van jelen, hogy a fegyelmet kényszerrel is fentartsák, ha szükséges volna. Westminsterben a speaker, helyét elfoglalva, egy figyelemre alig méltatott imát mormol a láthatatlan hatalomhoz, mintegy jelezve, hogy az erkölcsi hatás is elegendő lesz az emberi szenvedélyek fékentartására. Mikor egyszer a House of Commons megfélemedezett rendszerető hagyományairól és olyan dulakodással botránkozott meg Európát, melynek még a convent legviharosabb üléseiben sem volt párja, a francia parlamenti emberek azzal vigasztalták magukat, hogy megjegyzték, hogy ez a szegyen akkor esett meg, a mikor a speaker távol volt, s az ő megjelenésével ismét le is csendesedett a forrongó gyülekezet. A francia kamarában az elnök személyének nincs nagyobb tekintélye, mint bármelyik alelnöknek. S ha épen valamelyik alelnök vezeti a gyűlést és nem bir a rakonczátlankodással, miután minden képzelhető módot kimerített, nem az elnököt hívja segítségül, hanem a palota őrségének parancsnokát.¹

¹ Mielőtt ehhez a végső eszközhöz folyamodnék, felteszi kalapját és kijelenti, hogy felfüggeszti az ülést, hadd legyen idejük a felkorbácsolt szenvedélyeknek a lecsillapodásra. A katonaságot csak ritkán vették igénybe, olyan esetekben, mikor ennek az utolsó lépésnek sem volt sikere. De bármilyen kényes legyen is az eset, az alelnök a saját hatáskörében szabadon intézkedik és nem küld az elnökért. Egyébiránt a katonaság jelenléte a Palais Bourbonban eredetileg nem azért volt, hogy rendet csináljon benn a házban, hanem hogy esetleg megakadályozza Páris népességét abban, hogy benyomulhasson a törvényhozó testületbe, a mi többször megtörtént ebben a században.

A hivatalos formula, mely megszabja, hogyan kell megnyitni az angol House of Commonst, azt mondja, hogy „a speaker elfoglalta székét“. Franciaországban a *Journal Officiel*ben nem igen lehet olvasni, hogy az elnök ülőhelyzetet foglalt el, még pedig alkalmasint azért, mert olyan viták alatt, melyek fölkeltek az érdeklődést vagy a szenvedélyeket, mindvégig talpon kell lennie. Minden pillanatban indulatosan figyelemzeti azokat, kik a szónokot közbeszólásaikkal zavarják, s így nemcsak olyan tulajdonságokkal kell birnia, melyek egy megfontolt bíróban találhatók. Mikor papírvágó késével hadonáz és folyton rázza a csengettyüt, hiába könyörögve, hogy csendesen legyenek, inkább egy városi kikiáltónak vagy egy fegyelmeztelen zenekar vezetőjének izomerejére van szüksége. És ez a folytonos viaskodás a házzal nem alkalmas arra, hogy az elnök megőrizhesse nyugodtságát. Ennélfogva azok a párbeszéddek, melyeket ő a kamara tagjaival folytatni kénytelen, világért sem olyanok, mintha egy komoly személyiség ajkairól hangzanának, kinek a százados hagyományok folytán csaknem fenségesen magas helyzete van, a mint ezt tisztos díszöltözéke is jelképezi.

A kamarának építészeti berendezése, bár nem különös sajátága a francia törvényhozás helyiségének, szintén nem kedvező, hogy az elnök tiszteletet parancsoló helyzetben lehessen a ház tagjaival szemben. Olyan formán van berendezve, mint egy régi görög színház: az elnöknek és a szónoknak két egymásfölé emelkedő kettős emelvényen van a helyök,¹ a mely

¹ A szónoki emelvény eltávolításának eszméje mindig kísért a francia sajtóban, valahányszor rendkívül heves jelenetek fordulnak elő a kamarában, vagy a mikor fölmerül a Palais Bour-

emelvénnyel szemben félkörös sorokban a képviselők ülései vannak. Így aztán mikor a vitázó szónok föl-kavarja a hallgatóság szenvedélyét (mert fontos, hogy a szónok nem az elnöki szék, hanem a ház felé fordulva beszél), a képviselők kiáltozásai és hadonázásai szükségkép arra felé irányulnak, a hol az elnök is van, kinek az ő magasabb helyéről gyakran azt kell képzelnie, mintha e kitörésnek ő volna a céltablája. És a karzati szemlélőnek, ki egy ilyen zajos jelenet közepette érkezik oda, az a benyomása van, mintha két színész volna hátul az emelvényen, s velők szemben egy lázongó közönség, mely mindkettőjük iránt egyformán ellenséges indulattal van eltelve. A House of Commons egyetlen ülészaka, ilyen helyi berendezés mellett, alkalmasint módosítaná a speaker mai pártatlanságát, ha csak nem volna valami automata, mert folyton szemben találná magát azokkal a heves

bon újraépítésének kérdése. Az a szokás, hogy a parlamenti beszédeket valamely magasabb emelvénnyől mondják el, 1790-ből származik, mikor az alkotmányozó gyűlés Versaillesból Párisba költözött. Ez a berendezés kedvezett a forradalmi szónoklatnak. Aztán folytatták ezt az eljárást a restauratio és a júliusi monarchia parlamentáris kormányformái alatt is. Louis Napoleon 1852-ben megszüntette a szónoki emelvény használatát, s azon időben, mikor a corps législativ tárgyalásait nem tették közzé, a képviselők a helyükről beszéltek, mint Angliában. Úgy tekintették ezt, mint a zsarnokság egyik jelentős tettet s azt hitték, hogy a képviselő gyülekezet ezáltal egy jelentéktelen vidéki tanács színvonalára süllyedt. De mikor Montalembert először szólalt föl a szónoki emelvénytől megfosztott kamarában (1852 június), a dictatorság ellenségei örömmel vették észre, hogy az élesszavú szónokot nem zavarta meg a zsarnoki újítás. 1867-ben a szónoki emelvény ismét megvolt, mint egyik jele a liberális regime közeledésének.

közbeszólásokkal, melyeket egy-egy népszerűtlen szónok provokál maga ellen. De a szónok helyzete is szemtől-szembe az ő bírálóival jobban ösztönzi ez utóbbiakat a közbeszólásra, mert sokkalta könnyebb arra kiabálni és az ellen hadonázni, a ki velünk szemben van, mint oldalvást irányozni a támadásokat.

És így, minthogy viharos viták alkalmával az elnök a szónokkal együtt állja ki a támadás tüzét, nincs mit csodálni, ha békés napokon megjegyzéseket tesz a szónok beszédjére, mikor a beszéd egyes része esetleg helyreigazításra szorul. Könnyen azt képzelheti, a kettős emelvény egy kis módosításával, mintha ő a khorus helyén volna a régi komédiákban. Ilyen forma fogalma volt az elnökségről Floquetnak.¹ Ezt a kiváló republikánust rendkívül szigorúan bírálták honfitársai, már attól az időtől kezdve, midőn a francziák lengyel rokonszenvének a legrosszabbkor hangoztatott nyilvánításával üdvözölte az orosz czárt, ki épen meglátogatta III. Napoleont. Az volt a gyöngéje, hogy szeretett úgy mutatkozni a világ előtt, mint a megtestesített forradalom; azt hitte, hogy a feje olyan mint a Robespierre-é, a ki pedig okvetetlenül lecsapatta volna azt a fejet mint nem illő ékitményt egy ilyen autocrata-ellenes nézetekkel bíró forradalmi ember vállain. Mikor megválasztották a kamara elnökévé, állását emelte, s nem méltóság nélkül. Ha szabad ilyen kifejezést használni egy antiklerikális államférfiúval szemben, valósággal pontifikált a gyülekezet előtt; s midőn a Panama-botrány elsöpörte, (talán kissé kegyetlenül) a Palais Bourbon tribunejéről, érezték, hogy olyan régime alatt, mely hires az ő nagy embereinek szeplős

¹ A kamara elnöke volt 1885-től 1888-ig és 1889-től 1892-ig.

voltáról, egy kevésbé feltűnő alak kiméletesebb bánásmódban részesült volna. Szapora találó megjegyzései, melyekkel a szónokok beszédjét kísérte, a kamara üléseinek legpompásabb humoros mozzanatai voltak.¹ Midőn például egy hívő katolikus szónok panaszkodni mert a szabad kőművesek befolyása miatt, Floquet azzal a kijelentéssel torkolta le, hogy IX. Pius pápa is szabadkőműves volt; midőn pedig a jobboldal felháborodott tagjai kérdezték tőle, milyen alapon tesz ilyen nyilatkozatot az elnöki székből, nagy komolysággal egy népszerű encyclopaediára hivatkozott, mely hiresebb eclecticismusáról, mint pontosságáról.

Brisson² radícális politikus a ridegebb fajtából, kinek elnöki bölcsesége didaktikai formát öltött. Például mikor megszavazták, hogy Canrobert tábornagyot közköltségen fogják eltemetni, Brisson azzal a fejtegetéssel tisztelte meg a kamarát, hogy a katonáknak joguk megtagadni az engedelmességet, ha tisztjeik azt parancsolnák, hogy vegyenek részt egy *coup d'état*-ban. A jóindulatú elparentálás az elnök kötelességei közé tartozik. Ha egy képviselő meghal, elvárják az elnöktől, hogy bejelentse a gyász esetet a kartásaknak az elhunyt életére vonatkozó néhány fordulatos mondatban s a pártszempont teljes mellőzésével; de azon az alapon, hogy a halál mindent kiengesztel, még tovább mennek a színlelésben, mikor sorsolás útján állítják össze az összes politikai csoportokból azokat, a kik mint küldöttség kísérik a sírhoz az elhunytnak földi maradványait.

¹ Egy alkalommal így szólt az elnöki székből: „Si vous avez le droit d'exiger un Président impartial vous n'avez pas le droit d'exiger un Président muet.“ 1887 deczember 15-én.

² A kamara elnöke volt 1881-től 1885-ig és 1894-től 1898-ig.

Gambetta elnökségére bizonyos érdeklődéssel tekintenek vissza inkább magának a férfinak tekintélye miatt, mintsem az elnöki székben tanúsított viselkedése következtében. Azon három év alatt, a míg ő volt az elnök, az ő alakja volt a villámhárító oszlop, a mely körül lezajlottak a politikai viharok, benn a Palais Bourbonban és azon kívül. Mikor megválasztották volt, a május 16-iki klerikális csíny még friss emlékezetükben volt a köztársaságiaknak, a kiknek soraiban az antiklerikálisok ép olyan hevesek voltak dogmaik védelmezésében, mint a levert ultramontán rajongók. Így aztán, mikor Paul Bert és Jules Ferry kifejtették elvilágiasító programjukat, a reactionáriusok úgy tekintették őket, mint a kamara elnökének ügyvivőit, a ki ellenségnek jelentette ki a klerikalismust. Ennélfogva lehetetlen volt, hogy Gambetta az elnöki székből távozásakor, a megfontolt nyugalom hagyományait hagyhatta volna hátra maga után.

Főellenségei azonban mégsem nyílt klerikális vagy monarchicus ellenfelei voltak. Saját köztársasági háztartásának voltak azok a tagjai, és titkos ármányok szövödtek ellene, majd az Elyséében, az alattomos Père Grévy révén, majd a közoktatásügyi miniszteriumban, hol Jules Ferry készített elő egy győzelmet, még pedig nem azt, melyet a papok és apácák felett kivivott.¹ Ebben a sajátságos korszakban

¹ Ferry néhány barátja, kiknek jóhiszemősége minden kétségen felül áll, azt erősíti nekem, hogy Ferrynek állítólagos ellenségeskedése Gambettával szemben alaptalan mese. De nem járulhatok felfogásukhoz, mert az én állításom olyan bizalmas közléseken alapul, melyeket Gambetta maga tett utolsó éveiben. Az ő őszinte baráti viszonyuknak mondája különböző

Európa kancellárjai nem a Quai d'Orsay-ra függesztették tekintetüket, hol Waddington Freycinetnek adta át a külügyi tárczát, aztán meg Barthélemy St. Hilaire követte azokat a kitünő embereket, mikor az első Ferry-cabinet megalakult. Közvetlen a palota mellett a St. Dominic utcza felé fordult az idegen államférfiak figyelme, hol egykor a fényes elméjű Morny herczeg halt meg és a hol most Gambetta nem a parlamentáris gyakorlatról és nem is a concordátum megsemmisítéséről elmélkedett. De bármik voltak reményei és tervei, semmi se valósult meg közülök. Ott hagyta a kamara elnöki széket, hogy igazgassa a Grand Ministère rövid tragicomoediáját, és a következő év végén befejezetlen élete mystikus véget ért egy külvárosi lakásban, Ville d'Avrayban.

Az a jelentékeny hatalom, melyet Gambetta az

okokból származik, melyek közül néhányat e lapokon is említek (IV. könyv VI. fejezet). Természetes, hogy azok az emberek, a kik mind a két államférfiúval barátságos viszonyban voltak, mindkettőjük emléke iránt való kegyeletből azt kívánják, hogy az ő kölcsönös ellenségeskedésükben való hit ne legyen megörökítve. Továbbá az is valószínű, hogy Gambetta nyilvánvaló okokból óvakodott, hogy az ő francia politikai barátai előtt feltárja titkos bizalmatlanságát köztársasági versenytársai iránt, a mit azonban bizonyynyal nem hallgatott el más bizalmas fülek előtt. A két férfiúnak kölcsönös viszonyukra vonatkozó nyilvános kijelentései ebben a tekintetben nem értékesebbek mint más hasonló nyilatkozatok, a milyeneket minden ország politikai köreiben tenni szoktak. Senki sem tagadja, Grévy ármánykodását Gambetta ellen. És mégis, ámbár ez általános ismeretes volt, Gambetta egy alkalommal Toursban ugyancsak kizökkent a kerékvágásból és egy beszédjében kifejezte hódolatát és tiszteletét az elnök iránt, a kit pedig megvetett (1881. augusztus 3-án).

államkormányzat minden része felett gyakorolt, míg a kamara elnöke volt, kétségkívül növelte tekintélyét e gyülekezet vezetésében is, még pedig nehéz körülmények közt; de kétséges, vajjon az ő elnökösködése jó befolyással volt-e a francia parlamenti intézmények jellegére. Ha a köztársaság megszilárdulásával az elnöki széket olyan képviselőkre bízák, a kik hajlandók a professionátus elnökösködéssre, s lemondanak az activ politikáról, valószínű, hogy a harmadik köztársaság parlamentáris története épületesebb lehetett volna. Az a tény, hogy Gambetta Grévy után következett, kit az állam fejévé léptettek elő, azonnal megalapította azt a hagyományt, hogy a kamara elnöke ezentúl egyszersmind a köztársaság Dauphinje; és mióta Gambetta meghalt, egyet kivéve, e magas tisztség minden birtokosa, a ki csak megérte, hogy a nemzetgyűlést köztársasági elnök választása végett összehívták, az mind számított a nemzetgyűlés szavazatára. Casimir-Périer egyedül nyerte el a pálmát, melyet hamarosan el is dobott magától. De azért Floquet erősen meg volt győződve, hogy csak egy lépés választja el a Palais Bourbon az Elyséetől. És Brisson minden nemzetgyűlésen, attól kezdve, hogy először elnökösködött a kamara felett egészen 1898-ig, a mikor kibuktatták az elnöki székéből, mindig jelöltette magát a legmagasabb méltóságra.

Gambetta olyan nagyra tartotta ezt az állást, mint egy politikai vezérséget és gyakran önmagát szokta felszólítani a szólásra, leszállván az alacsonyabb tribunere és átengedvén székét az alelnöknek. Egy ilyen alkalommal szenvedélyes beszédet mondott külügyi kérdések felett, egy másik alkalommal pedig a scrutin

de liste-ról folyt vitát fejezte be egy hosszadalmas szónoklattal, rábírván az alsóházat, hogy fogadják el ezt a választási tervet, melylyel ő azonosította magát.¹ És mikor így járt el, voltakép nem kezdett semmi újítást, mert a kamara elnökeinek az a szokásuk, hogy a vitában részt vehessenek, már a restauratio és a júliusi monarchia idejében is megvolt.² Gambetta halála után az elnökök nem gyakorolták ezt a jogukat,

¹ 1881 május 19-én. Az első alkalommal Gambetta a vita hevében határozta el magát, hogy beszélni fog és ezt a szándékát ilyen különös módon fejezte ki: „Je me donne la parole“. Mikor másodszor beszélt, az nap el sem foglalta az elnöki széket, hanem mindaddig, a míg rá nem került a sor, megfigyelték, hogy azon a helyen ült, melyet a corps législativeban foglalt el a császárság idejében. Ekkor egy mulatságos incidens történt, mely mutatta, mennyire helytelen, ha az elnök részt vesz a vitában. Gambetta bosszankodván egy bonapartista képviselő folytonos közbeszólásán, elfelejtette, hogy nincs az elnöki székben és így kiáltott fel: „Monsieur Laroche-Joubert, je vous rappelle au silence“ és a mikor erre érthető tiltakozás támadt, hozzátette „en ma qualité d'orateur“.

² Dupint, a jól ismert elnököt Lajos Fülöp uralkodása alatt, gyakran emlegetik, mint olyan parlamenti vita-mestert, ki rendkívül igénybevette azt a jogát, hogy a vitákban részt vehessen. Nálunk a peerek házában a gyülekezetnek olyan elnöke van, a ki mint pártpolitikus a vitákban is részt vesz; csak hogy egy nem választott kamarának nem választott elnöke nem igen nyújt alkalmas analógiát képviselői gyülekezetek számára. És különben is a lordkancellárnak nem feladata, hogy rendet tartson. A parlamenti rendtartás legelső francia tekintélye hivatkozik az angol House of Commons speakerének arra a jogára, hogy mint egyszerű parlamenti tag résztvehet a vitákban, mikor a ház mint bizottság szerepel egy más képviselő elnöklete alatt (Pierre: *Traité de Droit Politique*, 917. lap); csak hogy ezt a jogot, úgy látszik, nem igen használták azóta, hogy Denison volt a speaker.

kivéve, mikor régibb szereplésükre történt hivatkozás valamely komoly ügyben.¹

Az elnök kevésbé fontos kiváltságai közé tartozik, hogy senátusbeli collegájával tanácsot ad a köztársaság elnökének, mikor arról van szó, hogy az elnök egy cabinet bukása után új miniszterelnököt válaszson. És az államfejére nézve úgyszólván kötelező szokássá vált, hogy a midőn egy bukott miniszter benyújtja lemondását, rögtön felszólítja a két ház elnökeit, hogy nyilvánítsák felfogásukat a helyzet felől, minthogy különösen a kamara elnöke a legilletékesebben mondhatja meg, hogy melyik politikusnak van legtöbb kilátása olyan miniszterium alakítására, mely alkalmasint fenmarad vagy egy félévig. Néha maga a kamara elnöke vállalja magára az új cabinet megalakítását. Ebben az esetben nem önző nagyravágyás vezeti őt, hanem csak enged azok kényszerítésének, a kik sürgetik, hogy hagyja el az elnöki palotának aránylag nyugalmas biztonságát. Mert arra vakmerőség nélkül is számíthatna, hogy a parlamenti időszak végeig zavartalanul meghagyják elnöki székében, míg a miniszterelnökség birtoka csaknem matematikai biztonsággal megszűnik, mielőtt az időszak végét érne és ő így hivatal és fizetés nélkül marad, ha ugyan hirnevén is nem esik csorba.

II.

A végrehajtó hatalom feje olyan államban, a hol a népfelség elve van elismerve, nyilván nem rendelkezik azzal a hatalommal, hogy összehívja a képviselőtestületeket, mint hatalma van az uralkodónak

¹ Mint például, mikor Floquet megmagyarázta, hogy milyen összeköttetése volt a Panama-ügygyel. 1892 december 23.

olyan országban, a hol felteszik, hogy a parlament még mindig az ország három rendjéből van összeállítva. Következésképp Franciaországban nem a köztársaság elnöke hívja össze a kamarákat. A kamarák gépiesen gyűlnek össze bizonyos meghatározott napon, januárban, egy ülészakra, melynek legalább öt hónapig kell tartani,¹ és a meghívó leveleket az illető ház elnöke küldi az egyes tagoknak. Mégis, ha a köztársaság elnöke szükségesnek tartaná a rendkívüli összejövetelt, az alkotmánytörvény felhatalmazza őt, hogy az év bármely részében összehívhassa a kamarákat.²

Mikor az ülészakot megnyitják, nincs olyan miniszteri beköszöntő, mely megfelelne a trónbeszédnek. Mikor Gambetta volt a kamara elnöke, az volt a szokása, hogy újra megválasztatván mindig egy nagyobb szónoklatot mondott olyan formában és hangban, mintha manifestum volna az államfő részéről.³ Utána, kik az elnöki széket elfoglalták, rendszerint beérték azzal, hogy egy hazafias beszédben köszönték meg megválasztatásukat, a parlamenti időszak

¹ L. C. du 16 Juillet 1875. A törvénynek az az intézkedése, hogy a parlament legalább öt hónapig együtt legyen, annak a fictionnak kifolyása, mely több francia alkotmányban megtalálható, hogy t. i. a törvényhozás üléseinek folytonosaknak kell lenniök. A rendes gyakorlat szerint a kamarák általában egész éven át üléseznek, kivéve a rendes szüneteket, a hosszabb nyári szünetet és a két rövidebbet, egyiket az év végén, a másikat husvétkor.

² Ha sebtiben határoznak el egy rendkívüli gyűlést, vagy pedig sürgősség esetén a szünetet megrövidítik, a házak elnökei hívják össze a tagokat minden egyeshez külön címzett sürgöny útján.

³ Legnevezetesebb megnyitó beszédje az utolsó volt, melyet 1881, január 21-én tartott.

végén pedig az elnököknek az a szokásuk, hogy a feloszlató rendelet felolvasása után általános kifejezésekben összefoglalják, milyen haladást tett a köztársaság az utolsó általános választások óta. Az alkotmány jogot ad a köztársaság elnökének, hogy közvetlenül a kamarákhoz üzenetet küldhessen.¹ Ritkán gyakorolják és egyetlen államfő sem kísértené meg, hogy e jogot úgy használja, hogy ez által mintegy azonosítsa magát a miniszteriummal, a mely véletlenül ép kormányon van az ülésszak kezdetén. De a miniszterelnök sem bátorzkodnék kifejtetni a parlament előtt, hogy miféle reformprogramot akar keresztülvinni, mert tudja, hogy a harmadik köztársaság egész történetében a januári miniszteriumok közül csak három érte meg az év végét. Ilyen veszedelem nem fenyegeti a britt cabineteket. Mindazonáltal jól tennék, ha utánoznák a francia rendszert és megváltoztatnák azt a gyakorlatot, melynek hatása alatt a legutóbbi időben a trónbeszéd tetszetős formájú és lehetetlen tartalmú programok bújta tényészetévé vált — egy kegyes uralkodó ajkaira adva és őszinteség nélkül tiszteletlenül annak a Mindenhatóknak oltalmába ajánlva, kinek nevét Angliában minduntalan épen oly vétkes könnyelműséggel veszik ajkukra, mint a hogy Franciaországban minden hivatalos alkalommal következetesen mellőzik.²

¹ L. C. du Julliet 1875.

² „Chaque année, quand nous lisons dans vos journaux le discours de la couronne, nous y trouvons la mention obligée de la divine Providence; cette mention arrive mécaniquement, comme l'apostrophe aux dieux immortels à la quatrième page d'un discours de rhétorique.“ Taine, *Littérature Anglaise*, „Stuart Mill.“

Mint hogy pedig nincs trónbeszéd, nincsen felirat sem, hosszadalmas és haszontalan vitákkal. A jelenlegi alkotmány alatt nem is volna lehetséges az idővesztegetésnek ezt a bőbeszédű módszerét meghonosítani. A parlamentáris monarchia napjaiban, mikor a francia államférfiak mindig az angol mintát tartották szem előtt, a restauratio és a júliusi monarchia törvényhozó testületében az volt a gyakorlat, hogy feliratot intéztek a koronához.¹ Még egy különös példája van az Anglia és Franciaország közt található ellentétnek. Ugyanis míg abban a korszakban a House of Commons, bár szónokai sokkal magasabb színvonalon állottak, mint a maiak, egyetlen ülésben elvégezte a felirati vitát, addig a francia kamara, a mely szintén gazdag volt kiváló szónokokban, tizenöt, sőt húsz napot is fordított az ékesszólás fényes tornáira. A korlátolt szabadság idejében történt, hogy a francia parlamenti férfiak nem tettek féket a nyelvükre, míg a House of Commons már demokrata volt ott és mégis rövidesen végeztek az ügygyel. Mikor lemondtak olyan tulajdonságukról, mely az angolok büszkesége volt más nemzetek előtt, a mi alsóházunk nem tartotta meg azt az ékebb szokást; az a beszédmód, mely üressé, terméketlenné tesz egész ülészakokat, pongyola is, sivár is. A képviseleti intézmények összehasonlító tanulmányában az idegen megfigyelők megütődnek azon a tényen, hogy az angol parlamentben, a melyre ők mindig tisztelettel tekintenek, az ékesszólás hanyatlása összeesett a parlamenti gépezet fokozatos letö-

¹ 1832-ben, például, a parlament november 19-én gyűlt össze, de a főurakhoz és képviselőkhez intézett trónbeszédre válaszoló feliratot csak december 3-án fogadták el. (*Procès Verbal des Séances de la Chambre des Députés.*)

résével. Pedig az ellenkezőt lehetett volna várni, mert a retorika ritkán practikus dolog, a classikus forma pedig nem időkimélő. Csakhogy a stylus magas színvonalra megakadályozza az üres szószaporitást és az a kényszer, hogy jól kigondolt beszédben fejezzük ki gondolatainkat, visszatart a meggondolatlan csevegés kedélyes könnyűségétől, a mi pedig végzetessé válhatik az ügyek gyors lebonyolítására.

Azok a francziák, a kik a britt parlamentet elméletben csodálják, joggal bírálhatják a túlságig vitt fecsegést, mely nálunk a tiszteletreméltó formák körül felburjánzott, mert hiszen Franciaországban a parlamenti rendszer sikertelensége más okokra vezethető vissza. Még ha szokás volna is, hogy a képviselők kamarájában vitát kezdjenek azon miniszteri kijelentés felett, melyet egy új miniszterelnök tesz, (nem az ülészek kezdetén, hanem mikor új cabinet alakul), nehéz volna azt hosszabb vita tárgyává tenni, mert jórészt olyan általános közhelyekből van összetéve, melyeket minden köztársasági elfogad. A miniszteri beköszöntőket úgy tüntették fel, mint vegyülékét egy vidéki köztársasági clubban tartott beszédnek meg egy olyan előadásnak, melyet az elemi oktatás nyújt a polgári kötelességekről;¹ különben nehéz is volna

¹ *Journal des Débats*. A következő kivonat egy politikai katechismusból való, melyet egy humorista irt egy miniszteri-válság alkalmával: „Miből áll egy miniszteri beköszöntő? „Homályos phrasisokból, melyeket mindenki úgy magyarázhat, a mint neki tetszik“. „Például?“ Franciaország . . . a köztársaság . . . a rend fentartása . . . forradalom . . . kormány, mely e névre érdemes . . . egyenlő megadóztatás . . . társadalmi solidaritás . . . a földmívelés fölsegélése . . . a suffrage universel tiszteletben tartása . . .“ stb. stb.

belátni, hogy egy miniszter a harmadik köztársaság alatt miért beszéljen határozottabban. A trónbeszéd, bármilyen bátor szerkesztőjének képzelő tehetségét is tönkretenné, ha azt tudná, hogy egy miniszterium átlagos élete csak nyolcz hónapig tarthat és a legtöbb, a mit cabinetje remélhet, csupán annyi, hogy a budgettel lépést tarthat és veszedelem nélkül elérheti a nagy szünetet.

Egyébiránt Franciaországban senkisémet tartja a törvényalkotást a törvényhozás főfeladatának. És ennek különböző okai vannak. Franciaország nagy újjászervezője az országban, a melynek ura volt, az intézmények olyan hálózatát létesítette, polgári és egyházi intézményeket, a melyek sokkal szilárdabbak, sem hogy időszaki átalakításra szorulnának és törvénykönyveket is alkotott, melyek a jövő nemzedékek egész sorának igényeit kielégítik. Ennélfogva azóta, hogy Napoleon végrehajtotta az ő nagy művét, egy századon át a francia politikusoknak gondja arra irányult, hogy elhatározzák, milyen kormányforma alatt alkalmazzák azokat a törvényeket, melyek túlélnek minden kormányformát. Nem mintha hijával volnának olyan határozatoknak, melyek évről-évre keresztülmentek a törvényhozó testületekben, melyek egymásra következtek a császárság, a monarchia és a köztársaság alatt; csakhogy e határozatok, kevés kivétellel, nem olyan természetűek, mint a melyek nálunk a nemzet egész figyelmét az ország két nagy pártjára irányozzák, mikor ezek a tervezett javaslatokat előmozdítani vagy megakadályozni törekszenek. Minden ülésszak kezdetén a quaestorok a képviselőknek terjedelmes kötetet adnak át, a mely elsorolja, miféle ügyek fordultak meg a kamara előtt; és a statisztikusok táblázatokban mutatják ki, hogy azon törvények

és rendeletek száma, melyek a harmadik köztársaság alatt közzététettek, évről-évre körülbelül akkora, mint volt az előbbi kormányformák alatt. Mindazonáltal a parlament működésének figyelmes szemlélője és a kamara karzatának állandó látogatója nem igen veszi észre, mintha ott valami törvényt alkotnának vagy legalább törvény alkotására kísérletet tennének.

A tulajdonképeni törvényalkotás jó része nem olyan természetű, hogy vitatárgyul szolgálhatna, ezért úgyszólván észrevétlenül nyer befejezést. Azok a legfontosabb törvények, melyek a harmadik köztársaság alatt heves vitára nyújtottak alkalmat, mind alkotmányjogi természetűek voltak. Olyan országban, mely politikai rázkódásoknak van kitéve, nincs rá mód, hogy valamely reform fokozatosan fejlődjék és a nemzet többsége békés úton fogadja el. Például a nép képviselőinek kérdését, a mely egy félszázadnál tovább a különböző kormányok végzete volt Angliában, azt Franciaország számára örök időkre eldöntötték Páris utczáin 1848-ban; és a törvényhozás vajmi keveset foglalkozott a választói jog gyakorlásának kérdésével, mióta Louis Napoleon ezt a forradalmat a maga hasznára megcsinálta.

Ilyenformán a napoleoni törvények és intézmények nagyszabású építménye, melyet időközben még egy alkalmi forradalom is kiegészített, kizárta az állandó reform-törvényhozás szükségét. És ez valóban egyik oka, hogy Franciaországban a parlamentáris rendszer nem vált be; mert e rendszernek szükségkép fölöslegessé vagy veszedelmessé kell lennie, mihelyt a főfoglalkozása nem az, a miért alkották. Ha azokat a nagyobb kérdéseket tekintjük, melyek az utóbbi években a House of Commonst foglalkoztatták, tapasztaljuk,

talunk kell, hogy azokat Franciaországban végleges elintézték a forradalomra következett szervezés alkalmával, még pedig úgy, a mint Angliában később álmodni se merték, és hogy Franciaországban azok revisiója újabb forradalom nélkül el sem képzelhető. A parlamenti választójogról már szoltunk. A mezőgazdasági törvények, a melyek kényszerítik a House of Commonst, hogy aránytalanul sok időt szenteljen Irlandnak, Franciaországban a népesség egyetlen osztályát sem izgatják, mert ott a föld birtoklásának kérdését már három emberöltő előtt véglegesen megoldották. A helyhatósági kormányzatot és közigazgatást pedig, melylyel a House of Commons beláthatatlan időkig kénytelen darabokban és nem tudományos alapon foglalkozni, azt ugyanazon korszakban tudományos elvek szerint és változhatatlanul mind rendezték már Franciaországban.

Az egyház és az állam viszonyát szintén rendezte ugyanaz a hatalmas kéz a concordatumban, mely tovább fenmarad, mint az egyházi kérdésekben egymással ellentétes kormányformák. Az egyház iránt nem egyöntetű az érzés az egész országban; némely vidék ragaszkodik hozzá, a másik semmibe se veszi megszerezit. Mindazonáltal egyetlen politikai csoport sem ajánlaná, hogy például Burgundiának négy egyházi megyéje, Sens, Dijon, Autun és Belley, a régi burgundi herczegség törzse, egy meghatározott időponttól kezdve a cultusminiszterium hatásköre alól kivétessék; pedig hát Burgundia lakossága határozottan antiklerikalis érzelmű, a minthogy megyéi¹ huszonhét képviselő

¹ Yonne, Côte-d'Or, Saône-et-Loire és Ain. Schneider Le Creusot-ból az egyetlen reactionarius képviselő, kit a burgundi választókerületek húsz év óta megválasztottak.

között egyetlen hívő katolikusnál többet soha sem választanak, sőt mi több: ez ország rész régi története annyira külön válik Franciaország történetétől, hogy a Morvan-dombok lakossága még most is kelta idiomát beszél. Még a senatusban is, a hol pedig tárgyalnak néha kizárólag történeti és régészeti érdekű kérdéseket, alig akadna senator, a ki vissza ne riadjon ilyen indítvány megtételétől.

Azért nem kell gondolni, mintha nem volna pótolni való hiány Franciaországban. Csak azt akartam mondani, hogy a nagy berendezkedés a forradalom után eleve olyan mindenre kiterjeszkedő törvényhozási munkát végzett, a melyen később egy század dolgozhatott volna. A szerényebb törvények pedig, melyeket évről-évre egész csendben átcsúztatnak, a mindennapi szükségre elegendők, sőt voltakép, némely bíráló véleménye szerint, nagyon is számosak.

Jules Ferry közoktatási rendszabályai olyan törvényhozási művelet példái, a mely törvényhozás nem annyira belső reformokra vonatkozik, a miktől leginkább függ a miniszteriumok sorsa, hanem inkább közjogi politikai természettel bír, a mennyiben a köztársaság megszilárdítását tartja szem előtt. A klerikálisok Mac Mahon elnöksége alatt nyíltan kijelentték, hogy ők ellenségei a köztársaságnak. Ezzel szemben az ország közoktatásának világivá tétele védekező megtorlás volt a republikánusok részéről, midőn a hatalom birtokába jutottak. Nem vizsgáljuk e politikának jogosságát, sem bölcsességét. Fő vonásaiban a köztársasági párt nagy tömegének a helyesléssel találkozott. Ennél fogva azt lehetett volna gondolni, hogy ily határozott politika kitérésével véget

ér a miniszteri ingadozás ideje, a mi végre is egy bizonytalan és átmeneti korszaknak kikerülhetetlen tünete. Mégis, az egymásra következő miniszteriumok a helyett, hogy lételökkel a közoktatási reformra támaszkodtak volna, egymást úgy váltották föl, hogy maga a reformművelet megszakítás nélkül folyt tovább. Jules Ferry az ő közoktatási politikáját mint a Waddington-cabinet közoktatásügyi minisztere kezdte meg 1879-ben. Aztán tovább is megtartotta tárczáját az 1880-iki Freycinet-cabinetben, a mely kiadta a nem-jogosított egyházi tanítórendek felosztatására vonatkozó rendeletet, és megtartotta tárczáját akkor is, midőn Freycinet visszavonulásával maga lett miniszterelnökké. Ferry aztán megbukott egy külpolitikai kérdésben, és Gambetta alakított cabinetet, a melyben közoktatásügyi miniszterré Paul Bert-et tette, a Ferry-féle törvények valóságos szerzőjét. Mikor pedig lejárt a Grand Ministère rövid kéthavi élete, ismét Freycinet lett a miniszterelnök és Ferry ismét elfoglalta régi helyét.

Nem azért kell elítélnünk a köztársaságiak eljárását, mert makacsul ragaszkodtak közoktatási politikájukhoz, hanem mert határozott politika birtokában is, (a mely pedig nagy többséget toborzott össze) csak azt tudták bebizonyítani a világ előtt, hogy a francia democratia nem képes használni a parlamentaris intézményeket. Még pedig nem azért, mintha nem lettek volna vezéreik, mint a későbbi időben. Hanem ellenkezőleg éppen azért, mert egy népszerű vezérök volt, és az irigység, visszavonás szelleme szállta meg a köztársaságiakat; és hatalomra jutásuk kezdete volt egy zürzavaros képtelen kormányzatnak, a mely tönkre tette a francia democratia hitelét. Azok a politikai

bajok, melyekben Franciaország a század végén sínylődik, bizonyos mértékben arra az időre vezethetők vissza, midőn a győzelmes köztársaságiak csoportokra oszlottak, a helyett, hogy rábizták volna magokat a Gambetta vezetésére és szervezésére, a ki úgy halt meg, mint féltékenységek áldozata. Ennek a következménye, hogy mai nap egy miniszter, ha reformra van szükség, nem meri azt beiktatni hivatalos programjába, mint olyat, a mit keresztül akar vinni a parlamentben, mert néhány havi hivataloskodása után rendszerint elbocsátják olyan esetleges okokból, a melyek nincsenek összeköttetésben politikájával, véleményével és képességeivel.¹

Ha pártkormány létesülhet Franciaországban, akkor a miniszteriumoknak hosszabb életök és határozottabb politikájok van, s meglehet, a kamarába is beoltják akkor azt az eszmét, hogy a törvényhozásnak végre is az a főczélja, hogy a törvényhozás terére lépjen. Mert olyan okoknál fogva, melyeket épen az imént soroltunk el, Franciaországnak nincs szüksége valami nagyobb törvényalkotásra, mégis, a társadalmi viszonyok fejlődésével állandóan merülnek fel új szükségletek is, a melyek állami rendezést kívánnak. Például, a tőke és a munka viszonya

¹ Az egyetlen példa, melyet találhattam arra nézve, hogy egy reform-javaslat törvénynyé vált annak a miniszteriumnak életében, a mely már programbeszédjébe fölvette, az 1892-ik év márczius havából való, midőn Loubet, elfoglalván miniszterelnöki székét, kifejezte abbeli reményét, hogy a nők és gyermekek dolgoztatását szabályozó törvény keresztül fog menni a parlamentben — a mint keresztül is ment a következő októberben, négy héttel a Loubet-cabinet bukása előtt. De még ebben az esetben is a szóban levő törvényjavaslatot már a Loubet-cabinet előtt terjesztették be.

roppant fontosságú egy kereskedő országban, s állandó a panasz, hogy e viszonyból származó sürgős kérdéseknek törvényhozás útján való rendezése milyen nehezen érhető el. Hasonlókép a munkaadók felelőségének kérdése is évekig volt a ház előtt, de eredmény nélkül, mert azon a természetes véleménykülönbségen kívül, melyet a tárgy keltett, a kamarának nem is volt elég ideje, hogy a dologgal érdemileg foglalkozzék. A kamara olyan feladatokra fordítja ülészeit, melyek nincsenek összefüggésben szervezeti törvények alkotásával. Ha már egyszer úgy esett, hogy a francziáknak parlamentjük legyen, jobban tennék, ha parlamentjükből nem csinálnának holmi conventet vagy itélőszéket, a hol a nemzeti botrányokat közszemlére lehet állítani. Ennél még a modern britt rendszer ügyvezetése is helyesebb, ámbár e rendszernek igen sok hiánya van. Ha egy vérmes természetű miniszter januárban be tudna mutatni a háznak egy listát a tervbe vett törvényjavaslatokról, meglehet, hogy ezzel legalább arra a képzelődésre bírná a képviselőket, mintha ők valósággal abban fáradoznának, hogy hazájok számára törvényeket alkossanak.

Egy francia miniszter, ha bizonyos volna benne, hogy tovább marad miniszter, mint egy évig, kevesebb roszhiszeműséggel adhatna törvényjavaslatokkal teli programot, mint a hogy megteszi egy angol miniszter a trónbeszédben, mert kivéve, mikor a parlamenti időszak már vége felé jár, a francia miniszter igéretének beváltásában nincs egyetlen üléshez kötve. A kamara törvényhozó működése ugyanis a parlament elnapolásával nem nyer befejezést s az új ülés kezdetén ott folytathatják a tárgyalást, a hol félbehagyták. Csupán a felosztás teszi érvénytelenné a

kamara összes félbenhagyott munkáját.¹ A senatust azonban nem oszlatják fel soha. Következésképp, ha egy törvényjavaslatot átküldtek a felsőházhoz, abból törvény lehet, még abban az esetben is, ha már kimúlt az a kamara, a mely életre hívta, mert a javaslatot visszaküldhetik az új kamarához további tárgyalás végett, föltéve, hogy a senatus módosította. A senatus, melyet csak részleteiben újítanak meg minden három évben, nincs alávetve a felosztatásnak; s egy törvényjavaslat tíz évig is tárgyalás alatt maradhat a felsőházban s aztán mégis törvény lehet belőle, a nélkül, hogy csorba esnék a rendtartási szabályzatokon vagy az alkotmányon.

A kamara leginkább szemebetünő két foglalkozása: a budget megszavazása és a miniszterekhez intézett interpellatiók, a melyek tárgya igen gyakran valami botrány. Először a budget megszavazásánál szokásos eljárást veszszük szemügyre, minthogy ebben telik el a parlament idejének nagyobb része.

III.

A képviselők egész testülete sorshúzás útján tizenegy bureaura² oszlik, ezeknek megalakítása lévén a

¹ A kamara elnökségének főtitkára a rendtartás e pontját egy memorandumban ismertette a belga kamara egy tisztviselőjének kérésére, a ki felvilágosítást kért a belga képviselők számára. E memorandumban a főtitkár sajnálkozik, hogy a parlamenti időszak végén mennyi munkája megy kárba; de hozzá teszi, hogy az új törvényhozó testület tagjai azoknak a jelentéseknek, melyeket elődjeik kidolgoztak, igen nagy hasznát vehetik, ha az egyes törvényjavaslatok ismét a ház elé kerülnek. — 1892, december 17-én.

² A bureauek száma, melyekre a törvényhozó-kamarákat felosztották, időről-időre változott. A mai rendszer az 1876-iki

kamarának első tette, mikor felosztás vagy elnapolás után ismét összeül; és ezt a műveletet havonként megismétlik. A bureaok első dolga a parlament megnyitásakor az, hogy, a mint láttuk, igazolják a képviselők választását. Rendes körülmények közt főteendőjük előzetesen megvizsgálni a törvényjavaslatokat, melyek a kamara elé terjesztettek. A gyülekezet bureaokra való felosztásának rendszere egyébiránt régibb mint maga a forradalom, még az états généraux gyűléseiből maradt fenn a régi monarchia idejében. 1789-ben a harmadik rend, mielőtt felvette a nemzet gyűlés nevét, elhatározta, hogy bureaokra fog oszlani, melyekben minden fontosabb ügyet megbeszélnek, mielőtt a gyülekezet tanácskozásainak tárgyává teszik.¹ Ezen az alapon történt, hogy XVIII. Lajos a régi monarchiának ezt a maradványát alkalmazta arra a kamarára, melyet az 1814-ki charta teremtett;² és ezt a rendszert attól fogva mindig fentartották az összes következő regimek alatt. A törvényhozásnak bureaokra való felosztását a publicisták úgy tekintik mint alapvető, gyökeres különbséget az angol és francia parlamentáris rendszer közt. És valóban ez a záróköve a francia rendszer boltozatának, és az egész parlamentáris rendszer erre nehezedik.

A bureaok előzetesen vizsgálat alá veszik az egyes

„Règlement de la Chambre des députés“ következménye és e szerint minden bureauba ötven képviselő jut. A senatus, melynek a kamrától eltérőleg meghatározott számú, háromszáz tagja van, csak kilencz bureaura oszlik, háromban 34 és hatban 33 senátorral.

¹ 1789 június 7-én.

² Pierre, *Traité de Droit Politique et Parlementaire*.

törvényjavaslatokat, a mi szükségképen felületes eljárásra vezet, minthogy minden törvénynek keresztül kell mennie az összes bureaukon. Az előzetes vizsgálat után minden bureau megválaszt egyet tagjai közül, hogy mint a bureau megbízottja¹ megvédje a többség véleményét abban a bizottságban, mely a tizenegy bureau tizenegy megbízottjából alakulván beható tanulmány tárgyává teszi a szóban levő törvényjavaslatot. Az így alakított bizottságnak tanácskozásától és határozatától függ aztán valamely javaslatnak a sorsa.

Az a rendszer, hogy bizottságokra² oszolva így megrostálják, letárgyalják a törvényhozás minden mun-

¹ Némelyik bizottságba mindegyik bureau két vagy három tagot küld, a mint később látni fogjuk. A szabályzat értelmében, melyet nem mindig tartanak meg, a bureauk egyetlen tagja sem választható be több bizottságba mint kettőbe, kivéve a havi bizottságokat, melyekről nem sokára szó lesz. Miniszter nem lehet bizottság tagja, és a mikor egy képviselő miniszterré lesz, ipso facto kilép a bizottságokból, melyeknek tagja volt.

² A „bizottság“ szót az angol szöveg commission szóval jelöli, ámbár a „commission“ angolul csak a parlamenten kívül levő bizottságoknak megnevezésére alkalmazható, míg a parlamenti bizottság neve „committee“. Minthogy azonban a francia törvényhozás bizottságai alig hasonlítanak az angol parlamenti bizottságokhoz, az angol szerző helyesebbnek tartotta a commission szó használatát, annyival is inkább, mert a comité a francia forradalmi gyülekezetekben egészen más természetű testületet jelentett. Továbbá a bureaut is lehetett volna bizottságnak nevezni, a mint a könyvben több helyt ilyen értelemben is használtatik. Itt azonban a többi bizottságtól való megkülönböztetés végett a szerző ragaszkodott a bureau szóhoz. Meg kell még jegyezni, hogy a bureaunak a francia törvényhozásban két jelentése van. Alkalmazzák bizonyos bizottságok megnevezésére és egyúttal azon képviselőkre is, kik az elnök körül hivatalos működést végeznek.

káját, kétségkívül leginkább oka annak, hogy a kamarákban kevés nyilvános vita foly a törvényjavaslatok felett; ámbár első tekintetre nehezen magyarázható, hogy miért válik aránytalanul fontossá a budget általános tárgyalása a házban. Ezért egy pillantásra kell méltatnunk a bizottságok különböző categoriáinak kölcsönös viszonyát, valamint működésök módját.¹

Először is vannak havi bizottságok, melyek az egymásután és a külső forma kérdését tárgyalják, a szerint, a mint egyes javaslatok gyors elintézést kívánnak. Ezek közül legfontosabb az a bizottság, mely az összes törvényjavaslatokat vizsgálja meg, — kivéve a kormány által benyújtott javaslatokat — mielőtt azokat előzetes megbeszélésre a bureaukhoz küldenék. Ennek a bizottságnak működése egészen formális. Nem törődik a törvényjavaslattal érdemileg vagy részleteiben. Egyszerűen az a feladata, hogy tudassa, elég fontosak-e és olyan-e a természetük, hogy a parlament által tárgyalás alá vehetők. Az volna a cél, hogy időt kiméljenek a frivol vagy nem oda való javaslatok visszautasításával. Ez a „kezdeményező bizottság“ huszonkét tagból áll, minden bureau két-két tagot küld. A többi havi bizottságok mindegyikében tizenegy tag van, és e bizottsá-

¹ A háznak nyílt ülésben joga van közvetlenül kinevezni egyes bizottságokat a bureauk mellőzésével. De mikor ez történik, rendesen nem arról van szó, hogy valamely törvényjavaslatot előzetesen megbeszéljenek. Például 1892 november havában is küldtek ki egy ilyen bizottságot a Panama-ügy megvizsgálására. 1880 deczember havában is nevezett ki a kamara egy ilyen bizottságot Cissey tábornok, volt miniszterelnök viselkedése ügyében.

goknak az a feladatuk, hogy jelentést tegyenek a megyei és községi érdekű javaslatok dolgában, megvizsgálják a kérvényeket és véleményt mondjanak az egyes képviselők szabadságolása ügyében.

Azok a bizottságok, a melyek elé közvetlenül a parlamenti tárgyalás előtt viszik a törvényjavaslatokat, csak akkor szűnnek meg, a mikor a törvényhozás ülészaka véget ér.¹ Kivéve, ha már előbb elvégzik minden dolgukat. De némely esetben ez utóbbi nem is fordul elő, mert rendszerint nincs bizonyos időhöz kötve, hogy a bizottságok mikor tárgyalják az illető törvényjavaslatokat, és így megtörténik, hogy némely javaslat, mely mesterséges fellobbanásnak volt a szüleménye, érintetlenül marad, hogy természetesen halállal múlt ki. A tárgyalások magánjellegűek. A törvényjavaslatok szerzőinek azonban joguk van kívánni, hogy meghallgassák őket javaslataik támogatásában. Minden egyes bizottság azzal kezdi működését, hogy választ egy elnököt, egy titkárt és megválasztja a bizottság legfontosabb személyiségét, az előadót; mert a rendtartás úgy szabja elő, hogy a bizottság művét csak az előadó ismeretheti meg a kamarával.² A jelentés hivatalos okirat, melylyel a bizottság a kamara elé terjeszti az ő végleges határozatát arra a javaslatra nézve, melyet le-

¹ Azt hinné az ember, hogy a senátusban levő bizottságok örökösek, minthogy a senátust nem szokták feloszlatni; de tekintve, hogy a hajlottkorú senatorok nem élhetnek örökké, gyakran megtörténik, hogy egy bizottság összes eredeti tagjai eltűnnek, mielőtt a bizottság a maga munkáját bevégezte volna. Ennélfogva a senátusnak különös rendszabályok állanak rendelkezésére, a melyek szerint bizottságait megújítja.

² Floquet elnöksége alatt: 1892 márczius 29-én.

tárgyalt. A jelentés két részből áll: a törvényjavaslat szövegéből, a mint azt a bizottság megállapította, és azokból az érvekből, melyekkel a bizottság igazolja eljárását. Szokás mellékelni azokat az ellenvetéseket is, melyek a bizottsági tagok kisebbségi részéről esetleg felmerültek. A jelentést, mikor így megállapították, kinyomtatják és szétosztják a kamara összes tagjai közt, legalább huszonnégy órával az előtt, hogy a törvényjavaslat általános tárgyalása a napirendre kitűzetett. Az előadó aztán felmegy az emelvényre és a jelentést megvédelmezi egy beszédben, mely, ha a tárgy fontos, kilátást nyújt a szónoknak, hogy gyors hírnévre tegyen szert. Ha a szónok ügyes, és kormányjavaslat bemutatásáról van szó, megtörténhetik, hogy az előadó az ügy tárgyalása alatt fontosabb szerepet játszik, mint maga a miniszter. Például, midőn Paul Bert vált a Ferry-féle közoktatási törvény igazi szerzőjévé; mert noha nem volt tagja egyik kabinetnek sem, azok közül, melyek e reformot megindították, ő volt annak a bizottságnak előadója, melyre a törvényjavaslat megvizsgálását bízák.

Egy idegen előtt, a ki megszokta az angol parlamentáris eljárást és hagyományokat, a fontosabb bizottságok előadóinak szereplése a törvényhozásban úgy tűnik fel, mint gondviselésszerű berendezkedés a minisztériumok rövid életéből származó bajok ellensúlyozására. De a bizottságok francia rendszere nem is létezhetnék egy parlamentben egyidejűleg a pártrendszerrel. Ez a bizottsági rendszer helyén lehet egy árnyék-parlamentben, milyen a *corps législatif* volt a második császárság alatt, mikor korlátlan hatalom rendelkezett egy engedelmes többséggel és a minisztereket is az nevezte ki. De hasznos *expediens* a har-

madik köztársaság alatt is, hol a kamara bureaui nevezik ki a bizottságokat, melyek aztán komolyan munkához látnak, kevésbé érintve a rövidéletű minisztériumok által, melyek csakúgy elsuhanak. Pártrendszer esetén azonban a bizottsági rendszer minden működést megakadályozna és zavart idézne elő, ha csak egészen újból nem szerveznék, mert a bizottságok ma, kivéve a különös eseteket, a bureauk által kinevezett tagokból állnak, a mely bureauk a ház tagjaiból sorshúzás útján alakult egyenlő társaságok. A véletlen tréfája következtében a bureauk többsége, a mely pedig véleményt mond a ház elé terjesztendő legfontosabb javaslatok dolgában, összeütközésbe juthat a ház és a minisztérium többségével. Egy kamarában, mely hatszáz tagból áll, a kik két egyformán szervezett pártra oszlanak, és a hol a kormánynak pl. hatvan szónyi többsége van, ha a tizenegy bureau közül öt a sorsolás esélyei következtében a kormány támogatóinak túlnyomó többségét foglalná magában, a többi hat bureauban meglehet, hogy az ellenzék tagjai jutnának jelentéktelen többségre. Így aztán hat bureau a maga csekély többségével hat bizottsági tagot nevezne ki, a kik leszavaznák a többi öt bureau nagy többségének öt választottját.¹

¹ Tényleg ez történt az 1896-iki pénzügyi bizottság összeállításának alkalmával. A sorsolás a bureauk többségét ellentétbe helyezte a Bourgeois-cabinettel, a mely éppen komoly pénzügyi reformokkal foglalkozott; minthogy azonban a minisztériumok sohasem rendelkeznek állandó többséggel a francia kamarában, az ilyen összeütközésből származó veszedelem sohase lehet túlságosan nagy és így a Bourgeois-cabinet is két hónappal később elődjeinek rendes sorsára jutott. Másrészt megtörténik néha, hogy a pénzügyi bizottságban és más fontosabb bizottságokban is a reactionárius csoportoknak egyetlen képviselőjük sincs.

Mielőtt a pénzügyi bizottság szervezetét és működését vizsgálónk, vessünk előbb egy tekintetet arra az eljárásra, a mint a budgetet előkészítik, még mielőtt e testület elé kerül. Október havában a pénzügyminiszter megteszi az első lépést a következő második év budgetjének előkészítésére: felszólítja miniszter-társait, hogy adják át neki tárczájuk előirányzatát, melyet aztán az egyes minisztériumok tisztviselőkara el is készít. A mint a pénzügyminiszter ezeket megkapja, hozzálát, hogy a kiadási rovatot összeegyeztesse saját tárczájának előirányzott bevételeivel. A budgetnek ez az alapterve, melyet ő a képviselők kamarájának benyújt. Bármilyen tehetséges, bármilyen nagyratörő ember is legyen, az ő része a budget létrehozásában ezzel a lépéssel tényleg véget ér. Hiába álmodoznék arról, hogy kivívja egy Robert-Peel¹ vagy egy Gladstone dicsőségét; tudja, hogy a mikor budgetjének egyes részei a nyilvános megvitatás szabad levegőjére jutnak, akkor ő már nem lesz a kincstár őre, hogy viszontlássza őket: akkor már valószínűleg az utódja fog helyállni.²

¹ A francia nemzetgazdák, a kik a legnagyobb tisztelettel viseltetnek Sir Robert Peel emléke iránt, ez államférfiú nevét következetesen „Robert-Peel“-nek mondják és írják, mint például Casimir-Périer; pedig Robert nem nemesi előnév a Peel előtt és a keresztnév használatakor a „Sir“ sem hagyható el. Épen így bánnak el különben a francziák a *Waverley* szerzőjének nevével is, a mely náluk következetesen Walter-Scott.

² Van rá példa a köztársaság történetében, hogy a pénzügyminiszter több egymásután következő miniszterelnök alatt is megmaradt tárczája birtokában. Az 1872—1882-ig alakult tizenöt minisztérium közül hétben bírta Léon Say a pénzügyminiszteri tárczát, — egy izben három következő kormányon keresztül szakadatlanul. Tirard a Duclerc-, Fallières- és Ferry-cabinetek alatt

De ha egy pénzügyminiszter elég soká maradna is hivatalában, hogy megérje, mikor budgetje keresztül megy a kamarában, ezt az eseményt csak mint szemlélő érhetné meg, mert a mint Léon Say mondta posthumus művében: „A bizottság kormánynak tekinti magát és minisztereknek az előadóit“. És ez olyan embernek volt a véleménye, a ki hétszer volt pénzügyminiszter és a pénzügyi bizottságnak is volt elnöke. Ez a fontos testület harminczhárom tagból áll, vagyis mind a tizenegy bureau három-három tagot küld. A tagok kiküldésének módja azonban különös hátrányokkal járhat; ha például a sorsolás szeszélye bármelyik bureaubá nagyobb számú szakismerettel bíró képviselőt juttatott, háromnak kivételével, mert csak három tagot küldhet egy bureau, a többi szükségkép ki van zárva abból, hogy a budget előkészítésében résztvegyen, sőt még abból is, hogy róla tudomással bírjon. Mert a bizottság ülései titkosak. A tárgyalások titkos volta képzelt fontosságot ad e testületnek. Úgy tekinti magát, mint független tanácsot, mely fel van ruházva azzal a hatalommal, hogy betörjön a kamara kiváltságainak terére, mikor voltaképp csak küldöttsége a kamarának, és hogy betörjön a végrehajtó hatalom jogaiba, a nélkül, hogy a legkisebb felelősséggel is bírna. Ilyenformán a budget előkészítése Franciaországban nem tartozik a miniszterek attributumai közé. Ez az összezavarása az ellen-

állandóan a Louvrebán maradt 1882—1885-ig; Rouvière hasonlóképp pénzügyminiszter volt az egymásra következő Tirard-, Freycinet-, Loubet- és Ribot-cabinetekben 1889—1892-ig. De ha ez véletlenül hasznára volt is az ország pénzügyi kormányzatának, azért egy francia pénzügyminiszter állása semmiképp sem hasonlítható a Chancellor of the Exchequer állásához.

örzés és végrehajtás jogának, a mely romboló hatású a parlamentáris kormányra, egyik tünete annak a betegségnek, mely állandóan sujtotta a francia népképviselőket.¹ A jelenlegi regimek alatt a miniszteriumok rövid élete talán még hasznosnak tüntethet föl egy ilyen intézményt, mely veszedelmes volna egy helyesen szervezett parlamentáris alkotmány alatt. De lehetetlen kijutni ebből a *circulus viciosus*-ból. Íme ismét újabb bizonyítéka annak, hogy a parlamentáris rendszer a francziák számára nem való.

A pénzügyi bizottság, miután a bureauk által így megválasztatott, előbb zajos szertartások közt megalakul és csak aztán bocsátkozik a tárgyalások *mysteriumába*. Elnököt választ, két alelnököt, négy titkárt, egy főelőadót és előadókat a budget összes részei számára. Az elnök rendszerint egy *ex-miniszter*, gyakran *expénzügyminiszter*. Mikor ez elfoglalja székét, beszédet tart, melyet minden ujság közöl és melyben megemlékezik azokról a nagy emberekről, a kik előbb fényt árasztottak arra a magas méltóságra, mely most ő rá szállt. Egyúttal tanácsolja kartársainak, hogy fordítsák egész figyelmüket a pénzügyminiszter jeles és érdemes javaslata felé. Egy hatalmas uralkodó, mikor megigéri, hogy tekintetbe fogja venni az ő legalázatosabb alattvalójának kérését, nem mutathatna több kegyes leereszkedést, mint a parlamentnek ez az

¹ Abban a posthumus munkában, melyre fentebb hivatkoztunk, Léon Say ezt a dolgot igen élénken megvilágítja a következő mondatban: „Si le contrôleur supprime le contrôle pour agir à la place du contrôle, c'en est fait du gouvernement parlementaire, qui est alors remplacé par le gouvernement du Parlement; ce qui est tout le contraire“. (*Les Finances*, liv. I.)

egyszerű tagja a miniszterrel szemben, a ki budgetjét mutatja be.

Az elnökkel egyenlő fontosságú a főelőadó. Mikor hónapokig tartó halogatás után a bizottság előáll budgetjével, ő az, a ki azt feltárja a kamara előtt. Voltakép ő a Chancellor of the Exchequer. A ki a pénzügyminiszteri czimet viseli, — akár ő maga az, a ki a budget vázlatát készítette, akár csak utódja az illetőnek, — bizonyos tekintetben alsóbbrendű személyiség, mert őt az állam feje nevezte ki, míg az igazi miniszter, a pénzügyi bizottság előadója, a nemzet képviselőinek közvetlen választottja.¹

A budget több részből áll, s minden résznek megvan a külön előadója. Jelentés készül nem csupán a nagyobb kormányzati osztályoknak, mint a belügynek, hadügynek, tengerészetnek és közoktatásügynek pénzügyi helyzetéről, hanem kijelölnek még egyes megbizottakat is, a kik külön jelentést tesznek, például a becsületrendről, a pénzverőkről és érmeokről, a börtönökről, Algirról és a nemzeti kiadások más csatornáiról. Valóban, annyiféle tárgyuk van a külön jelentéseknek, a melyeket mind kinyomatnak és a ház elé terjesztenek, hogy sokan a megbizottak közül több tárgyat is kénytelenek elvállalni. És a nevek közt, melyek e jelentések alján díszlenek, találhatók ex-

¹ A pénzügyminisztert meghívják, hogy jelenjék meg a bizottság előtt, a mely aztán rendszerint arra törekszik, hogy budgetje összhangzásban legyen a miniszter véleményével, a melyet valamiképp kivesznek belőle. De ez az összeegyeztetés nem mindig sikerül, néha nem is sikerülhet, például, ha egyetlen pénzügyi bizottság ülései alatt két olyan pénzügyminiszter következik egymásután, a kiknek egészen ellentétes nézeteik vannak.

miniszterek nevei, a kik bőven vannak a kamarában, és más veterán politikusok nevei is; de akárhány név egészen ismeretlen volt, mielőtt a pénzügyi bizottság névsorába be nem került. S ez egyik hatalmas oka, hogy e rendszer miért marad fenn minden kritika daczára. Ha egy fiatal képviselő rá tudja birni a maga bureauját, hogy őt kijelöljék, olyan kedvező kilátással indul neki politikai pályafutásának, mint a milyen kilátása annak a mérnöknek van a maga pályáján, a ki jeles osztályzattal került ki az École Polytechnique-ből. A pénzügyi bizottsági tagság nemcsak képességéről szóló bizonyítvány és kiváló értékű ajánlat olyan parlamentben, mely négy évig tartó élet folyamában átlag hat csoport miniszternek ad hivatalt; egyúttal jó alkalom a közigazgatási osztályok gépezeteinek alapos megismerésére, mert a bizottságok vizsgáló hatalommal birnak, a mi az egész közigazgatást szemök ügyébe helyezi.

Természetes, hogy a kikre ilyen kiváló functio hárul, nem siethetik el munkájukat; elmulik a tavasz, el a nyár és jóval a nagy szünet vége előtt a bizottság már ismét munkához lát. Hogy mit csinál ilyen sok hónapon át, azt csak a bizottság egyes tagjainak nyilatkozataiból lehet sejteni. Tárgyalásai olyan titkosak, mint akár a conclave, melyben a bibornokok az új pápát választják; semmit sem tesznek közzé, csupán a munkájok eredményét. A bizottsági tagok, tényleg, egész könyveket irnak össze a közigazgatás azon részéről, a melynek vizsgálatával megbízattak, és terjedelmes jelentéseik a kérdések tisztán pénzügyi határain messze túl mennek. Az bizonyos, hogy mikor az őszi ülésszak megkezdődik, azon budget helyébe, melyet a miniszter terjesztett volt elő a

mult évben, most a főelőadó egy egészen új budgetet mutat be a háznak, még pedig olyan complicált budgetet, hogy kevés olyan képviselő értheti meg a részleteket, a ki nem volt tagja a bizottságnak. Ha nem az állam háztartása nem akadhat meg azért, mert nagyravágyó törvényhozók egész tanulmányokat szerkesztenek a közigazgatásról. Miután így nagy későn megkezdték a budget tárgyalását és vizsgálgatását, a mi benyulhat a jövő ülészekba is, a mig annyira elkészülnek vele, hogy felküldhetik a senatusba, a kamara kénytelen a közeledő újévre való tekintetből vaktában szavazni meg a tételeket.

A késedelem nem az egyetlen baj, mely a bizottság idővesztegető körülményes vizsgálódásaiból származik. A bizottság egyes tagjai abban a föltevésben, hogy megbizatusuk van reformálni azt a közigazgatási osztályt, melyről jelentést tesznek, azt hiszik, hogy ennél fogva már illetékesek is, hogy a budget útján módosítsák az ország szervezeti törvényeit. Például, az igazságügyi miniszterium költségvetésének előadója azt gondolhatja, hogy a felebbviteli bíróság tagjai nagyon számosak; tehát ez eszme támogatására részletes tanulmányt ír s arra számít, hogy ezzel nagy birói reformátor hírébe jut. Most föltéve, hogy bizottsági tagtársai elfogadják következtetéseit és ajánlják a birói kar létszámának leszállítását, a birói állások egy részét meg is szüntetik, olyanformán, hogy egyszerűen módosítanak egy sort a kiadási rovatban, ha ugyan a kamarák a bizottság jelentésének e részletéhez hozzájárulnak. E törülgető hatalom francia birálói csodálattal szólnak az angol rendszerről, a mely szerint „kétrendbeli budget van: az egyik állandóan fentartva, a másik évről-évre újabban tárgyalásnak

és módosításnak alávetve“,¹ — a mennyiben bizonyos kiadásokat, melyek statutumok erejével terhelik a biztos jövedelmi alapot, s ezekhez tartozik a civillista és a bírók díjazása is, nem szavaznak meg minden évben újra s nem szüntethetnek meg, csak az egyes esetekre vonatkozó külön törvényhozási úton. Erősen rámutattak arra, hogy a pénzügyi bizottság e szerint illetékes abban is, hogy átalakítsa Franciaország egész katonai szervezetét, mert például, megtagadva a tényleges állományban harmadik szolgálati évöket töltő csapatok zsoldját és fentartási költségét, ezzel a kötelező szolgálati időt három évről kettőre szállíthatja le.² Minthogy pedig a kamara a bizottság budgetjének legtöbb pontját elfogadja, csupán a felső kamarának pénzügyi dolgokban való ellenőrzési joga (a mit különben ritkán vesz igénybe) szolgálhat akadályul, hogy a pénzügyi bizottság vissza ne éljen e hatalmával.

A másik baj, mely a gyakorlatban sokkalta komolyabb, egészen ellenkező természetű. Az a szokás, hogy az előirányzatot fölemelik, mialatt a kamarán átmegy, voltaképp nem abból származik, hogy a budgetet a bizottság egészen átgyúrja; de a rendszer kétségkívül legfőbb oka annak, hogy a harmadik köztársaság pénzügyeiből hiányzik az előrelátás. A nemfelelős képviselő, kinek jelentése a bizottság számára voltaképp az ő adminisztratív lángelméjének kinyilatkoztatása akar lenni, kényelmesebbnek találja, ha újabb

¹ Jules Ferry: senatus, 1885 márczius 20-án.

² J. Reinach: képviselőkamara, 1895 november 25-én. A következő évben a pénzügyi bizottságnak a hadügyminiszteriumról szóló jelentése azt javasolta, hogy egyesítsék a műszaki csapatok és a tüzérség törzskarát — a mi igen fontos technikai természetű reform volna.

költségeket ajánl és nem megszorításokat. Például, a pénzügyi bizottság egy alkalommal bizonyos birói állások szervezését ajánlta s ehhez képest fölemelte a bíróság fõntartásának a tételét; és most az az érdekes látvány tárult a kamara elé, hogy a bizottság elõadója kardoskodott bizonyos bíróságok fentartásának kiadástõbblete mellett, az igazságügyminiszter pedig mintegy saját kormányzati osztályának a védelmében kijelentette, hogy azok az új állások nem szükségesek.¹ Vagyis a pénzügyi bizottság elõadója, a ki pedig szeret úgy viselkedni, mint a Chancellor of the Exchequer állásából kifolyó feladatának egészen ellenkezõ értelmezést ad.

Ha megszüntetnék a parlamentnek azt a kezdeményezési jogát, hogy új kiadási tételeket vehessen föl, akkor ez — úgy okoskodnak — a népfelség jogainak korlátozása volna;² csakhogy ez a tetszetõs elmélet, addig is, Franciaország pénzügyeinek olyan irányt ad, mely egy kevésbbé gazdag országot és kevésbbé szorgalmas nemzetet tönkre juttatna. A nemzeti javak millióit pazarolja el egy-egy parlament azáltal, hogy fölösleges állásokat teremt olyan országban, a mely

¹ Képviselõi kamara, 1895 deczember 6-án.

² Waddington, 1893-ban, kevéssel azután, hogy lemondott londoni nagyköveti állásáról, azt az indítványt tette a senatusban, hogy közkiadások dolgában csupán a kormánynak legyen kezdeményezõ joga. Javaslatát megvetéssel fogadta minden politikus, kivéve a balközép bomladozó csoportját. A radikális *Justice* azt mondta, „hogy ha a parlament tagjait megfosztanák attól a joguktól, hogy a közkiadások növelését javasolhassák, akkor épen úgy meg lehetne szavazni a budgetet öt vagy hét évvel előre; mert e jognak kizárólag a miniszterekre való ruházása annyi volna, mint az absolut hatalom föltámadása, az ancien régime megújítása.“ 1893 augusztus 28-án.

már is túl van terhelve tisztségviselőkkel, és olyan közmunkák által, melyeknek az a rendeltetésök, hogy növeljék az intéző férfiak helyi népszerűségét. És a többség ilyenek ellen nem támaszt ellenzékét, mert a képviselők kölcsönös előzékenységgel szavazzák meg egymásnak pazarlásukat. A kormány is kevés erőfeszítést tesz ezek mérséklésére, minthogy a tékozlásért való miniszteri felelősség a választókkal szemben ismeretlen valami olyan parlamentben, a hol nincs helye a pártrendszernek és a hol két általános képviselőválasztás közt egy féltuczat kabinet váltja fel egymást. Az igaz, hogy a senatus hallat évenként egy-egy akademikus sóhajtást ez üzelmek miatt, de ritkán kockáztatja nyugalma vetojogának használatával.

Az ország összes nagy pénzügyi tekintélyei, minden politikai árnyalatból, Léon Saytól Paul Leroy-Beaulieuig, a legkomolyabb óva-intő szavakat hangoztatták; és az utóbbi években egyetlen angol államférfinak a szavát sem idézték gyakrabban a francziák, mint a Gladstone-ét, ki 1866-ban azt az egészséges elvet fejtette ki, hogy egy törvényhozó testületnek alkotmányos kötelessége nem szaporítani, hanem leszállítani a közkiadásokat.¹ De nemesak az angol iskolában

¹ Azóta, hogy ezt megírtam, a parlamenti rendszer alatt elharapódzott veszedelmes pénzügyi politikát megkapóan tüntették föl olyan politikusok, kik lelkes hívei a köztársaságnak. Legerősebb bírálója Jules Roche, ki 1881 óta opportunistá képviselő, és két kabinetben volt miniszter. Nagy ügyességet tanúsít abban a törekvésében, hogy szervezi a rémületet, mely az országot a pénzügyi romlásra való kilátás miatt már is elfogta. Megalapította a „La Ligue des Contribuables“-t, az adófizetők szövetségét, hogy tiltakozzanak a parlament tékozlása ellen. Nem valószínű, hogy sok practikus eredménye legyen a dolognak

növekedett nemzetgazdák ismerték föl az uralkodó rendszer veszedelmét. 1881-ben, mikor még csak tíz év múlt el azóta, hogy a borzasztó hadi kárpótlást a nemzettől fölvtették, a francia budgetek még valószínűs mintái voltak a józan gazdálkodásnak, összehasonlítva a mai túláradó költségelőirányzatokkal, a melyekre még nem volt példa Európában béke idején. Gambetta akkor, sajátságos előrelátással, megjósolta a visszaéléseket, melyek halála óta ugyancsak elterjedtek, és revisio-javaslatában azt ajánlotta, hogy a képviselőkamaráé legyen az utolsó szó interparlamentáris pénzügyi ellentétek esetében, ha a kamara viszont lemond arról a jogáról, hogy a miniszter által bemutatott budget valamely előirányzati tételét emelhesse, vagy hogy új tételt állíthasson be a budgetbe.¹ A kamarának ez a kiváltsága most már megmarad addig, a míg a parlamenti rendszer, a melynek azonban a végét siettetheti; mert szerencsétlen háború esetén

olyan országban, hol a közvélemény erőtlen. Mégis a szövetkezet által elsorolt tények elég komolyak, hogy a választókat fölriaszszák közömbösségökből. Jules Roche rámutat arra, hogy Franciaországban egy negyedszázados parlamentáris kormány alatt, 1874 óta, az államadósság tíz milliard franc-kal (400.000.000 font sterlinggel) növekedett, míg ugyanazon idő alatt az angol parlament az állami adósságot 1250 millió franc-kal (30.000.000 font sterling) apasztotta. A parlamentáris rendszernek ennél ékebben szóló kárhoztatása még sohasem hangzott Franciaországban.

¹ *Le Ministère Gambetta*, par J. Reinach, f. IV. c. 1. Gambetta titkára nyilvánossá teszi, hogy e revisio-javaslatot abban a formában, a mint Gambetta először megszerkesztette, azok, a kik rövidéletű miniszteriumában kollegái voltak, elvetették, — a mely tény nem is meglepő, tekintve a Grand Ministère bizonyos tagjainak későbbi parlamenti történetét.

vagy más forradalomra vezető okból, a mely nem függ össze a parlamenttel, a nemzet, bármilyen gazdag, szorgalmas és takarékos is, egyszer csak kénytelen lesz könnyebbülést keresni a folyton növekvő teher alól, mely egy növekedni nem tudó népességre nehezedik.

IV.

A budget általános és részletes tárgyalása után a kormányhoz intézett interpellációk a kamarai viták legérdekesebb tárgyai. Az a gyakorlat, hogy a minisztereket meginterpellálják, a köztársaság terméke. A restauratio és a júliusi monarchia parlamentjeiben alig ismerték. A második császárság alatt, minthogy ez a gyakorlat a miniszteri felelősség elméletén alapult, a képviselőknek csak akkor adták meg a jogot az interpellálásra, mikor az államkormány kísérletet tett, hogy alkotmányos álarczot öltson utolsó napjaiban.¹ Az interpellatio körülbelül olyan, mint a mikor az angol parlamentben indítványt tesznek az elnapolásra. Az a jog pedig, hogy egy interpellatiót megengedjenek, vagy elutasítsanak, egészen a kamara discrétiójára van bízva; de minthogy a kormánynak ritkán van olyan többsége, melyre biztosan támaszkodhatnék, a ház nem gyakran hajlandó megfosztani magát attól a kedvenc mulatságtól, hogy lássa, mikép szorítanak sarokba egy minisztert.

¹ Jules Simon, kevéssel halála előtt, egy cikket írt, a melyben védelmezte a republikánus ellenzéknek azt az eljárását a császárság alatt, hogy minden képzelhető alkalomból meginterpellálták a kormányt, attól kezdve, hogy ezt a jogot megkapták: de kárhoztatta ugyanezt az eljárást a köztársaság alatt. „A császárság alatt — így szólt — a végrehajtó hatalom mindenható volt, s ezért szükséges volt ellenállni neki; a köztársaság alatt erőtlen, s ezért minden áron erősíteni kell.“

Azokban a napokban, mikor Clémenceau volt a fő miniszterbuktató, az interpellatiók által okozott viták gyakran rendkívül zajosak voltak, és a bomlasztó eljárás, melyet nagy tudással szerveztek, krónikussá tette a parlamentáris rendszerben a miniszteri ingadozás betegségét. De ha nem voltak is épületesek a zürzavar meg-megújuló jelenetei, melyekben egymásután buktak a cabinetek, e jeleneteket mégis olyan kérdések és vitapontok idézték elő, melyek összefüggésben voltak a komoly politikával. A tárgyalás módszere szégyenletes volt; a viták eredménye legkevesébbé sem megnyugtató, de azért nem igen esett más kár, minthogy újra bebizonyították a világ előtt a soha meg nem czáfolt tényt, hogy a francia nem parlamentáris nép.

Az utóbbi években az interpellatiót egészen új célra használták. A képviselők mint a nyilvános gyanúsítás eszközét alkalmazták collegáikkal szemben. A kamara egy felelősség nélkül való ítélőszékké változott, melyben az interpelláló képviselő úgy lépett fel mint közvádló, hogy elrejtse igazi följelentő mivoltát. A kamara képe ilyen alkalommal megértette az emberrel, hogy a köztársaságnak miért nincs tekintélye és hogy ennek daczára, mért maradt fenn oly soká. Ezenkívül megmutatta azoknak, a kik szeretik Franciaországot, hogy a suffrage universel választottjai mily kevésbé képviselik a nemzet jobb elemeit.

Annak a viharos vitának tárgya, melyet most követni fogunk, fájdalom, nem ujság; arról van benne szó, hogy a miniszternek vagy törvényhozónak van-e joga anyagi jutalmat fogadni el egyes üzleti vállalat szervezőitől, mikor e vállalat léte a parlament kegyétől függ. A tárgyalás hangja kinos mindenkire, a ki

szereti a képviseleti intézményeket és szereti Franciaországot. Egy nagy kereskedelmi országban, hol az industriális osztály épen oly becsületes, a mily értelmes, és a hol a pénzügyi dolgokban szakértő embereket olyan nagyra becsülik, hogy az „*économiste*“ elnevezést egy századon át classikus jelzőként használták képességeik feltüntetésére,¹ azt gondolhatná az ember, hogy tekintélyes, nyugodt hang fog emelkedni a népképviselők kamarájában és tisztázza ezt az ethikai kérdést. Csakhogy, a mint láttuk, a nép képvisellete nincs ilyen emberekre bízva. Azt is lehetne várni, hogy a köztársaság ellenesei szigorúan és nyomatékosan fogják kárhoztatni a botrányok ismétlődését, a melyek discreditálják Franciaországot és már eddig is sokkal szembetűnőbbek voltak a jelenlegi kormányforma alatt, mint a megelőző monarchiák idejében. Csakhogy a monarchikusok padjairól nem hangzik egyéb, mint a tetszés vagy nem tetszés értelmetlen kitörése, és a republikánusok házi perpatvaraiba nem történik semmi komoly beavatkozás.

Az ügyet a sociálisták egyik vezére veti föl, a folyékony beszédnek egy mestere. Szónoklatának, a mely stíljére nézve emlékeztet a convent nagyhangú vádaskodásaira, elegendő ereje van, hogy tapsvihart idézzon fel majdnem minden oldalról, mikor kikel a politikai *corruptio* ellen; ámbár a szónok kijelenti,

¹ Ezt a szót *économiste*, technikus jelentésében, Voltaire is használta 1773-ban: „Si M. Necker blâme les économistes d'avoir dit du mal de Colbert, il me paraît qu'il a raison“ (*Lett. de la Harpe*), de a szó ilyen használatának még régibb példái is vannak, mikor Quesnay-re és a *physiocrate*-okra, Adam Smith előhírnökeire alkalmazták.

hogy e corruptio a társadalmi rendszer eredménye, a melynek pedig ő és a kik neki tapsolnak, tipikus képviselői. A kegyetlen beszéd a szónoki emelvényhez kényszeríti a vádolt képviselők egyikét. Nem ez az első eset, hogy így körülveszik a házban, mint egy üldözött vadat, és nem is lehet egy idegennek feladata megítélni ennek az embernek bűnös voltát. Bátor viselkedése azonban, egy ellenséges indulatú ház előtt, bizonyos rokonszenvre készíti az embert. Egy képviselő, a ki ismételten megszakítja beszédjét, (s különben annak a kerületnek képviselője, a mely szomszédos a vádolt képviselő szülővárosával), ezt a kemény sértést vágja a szónok arcába: „Önnek egy souja sem volt, mikor először politikára adta magát“. Ez aztán alkalmat nyújt a szónoknak egy rhetorikus visszavágásra, mely nem is egészen alaptalan és arra céloz, hogy ha ő előbbi pályáján értékesítette volna azt az időt és buzgalmat, melyet a közügynek szentelt, szerencsésebb körülmények közt volna mint jelenleg.

Azonban semmikép se bizonyos, hogy az a különös ügyesség, mely a harmadik köztársaság alatt politikai jutalomban részesül, olyan természetű, mely megfelel a solid kereskedelmi jólétnek. Továbbá nem tekintve azt a piszkos gyanúsítást, hogy az illető hasznára fordította hivatalos állását, tekintetbe kell vennünk, hogy ez az ember éveken át, míg egymásra következő kormányok megbuktak, azzal dicsekedhetett, hogy ő volt az a miniszter, a kit nem nélkülözhettek, ha csak nem akarták felforgatni Franciaország piaczat, mely az ő szaván csüngött. Ennélfogva nem valószínűtlen az a feltevés, hogy a hatalomhoz való ragaszkodása, nagy hírneve egy egész parlamenti

időszak alatt, kelleténél jobban kárpótolta azért a jutalomért, melyben évek során át részesült volna, ha idejét egy vidéki irodában tölti.

A vitát az épen kormányon levő miniszterelnök fejezi be, egy finom arcvonású úr. Kissé türelmetlenül biztosítja a házat, hogy a kormány semmi hivatalos pressiót nem gyakorol a bíróságra, mely ez ügygyel foglalkozik, és ez alatt úgy tetszik, mintha egy tekintetet vetne a diplomaták átellenes karzatára. A német nagykövet, a ki nyugodtan ül helyén, ma este nem fogja tudatni császári urával, hogy a hadügyi és külügyi tárczák alkalmasint új kezekbe jutnak. A miniszterium alig két hónapja, hogy állását elfoglalta; így hát nincs még itt az ideje, hogy elbocsássák, és „a kamara megnyugodván a kormány kijelentésében, az [ügy felett napirendre tér“. És a gyűlésnek egyetlen eredménye volt, hogy egy új botrányt tártak fel Európa előtt, a nélkül, hogy a legcsekélyebb világosságot is vetették volna a szónoki emelvényről elhangzott vádak alapos vagy alaptalan voltára.¹

¹ A kamara, melyet 1898-ban választottak, mióta e sorokat megírtam, már messze fölülmulta elődeit az interpellációkkal való visszaélés dolgában. Ez a gyakorlat annyira demoralizálta a képviselőket, hogy el se mennek az ülésekre, ha csak valami botrányos ügy tárgyalása nem nyújt kilátást a ház fölkavarodására. A Dreyfus-eset kapva-kapott alkalom volt nemcsak arra, hogy páratlan erőszakoskodások folyjanak le a házban, hanem arra is, hogy kifejezésre jusson, mennyire megvetik az állami hatalmak elkülönítésének elvét — mert egyes miniszterek még olyan interpellációkat is elfogadtak, a melyek a bírói eljárás részleteire vonatkoztak, pedig ez legkevésbé sem tartozik a parlament ügykörébe.

V.

Tekintet nélkül a vita természetére, a francia kamara ülésének mindig van egy kellemes vonása, mely hiányzik a House of Commonsból. Mert bármilyen is a kérdés, botrányos vagy komoly, belügyi vagy külügyi, az ülést sohasem nyújtják kelleténél hosszabbra. Kevés kivétellel megkezdődik és véget ér a déli villásreggeli és az ebéd idő közt. Ha még olyan komoly is a válság, mely a vitától függ, a parlamenti eljárás elismert szakértőjének szavai szerint „mikor az elnapolás szokott órája elérkezett, vagy a ház már láthatólag kifáradt, az elnök tanácskozik a házzal, hogy mikor legyen a legközelebbi ülés napja, órája és mi legyen a tárgya.“¹ A House of Commons Franciaországtól kölcsön vette a cloturet, mert a ház tagjai megkivánták, hogy legyen nekik egy mesterseges eszközük, a melylyel obstructiók bőbeszédűségüket megzabolázhassák. A cloture Franciaországban nem azért volt, mintha a törvényhozóknak szükségük lett volna rá, hogy nyelvüket megfékezzék, hanem mert tetszett nekik egy olyan módszeres eljárás, mely kellő időben véget vet az üléseknek.² Egyes szónokok bőbeszédűek, az igaz, de ezeknek a száma nem nagy. És e betegségüket valóban olyan ártalmatlannak tekintik, hogy a házszabályok megengedik az elnöknek, hogy a szónoklat alatt is felfüggeszsze az ülést a szónok kérésére, kinek hangja kifáradhatott a hosszú

¹ Pierre, *Droit Politique et Parlementaire*, 795. lap.

² Éjjeli ülések nagyon ritkán vannak a kamarában. Ha nagy a hátralék, melyet föl kell dolgozni, a kamara inkább ülésezik reggel kilencztől tizenkettőig, mint hogy a délutáni ülés benyuljon az éjszakába. A francziák nem szeretik éjjelre hagyni ügyes-bajos dolgaikat; de másrészt jobban felhasználják dél-előttjeiket mint mi.

beszédben. Hadd gyűjtsön magának új erőt a tervbe vett szónoklat teljes befejezéséhez. Egyébiránt nemcsak azt engedik meg, hogy a szónok olvashassa beszédjét, de az egyik képviselő felolvashatja a szónoki emelvényről egy másik távollevő collegájának a beszédét is, feltéve, hogy helyesli a beszéd irányát.¹

Az a tény, hogy az elnök vezeti és határozza meg a kamara tárgyalásait, olyan módon, a mely ismeretlen azokban a parlamentekben, hol egy miniszter a ház vezére, részben megmagyarázza, hogy miért perdülnek le oly gyorsan az ülések, a melyek elnyújtására semmi politikai ok sincs. Ebben a tekintetben és más tekintetben is, a kamara hárszabályai úgy látszik már eleve abban a feltevésben készültek, hogy a miniszteriumok ingadozók lesznek és nem lesz pártrendszer. Az épen kormányon levő miniszterelnök semmi részben sem vezetője a kamarának, még kevésbé van ellenzéki vezér vagy valamely számottevő ellenzéki első padsor. Következésképp a kamara elnöke az, a ki megállapítja a napirendet, miután a dolgot megbeszélte a miniszterelnökkel, ép úgy, a mint megbeszéli a bizottságok, sőt még a politikai csoportok elnökeivel is.

A túlságos sok beszéd oly kevéssé gyengéjük a francia parlament tagjainak, hogy valamely kérdés alapos tárgyalása végett még szakértőket is hívnak be, hogy ezek megmagyarázzák a háznak a technikai részleteket. Idegenek beavatkozása a vitába kevésbé látszik szabálytalannak olyan törvényhozó testületben, hol a miniszterek, a kik néha egyik háznak sem tagjai, mind a két házban helyet foglalhatnak. Az a gyakorlat, hogy megbizottakat hívnak be a kormány

¹ Pierre, *Droit Politique et Parlementaire*, 890. lap.

segítségére, mikor valamely törvényjavaslatot terjesztenek a parlament elé, a restauratio korából származik. Ezt olyan okokkal igazolják, a melyek angol szempontból különösek. Azt mondják, hogy ez elkerülhetetlen ott, a hol a nemzet végrehajtó hatalma részt vesz a törvényhozásban; mert ha kötelessége egy miniszternek, hogy törvényeket terjesszen a ház elé és azokat kifejtse és megvédelmezze, akkor szükségképen kell, hogy legyenek segítő társai is, kik e nehéz munkájában támogassák, mert különben akadályoztatnék miniszteriumának vezetésében.

A kormánynak minden ily megbizottja a köztársaság elnökének rendeletével hivatik be arra a bizonyos tárgyalásra, a melyen szükség van a segítségére. Néha azért szólítják fel, hogy részt vegyen a budget valamely részletének tárgyalásában, máskor meg, hogy megmagyarázzon egy technikai természetű javaslatot. A meghívott szakértő a szónoki emelvényen foglal helyet, mintha a háznak tagja volna. Beszédje rendszerint a szónoklatok azon neméhez tartozik, melyről a francziák hiresek és melyet ők *conférence*-nak neveznek, — olyan szó, mely nem felel meg annak a száraz, dogmatikus értelemnek, melyet mi az „értekezés“ szóhoz kapcsolunk, mert ez a *conférence* világos előadás, szerencsés illusztrációkkal ékesítve és társalgó formába öntve. Például Algir kormányzója, midőn e tartomány budgetjét bonczolgatja a ház előtt, olyan beszédben tárgyalja Algir jövedelmi forrásait és előhaladását, a melyet gyönyörűséggel hallgathatna a Royal Geographical Society; vagy mikor egy tudományosan képzett katona megmagyarázza egy öldöklő új fegyver gépezetét, ezt úgy teszi, hogy elragadná vele a United Service

Institutiont.¹ Azonban, ha a House of Commons tagjai valaha megkivánnák is, hogy egyszer már a ház falaiközt más hangot is halljanak, nem csupán a magukét, az alkotmányos szokás és gyakorlat oly nehézségeket támasztana az ellen, hogy kívülről hozzanak be szónokokat a szentelt csarnokba,¹ mint a milyen nehézségeket tapasztalt Stanley decan, mikor szeretett volna egy dissenter felekezeti papot a westminszteri apát-ság szószékére bocsátani. Egyébként czélszerű lehet felmenteni a rosszul tájékozott minisztert attól, hogy mulatságos látványul szolgáljon, a mikor leszáll a ház közepére és kénytelen arra hallgatni, a mit neki a miniszterium állandó feje sug, ez a magas állású polgári tisztviselő, a ki egyébként most ott szorong a karzat alatt egy csomó vidéki látogató közt. Mindazonáltal kétségtelen, hogy sokat levonna a parlamentek ősenek tekintélyéből, ha az idegenek visszatérve hazájukba arról beszélnének, hogy a legszebb és szakértelem szempontjából legérdekesebb beszé-

¹ A kormány megbízott szakértőjét néha elragadja a kamara izzó légköre és megfélekedve arról, hogy őt hivatalos pártatlanság illeti meg, ingerelni kezd egyes képviselőket, mintha csak kollegájuk volna. Így történt, hogy Laroque ezredest, ki azzal volt megbízva, hogy a kamara előtt megmagyarázza egy bizonyos gyorstüzelő ágyú szerkezetét, az elnök rendre utasította azért, hogy kifejezést adott abbéli véleményének, hogy ő többet használt a tüzérségnek, mint a mennyit használhatnak a tárgyhoz szóló kiváló képviselőnek összes szónoklatai. (Képviselőkamara, 1893 január 28-án.)

² Természetesen, ilyen gyakorlat nem volna hasonlítható a House of Commons azon jogához, a melynél fogva néha idegeneket hív meg a ház törvényszékének tárgyalására, a mi különben is kívül van a ház csarnokán.

deket, melyeket ők a House of Commonsben hallottak, nem ennek a tiszteletreméltó testületnek a tagjai tartották, hanem például a hadi tengerészet főmérnöke vagy a belügyi hivatal titkára.

Ha annak a rendszernek, hogy valaki helyettesítés útján vegyen részt a vitában, még van is némi értelme, semmikép sem menthető a helyettesítés útján való szavazás. A House of Commonsben a szavazás módja teljesen lehetetlenné teszi, hogy a távollevő képviselők is részt vehessenek a szavazásban, kivéve két ellentétesen szavazó képviselő megbeszélte abstinenciáját. Ez a rendszer érthetetlen a francziák előtt. Parlamenti rendtartásukat ismertető könyvük így szól erről a dologról: „Mi a logikus és józan ész hazájában nem tudjuk felfogni azt az eszmét, hogyan lehet előre beadni a szavazatot“. Ez a kijelentés önkénytelenül is föltünteti, mily képtelenek a francziák a pártrendszer elfogadására. De azért a francia kamarában sokkal nagyobb mértékben üzik az előre való szavazást, mint a House of Commonsben. Elvben, az igaz, csak a jelenlevő tagoknak van joguk részt venni a szavazásban; csakhogy egyes elnökök erős tiltakozása dacára is, úgyszólván elfogadott gyakorlat, hogy a jelenlevő képviselők távollevő kollegáik helyett is szavaznak és ez az eljárás nekik sokkal kényelmesebb, hogy sem a megszüntetés veszedelme fenyegetné. Minden képviselő el van látva fehér és kék szavazó czédulákkal, melyekre rá van nyomtatva a neve. Mikor a kamara szolgálattelvő tisztviselői oda tartják neki az urnát, a mint ott ül a helyén, beletesz egy fehér czédulát, ha „igen“-nel akar szavazni, vagy egy kéket, ha „nem“-mel szavaz. Csakhogy mikor az elnök kihirdeti a szavazatok számát, azok kézzel fog-

hatóan meghaladják a maroknyi képviselők számát, a kik jelen vannak. A dolog magyarázata az, hogy igen sok képviselőnek a fiókja (mert mindegyiknek van fiókja a számára kijelölt helyen) tele van távollevő kollegáik által discretiójukra bízott szavazó czédulákkal. A visszaélést azonban mégsem lehetne a végletekig vinni, ha az elnök és az ő bureauja nem hunyna szemet. A házszabályok határozottan kimondják, hogy szavazni csak akkor lehet, ha megvan a határozatképeséghez szükséges szám, a quorum, vagyis, ha jelen van az egész ház abszolút többsége; de a gyakorlatban néha megesik, hogy nem kevesebb mint 500 igazolt szavazatot adnak be valamely fontos törvényjavaslatra, a mikor még ötven képviselő sincs tényleg jelen.¹ A kamarában jelen levő negyven képviselőnek azonban joga van kivánni, hogy a szónoki emelvénnyel nyíltan történjék a szavazás, és ebben az esetben minden képviselő csak akkor szavazhat, a mikor névleg felszólítják. Ehhez az eljáráshoz körülményes volta miatt ritkán fordulnak; de mégis felhasználták egy párszor egyes csoportok tagjai, a kik, észrevéve, hogy valamely kérdés ellenesei nincsenek jelen kellő számmal, ilyen módon kaparították el a győzelmet.

De a parlament tagjai, ha nem buzgólkodnak is az ülések látogatásában, makacsul ragaszkodnak mandátumaikhoz. A lemondások rendkívül ritkák, pedig az egyetlen formáság, a mit ilyenkor teljesíteni kell:

¹ A *Journal des Débats* 1893 június 11-iki számában leírván a megelőző nap történt szavazást a munkaadók kötelességeit szabályozó törvényjavaslat fölött, megemlíti, hogy a szavazás eredménye szerint 516-an szavaztak, pedig alig voltak jelen ötvenen, s felhívja a figyelmet e gyakran ismétlődő visszaélésre.

egy levél az elnökhöz, a ki közölvén a dolgot a házzal, értesíti a belügyminisztert, hogy ez és ez a képviselői hely megürült. Makacsul ragaszkodnak a képviselők az ő kiváltságaikhoz is, ámbár nagy bennök a hajlandóság, hogy ezt a szót olyan értelemben használják, a mely értelme ismeretlen a parlamenti kiváltságok szülőföldjén. Hogy az igazságügyminiszternek, mielőtt a két ház bármely tagja ellen bűnvádi eljárás volna indítható, kérnie kell a háztól, hogy függeszse föl az illető parlamenti tag immunitását,¹ ez egyszerű átvétele egy tiszteletreméltó hagyományon alapuló alkotmányos szokásnak olyan országból, a hol a parlamenti kiváltságoknak realis jelentőségek volt a nemzet történetében. De a francia parlament tagjai közül sokan úgy fogják föl a dolgot, hogy a képviselő kiváltságos polgár a parlament csarnokán kívül is, a polgári élet minden viszonyai között.

Ez a felfogás tükrözteti vissza azt a szellemet, mely áthatja a francia törvényhozást és Franciaország kuszált politikai történetéből fejlődött egy

¹ A kamara e részben rendkívül érzékenynek látszik, tekintetbe véve, mennyire függ a végrehajtó és a birói hatalom a törvényhozó hatalomtól. 1892-ben, a Panama-ügy folyamán, egy kormány megbukott s egy közvádlónak nyugalomba kellett mennie, mert a kamara ragaszkodott hozzá, hogy elébe terjeszsek nem csupán a képviselőkre, hanem ez ügyben vádolt többi személyekre vonatkozó vádiratokat is. Ez az eset is mutatta, hogy a francia parlamenti kiváltság nem az, a mit mi értünk e kifejezés alatt. A harmadik köztársaság alatt még egy példa van a törvényhozó és birói hatalom összezavarására, a mely 1899-ben érte el tetőpontját, mikor a Dreyfus-ügyet, a mely akkor már vizsgálati stádiumban volt, törvényhozási úton a semmitőszék büntető tanácsától a semmitőszék teljes ülése elé utalták.

századon át. Sohasem volt és sohasem is lesz állam, melyben a vezető hatalmak elkülönítése a theoretikusok szigorú körvonalainak megfelelő világos formát öltjön. A legjobban szervezett alkotmány mellett is mindig meglesz, hogy a hatásköröket összezavarják, a határvonalakat átlépik. A leghathatósabb biztosíték a hatalmak összekavarodása és a köztük támadható éles összeütközések ellen egy erős végrehajtó hatalom vagy egy hosszas traditio. Az utóbbira nem támaszkodhatik a francia parlamentáris kormány; az előbbi, ha restauráltatnék, alkalmasint úgy átalakitná a francia parlamentáris intézményeket, hogy rájuk sem lehetne ismerni.¹ De mikor e fékező erők egyike sem létezik, az a csoda, hogy a törvényhozó hatalom bitorló túlkapása az idegen területre nem sokkalta erőszakosabb.

Ime egy parlament, nem egész korszakok fokozatos alkotása, hanem új építmény, hirtelen, esetleges körülmények szerint emelve, a mely elsodort régimékek idejéből veszi az előzményeket, rendtartását, melynek magának nem levén hagyománya, mindég kénytelen a forradalomhoz fordulni mintáért. Nem is különös, hogy tagjai, kiktől az ország birái előmenetelüket

¹ Jules Ferry ezt a gondolatot fejezte ki 1884-ben, az alkotmány-revisio fölött folytatott viták alkalmával. Miután rámutatott arra, hogy az Egyesült-Államok alkotmánya, melyet úgy említettek, mint a hatalmak szétválasztásának legszerencsésebb formáját, szövetségi rendszerénél fogva nem szolgálhat követendő például Franciaország számára, így folytatta: „Dans un pays centralisé comme l'est le nôtre, dans un pays unitaire où l'administration est aussi forte, cette indépendance de l'exécutif vis-à-vis du législatif conduirait vite à la domination de l'exécutif sur le législatif“.

várják, azt képzelik, hogy ők olyan magas birói forumot alkotnak, mint conventbeli elődjeik. Íme egy democraticus törvényhozás párhuzamos helyzetben egy centralisalt közigazgatási kormányzat mellett, melyet úgy szerveztek, hogy mindig erős kéz vezesse. Nincs mit csodálni, ha egy képviselő, fontosabbnak tartván magát egy-egy gyorsan letűnő miniszternél, a saját feladatának tartja, hogy kormányozzon, igazgasson és irányt adjon a burocratia tagjai által, a kiket ő neveztet ki. És íme a miniszterek, a kik, rövid időre roppant hatalommal felruházva, a mire nincs példa más alkotmányos országban, alighogy e hatalomhoz nyulhattak, már is elbocsáttatnak a képviselők személye folytán, kiket a parlamentáris gyakorlat arra jogosít, hogy az állami kormányzat egyes osztályait szabályozzák és vizsgálgassák. A kikerülhetetlen eredmény pedig összezavarodás a törvényhozó és a végrehajtó hatalmak közt, olyan kibonyolíthatatlan zürzavar, hogy az alkotmányrevisio, a mely e bajt orvosolhatná, alig volna megkísérthető forradalom nélkül.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Miniszterek, miniszteriumok és a parlamenti rendszer.

I.

Egy idegen, megérkezve egy vasárnap a vasuton egyik francia vidéki városba, szokatlan élénkséget vesz észre az állomáson. Kivül az előtérben, melyet rendszerint a hôtelek omnibuszai foglalnak el, a kereskedelmi utazókra, az ő fő vendégeikre várakozva, most egy svadrony lovasság van fölállítva, a városba vezető egyenes fasort pedig, a meddig csak a szem ellát, a gyalogsági vörös és kék egyenruha szegélyezi. A látvány ép oly tetszetős, a mily váratlan; a vezényszó a kora reggeli levegőben, kürt és a trombita hangja, a mint a napfényben a kard fénylik, az egyenruha csillog, mind ez megragadja a nézőt, a ki fölismeri a vérteseket, kik Reichshofennél a gyilkos tűzbe rohantak s azokat a gyalogsági zászlókat, a melyek győzelmesen lobogtak Almánál, Solferinónál, mielőtt még a sedani végzetes nap bekövetkezett. Miféle nemzeti ünnepre érkezhettek ő ide, kérdi magában utasunk, a mikor a csapatok mind tisztelgnek a rázendülő marseillaise hangjára, a melyet így, a francia katonaság jelenlétében 1792-nek legridegebb birálója sem hallgathat megindulás nélkül. De a mint Valmy és Jemmapes jut eszébe, egyszerre megzavarják elmékedését, mert alig hogy a banda

rázendíti, hogy „Aux armes, citoyens!“ egy csoport lép ki az állomásról. Az ember azt hinné, hogy semmi közük ehhez a harczias látványhoz, ha az egész figyelem nem irányulna nyilván feléjük; egy ártatlan képű ember van a középén, olyan kézzelfoghatóan polgári egyén, mint a többi is körülötte, s mindnyája abban a ruhában van, melyet Angliában estélyöltözéknek neveznek és a mely Franciaországban a nappali czeremonia kosztümjéül szolgál, minthogy ezt veszik föl temetésre, esküvőre és minden ünnepi alkalomra. Mikor a csoport főszemélyisége elhajt, mialatt a lovasság, gyalogság és tüzérség egymásután tiszteleg neki, a meglepett idegen csak akkor tudja meg, hogy ez a földművelésügyi miniszter, ki azért jött, hogy leleplezze egy elhunyt republikanus képviselő mellszobrát.

Nemcsak a helyőrség vonult ki, hogy tisztelegjen a kormány e tagjának, ki foglalkozásra nézve orvos volt s egy hóval ezelőtt oly keveset törődött a földműveléssel, mint akár a hadügygyel. A székesegyház mellett levő palotából kijön a bibornokérsék is fő vicariusával s fogata megakasztja egy perczre a prefecturába felvonuló birói kar processióját, a mely épen úgy, mint ő eminenciája, diszbe öltözve, siet, hogy tiszteletét tegye a miniszternél. Ha néhány hó múlva, fényes miniszteri udvarából ismét régi szerezény otthonába vonul vissza, bizonynyal emlékében marad hivatalos szereplésének két kellemes érzése: az egyik, mikor megérkezve a városba felhangzott a vezényszó, a „tisztelegj“ neki, a béke emberének, a másik pedig, mikor a prefecturán az egyházfejedelem, ajkán a béke szavaival, hódolt előtte, az anticlericalis szabadgondolkozó előtt. Az ilyen ellentétek, melyeket egy republikanus miniszter bőven ta-

paszthalhat, a Cristopher Sly kalandjára emlékeztetnek, a kivel együtt kiálthat föl az ilyen miniszter: „A legdicsőbb álmam volt, a milyet csak hallhattál valaha egész világ életedben“. Ha ez a miniszter ismeri fönt említett hősünk hazájának a szokásait, akkor tudni fogja, hogy a leghatalmasabb miniszter is, a milyen csak valaha volt Angliában, a mikor politikai küldetésben meglátogat egy vidéki várost, kénytelen gyalog menni be az állomásra, hacsak pártjának helybeli tagjai nem gondoskodnak kocsiról; azért pedig, hogy akár magát a hadügyminisztert üdvözölje, egyetlen önkéntes vagy népfölkelő sem öltene egyenruhát.

Ezek a nagyszabású tisztelgések, a milyenek néha egyetlen napon az ország különböző részeiben öt-hat miniszternek is osztályrészül jutnak, nem a vendéglátó város büszke örömének kitörő jelei, nem is a harmadik köztársaság hatalmát mutatják. Az a tisztelet, melylyel hadsereg, egyház és hatóság látszólag egy miniszteri tárcza esetleges birtokosának adózik, voltaképp a modern Franciaország megalapítójának emlékeztetést illeti meg. 1804-ben a törvénykönyv egy kis változáson ment keresztül. Kötés, nyomás, papiros ugyanaz maradt és a forradalmi időszámítás sem változott; de míg a „XII. év Floreál“-jában megjelent, huszonegyedik kötet a „köztársaság nyomdájából“ került ki, a huszonkettedik kötet, a mely „Brumaire“-ben jelent meg, már a „császári nyomda“ bélyegét viseli magán. Az első consul a francziák császára lett, isten és a köztársasági alkotmány segítségével, és egyik legelső tette az volt, hogy St.-Cloudban kiadta Messidor haváról keltezett híres rendeletét, mely szabályozta a nyilvános ceremóniákat, a polgári és katonai rangsort és fogadtatást, és még ma is, a harmadik köztársaság alatt, az

államhatalom szereplésének módozatait ez a rendelet határozza meg. Egyes intézkedései, hogyan kell kifejezni a hódolatot bizonyos tisztelni való dolgok iránt, ma nincsenek többé gyakorlatban. A Szentségről, mely a rendeletben első helyen áll, ma nem vesznek hivatalos tudomást, kivéve, a mikor egy-egy községi tanács pörbe fogja a papot, a miért ez a Szentséget körmenetben körülhordozta az utczákon. Ő császári felsége, a hercegek és az uralkodóház főméltóságai, a kikiről második helyen emlékezik meg a rendelet, többé nem kívánnak katonai tisztelgést. Miniszterek azonban, kik a sorozat következő csoportját képezik, ma is élnek s virulnak és nagyobb bőségben, mint a francia történelem bármelyik időszakában, és őket, mint a nagy császár által szervezett állami testület tagjait illeti meg ma is, minden fogadtatás alkalmával, az ötven gyalogos és a szakasz lovasság.

Kérdezzék meg e köztársasági politikusok valamelyikétől, hogy miféle jelentősége van annak a katonai pompának, mely üdvkiáltással fogadja őt, a szalondruhás egyszerű polgárt, és ő alkalmasint azt fogja mondani önöknek, hogy ez azért van, mert ő a népfölség megtestesítője. Meglehet, hogy hisz ebben a felfogásban; de akár szigorúan veszi ezt a doctrinaire képzelődést, akár pedig az emberi természetnek megfelelőbb módon, egy perczig azt álmodja, hogy e hódolat egy része az emelkedőben levő lángeszű államférfit illeti, mindenkép téved. E tisztelgések, melyekben a minisztereket részesíteni szokták, azon korszak jelentős maradványai, mikor a miniszterek tagjai voltak a nagy katonai udvarnak, mely Franciaország újjászervezését intézte. Ha nézzük a Messidor havi decretumot, vagy a többit abban a kötetben, azt tapasztaljuk, hogy

itt is, ott is egy-egy igénytelen név van alájok írva, a mely csakhamar mind eltűnik a törvénytár következő köteteiből, mihelyt Moret államtitkár és Réquier igazságügyminiszter hercegek lesznek és a legyőzött Italiából kapják Bassano és Massa czimöket, épen úgy mint Oudinot és Masséna tábornagyok is, kiknek a hódító a reggioi és rivoli hercegségeket adományozta. Napoleon az ő békés főtisztviselőit nem azért diszította olyan hangzású és eredetű czimekkel, mint a milyeneket tábornokaira is ruházott, mintha ezzel azt akarta volna bizonyítani, hogy a ki jól betölti a hivatali széket, csak olyan dicsőséges munkát végez, mint a ki csatát nyer. Eljárásának egészen más volt a célja és eredménye. Mintha így szólta volna az ő polgári szolgálóihoz: Végezzétek jól, a mit rátok bízok, és a legeslegnagyobb elismerést kapjátok, a mit csak emberi lény elérhet; oly kitüntetésben lesz részetek, a mi különben csak győzedelmes katonák kiváltsága. Így tehát, mert a forradalom egyetlen kézzelfogható eredménye az volt, hogy Franciaországot egy katona alkotta újjá, innen van, hogy a dob pereg és elsütik az ágyút, mikor a harmadik köztársaság valamelyik minisztere meglátogat egy vidéki várost.

II.

Noha figyelemreméltó, hogy egy miniszter, a midőn ide-oda megy, úgy tűnik föl a nép előtt, mint a forradalom napoleoni megállapodásának symboluma, azért a mai miniszterek egyéb attributumai lényegesen különböznek első császárságkorabeli elődjeiknek attributumaitól. Napoleonnak a miniszterei egyszerűen az ő titkárai voltak és kisebb önálló hatáskörrel bírtak,

mint katonai helytartói. A harmadik köztársaság minisztere azonban, a míg állásán van, absolut és széles hatáskörű hatalommal van fölruházva. Az összpontosított kormányzati hatalom, a melyet voltaképp Napoleon szervezett, több miniszter között oszlik meg, a kiknek kormányzatát úgy lehet tekinteni, mint bizományos dictatorságot, ámbár ez a kifejezés nem tünteti föl teljesen egy francia miniszter hatalmát a maga egészében, ha ez a kifejezés azt is magában foglalja, hogy a miniszter, hatalmának gyakorlásában, kollegáival szemben felelős. Azt tartják róla, hogy a parlamentnek felelős, de minthogy a parlamenti gépezet berendezése nem alkalmas a hivatalos működés ellenőrzésére, ezért a miniszteri felelősség a miniszteri állás ingatagságában jut kifejezésre. Ha Franciaország miniszterei rendszerint évek során át zavartalanul hivatalukban maradhatnak, a legéberebb parlament is csak nehezen tudná ellenőrizni széleskörű hatalmukat, így hát véletlenül maga a parlamenti rendszer hiányossága segít azon, hogy a miniszterek voltaképp nem felelősek. Máskülönbén helyesebb lett volna hivatali szereplésöket az államfő attribútumaival kapcsolatosan vizsgálni; mint-hogy névleg a köztársaság elnöke és a miniszterek együtt alkotják a végrehajtó hatalmat. De már láttuk, hogy a kormány legjobban centralisált osztályában is nem annyira a névleges főnök gyakorolja a hatalmat, mint inkább képviselők és senatorok, a kik parlamenti tagsági mivoltuktól függetlenül, mint egyes emberek szereztek maguknak szabálytalan tekintélyt a bureaucratikus gépezet ellenőrzésében.

1879 óta a köztársaság minden minisztere republikanus volt, még pedig főleg az opportunisták és a radikálisok csoportjából; és ettől az időtől fogva a Méline-

cabinet alakulásáig, 1896-ig, 130 különböző ember töltötte be az egyes miniszteri állásokat. Minthogy pedig ez idő alatt huszonöt cabinet alakult, egyenként körülbelül tizenegy taggal, világos, hogy akárhányan nemcsak egyszer, többször is voltak miniszterek. És valóban, e cabinetek közt csak egy volt olyan, a mely nem foglalt magában egy vagy több tagot a közvetlen előtte visszalépett miniszteriumból, de ebben is heten voltak, a kiknek már volt tárczájuk egyik-másik nem rég megbukott miniszteriumban.

Ilyen formán valamely miniszterium visszalépése és egy új miniszterium alakulása a harmadik köztársaság alatt rendszerint csak a minisztertanács újjászervezése. Több esetben a bukott miniszterelnök mint alárendelt szakminiszter lépett be az új cabinetbe. De az egyes minisztereknek csak abban az esetben lehet a következő cabinetben is megtartaniok előbbi tárczájukat, ha olyan állást töltenek be, a melynek hosszasabb birtoklása nem juttatja a birtokost rendkívüli hatalomhoz. Láttuk, hogy Jules Ferry, bizonyos czélből, hogyan maradt nevelésügyi miniszter több kormányválságon keresztül és alkalmilag hogyan hagytak egy pénzügyminisztert háborítatlanul állásán, minthogy jogait ügyis a pénzügyi bizottság ragadta magához.¹ De általában egy miniszter leginkább akkor marad állásán, ha nem félelmetes ember, és ha tárczája nem kiváló fontosságú.

¹ Például, Cochery a posta és telegraph minisztere volt 1879-től 1886-ig, mialatt nyolcz cabinet bukott meg. (A posta külön miniszteriumát azóta megszüntették.) Mahy, Réunion kréol képviselője, mint a ki tekintély volt a gyarmatügyi kérdésekben, földművelésügyi miniszter maradt három miniszteriumon át. Viette 1892-től 1893-ig, négy egymásután következő cabinetben volt a közmunka minisztere.

Egészen kivételes, hogy Freycinet-t öt miniszteriumon át, 1888-tól 1892-ig megtartották a hadügyminiszteri állásban; csakhogy a hadügyminiszterséget nem tekintik veszedelmesnek, ha polgár ember vezeti. És Freycinet-t voltaképp azért is hagyták meg a hadügyminiszteri állásban, hogy a miniszterség katonakézbe ne kerüljön, míg el nem felejtik Boulanger tábornok dolgait, a kinek első népszerű szereplése szintén annak a Messidor havi császári decretumnak tulajdonítható, a mely a hadügyminiszter számára különös katonai tisztelgéseket állapít meg s ezzel, főleg olyan nagyravágyó hadügyminiszternek, a ki egyenruhát visel, igen jó alkalmat nyújt, hogy kedve szerint parádézzon.

Egyébiránt főleg a központi közigazgatást intéző kiterjedt hatáskörű miniszteriumok azok, a melyek élén nem tűrik, hogy valaki soká maradjon. Az igazságügyminiszter nyolczezer bíróval és bírósági tisztviselővel rendelkezik, ezért rendszerint új igazságügyminiszter lép minden cabinetbe. De leginkább a belügyi miniszterség az, a mely a legéberebb aggodalmat szokta fölkelteni; és azóta, hogy Grévy lett az elnök, csupán egyszer történt,¹ hogy e tárcza birtokosát a cabinet

¹ Még két más alkalommal is előfordult, — mikor a régi cabinetet megfejték, hadd tengődjék tovább még egy pár hétig, — hogy a belügyminisztert nem háborgatták állásában. 1883-ban Fallières és 1892-ben Loubet is megtartotta belügyminiszteri tárczáját egy következő második cabinetben, de folytatólagos minisztersége egyiknek sem tartott húsz napig. Grévy elnökségének a kezdetén is, Waddington megtartotta cabinetjében Marcéret, ki a Dufaure-féle cabinet belügyminisztere volt, Mac-Mahon tábornagy idejében. Ezeket a kivételeket az adatok pontos kiegészítése kedvéért említjük meg, különben semmi fontosságuk.

bukása után is helyén hagyták, hadd tartsa kezében annak a sodronyhálózatnak csomóját, mely a Beauvau-térről kiindulva mozgatja Franciaország egész köz-igazgatását. Constans ellen, hogy megbűnhődjék e kiváltság élvezetéért, támadt is olyan elégedetlenség, gyűlölködés, hogy a félelmes tárcza három évi birtoklása végkép be is fejezte az ő miniszteri pályafutását. Hibája az volt, hogy nagyon is jól elvégezte a dolgát. Mikor meghívták a belügyminiszterségre, 1889 elején kevéssel azután, hogy Boulanger tábornok Párisban nagy diadallal képviselővé választatott, valószínűnek látszott, hogy a kiállítást, a forradalom százados évfordulóján, ez a népszerű hős fogja megnyitni és nem Carnot, a köztársaság elnöke. Constanst az ő érdekes multja a kiméletlen erélynek és cselekvésnek mesés hírnevével ruházta föl, s ezért mint olyant hitták meg a belügyminiszterségre, a ki egyedül képes ledönteni a nép bálványát. És öt héttel azután, hogy az új miniszter elfoglalta hivatalát, a bálvány meg is szökött. Mikor pedig a miniszterium [megbukott, de a boulangismus még nem mult ki teljesen, Constans megtartotta tárczáját az új miniszteriumban is, a melynek hosszú, csaknem kétéves élete volt. Így Constans olyan ádáz támadás célzóablája lett, melynek még a harmadik köztársaságban is alig akad párja, pedig itt a sajtó rakoncátlankodása és hatalmaskodása az anarchia legvérmesebb álmait is meghaladja; és megbuktatásában a levert boulangismust, a mely bosszúból kiásta a miniszter magánéletének egynémely már eltemetett részletét, erősen bátorították magának a miniszternek politikai elvtársai is, a kik elszörnyedt irigységgel nézték, hogy ime egy bátor, hatalmas kéz megszakitás nélkül meri kormányozni a központi hatalom gépezetét.

De a míg így gondolkodnak, hogy egy miniszter ne lehessen úrrá a kormányzat valamelyik hatalmasabb ágában, azalatt mégis oly gyakran ismétlődnek ugyanazon nevek az egymásra következő cabinetekben, hogy külön jelzõt, és nem is kitüntetõ jelzõt, találtak fel, azt, hogy „ministrable“,¹ azoknak a politikusoknak megkülönböztetésére, a kik leggyakrabban fordulnak elõ a ministeri listákban.

A legnevezetesebb példa volt erre, a harmadik köztársaság alatt, Freycinet. 1877 és 1892 közt, összesen csaknem nyolcz esztendeig tiz különbözõ cabinetben volt miniszter, ezek közül négyben elnök is volt és viselte a hadügyi, a közmunka és külügyi tárczákat. De a „ministrable“-ek, a kik legtöbbször ültek miniszteri székben, rendszerint kevésbé kiváló politikusok voltak, mint például Fallières, a ki egy évtized lefolyása alatt összesen hat évig volt miniszter, és Tirard, a ki ugyanannyi idõ alatt öt évet töltött

¹ Ez a szó: „ministrable“ — nincs meg Littré Szótárának legújabb pótkötetében. Alkalmassint az olasz *papabile* analogiájára alkották, ámbár jelentése semmikép sem felel meg annak a jelzőnek, melyet azokra a bíbornokokra alkalmaznak, a kiktől azt hiszik, hogy kilátásuk van a pápai trónra. De a „ministrable“, ha nem használják is kitüntetõ értelemben, mégsem olyan sértõ mint a mi „party hack“ kifejezésünk, mert nemcsak középszerűségre, hanem olyan tehetséges férfiakra is alkalmazzák, a kik gyakrabban kapnak miniszteri tárczát. A „Journal des Débats“, a mely féltékeny õre a francia nyelv tisztaságának, bár igaz, hogy a parlamenti rendszernek is védelmezõje, úgy határozta meg a „ministrable“ szót, hogy ministrable olyan valaki, a ki már volt miniszter és ismét szerepelhet, nagyobb botrány nélkül, egy újabb miniszteri listán, és a lap még hozzáteszi: „pour parler de ces choses il faut oublier qu'il y a une langue française“.

miniszteri székben, különben mind a kettő miniszterelnök is volt. A Panama-botrány korszakában a „ministrable“-eknek egy új nemzedéke jutott fölszínre. A miniszteri állások régi hű bérlői közül többen bele voltak keveredve a botrányos ügybe, ismertebb nevű kollegáik közül pedig sok meghalt ugyanazon időtájt.

Bizonyos befolyással van a parlamenti gépezet működésére, hogy a törvényhozó testületek tagjai milyen arányban juthatnak miniszteri állásokhoz; ezért érdekes összehasonlítani, ebből a szempontból, a francia és angol rendszert. Mig Grévy elnökségének kezdetétől, 1879-től 1896-ig, tehát tizenhét éven át, száz különböző senator és képviselő volt miniszter Franciaország gyorsan váltakozó cabinetjeiben (mert körülbelül harmincz miniszteri állást olyanok kaptak, kik nem voltak a parlament tagjai), addig Angliában, ugyanazon idő alatt a két háznak hatvanöt különböző tagja ült a mi hosszabb életű cabinetjeinkben. Igen, csakhogy az összehasonlítást nem szoríthatjuk csupán a cabinetben ülő miniszterekre, még pedig a következő okból. Franciaországban (mióta egy ötletszerű kísérlet után egészen megszüntették az államtitkári állásokat, mint a melyeknek semmi czéljok olyan alkotmány mellett, a mely megengedi a miniszternek, hogy mind a két házban helyet foglalhasson) az actualis kormánynak csak a cabinet-miniszterek voltak a tagjai, a kik az egyes vagy combinált miniszteriumok élén álltak, és senki más. Mig Angliában a kormány a két háznak több mint negyven tagjából áll,¹ s ezek közül

¹ Nem számítva az udvari méltóságokat, minthogy ezeknek megfelelő állások egy köztársaságban úgy sincsenek; ámbár a mi czimzetes udvari embereink olyan tényleges államférfiak, kik a parlamentben kormányzati osztályok képviselői.

átlag tizenhat alkotja magát a cabinetet, s a cabinetben és cabineten kívül levő összes miniszteri állásokból rendszerint harmincz jut a House of Commons tagjainak. Így tehát mialatt Franciaországban száz különböző senator és képviselő kapott miniszteri tárczát, az alatt az idő alatt a britt parlamentnek kétszázötven különböző tagja élvezett cabinet-miniszteri vagy megfelelő állást. Ezenfölül, a miniszteri fizetések évi átlaga, melyben a francia törvényhozók részesülhettek, mindössze 20,000 font sterling volt,¹ míg Angliában a miniszteri fizetések összege többre rugott évente 160.000 font sterlingnél.

Franciaországban, mindösszevéve, tizenegy miniszter van, a kik a hadügyi, tengerészeti, külügyi, belügyi, igazságügyi, közoktatási, pénzügyi, kereskedelmi, közmunka, földművelésügyi és a gyarmatügyi tárczák

¹ E sorok írásakor egy átlagos összetételű francia cabinet volt kormányon, a mely cabinetben hét képviselő és két senator foglalt helyet, a kiknek, per 60,000 franc, összes járandósága 540,000 franc volt; ebből levonva a hét képviselőnek egyenként 9000, összesen 64,000 franc díját (mert a képviselő a miniszteri fizetés mellett nem húzhatja egyszersmind a képviselői díjat, míg furcsa következetlenséggel a senator mind a kettőt élvezheti), marad végösszegül 477,000 franc, vagyis 19,080 font sterling. De minthogy Angliában a Lord Chancellor is miniszter, ehhez az összeghez, bár a senatus elnöke nem miniszter, mégis hozzáadhatjuk a senatus elnökének 72.000 franc fizetését, a mi ismét 2880 font sterling. Egyébiránt nehéz minden tekintetben kielégítő párhuzamot vonni a két rendszer közt, a melyek viszonyai és körülményei teljesen különbözők. Például Irland Lord Lieutenantje (alkirálya) néha miniszter s helye van a cabinetben is, s az ő fizetése kivételes állásához mérten, egymagában többre rug, mint a két francia kamarából kikerülő összes miniszterek javadalmazása.

birtokosai; ¹ közülök azonban a két első rendszerint nem tagja a parlamentnek, és néha a külügyminiszter sem az. Így hát mondhatjuk, hogy átlag kilencz miniszteri állás osztható ki az összes senatorok és képviselők között. Bevett szokás, hogy kettőt a senatoroknak tartanak fönn, úgy hogy hét állás marad 580 képviselő számára, szemben azzal a harmincz állással, mely a House of Commons 670 tagja közt kiosztásra szokott kerülni.

Mind a két országban az alsó kamara az, a mely általában a miniszterumbuktatás hatalmával rendelkezik, ezért próbáljuk meg s tüntessük föl a House of Commons-t olyan körülmények közt, a melyek megfelelnek a francia képviselőkamarában uralkodó viszonyoknak. Nem azt akarjuk elképzelni, hogy nálunk, a britt alkotmánytól idegen gyakorlatot honosítanak meg, mint például azt, hogy a miniszterek mind a két házban helyet foglalhatnak vagy hogy a parlamenten kívül állhatnak, ² csupán azt, hogy a miniszteri állások számát a nélkülözhetetlen szükségesség szigorú határai közé szorítanák és a jövedelmet hajtó állások birtokosai a House of Commonsben mindössze tizenheten volnának, azon a négy vagy öt helyettes államtitkáron kívül, a kik egyes kormányzati ágak képviselői a peer-ek házában. Ez a reform, az által, hogy megbontaná a pártfegyelmet, a britt House of Commons-t

¹ A vallásügyi tárca az igazságügyi, közoktatási vagy belügyi tárcahoz van kapcsolva; a szépművészetek, miniszteriumát csaknem mindig a közoktatásügyi miniszter látja el.

² Az az eshetőség, hogy egy irlandi Law Officer nem tud bejutni a House of Commonsba, nem érinti a mi rendes alkotmányos gyakorlatunk általános szigorát.

alkalmasint a fejtelenség olyan fokára sülyesztené, mely nem nagyon különböznék a francia kamarában uralkodó állapotoktól.

A House of Commons az utóbbi időben olyan bajok tüneteit mutatja, a melyek azelőtt a britt parlament continentalis utánezataira voltak jellemzők, — bizonyos kavarodást és azt a hajlandóságot, hogy apró csoportokra bomolják. Bizonyos mértékben az egyik a másikkal szokott járni; és az első bajt a pártrendszer nem kevésbé tartja féken mint a másodikat; valamint olyan esetekben, a mikor az egyesek illetlen magaviselete egy nagy számú testületre vet homályt, melynek kötelékébe az illetők tartoznak, nagyobb erővel lehet ellenök föllépni, mintha kisebb testület szenvedne általa. Már most, ha egyszer ilyen tünetek vannak, kétséges, vajjon a párthűség rendületlen maradna-e, ha várható jutalmának két harmadrésztől elesnék. Ha egy új parlament összeülése alkalmával a House of Commons tagjai közt kiosztandó állások száma tizre vagy egy tuczatra volna leszállítva, alig hihető, hogy e kevesebb állás tulajdonosai öt vagy hat évig zavartalanul élvezhetnék a nekik jutott javadalmakat. A legjobban fegyelmezett pártban is a forrongásnak és szakadásnak nem is sejtett anyaga tárulna föl. Az ember azt hinné, hogy egy pártban, a mely például 400 tagot számlál, egészen közömbös az altisztekre és közlegényekre, hogy vajjon közülök 390 nem lesz-e miniszter vagy pedig 370. Csakhogy az a sorsjáték, mely 400 sorsjegyre harmincz nyereményt biztosít, épen háromszor olyan kapós, mint az olyan sorsjáték, a mely csak tiz nyereményt ad, s bizony, egy pár nagyobbbat kivéve, azok az állások, melyeket egy angol miniszterelnök ki szokott

osztani párthívei közt, sokban megegyeznek a sorsjáték nyereségeivel.

A következtetés azonban, melyet ez összehasonlításból le lehet vonni, korántsem az, hogy vessünk véget a junior lordok, pénzügyi államtitkárok és tiszteletbeli főbirák rendszerének; mert valószínű, hogy az ő fölösleges állásaiknak költsége voltaképp biztosítási díj, melylyel a kormány a pártokra való szakadás és a parlamenti anarchia ellen biztosítja magát. De nem következik az sem, hogy a francia köztársaság egy csomó haszontalan miniszteri állást létesítsen, abban a reményben, hogy a sokkal népesebb miniszterium majd tartós életű lesz; mert, például, mikor még főnállottak a helyettes államtitkárságok, a cabinetek átlagos élete egy órával sem tartott tovább, mint e titkárságok megszüntetése után. Voltaképp, még becsületére válik a köztársaságnak, a mely rendszerint nem igen szigorú a jövedelmet hajtó nyilvános állások megszorításában, hogy ezeket az államtitkári állásokat megszüntette,¹ mert föntartásukat igen hangzatosan lehetett volna megokolni olyan formán, hogy ime ez állásokból került ki a köztársaság néhány tiszteletre-

¹ Attól fogva, hogy az 1875-iki alkotmányt életbe léptették, az államtitkári állások betöltése mindig nagyon rendetlenül történt; némely cabinet egészen mellőzte az államtitkárokat, más cabinetekben pedig a miniszterek nagy részének volt államtitkára; egészen 1886-ig, mikor ezeket az állásokat megszüntették, soha egy cabinetben sem volt betöltve minden államtitkári állás. 1886-tól 1893-ig egyszer a tengerészeti miniszter mellé neveztek ki államtitkárt, később meg a kereskedelmi tárczához, a gyarmatügyek ellátására, míg végre 1894-ben külön gyarmatügyi miniszteriumot állítottak föl, 1896-ba is szerveztek egy államtitkárságot a kereskedelmi tárcza mellé, a posta- és telegraph ügyek vezetésére.

méltó főtisztviselője; valamint a köztársaság minden elnöke, a ki csak előbb miniszteri tárczát viselt, az államtitkárságon kezdte nyilvános politikai pályáját.¹ A levonható következtetés tehát csak az lehet, hogy a parlamenti rendszer szövevényes szerkezet, egész korszakok alkotása, és állandósága sok olyan föltételtől függ, a melyeket nem lehet tetszés szerint előteremteni, — függ a hagyományoktól, érzelmektől, idejemult és szabályba ütköző intézményektől. Minél közelebről vizsgáljuk Franciaország abbéli törekvését, hogy e rendszert fönntartsa, annál világosabbá válik, hogy e rendszer örök sorsa, hogy balul üssön ki.

A pártrendszer, a mint láttuk, egyik lényeges keléke a parlamenti rendszernek, hogy jól működhessék. De a pártrendszerhez pártfegyelem kell, és ha a francziáknak sikerülne is utánozniok a pártrendszert egy-egy időszakra, nincs meg náluk az a föltétel, a melyen a fegyelem alapszik, a mint megtalálható Angliában, — a hol mi velünk született hajlamunknál fogva tiszteljük a felsőbbséget, az előzményekben, az eddigi gyakorlatban, s még a visszaélésekben is, melyek a múltból szálltak ránk; a francziáknak, hivatalos foglalkozásaikon kívül, nincs meg ez a készségök önmaguk fegyelmezésére, s ezért a parlamenti rendszer efféle részleteit rögtönösen kell kieszelniök vagy kölcsön kell kérniök.

Igy hát láttuk, hogy a köztársasági uralom alatt a miniszteriumok ingatag volta nem változik, akár sok, akár kevés állással rendelkezik is a kormány a

¹ Casimir-Périer a Dufaure cabinetben 1877-ben, Carnot 1879-ben, a Waddington és a Freycinet cabinetekben és Félix Faure a Grand Ministère-ben, 1881-ben.

hivatalkeresők számára. Az eredmény mindig ugyanaz volna, bármilyen körülmények közt kísértenék is meg a parlamenti rendszert Franciaországban. A képviseleti intézményeknek vannak olyan francia bámulói, kik erősen megvannak győződve, hogy ez intézmények alatt kormányuk megállná helyét, ha a körülmények megváltoznának. Azt mondják, hogy ma a köztársaságban van a hiba; vagy hogy a suffrage universel felelős azért, hogy a miniszterek egymásután kénytelenek elhagyni állásukat. Csakhogy Franciaország már próbálta a parlamenti rendszert olyankor is, mikor az államforma nem köztársaság volt, mikor a szavazati jogot korlátolták, mikor a képviselők nem húztak tiszteletdíjat, és mikor a miniszterek Európa-szerte ismert államférfiak voltak — és a miniszteriumok életkorának átlaga akkor is csak annyi ideig tartott mint a mai régime alatt.

A júliusi forradalom után, Lajos Fülöp első miniszteriuma olyan névsort ígért, a melynek fényét a századbeli britt cabinetek egyike se multa felül. Guizot volt jelölve a belügyre, Molé (ki Talleyranddal londoni nagykövet volt) külügyre, Victor de Broglie herczeg a nevelésügyi miniszterium vezetésére, Casimir-Périer, Laffitte a financier és Dupin pedig tárcza nélküli miniszterek lettek volna. Nem lehet csodálni, hogy a király nem tudta elhatározni magát, hogy közülök melyikre bizza az elnökséget, és hogy a kiváló tehetségeknek ez a combinációja három hó múlva már tényleg felbomlott. Akkor aztán végre Laffitte lett a júliusi monarchia első miniszterelnöke, és kormánya öt hónapig tartott. Utána Casimir-Périer alakított cabinetet az 1831-iki év május havában, és az újabbkori francia történelemnek kevés meghatóbb

lapja van, mint az, a mely leírja ennek a régi parlamenti férfinak küzdelmeit, a ki fényt árasztott a forradalom-szülte bourgeoisera, míg végre mint a cholera áldozata dült ki. Halála után a válság hónapokig tartott, s aztán ismét egy bámulatra méltó miniszteri combinatio létesült. Soult tábornagy volt az új miniszterium elnöke s egyúttal hadügyminiszter, Broglie herczeg a külügyek minisztere, Guizot most a közoktatásügyre fordította tehetségét, és először tünt föl Thiers, mint belügyminiszter. Ez a cabinet aránylag hosszú ideig élt, de annyi fölfrissítésen ment keresztül, és annyiszor változott az elnöke, hogy nem egészen világos, mikor ért véget az 1832. október 11-diki híres miniszterium.

Az Orleans-uralkodóház a míg csak el nem hagyta Franciaországot, vagyis tizenhét és fél évi uralkodása alatt, összesen tizennyolcz miniszteriumnak a tanácsával élt¹; és ha e miniszteriumok közül az utolsó hosszúéletű volt is, nagy életkorának hasznos voltát nem bizonyította be, mert bukásában magával rántotta a monarchiát is. Kétségtelen, hogy e cabinetben egyes miniszterek újra meg újra megjelentek, és hogy azon kor miniszterjelöltjei, mint például Guizot és Thiers (a kik mind a ketten nyolcz cabinetben szolgáltak) nagyobb számot tettek Európá-

¹ Ez a Jules Simon számítása, a ki mint fiatal ember átélte a királyság első felében lefolyt számos miniszteri válságot és ujjaalakítást. Az 1840. október 29-iki miniszterium azonban mégis szokatlanul hosszú életű volt, mert tulajdonkép már első alakulásától kezdve egészen az 1848. februári forradalomig mindig Guizot volt az elnöke. Névleg, az igaz, hogy csak 1847. szeptember havában lett a minisztertanács elnöke, mert addig Soult tábornagy viselte az elnöki czimet.

ban, mint a harmadik köztársaságbeli miniszterjelöltek, mikor a visszatérő tárcza-bérlők sorában talán Tirard volt a legtiszteletreméltóbb alak. De a végső eredmény még szomorúbb volt mint azon parlamenti kormány idejében, melynek a jelen nemzedék a tanúja. És a júliusi monarchia, a melytől pedig a kereskedelem virágzásának, a pompázó irodalmi életnek és a politikai szónoklatoknak egy egész korszaka vette nevét, — olyan utczai zendülésben bukott el, mely nem méltó a forradalom nevére.

Ez a catastropha nem is magyarázható egyébből mint abból a tényből, hogy a parlamentarismus homlok-egyenesen ellenkezik a francia szellemmel. És így látjuk, hogy monarchicus vagy köztársasági államforma alatt, szűkebb vagy kiterjedt választási jog mellett, akár díjtalanok a képviselők, akár díjazottak, és a miniszterek híresek vagy ismeretlenek — a parlamenti rendszernek Franciaországban következetesen mindig ugyanaz az eredménye: miniszteri ingadozás és a mi vele jár, kormányzati fejetlenség.

III.

Abban az ötven évben, mely elmúlt attól fogva, hogy Lord John Russel 1846-ban kormányát megalkototta; mindössze nyolcz férfiú ült Anglia miniszterelnöki székében, míg Franciaországban nyolcz különböző férfiú töltötte be ugyanazt az állást e félszázadnak csupán utolsó hét esztendeje alatt. Ez csak azt bizonyítja, hogy Angliát olyan régime kormányozta, mely megfelel a nemzeti tulajdonságoknak, míg Franciaországban nem ez volt az eset: Egyébiránt egy miniszterium napjainak csupán nagy száma nem

jelenti még okvetetlenül a nemzet belső boldogságát, dicsőségét, jólétét, mert hiszen akkor Victoria korának el kellene halványodnia azon korszak mellett, mikor a regensségből kibontakozott IV. György uralkodása: Lord Liverpool tizennégy évig tartó miniszterelnöksége alatt, a Ludditek és Peterloo napjaiban, a Thistlewood és a Caroline királyné pöreinek idejében. Kétségtelen, hogy a dolgok ellenkező állapota fejtelenségre vezet; csakhogy miniszteri állandóság, magában véve, még nem közjó, mert ha egy rossz miniszter sokáig marad az ügyek vezetésének élén, az nyilván veszedelem. Ha a kormány népszerű, akkor szerencse az állandóság, mert annak a jele, hogy a régime tetszik a népnek és a kormány tagjai bizalmat keltek maguk iránt.

Van a miniszteri állandóságnak még egy másik faja, melyet szintén bámulattal szoktak emlegetni Franciaországban. Mikor Lobanoff herczeg 1895-ben Oroszország külügyminisztere lett, irigységgel jegyezték meg, hogy 1813 óta mindössze csak három birtokosa volt ennek a magas hivatalnak — Nesselrode, Gortchakof és Giers; míg Franciaország olyan bőségben alkalmazta erre az állásra az ő czimzetes minisztereit, hogy minden évre jutott volna egy-egy egészen új ember. Nesselrode hivataloskodása olyan hosszúra nyult, hogy Franciaország, ha azzal versenyezni akarna, nemcsak a miniszteri állandóságot kellene létesítenie, hanem az államforma állandóságát is, mert Nesselrode szereplése már azelőtt kezdődött, hogy ő Párisba jött tárgyalni az első császárság bukása ügyében, és csak a krími háború után ért véget; és így az első restauráción, a száz napon, a második restauráción, júliusi monarchián, második köztársasá-

gon keresztül egészen a második császárság idejéig terjedt. A politikai viszontagságoktól eltekintve, már az emberi életkor sem igen engedi meg, hogy ilyesmit tapasztalhassunk; de még olyan időtartamú szolgálati idő biztosítására is, a mennyi ideig Gortchakof herceg és Giers működése tartott, a kik együttvéve egy harmadszázadon át szolgáltak, Franciaországnak egyszerűen el kellene fogadnia az orosz kormányzati rendszert vagy pedig ismét fölvennie saját autocraticus államformáját, a melynek megdöntésében 1814-ben Nesselrode és ura, I. Sándor czár annyit fáradtak.

Az a hódolat, melylyel Franciaország a tizenkilencedik század utolsó évtizedében meghajolt Oroszország előtt, a legkülönösebb nemzetközi látványok egyike volt, a mely csak valaha Európa elé tárult, akár úgy tekintjük, mint egy nagyhatalom viselkedését egy más nagyhatalommal szemben, akár mint a democratia hódolatát a despotismus előtt. Mialatt figyelemmel kísértem a francia-orosz szövetség egyes fejlődési mozzanatait, s egyúttal tanulmányoztam a francia intézményeket, Franciaországhoz való mély ragaszkodásomnál fogva gyakran elfogott a sajnálkozás, hogy Franciaország miért nem is fordul Oroszországhoz kormányzati formáért, Angliához pedig barátságért, a mi semmikép sem okozna neki annyi kárt, mint a mennyit azáltal szenvedett, hogy mindenáron megakarta honosítani a britt parlamenti rendszert.

Ha a nemzetek ugyanolyan igazságtalan érzékenykedésnek volnának rabjai, mint az egyes emberek, Franciaország igazán gyűlölné Angliát csupán abból az egyszerű okból, hogy innen importáltak neki egy angol mintára szerkesztett intézményt, a mely sehogysem vált be. Olyan ez az eset, mintha valaki,

a kinek ügyeit rosszul vezették, irigy csodálkozással nézné, hogy a szomszédjának egy gépe van, mely óvatosan szerkesztve és bizton vezetve, elég jól elvégzi a rábizott munkát, csak néha kell javítás az ujonnan felmerülő kivánalmakhoz képest. Ez a valaki most, egy válságos pillanatban elhatározza, hogy neki is ugyanolyan mintára szerkesztett gépe lesz, s nem törődik azzal, hogy az anyag, a melyből előállíthatná s a vezető és munkaerő, melyet e gép körül alkalmazhatna, egészen mások mint odaát a szomszédnál. Hamarosan össze is ütteti a dologban járatlan theoretikusok által, könyvek utasítása szerint, és a gép megindul. De folyton explodál; a lakók néha rémülettel nézik, néha boszusággal; időnként megöl egy-egy felügyelőt, és kisebb időközökben a vezetőférfiak egész sora hagyja ott bénán, mialatt a munkások állandó küzdelemben és csufondáros perpatvarban vitatják, hogyan is kellene voltakép ezt a gépet kezelni; a gép azonban csak zakatol tovább, egyszer ilyen vezetés alatt, máskor egészen más alatt, de sohasem képes elvégezni egy becsületes napi munkát. Egyszer meg is állt egy időre és senkisem vallotta kárát; de minthogy a felügyelő, a ki elzárta volt, egy újabb módosított kísérlet után rosszul járt vele, most ismét elővették és a felügyelő elbocsátása után kitatarozták, hogy új gépnek lássék. Azóta zakatol tovább, kevesebb végzetes szerencsétlenséget okozva, az igaz, de több hűhóval és füsttel mint valaha; elsőrendű mester keze ritkán nyult hozzá az utóbbi időben.

Hát ez a Montesquieu bűne. Ha ő nem találkozik Velenczében Lord Chesterfielddel, a mi udvarias hollandi követünk nem keresi fel őt Hágában 1729-ben és nem viszi yachtján Angliába, a hol két évig mulla-

tott, a mi nagyobb hatással volt Franciaország történetére a forradalomtól kezdve mint talán az egész tizen-nyolczadik század bármely eseménye. Az *Esprit des Lois* római és görög légióival is támogathatta volna az ókorból meritett indító erőket, a melyek arra ösztönözték a francia népet, hogy romba döntse monarchiáját; de ha Montesquieu nem ment volna Angliába. akkor az ő halhatatlan művében, a mely phantastikus szertelenkedései mellett is¹ új irányt adott az emberi gondolkodásnak, nem foglaltatott volna a britt alkotmány magasztalása, beékelve a régi köztársaságok aggasztó dicsérete közé. Így aztán, mikor a francia köztársaság átkanyarodott a császárságba, körülbelül annyi heti² fennállás után, a hány évig a római köztársaság élete tartott volt, mielőtt a Caesarokat világra hozta, a forradalom doctrinairejei, érezvén Napoleon közelgő bukását, nem gondoltak az *Esprit des Lois* azon fejezeteivel, melyek a köztársaságok becséről szóltak, hanem azok fölött elmélkedtek, melyek az angol alkotmány szépségeit tüntették föl. Nem volt többé szó Athénról és Spártáról, melyeket most a

¹ Voltaire „*Commentaire sur l'Esprit des Lois*“ cz. értekezése egy félórára igen kellemes olvasmányt nyújt mindazoknak, a kik Montesquieut ismerik.

² Mikor a császárságot 1804 május hó 18-án proclamálták, akkor a francia köztársaság 11 évig és csaknem 8 hónapig vagyis összesen csak 600 hétig állott fenn; a római köztársaság élete közepes számítás szerint 500—600 évig tarthatott. Csakhogy a francia köztársaság voltaképp már 1799 november 9-én (Brumaire 18.) véget ért, alig több, mint hét évi fennállás után, mert hivatalos proclamatiója 1792 szeptember hó 12-én történt; ámbár a köztársaság címét még 1799 november 9-ike után is föntartották, és pedig nemesak a Consulatus alatt, hanem még a császárság első éveiben is.

Jacobinus clubbal és a guillotinenaal együvé soroltak, se más a régi görögöknél ismeretlen intézményekről. Csak az angol alkotmány volt azoknak ajkán, kik Franciaország újjáalkotásával foglalkoztak, mikor a császár, ki Angliát gyűlölte, és Montesquieut semmibe se vette,¹ uralkodásának utolsó napjait élte.

Marie Antoinette, 1792-ben, visszaemlékezvén, hogyan kicsinyelte a király azt az eszmét, hogy az ő hatalmi körét egy angol uralkodó hatalmi körére korlátozzák, sajnálkozott, miért is nem hozták be a britt alkotmányt Franciaországba: de a szerencsétlen királyné a menekülésnek még sok másféle módját is sajnálta, a melyek megmenthették volna őt és övét a rettenetes örvénytől, melynek most már egészen a széléig sodródott. Staëlné asszony, ki ezt az anecdotát² elbeszéli, hozzáteszi, hogy a restauratióig lefolyt huszonöt viszontagságos esztendő alatt Franciaországban az volt az emberek szokása, hogy a mikor bajban voltak, a britt alkotmány után áhítottak, de aztán ismét nem törődtek vele, mihelyt a körülmények megváltoztak. Csakhogy még e kornak kezdetén is, 1790-ben, a mikor a régi épület halomba döntöttek, és a mikor Franciaország egészen új alapon építkezhetett, ha a fejtelenséget egyáltalán meg lehetett volna akadályozni, akkor is épen a britt alkotmány, a melynek behozatalát ajánlották az al-

¹ „Son éducation avait été fort incomplète. Par exemple, il n'avait pas lu Montesquieu comme il faut le lire“ — mondja Stendhal *Mémoires sur Napoleon* cz. művében. Napoleon azonban, úgy a hogy, tényleg olvasta Montesquieut, még fiatalabb éveiben, az ő honfitársa és későbbi ellensége Pozzo di Borgo társaságában, a ki ezt a *Notes sur la Corse*-ban meg is említi.

² *Considérations sur la Revolution Française*, 1-re partie, C. XX.

kormányozó gyűlésnek Necker és a többi mérsékelt államférfi, volt az a szerkezet, melyet a régi régime romjain nem lehetett volna fölállítani, sok más okon kívül már azért sem, mert a britt alkotmány főereje abban rejlik, hogy a korszakok fokozatos fejlődésének eredménye. Az pedig, hogy a britt alkotmányt 1814-ben, úgyszólván reá biggyesztették arra a szilárd új szerkezetre, melynek Napoleon volt korszerű mestere, az már a legkisebb fokú gyakorlati érzékről sem tanuskodik.

Necker kiváló műveltségű leánya is azok közé tartozott, kik hirdették az ígét, hogy az angol alkotmányt be kell vinni Franciaországba, és vonatkozással Napoleon versengésére hazánkkal, azt mondta, „egyetlen módja, hogy Angliához hasonlók legyünk, ha utánozzuk.“ Staëlné asszony *Considérations sur la Révolution Française* cz. munkája, mely csak halálakor jelent meg, két évvel azután, hogy XVIII. Lajos másodsor és állandóbban foglalta el őseinek trónját, mutatja, hogy a liberálisok mindnyájan, akár osztoztak a Napoleon-ellenes gyűlöletben, akár elfogadták uralmát, egészen át voltak hatva attól az eszmétől, hogy a britt alkotmányban megvannak az elemek mindenféle kormányzatnak újjáalakítására. Ezt és a kor-
nak többi hasonló művét olvasva megértjük, hogyan történhetett, hogy a senatus, a szövetségesek azon felszólítására, hogy egy chartát terjeszsenek elfogadás végett XVIII. Lajos elé, egy-két nap alatt, mikor Napoleon még el se indult Elba felé, már meg szerkesztettek egy chartát egészen az angol elvek és minták szerint.

Staëlné asszony, jóval azelőtt, hogy először látogatott el Angliába, már mély csodálattal volt eltelve

a mi intézményeink iránt, még pedig atyja révén, a ki első minisztersége előtt még mint gyermeket magával vitte volt Angliába, s az ő fényes intelligenciájának hódolunk, a mikor elismerjük, hogy senki nálánál világosabb ellentétben nem tüntette föl, milyen különbség van a két ország társadalmi alapja között.

A felfogásnak ezt a világosságát nem lehet észrevenni az alkotmányos doctrinairek és liberalisok írásain, a kik ebben a korban a hamis analogiák hajhászatának sportjába voltak elmerülve; pedig az analogiák mulatságosak ugyan a dialectika játszó-terein, de veszedelmesek az emberi társaság kormányzatára alkalmazva. Minthogy I. Károlynak és XVI. Lajosnak úgylis az volt a sorsuk, hogy elveszszenek alattvalóik keze által, igazán jótétemény lett volna a francia népre, ha az angol király Nasebynél elesik, vagy ha Carisbrookban titkon más világra küldik, mint II. Edwarddal tették Berkeleyben, vagy pedig ha Lajos elvesz a Tuileriák ostrománál, vagy fölkonczolja egy hónappal később, mint Lamballe herczegnét. Mert, annak következtében, hogy szinleges tárgyalás után mind a két uralkodót vesztőhelyen nyilvánosan fejezték le, világos lett a francia liberalisok előtt, hogy az angol és a francia forradalom ugyanaz a fejlődési folyamat mind a két ország történetében. Azzal nem törődtek, hogy a politikai, pénzügyi és az egyházi okok nem voltak hasonlatosak, hogy a két király viszonya az egyházzal, nemességgel és a néppel szemben, valamint a három rend kölcsönös viszonya egymáshoz a két országban teljesen különböző volt, hogy a két polgárháború egyetlen mozzanatát sem lehetett összehasonlítani, és hogy végre mindazon körülmények, melyek a két királygyilkolást

előidéztek, valamint azok is, melyek erre következtek, itt és ott egészen mások voltak — Anglia lefejezte az ő királyát, Franciaország lefejezte a magáét, tehát ennél fogva a francia forradalom megfelelt az angol forradalomnak, a Bourbonok megfeleltek a Stuartoknak s így tovább.

Ilyenformán az a körülmény, hogy a francia liberálisok mindenben a Great Rebelliont és következményeinek ismétlődését látták, csak könnyítette XVIII. Lajos restaurációját a szövetségesek által, s midőn ez be is következett, a liberálisoknak többé semmi kétségek nem volt az iránt, hogy az angol forradalomnak lépésről-lépésre megvan a mása Franciaországban.

Egy fél emberöltővel később, midőn a legitim királyt megfosztották trónjától a királyi család egy másik tagjának javára, a ki pedig nem volt közvetlen trónutód, a mesterségesen készült közvélemény az 1688-iki angol forradalom nyomán erre is mintegy el volt készülve; s ezt a felfogást hasonlatos külső körülmények is támogatták és támogatta az Orleáns herczegek azon öröklött készsége is, melylyel mindig intrigálni szoktak fölkeint rokonaik ellen. Ki tudja, ha Lajos Fülöp gyermekei mind meghaltak volna fiatalon, a mint meghaltak Anna királyné gyermekei, Guizot talán a földből is kiásott volna valami Sophia választó-fejedelemlőt, az egykori Bourbon és pfalzi frigy valamelyik sarját, csak azért, hogy német dynastiát ültethessen Franciaország trónjára, annak megfelelően, a mint az angol trónra a német hannoveri ház jutott. De a Guizot analogiavadászata akadályra talált volna; a nemzet már halálra megunt a parlamenti kormányt és Louis

Bonaparte karjai közé vetette magát, Louis Bonaparttet most már csak a Cromvell-család valamelyik leszármazottjával lehetett volna összehasonlítani, olyan azonban nem volt.

A két forradalom külső színének ez a felületes összehasonlítása a mennyire ismeretes, már épen annyira hitelét is veszítette; de az embernek csak lapoznia kell azon kor irodalmát, hogy képe legyen arról, milyen örülségig fejlődött ennek az iskolának az a törekvése, hogy tökéletes összhangot létesítsen a két nemzet forradalmi evangéliuma között. Vannak Guizotnak pamphletjei, a melyek, ha az ember régi könyvtárakban találkozik velök, első tekintetre úgy tűnnek föl, mintha angol történelmi följegyzések volnának az elmúlt korszakokból s nem polemikus tanulmányok az egykorú francia események fölött, annyira tele vannak tömve angol nevekkel és tizenhetedik századbeli datumokkal. Itt van például egy: *Du gouvernement de la France depuis la Restauration et du Ministère Actuel*, megjelent 1829-ben; ebben többször fordulnak elő a Southampton és Clarendon, az Ashley és Arlington nevek, mint Decazes, Feltre, Royer-Collard, és Camille Jordan, a kiket a nyaka-tekert okoskodás II. Károly államférfiaival hasonlított össze. Egy másik is van a következő évből, *Des conspirations et de la Justice Politique*¹, a melyben Guizot egész lapokat átvesz Cobbett *State Trials* cz. munkájából; mert nyilvánvaló, hogy Franciaország nem élvezhette nyugodtan a maga

¹ E pamphletben a bevezetés fordítása Erskine britt alkotmányt magasztaló beszédjének, melyet a Hadfield-pörben tartott, 1800-ban, azután hogy III. Györgyre rálöttek.

restaurációját, ha nem volt meg neki is a külön Rye House Plotja, Algernon Sidney-féle pöre és nem volt dr. Titus Oates-ja és Judge Jeffreys-e. Hasonlót tapasztalunk, tizenhét évvel később, midőn a legitimistákból jakobiták lettek; a képviselőkamara ünnepélyesen tárgyalta, hogyan bánjanak el de Berry herczegnével egészen úgy a hogy a britt tárgyalás folyt egykor a fiatal trónkövetelő Stuart ügyében.¹

Érdeemes némi részletességgel tanulmányozni a francia történelem ezen különös phasisát, a mikor olyanok, a kik a nép kegyére vágytak, tüstént Waterloo után, bátran hirdették a britt intézmények és minták tökéletességét, mert a mai miniszteri ingadozást és a kormányzati anarchia egyéb tünetét ezen korszak eseményeivel kell kapcsolatba hozni. A mai politikai Franciaország a forradalomra következő emberöltőnek a műve. A civilisatio terjedése; a nép gazdasági viszonyainak alakulásai; egyes véletlenül létesült reformok, mint a szavazati jog kiterjesztése 1848-ban; a szerencsétlen háború Németországgal, a mely bizonyos borút hagyott a nép lelkén, — mindezt a tényezőt természetesen tekintetbe kell venni, ha a francia nemzetet a század végén a maga egészében tanulmányozzuk. De a mai politikai Franciaország, bár külső formáját és színét kisebb forradalmak és kormányzati változások módosították is, mégis a föl-szin alatt vizsgálva, annak a harmincz esztendőnek alkotása, mely 1789, vagyis a Bastille lerombolása után következett. Ezt a kort nagyjában három időszakra oszthatni. Az elsőben ledöntötték az ancien

¹ Procès-verbal des séances de la Chambre des Députés, Nov., Déc., 1832.

régime-et. A másodikban Napoleon, a régi rend romjain, fölépíti a centralisációnak azt a szolid épületét, mely megfelelt a francia nép vérmérsékletének és lényeges föltétele boldogulásának. A harmadikban importálták Angliából a parlamenti rendszert és idétlenül ráaggatták a nemzeti alkotmányra.

A britt alkotmány jórészt megérdemli azt a dicsőretet, a melyben részesítették; de már neve is mutatja, hogy mint működő gépezet, csak abban az országban lehet bámulatos, a hol lassanként kifejlődött. A mint az angol egyház mondja egyik szentségéről, nem arra van szánva, hogy „körülhordozzák vagy imádják”; pedig a francia doctrinaire-ek olybá vették. Egészen máskép jártak el az amerikai köztársaság megalapítói. Mindnyájan jól ismerték a britt alkotmányt és méltányolták érdemeit. Többen közülök azoknak fiai voltak, kik ez alkotmány parlamenti rendszerét megcsinálták. Nehányan Montesquieu tanaitól is át voltak hatva. És tapasztalásuk, ismereteik révén mégis annak a felismerésére jutottak, hogy a britt intézmények, egyszerűen átvéve, még egy angol-szász területen sem virulhatnak; és aztán olyan alkotmányt létesítettek, mely az emberi bölcsesség marandó emléke. Nem úgy olvasták Montesquieut, mint őseik alkotmányának pusztá magasztalóját, hanem művét inkább a britt rendszer dicsérő criticájának tekintették és átvették belőle, saját tapasztalatuk vezető világánál, az állami hatalmak szétválasztásának elvét, még pedig sokkal világosabb elhatárolással, mint a hogy valaha csak volt Angliában.

Így tehát tökéletesen elválasztva a végrehajtó hatalmat a törvényhozástól, lehetetlenné tették azon parlamenti rendszer létesülését, a melynek lényeges

vonása a miniszteri felelősség a parlamenttel szemben. A mint Bryce kiemeli, annak az eljárásuknak, hogy a végrehajtó hatalmat a törvényhozó hatalomtól olyan élesen elválasztották, sokkal messzebb ható eredménye lett, mint a hogy maguk számitották. A mi az amerikaiakat arra ösztönözte, hogy a minisztereket távol tartsák a törvényhozó hatalomtól, az egyszerűen abbéli félelmök volt, hogy a törvényhozás, a miniszterek közvetítésével, szolgája lehetne a végrehajtó hatalom fejének, a ki aztán magához ragadhatna egyet-mást a britt uralkodói jogokból, melyek akkoriban nagyobbak voltak, mint jelenleg.¹ Semmi dolgunk e helyen az Egyesült Államok alkotmányának fejlődésével; azonban ha a francia doctrinaire-ek inkább arra irányozták volna figyelmöket, a helyett hogy vak elragadtatással nézték az angol rendszer tökéletességét, Franciaország kormányzatának története, a tizenkilencedik század folyamában, alkalmasint nem lett volna olyan rendkívül tarka.

Mindazonáltal figyelemmel kell lennünk azon körülményekre is, melyek közt a parlamenti rendszer bejutott Franciaországba. Az 1814-iki alkotmány nem volt, mint az Egyesült Államok alkotmánya, erős meggyőződésü komoly delegáltak meggondolt műve, nem is vitatták meg kényelmesen egy nyugodt quäker város zavartalan csendjében — a mikor még békeség volt az egész amerikai continensen. Megrémült senatorok műve volt az, kik annak köszönhatték állásukat, hogy liberalis voltukat eltitkolták a császár előtt. És e senatorok is öt nap alatt rögtönözték, Páris rettenetes izgalmi közt, mikor itt táboroztak a győze-

¹ *American Commewelth*, part i. c. XXV.

delmes kozákok és poroszok, és Napoleon Fontainebleauban volt, azon töprengve, ne koczkáztasson-e még egy kardcsapást, ne újítsa-e meg a vérontást, a mely már is eljutott a főváros falai alá.

A politikai történet legfuresább iróniája, hogy a francziáknak Oroszország autocrata uralkodója adta meg az engedélyt a parlamentarizmus kiváltságának az élvezetére. Talleyrand, a ki soha sem késlekedett, ha egy bukófélben levő urát kellett elárulni, a czárt a saját házában szállásolta el. A St.-Florentin utcából, 1814, márczius hó 31-én küldték szét, Páris falain való kiragasztás végett, a szövetséges hatalmasságok hirdetését, a mely szerint a császár ismét fölvette az egyszerű Napoleon Bonaparte nevet, és a mely szerint a nemzetnek szabadságában állt, hogy alkotmányt adjon önmagának — és a proclamatiót csupán Sándor czár írta alá, Nesselrodenak, az ő miniszterének ellenjegyzésével. Mikor ötvenhét évvel később ismét elfoglalták Párist, akkor mint német császár vonult be oda az az ember, a ki egész fiatalon mint porosz herceg volt ott először a szövetségesekkel 1814-ben. Ennek a szolgája, Bismarck herceg, a ki őt voltaképp oda vitte, kifejezte akkor azt a reménységét, hogy Franciaország ragaszkodni fog a kormányzat köztársasági formájához, mint a mely legalkalmasabbnak látszik, hogy Franciaországot minél tovább izolálja Európa monarchikus hatalmainak sorában.

Az ember szinte azt hihetné, hogy valami hasonló gondolat járt az éleseszű autocrata fejében is, mikor felszólította a francziákat, hogy szakítsanak az autocratiával. A szövetségesek közül épen az orosz császár volt az, ki legjobban buzgólkodott,

hogy ráerőszakolják az alkotmányt XVIII. Lajosra,¹ talán úgy vélekedvén, hogy a nemzet, mely a parlamenti intézményekre való képességének soha sem adta jelét, alkalmasint arról fog meggyőződni, hogy ez intézmények lekötik egész figyelmét, s így nem lesz ideje, hogy egy újabb Austerlitzre vagy Friedlandra gondoljon.

IV.

A helyett, hogy békeségben élvezte volna győzelmeinek gyümölcsét és dynastiáját Franciaország dicsőségével és gazdasági forrásaival együtt consolidálta volna, Napoleon, az ő szertelen nagyravágyá-

¹ Montgaillard, *Histoire de France depuis le fin du règne de Louis XVI.* című munkájában (Páris, 1827) elbeszéli, hogy „április hó 29-én Sándor czár meglátogatta XVIII. Lajost Compiègne-ben és határozottan kívánta, hogy a király, mielőtt a fővárosba megy, proclamatio útján igérjen a nemzetnek liberalis alkotmányt. Később is három futárt küldött a czár St.-Ouenba a királyhoz, az utolsót azzal az üzenettel, hogy a király be se lépjen Párisba, ha az ígéretet nem az említett formában teszi meg. Aztán megszerkesztették a proclamatiót (állítólag Talleyrand csinálta) és a fogalmazványt elküldték Sándor czárnak, a ki két vagy három pontot kijavított“ stb. Staëlné asszony ezt írta neki április hó 28-án: „Sire! az angol alkotmányt mindenkoron úgy tekintette minden publicista, Montesquieutól egészen Neckerig, mint a tökéletesség legmagasabb fokát, a melyhez az emberi társaság csak fölemelkedhetik.“ Semmi kétség az iránt, hogy a czár 1814-ben elhatározta, hogy Franciaországnak parlamentaris alkotmányt kell kapnia; de azt már nehéz kitalálni, milyen vegyes indító okok kényszerítették az autocrata uralkodót, hogy a parlamentaris alkotmány szóvivője legyen. Nevelője, Frédéric Laharpe, a svájcezi liberalis, beléje oltotta a maga eszméit, és a czárnak, meglehet, doctrinaire gyönyörúsége telt abban, hogy a maga birodalmának határain kívül álló nemzetre erőszakolja ezt az alkotmány-kísérletezést,

sával, kikerülhetetlenné tette a restauratiót, a képviseleti kormányzat valamely fajával kapcsolatban. Minthogy szükséges volt korlátozni a restaurált Bourbonok hatalmát, a kiknek konok elvei nagyon ismeretesek voltak, a parlamentarizmus rendszer vált e súlyos idők örökévé, azzal a rendeltetéssel, hogy túlélje az akkor megkísérlett többi alkotmány-importot. Most vult be először Francziorországba a ministeri felelőség elve; mert szükségtelen komolyan venni a forradalom korabeli bevonulását, mikor nyilvánosan kimondatott az 1791-iki szeptemberi alkotmányban; hiszen akkor a király, varennes-i futása után, már fogoly volt a Tuileriákban. Ez épen egyik oka, hogy nem

a mit egyébiránt mérsékeltebb formában, de nagyobb eredmény nélkül, Lengyelországban is megismételt. Pozzo di Borgo szerint, ki a szövetséges hatalmak távozása után, 1814-ben Párisban maradt, mint Oroszország követe, a czár nagyon szíven viselte Franciaország boldogulását; csakhogy ez a szövetségesek szempontjából azt jelentette, hogy Franciaország ne lehessen ezentúl az idegen hatalmak réme, és Európa a Bourbonok uralmának alkotmány mellett való visszaállításában egy hosszú békének a biztosítékát látta, a mely békére föltétlenül szükség volt. Sándornak különös gondot okozott megakadályozni Ausztriát, hogy Franciaországban döntő befolyást gyakoroljon. Senki sem hitte, hogy XVIII. Lajos még tíz évig éljen. S így előre számot vetettek azzal, hogy hamar fog következni X. Károly, a ki a papok kezében volt, és a czár azt hitte, hogy akkor majd a jezsuiták fognak rendelkezni úgy a mint Metternich parancsolja nekik. A czár tehát kétségkívül azt gondolhatta, hogy a parlamenti intézmények ellensúlyozhatják a clericalis befolyást, de azért azt is megpróbálta, hogy személyes beavatkozást biztosítson magának Franciaország kormányzatába, mindent elkövetvén, hogy hűgát, Anna Paulownát, összeházasítsa de Berry herczeggel; ez az összeköttetés, a melynek különben Talleyrand szegült ellene, megváltoztathatta volna a század történetét.

működött jól; mert ahhoz, hogy jól működjék, olyan parlament szükséges, a mely fogékony a hagyományok iránt. A miniszterek és a parlament viszonya Angliában a lassan fejlődött szokásokra és fictiókra van alapítva, a miket nem lehet csak egyszerűen beiktatni egy új alkotmányba. Például, a miniszteri felelősség elve, egy csinált alkotmányban kimondva, tényleg soha se juthat érvényre, hacsak nem mondják ki azt is, hogy a miniszterek egyenkint és együtt is felelősek. Különben egy-egy nagyravágyó politikai vezérférfi, hogy sorsát kikerülje, egyszerűen csak tárczanélküli miniszterré neveztetné ki magát. Sőt bevezetésül törvényben kell kimondani a minisztertanács létesítését is, ámbár ez intézmény eredetijének, az angol cabinetnek, a maga összeségében, nincs hivatalos léte.

Azután meg a parlamenttel szemben való miniszteri felelősség elve, a melyet Angliából kölcsönöztek, egyik jellemző vonása ugyan a monarchikus és republikanus Franciaország összes alkotmányos régimejeinek, de azért a francziák még sem fogadták el soha a miniszterek helyzetének és attributumainak angol értelmezését. A hatalmak szétválasztása, a mit Montesquieu annyira csodált alkotmányunkban, Franciaországban nincs elég világosan kifejtve. Angliában a törvényhozó hatalom elkülönítése a végrehajtó hatalomtól elvben oly határozott, hogy a miniszterek a törvényhozó testület választott kamarájában nem azért foglalnak helyet, mert miniszterek, hanem annak dacára, hogy miniszterek. Következésképp egy képviselőnek, ki a koronától miniszteri kinevezést kap, kötelessége új mandatumot kérni a választóktól, mielőtt az alsó házban ismét helyet foglal. Franciaország-

ban a miniszternek épen miniszteri mivoltánál fogva helye van a parlament mind a két házában és mind a két helyen részt vehet a tárgyalásban. Az alkotmány megengedi, hogy a minisztereket a senatusból vagy a kamarából választhassák; de voltakép nincs semmi értelme, se alkotmányos, se czélszerűségi oka, hogy őket a parlament tagjai közül válasszák. A tényleges gyakorlat szerint, a harmadik köztársaságban csak három miniszteri tárca van ugyan, a hadügyi, tengerészeti és a külügyi tárca, melyeket olyanoknak szoktak adni, a kik nem senatorok vagy képviselők; csakhogy épen e három tárca birtokosai a legfontosabb miniszterek, a kiknek működése, zavaros időkben, a legkomolyabb következményekkel járhat. De bármilyen szabálytalan is ez a zavaros francia rendszer, az a lehetőség, hogy szakembereket alkalmazhatnak azokra a miniszteri állásokra, a melyek technikai szakismereteket kívánnak, még előnyösnek is mondható. Valóban, hallottam is, mikor egy miniszter, megunva álláshajszoló választóinak követelődzéseit, kijelentette, hogy olyan miniszternek lenni, a ki nem tagja a parlamentnek, a francia politikai élet ideális állapota.

De legyen bár ez ideális állapotban egy ég-küldötte miniszter, akkor is rendszerint távoznia kell onnan, már néhány hó múlva, mihelyt megbuktatja a cabinetet a republikanus kamara, mely a miniszteri felelősség tanát épen abban a szellemben magyarázza, mint a hogy magyarázták royalista és orleanista elődjai, a restauratio és a júliusi monarchia idejében. A franciaországi parlamentáris rendszer működését tekintve mindenkép ugyanazon circulus viciosusba jutunk. Mert ha a miniszteri ingadozás orvoslása vé-

gett a miniszterek nem volnának többé felelősek a parlamentnek, akkor a centralisált kormányzat gépezete valamely nagyravágyó csoport hatalmába kerülhetne, a mely esetleg a törvényhozás mellőzésével kormányozná Franciaországot. Vagy pedig, ha azon miniszterek kinevezése, a kik többé nem felelősek a parlamentnek, nemcsak névleg, de valósággal is az államfő kezébe jutna, ez könnyen ki volna téve annak a kísértésnek, hogy dictatorrá tegye magát, olyan formán, hogy saját teremtményeit nevezné ki miniszterekké, kik aztán a rájuk bízott félelmes gépezet segítségével előmozdítanák az ő autocraticus célzait. Következésképp nincs módja az orvoslásnak olyan régime alatt, mely képviseleti kormányzatra van alapítva. Múlékony természetű miniszteriumoknak kell következniök egymásután, rövid időközökben; a miniszteri állásnak ezután se lehet becsülete, és a parlamentaris anarchia tartani fog tovább, mert Franciaországnak centralisált rendszerű közigazgatása van, a mely fennállásának lényeges föltétele is, de a francziáknak egyszersmind megvan az az örökké lapangó vágyuk, hogy egy ember kormányozza őket.

Az 1875-iki alkotmányban semmi sincs, a mi arra vonatkoznék, hogy a miniszteriumnak le kell mondanania, ha a kamarában leszavazzák. A mit az alkotmánytörvény mond erre vonatkozólag, mindössze csak annyi, hogy „a miniszterek együttesen és egyenként felelősek a kamarák előtt a kormány általános politikájáért.”¹ De minthogy Angliában egy house of commonsbeli vereség rendszerint maga után vonja a cabinet lemondását, világos, hogy a köztársaság kor-

¹ L. C. 25 Fév. 1875. art. 6.

mánya elveszteni alkotmányos régime jellegét, ha nem utánozná e tiszteletreméltó példát. Pedig a szemlélő nem látja nyilvánvalónak a kényszerűséget. Ha egy britt miniszterium a House of Commons-ban történt veresége után állásában maradna, az elégedetlen többség megtagadhatná a költségvetés megszavazását, és az ügyek menetének megakasztásával kierőszakolhatná a kormány visszalépését, vagy népmozgalmat idézhetne elő. Franciaországban a véletlenül összeverődött többség, a mely kibuktat egy-egy miniszteriumot, nem igazibb kifejezője a nemzeti közvéleménynek, sőt még a nemzet időszerint való érzelmeinek sem, mint az a kisebbség, a melyik támogatja.

A költségvetés megszavazásának, a pénzügyi bizottság rendszerénél fogva, a francia kamarában nincs olyan jelentősége, mint van a House of Commonsban. És mi több, sohasem bizonyos, hogy a rögtönzött többség, mely a kormányt megbuktatja, együtt marad-e egy hétig is; azután pedig, kivéve az általános izgalomból fejlődő válságokat, mint például, mikor Jules Ferry megbukott a Tonkin-ügyben, vagy mikor a Panama-botrányok okoztak általános felháborodást, egy miniszterium sorsa se a vidéken, se Páris utczáin nem tudja jobban fölkelteni a közönség érdeklődését, mint egy külvárosi községi maire-nek a választása. S ez nem túlzott állítás. Ha tekintetbe vesszük, milyen roppant következményekkel járhat azon emberek kiválasztása, kik a külügyi vagy hadügyi miniszterium vezetésével bizatnak meg, igazán fenomenalis a francia közönség közönye egy-egy új miniszterium alakulása alkalmával. Nemcsak Páris frivol nagyvilági társaságáról szólok, a mely ügyis lenézi a köztársaságot, sem a tudományos körökről, a melyek-

nek nincs érzékek a politika iránt. De még az utca népét s általában a demokratikus világot sem tudja megindítani egy-egy miniszterium bukása; és a kioskok újságelárusítói kijelentik, hogy a fővárosban a miniszteri válságok ideje alatt az újságok kelete alig növekszik valamelyest.

Mikor a miniszterium néhány havi hivataloskodás után vereséget szenved valami bizalmi kérdésben, elvárják a miniszterelnöktől, hogy lemondását elvigye a köztársaság elnökéhez, a ki arra kéri, hogy gondolja meg még egyszer elhatározását. Mikor a miniszterelnök kijelenti, hogy nem marad, a senatus és a kamara elnökeit hívják az Elyséebe, hogy tanácsot adjanak az államfőnek. Tanácsuknak az az eredménye, hogy az elnök a következő napokon magához hivat egyes politikusokat a különböző republikánus csoportokból, és aztán hivatalosan jelentik, hogy azok egyike megbízott, hogy új cabinetet alakítson. De most már nem követik az angol szokást. A parlament így kitüntetett tagjának ajtaját nem ostromolja az előmenetelért epedők csoportja. Neki magának kell utána néznie, hogy kik is lehetnének az ő miniszter-társai, és az újságok beszámolnak róla, hogyan járja körül Párist egy kocsiban, a leendő miniszterium tagjait keresve, míg végre visszatér az Elyséebe, fáradtan és rendszerint eredmény nélkül. Mert hagyományos dolog, hogy az első ember, a kit cabinetalakítással megbíznak, nem szokott czélt érni. Végre egy szerencsésebb kísérletet tesznek, s az újságok hozzák, hogy egy többé-kevésbé ismert politikus, ha a közvéleménynek eleve nem is volt jelöltje, opportunistá, concentrált, radikális vagy mérsékelt kormányt alakított. Egy idegennek, a ki éppen tanulmá-

nyozni akarja a francia intézményeket, a legtöbb esetben úgy tűnik fel, mintha az új cabinet összeállítása semminemű összefüggésben sem állna az előbbi cabinet bukásának az okával. Valóban, néha megtörténik, hogy pártatlanul helyet adnak az új cabinetben olyan képviselőknek, a kik a válságot előidéző szavazásnál a többséghez tartoztak, valamint olyanoknak is, a kik a kisebbséggel szavaztak.

Miután formálisan bemutatkoztak a köztársaság elnökénél, az új miniszterium tagjainak, minden eskütétel vagy más formaság nélkül, első dolguk, hogy birtokba vegyék hivatalos lakásukat. Mindnyájan nagy fényűzés közt laknak egy-egy palotában, vagy legalább joguk van egy ily lakáshoz, a míg csak miniszterségek tart. A belügyminiszter lakását a Place-Beauveau-n kötelezőnek tartják; mert neki mint a centralizált hatalom fő intézőjének mindig helyben kell lennie, hogy a gépezetet igazgassa. A többiek közt van egynéhány, a ki ellentáll a rövid ideig tartó pompa csábításának, és nem zavarva föl házi tűzhelyét, sohasem teszi lábát az aranyozott termék küszöbére, kivéve, mikor hivatalos vendéglátás van nála.¹ De általában az új miniszterek, néha házi kényszer hatása alatt, szeretik végigélvezni múló nagyságuk minden gyönyörét, s ezért talán nem is érheti őket semmi gáncs, bár kijut nekik a boulevard gúnyos élceiből.

¹ Freycinet, ki tüneményeszerű hosszú ideig, egyfolytában csaknem öt esztendeig volt hadügyminiszter, sohasem ment lakni a St. Dominique-utcai palotába, és Méline, a ki pártatlanul hosszú miniszteri hivataloskodásra tekinthetett vissza, és a Jules Simon miniszteriumában már államtitkár volt 1876-ban, szintén többre becsülte a saját biztos otthonát; és a szebb jövővel biztató fiatalabb miniszterek közül is többen így tesznek.

Bizonyos politikusoknak, kik vissza-visszatérnek különböző cabinetekbe, változatos tájékozottságuk van különböző miniszteri paloták előnyei és hátrányai felől. Olyan formán tekintik ezeket a palotákat, mint a hogy a bolyongó utas összehasonlitgatja a bútorozott lakásokat, melyeket kibérel — az igaz, kevésbé olcsón — az egyik télen Nizzában, a jövő nyáron Deauvilleben s a következő idényre Pauban. Egy angol balladában, a melynek népszerűsége évek során át igen kicsi véleményt kelthetett a mi költői és zenei érzékünk felől, tehát e balladában a hős kijelenti, hogy többre becsüli a maga szerény otthonát, mint azokat a palotákat, a melyekben időnként megfordul. Ilyen sorsfordulatok nem igen esnek a brit concert-járó közönség tapasztalati körébe, s ezért nem őszinte, a mikor megtapsolja e nagy mondást. Pedig az a hős nem a költő képzeletének üres alkotása. Az egy alkotmányos régime francia minisztere, ki a philosophiai igazságot fejt ki a parlamentaris rendszer működéséből Franciaországban.

Új miniszterek gyakran ismétlődő beigtatása termékeny tárgy a párizsi humor számára. Ha az új jövevény egy „ministrable“, a ki nem most kezdi első miniszteri életét, az mindjárt otthon van szakmájának gyakorlatában. Különben pedig, azt mondják, ott vannak a hivatali osztályok főnökei, hogy támogassák a tapasztalatlan államférfiakat. De egy francia miniszteriumban külső fényre első a miniszter huissier-je, a ki rangjára nézve olyanféle, mint azok az alkalmazottak, a kik Whitehall-ban „messengers“ néven ismeretesek, csakhogy méltóság és fontosság dolgában messze fölülmulja az angol Korona ezen érdekes szolgálait. Mert egy francia miniszter előszobáiban

olyan roppant tömeg szorong, ha nem is épen oly pittoresque, mint a mekkora látogatni szokta egykor Versailles corridorjait, mialatt a királyt öltöztették. Nem csoda tehát, hogy a kik állást vagy előléptetést akarnak, sőt a senatorok és képviselők is, kik eljönnek, hogy az előbbieket protegálják, mind tisztelettel viseltetnek az ezüstitáncz e tekintélyes hordozója, mint a kormányzati állandóság személyesítője iránt. Ő mindig ott van, hogy fogadja őket, mikor először jönnek tavasszal és mikor visszatérnek ősszel; míg a miniszter, ki tavasszal megígéri az állást, már gyakran nincs ott, utódjára bízva a kinevezés aláírását.¹

A párisi követségi kar egyik tagja, a kiről az a hír, hogy a legjobban van tájékozva és a kinek legnagyobb szüksége is van rá, hogy mindig éber legyen, azt mondta egyszer nekem, hogy a Quai d'Orsay-n levő huissier representálja a francia külügyminisztérium politikájának a folytonosságát. Ebben a sarcastikus megjegyzésben, a sértő külsőből kihámozva, volt némi igazság is; mert ez nem baráti ajakról hangzó elismerése volt annak, a mivel Franciaország az ő

¹ Hogy a huissier hagyományos jelképe a kormányzati állandóságnak, az régibb keletű, mint a harmadik köztársaság. Aumale herczeg szokta mesélni, hogy atyját, mikor mint a francziák királya 1830-ban első kihallgatását megtartotta, igen barátságosan üdvözölte volt egy koros huissier, ki a jelenlevőket a királyi felség színe elé vezette, s elmondta a királynak, hogy már a Danton előszobájában ő végezte a szolgálatot 1792-ben, mikor a fiatal Lajos Fülöp elhozta a convent számára Dumouriez tábornok jelentését a Valmy mellett kivívott győzelemről. A huissier ugyanezt az állást töltötte be az összes következő régime-ek alatt, még pedig kevesebb viszontagság közt, mint a mennyin a király keresztülment.

állandó burocratiájának tartozik. És valóban, a külügyi politika folytonossága a harmadik köztársaság alatt mindig a legnevezetesebb tünemények egyike volt a parlamentarizmus világában. És e tünemény okát a közvélemény is fölismerte, kifejezve meglegedését, mikor a külügyminiszterium egyik kitünő tisztviselőjét, a ki hivataltársaival együtt hathatósan mozdította elő Franciaország európai posztójának javulását, egy politikus mellözésével külügyminiszterré tették.

Ámbár Franciaországban a burocratiának hasonlíthatatlanul nagyobb része van az ország kormányzásában, mint Angliában a polgári hatóságnak, azért a legfontosabb állandó tisztviselők posztója is kevésbé emelkedik ki Párisban, mint Londonban. Angliában a központi kormányzat minden ágát egy állandó helyettes államtitkár vezeti, az illető miniszterium állandó feje, a kinek mint a miniszterium hagyományos képviselőjének nevét a közönség mindig hallja. Franciaországban minden miniszterium élén több igazgató van, kik a miniszterium különböző osztályait vezetik; s ezek fölött közvetlenül az a bizonyos ember áll, a ki saját személyében egyesít minden hatalmat, az oda-cseppent politikus, a ki ma ott s holnap már nincs, de a ki elvben mégis csak a teljhatalmú miniszter, és névleges attributumaival, melyek az autocratia adományai, mindig magára vonja a külső tisztelet minden nyilvánulását.

Ha egy francia miniszter hosszabb ideig maradna állásán, akkor az ő magán titkára, irodafőnöke, a mint hivatalosan nevezik, tényleg az ő helyettes államtitkárává lenne — ennek az állásnak ugyanis az administratio szempontjából általán nagyobb fontossága van, mint

a megfelelő állásnak az angol közigazgatás gépezetében. Ez különben összhangzásban van azzal az elvvel, a melyen Franciaország mai kormányzata fölépült, részben a Napoleon által létesített és részben az Angliából importált rendszer összeegyeztetése mellett. Mert ámbár egy francia miniszter esetleg jelentéktelen személyiség, a mikor hivatalát elfoglalja, és egyszerűen az lesz ismét, a mi előbb volt, a mikor hivatalát elhagyja, de azért a míg állásán van, addig mindenható.¹ Párisban úgy lakik, mint valami herceg, és ha végigmegy az országon, úgy üdvözik, mint egy alkirályt, és jár-kezel az állam költségén.² De említést érdemel, hogyan pazarolják az állam pénzét még ha-

¹ Milyen fölmagasztalt posztója van egy miniszternek, a míg állásán van, megítélhető egy esetből, mely 1898 deczember havában történt. Dupuyt, ki egy hóval előbb lett miniszterelnökké, megidézték mint tanut a semmitőszék elé, a mely az ország legfelsőbb törvényszéke. De a helyett, hogy Dupuyt elment volna az igazságügyi palotába, mint más közönséges polgár, a semmitőszék elnökének kellett ő hozzá menni a belügyminiszterumba, hogy vallomását jegyzőkönyvbe vétesse.

² A miniszteri utazások költségei néha hiábavaló vitákat idéznek elő a kamarában. Yves Guyot, mikor azzal vádolták, hogy ilyen módon nagyon is sokat költött az állam pénzéből, kimutatta, hogy vannak miniszterek, a kiknek utazásai még költségesebbek voltak, mint az övé. 1889-ben, mikor közmunkaminiszter volt, utazása 260 font sterlingjébe került az országnak, míg két elődje 1888-ban 680 font sterlinget utazott el. És Yves Guyot hozzátette: „A ministerek sohasem látnak egy centime-et sem a pénzből, a melynek legnagyobb része elmegy ajándékba a vasuti alkalmazottaknak és a maire-ek és törvényhatósági személyek megvendéglésére“. (Chambre des Deputés, 14. Mai, 1893.) Meg kell azonban jegyezni, hogy a miniszterek szállításának költségét, a külön vonatokkal együtt, a vasuti társaságok viselik.

szontalanabbul is a miniszterek tiszteletére. Ha egy cabinet, melynek esetleg épen engedelmes többsége van valamelyik házban, csodálattal telik el egyik tagjának beszédjétől, megkéri a gyűlést, engedje meg, hogy a beszédet kinyomassák és odaragasztassák a hivatalos hirdetések közé Franciaországnak mind a 36,000 községében. Nehéz volna megmondani, miért tulajdonítanak fontosságot ennek a kiváltságos eljárásnak; mert ámbár sok városházán és mairie-i hivatalhelyiségen, városban és falun, láttam már efféle kiragasztott parlamenti szónoklatokat, a melyek sokféle tárgyról szóltak, de mialatt ezeket nézegettem, sohasem zavart meg időtöltésemben egyetlen francia polgár, sőt még egy nem-választó kiskorú sem.¹

Nehéz ítéletet mondani a harmadik köztársaság minisztereinek képességei és jelleme felől. Nem említve Gambettát, a kinek voltaképp nem volt miniszteri szereplése a háború után, és Léon Say-t sem, a ki erejének javakorában nem volt miniszter egyetlen cabi-

¹ Ez a szokás némileg hitelét veszítette, azzal, hogy így kihirdették Cavaignac hadügyminiszternek 1898. július 7-én, a Dreyfus-ügyben tartott beszédjét, a melyben Cavaignac esküt tett bizonyos okmányok hitelességére, a melyekről pár héttel később Henry ezredes megvallotta, hogy az ő hamisítványai. A közpénzek ilyen pazarlását néha engedélyezte a kamara egyszerű képviselők beszédjének a kihirdetésére is, például, Cavaignac nem hivatalos beszédjének esetében, a melyről a II. könyv II. fejezetében volt szó. Egyébiránt egy beszéd „affichage“-jának előnyében való hit abból a körülményből származik, hogy azelőtt az ilyen közlés kiváltsága meg volt tiltva a ház tagjainak, még ha saját költségükön akarták is végeztetni, kivéve, ha a kamara megadta nekik rá az engedélyt. Most már, saját költségén vagy elvtársainak pénzén, akármelyik képviselő placardoztathatja a beszédjét.

netben sem azon hús közül, melyek életének utolsó tizennégy éve alatt keletkeztek, kettőjüket mellőzve, igazán merészség volna azt mondani, hogy ez a régime egyetlen politikust is felmutathat, a ki az államférfi nevére érdemes volna. Jules Ferry hasonlíthatatlanul a legtehetségesebb minisztere volt a köztársaságnak, azon időtől fogva, hogy a republikánusok a hatalom birtokába jutottak. És az ő legnevezetesebb tényei azok voltak, hogy először is közoktatásügyi rendszabályainak erőszakolásával örök neheztelést és viszályt oltott a nemzetbe, azután pedig, hogy hazafias irányú gyarmatügyi politikájával végleg magára vonta a meg nem érdemelt népszerűtlenséget. Így ő olyannak mutatta magát, mint a ki teljes híjjával van az államférfi egyik lényeges tulajdonságának — annak a képességnek, hogy számot tudjon vetni azon nép érületével, a melyet kormányoznia kell.

A kiváló férfiak száma szánalmasan csekély a köztársaság miniszteriumaiban. Mégis vigyáznunk kell, hogy csak módjával higyjünk annak a képnek, melyet az időszaki francia sajtó nyujt a miniszterekről; mert ez a sajtó megszokta úgy mutatni be az ország egymásután következő kormányzóit, mint aljas jellemű és indulatú egyéneket. Az kétségtelen, hogy közülök csak kevesen representálják a francia nemzet jobb elemeit és a legtöbbben nagyon messze maradnak azoktól a miniszterektől, kikkel a köztársaság megkezdte volt pályafutását Thiers idejében. De azért igen sokan, ha nem termettek is arra, hogy miniszteri állást töltsenek be Franciaországban, olyan férfiak, a kik képességeikkel tisztos állást biztosíthattak volna maguknak saját eredeti pályájukon. Sőt egynéhány egészen azon a társadalmi és értelmi niveaun áll, mint

egy-egy újfajta angol miniszter, a milyen található pár év óta a liberalis és conservatív kormányon egyaránt. És aztán figyelembe kell vennünk, hogy a francia parlamenti tagok számára nincsen más megfelelő állás, mint csupán a cabinet-miniszterség, és így olyan méretű politikus, a ki nálunk alárendelt posztóban évekilig megmaradna, Franciaországban miniszteri tárczát kap, egy pár hónapra.

Különben is a miniszteriumok összetételében szükségképen tükröződnie kell a törvényhozó testület selejtes összetételének. A cabinetben levő kilencz parlamenti tag közül hét rendszerint képviselő, pedig a kamara összetételét elemezve kimutattuk, hogy a kamara nem foglal magában elég jó ember-anyagot, hogy a belőlük vett cabinetek egymást váltogató sora becsületére válhatnék a francia nemzetnek. Carnot megválasztásától, 1887-től a Dupuy-cabinet alakításáig, 1898-ig — nem számítva a katonákat és tengerészeket, a hadügyi és tengerészeti tárca birtokosait — összesen hetvenöt különböző ember volt miniszter. Ezek közül körülbelül harmincz ügyvéd volt, hét orvos, hét ujságíró, hét olyan, ki kereskedelmi téren működött, hét tanár, öt mérnök, a többi szám pedig a volt hivatalbelieket és nyugalmazott tiszteket foglalta magában és Casimir-Périert, ki egyetlen képviselője volt a vagyonos és munkára nem szoruló úri osztálynak. Az ügyvédek és orvosok, a kiknek sorából, a mint láttuk, a legtöbb hivatásszerű politikus kerül ki, szolgáltatták ezek szerint e korszak minisztereinek mintegy felerészét, és különösen az ügyvédek, még a parlamentben levő nagy számukhoz képest is, aránytalanul a legtöbben voltak. De nincs olyan bőkezű becslés, mely a törvény- és orvostudomány e képviselői közül többre, mint legfeljebb kettőre vagy

háromra foghatna valami kiválóságot. A tanárok és mérnökök, különösen kilenczen a tizenkettőből, maguk teszik ki jó háromnegyedrészt azoknak a minisztereknek, a kiknek neve valami eszmével kapcsolatos honfitársaik előtt.¹

E csoportosításból az tűnik ki, hogy azon politikusok közül, kik a harmadik köztársaság alatt miniszterségig viszik, azok állják meg legjobban a helyöket, a kik az École Polytechnique-ben vagy a bölcsészeti facultáson kapták szakképzettségöket; továbbá, hogy az ügyvédek és az orvosok és a többi hivatás-szerű politikusok nem emelkednek fölül a középszerűsége; és hogy alig vannak közöttük oly üzletemberek, a kiket kereskedelmi képzettségök alkalmassá tenne, hogy az ország kormányzatának valamely ágát vezessék. A ki járatos a francia társasélet különböző rétegeiben, kinos megütődéssel tapasztalja, milyen ellentét van a politikai körök, meg az iparúzó és pénzvilág

¹ Méline, Brisson és Floquet voltak a legjobb nevű ügyvéd-miniszterek az egész időszakban; az orvos-miniszterek közt egy sincs híres. A tanár- és mérnök-miniszterek a legnagyobb-részt kiváló képességű emberek. A mérnökök közül Freycinet és Cavaignac — mindketten, Carnot-val együtt, az École Polytechnique növendékei — jóval meghaladták a miniszterek átlagos mértékét. A tanárok közül legjelesebbek voltak: Berthelot, Constans, Burdeau, Dupuy, Lebon és Rambaud. A két utóbbi azonnal miniszter lett, mihelyt bejutott a kamarába, illetőleg senatusba. Ha Lebon tanárnak vesszük, talán a tanárok közé sorozható Ribot is, a kit előbb a volt tisztviselők közé számítottam, a mennyiben mind a kettő az École Libre des Sciences Politiques-ben volt előadó és egyik sem tartozott az állam a közoktatás kötelékébe, a mi voltaképp egyedül jogosít a professori czimre. Az újságírók közül, a kik miniszterek lettek, Delcassé és Lockroy a legismertebbek.

értelmi szintje között. Lyonban, Bordeauxban s az ipar és kereskedelem más központjain azok az emberek, a kik a közvagyonosodás előmozdítói és kiváló jellemzőkkel, közérzűletökkel és nyilvánvaló képességeikkel ama városok prestige-ének letéteményesei, úgy látszik, mintha arra volnának rendelve, hogy az ország ügyeit intézzék; azonban, ha valamelyikök ritka véletlen folytán a parlamentbe kerül, nem tűnik fel soha.¹ Majdnem úgy látszik, mintha foglalkozásuk bélyege épen oly súlyos akadályul szolgálna, hogy egy köztársasági vagy opportunistá cabinetbe léphessenek, mint a milyen akadályul szolgált az ancien régime idejében, hogy tisztek lehessenek egy nemesi gárde- ezredben.

Mert például, Félix Faure, a köztársaság elnöke, kiválóbb tehetségű ember volt, mint kilencztizedrésze azoknak az ügyvédeknek, orvosoknak és újságíróknak, a kik miniszterek voltak azalatt a tizennégy év alatt, a míg ő egyszerűen mint Havre képviselője ült a kamarában. És mégis, bár megmutatta a helyettes államtitkárságok elfogadásával, hogy hajlandó volna miniszteri tárczát vállalni, még sem tudta elérni a cabinet-miniszteri rangot hamarább mint hat hónappal azelőtt, hogy a hatalom legfőbb polczára emelték. Azon egész idő alatt, húsz egymásután következő cabinet közül csak háromban foglalta el üzletember a kereskedelmi miniszteri állást.² Ha a közgazdasági ügyeket keres-

¹ P. o. Aynard, a kitünő bankár és Lyon vezető polgára, a kinek épen oly kevés kilátása volt, hogy egy cabinetbe bejusson, mint akár Léon Say-nek, a kinek iskolájához tartozott.

² Különös okok szerepelnek néha a kereskedelmi miniszter megválasztásánál. Egy politikus, ki két cabinetben viselte ezt a tárczát, vidéki mérnök volt és Párisban leginkább mint zene-

kedelmi dolgokban jártas ember vezetné, az még nem menthetné meg Franciaország számára, kereskedelmi elsőbbségét a continensen; de mégis jelentős körülmény, hogy ez az elsőbbsége akkor ment veszendőbe, mikor a parlamentaris régime élte világát. Az bizonyos, hogy más rendszer alatt nem törték volna, hogy ilyen válság idején tapasztalatlan kezekben maradjon azon törvények alkalmazása, melyek Franciaországban hathatósan belenyúlnak a nemzeti ipar és kereskedelem ügyeibe.

A mikor hibáztatom az eljárást, hogy a közügyekből kizárják a leggyakorlatibb osztályt, melyet Franciaország fölmutat, nem akarok azon elv mellett kardoskodni, melyet különben Angliában sohasem fogadtak el, hogy tudniillik a minisztert szakszerű minősítés szerint kell megválasztani. Mert valóban, a harmadik köztársaság alatt, ha megtörténik is, hogy ügyvédek látják el a kereskedelmi miniszteriumot és orvosok a földművelés ügyét, azért bizonyos kormányzati ágaknál szigorúan szemmel tartják a föntebbi elvet. Azt az eljárást, hogy tengernagyot tesznek a hadi tengerészet és tábornokot a hadsereg fölé, abban is követték, a mint láttuk, hogy külügyminiszteri tisztviselőt neveztek ki külügyminiszterré. Különös paradox, hogy a sajtó évek során át közömbösen fogadta, mikor diplomatai dolgokban nyilván járatlan politikusokat tettek a külügyminiszterium élére. Az egyik, például, előbb

szervő nevezetes, a kinek egy operája miatt összeütközése is volt egy színigazgatóval. Grévy elnök ragaszkodott hozzá, hogy egy miniszteri tárczát egy bizonyos megye valamelyik képviselőjének juttassanak, a mely megye érdemet szerzett magának a köztársaság ügyének megerősítésében, s így e véletlen a kereskedelmi miniszteri tárczát egy zenész kezébe juttatta.

földmivelésügyi miniszter volt, a másik sohasem látott azelőtt semmiféle hivatalt, a harmadik pedig vidéki ügyvéd volt. S mégis, mikor egyszer megesett, hogy egy európai hírvű tudós férfiút küldtek a Quai d'Orsayra, a sajtó felzúdulása olyan nagy volt, hogy a harmadik köztársaság történetében tájékozatlan ember azt gondolhatta volna, hogy Franciaország külügyi politikáját, e régime alatt, előbb egy egész sorozat Metternich vagy Bismarck vezette. Mert Berthelot, ha nem volt is ideális külügyminiszter, fölötte állott igen sok elődjének és jó véleménynyel voltak felőle úgy a francia, mint a külföldi diplomaták. Mindazonáltal szokatlan dolog lévén, hogy egy politikust bármilyen minőségben is névleg ismerjenek Franciaország határán kívül, a francia újságírók mulatságos tőkét csináltak abból az eszméből, hogy egy chemikus külügyminiszter lehessen. A szemlélődőnek olybá tűnhetett föl ez a támadás, mintha nem is a kinevezés czélszerűtlensége ellen irányult volna, hanem inkább egy férfiúnak személyes kitünősége ellen, ki fölül van a közepszerűsége; mert úgy látszik, a közepszerűséget foglalták el a politikai Franciaországban az ország kormányzói-tól megkivántató mértékül.

Az uralkodó lázadási kedv minden kiválóság, szellemi felsőbbség ellen kielégítést is nyer a parlamentaris rendszer eredményeiben. Csak az a csoda, hogy Franciaországot ilyen rendszer mellett nem kormányozzák még rosszabbul. Mert el kell ismerni, hogy a miniszterek, tekintve, kikből áll a többségök és mivel foglalkoztak azelőtt, elég jól megállják helyöket; illetőleg lemorzsolják rövid ideig tartó miniszteri életüket minden nagyobb baj nélkül. Ez legnagyobb részben a bureaucratia szervezetének érdeme; de részben abból

is magyarázható, hogy a francziáknak kétségkívül van bizonyos ösztönük a rögtönzött politikai szereplésre.

Ha Angliában egy szegény családból származó segédtanító felküzdene magát egy vidéki latin-iskola tanszékére s onnan bejutna a parlamentbe, alkalmassint kényelmetlenül érezné magát és nevetséges volna, ha például hét év múlva egyszer csak azt venné észre, hogy miniszterelnök lett belőle. Ha ilyesmi Franciaországban tényleg megtörténik, a jól előléptetett iskola-mester, a nélkül, hogy valami különös tehetség volna, azért elvégzi a maga dolgát a Place Beauvau-n és a Palais Bourbon-ban, oly könnyedén, mintha csak egy osztályt tanítna valamelyik vidéki lyceumban.

És ez a forradalom hagyománya. Mikor az új kor-szak fiai mind meggondolták, hogy a politikai élet csak 1789-ben kezdődött, világos lett előttük, hogy 1790-ig senki sem végezhetett, bármilyen korú is volt s bármit csinált is azelőtt, egy évnél hosszabb ideig tartó politikai iskolát. A guillotine és később Napoleon megakadályozta ugyan, hogy az idő próbáját is ki-állja az előzetes művelés nélkül egyszerre kivirágzott államférfi-termelés; de ez államférfiak keletkezésének elmélete, az megmaradt. A viszonyok új alakulásának kezdetén a genfi Dumont, Bentham magyarázója, ki egyformán jól ismerte Angliát és Franciaországot, mert nevelő volt Lord Shelburne gyermekei mellett Bowoodban, s azután Romillyvel Párisba ment, a hol barátja és munkatársa lett Mirabeaunak, tehát ez a Dumont így irt: „Ha száz embert Londonban s ugyanannyit Párisban hirtelen megállítanánk az utcán s kérnők őket, hogy fogadják el az ország kormány-zását, a londoni száz ember közül kilenczvenkilenc visszautasítná az ajánlatot, a párisi száz közül pe-

dig kilenczvenkilencz elfogadná, — mert a francia képesnek tartja magát minden nehézség legyőzésére azzal az *un peu d'esprit*-vel“. Nem tudom, ez a szerénység él-e még Angliában; de Franciaországban az alkotmányozó gyűlés lenge önbizalma még ma is megvan bőven, s nagy szükség is van rá, hogy a parlamentarizmus régimenek miniszterium-örlő gépezete ne maradjon munka nélkül. A forradalmi idő bátorságot öntött egészen közönséges emberekbe, hogy könnyedén elvállaljanak még sokkalta nagyobb felelősséggel járó feladatokat is, mint egy államminiszteriumának vezetése. Még más államok improvizált fejedelmei is Franciaországból kerültek ki abban a megdöbentő korban. S mikor e korszak végéhez közeledett, Joseph Bonaparte, miután előbb jogászember volt, aztán egy hadsereg éllemezője, nápolyi király és Spanyolország királya, leszállván mind a két trónjáról még Fontainebleau és Elba előtt, szerette bírálgatni császári öcsésének tetteit. Még panaszkodott, hogy ha Napoleon nincs, ő békeségben folytatta volna uralkodását, míg csak az Escorial magába nem fogadja. „Joseph semmin se csodálkozott az ő hihetetlen szerencséjében“, mondta valaki, a ki hallotta őt beszélni. És elgondolva azon szédületes napok sorsfordulatait, nem meglepő, ha a francziák, a forradalom fiai nyugodtan fogadják a szerencsének e csekély adományait, melyeket a parlamentarizmus régime idejében osztogatnak.

HATODIK FEJEZET.

Corruptió a köztársaság idejében.

I.

A Champs Élysées oldalán fekvő avenuek legszébbikének bemeneténél ott áll egy jókora épület, kissé kirívó stylben építve. A hatalmas útvonal, Napoleon azon győzelméről nevezve el, mely legkedvesebb a francziáknak, a legpompásabb lakóházakban bővelkedik, s így az Avenue d'Iéná-n ez a palota nem is tűnik fel szomszédai között. De olyan hir tapad hozzá, mely fájdalmasan érinti az előtte járó-keelőket, föltéve, hogy az illetők szeretik a köztársaságot; mert a köztársaságnak elnöke emeltette e falakat abból az összegből, melyet, mint mondják, a legfőbb polczon töltött hivataloskodása alatt takarított meg magának. Az a gyanú, hogy Grévy a maga hasznára aknázta ki magas állását, s az a tény, hogy megengedte egy közeli rokonának, hogy az Elyséet a corruptió tanyájává tegye, menthetetlenül véget vetett volna a köztársasági régimenek Franciaországban, ha e régime ellenzéke nem viselkedik azzal a combinált gyöngeséggel és hitványsággal, mely a boulangista mozgalmat jellemezte. Nem szükséges e helyen összefoglalni azokat az incidenseket, melyek Grévyt elűzték a hatalom polczáról. A Wilson-féle botrányokat néhány évvel később jelentéktelenné tették másféle botrányok,

melyek azt mutatták, hogy a corruptio nagyon elterjedt a köztársaságban; de azért a hagyomány, mely övezi a házat, hová a köztársaság elnöke visszavonult, szomorú emlékoszloppá avatta ezt az épületet, figyelmeztetésül a doctinaire-eknek, hogy az erkölcs nem sajátos tartozéka semmiféle kormányformának.

A tiszta erkölcs társítása a kormányzat köztársasági formájával, a mit különben a történelem nem igazol, egyik legkiválóbb terméke annak a pseudo-classikus alapnak, a melyen a francia forradalom fölépült. Sok más befolyással együtt, melyek megváltoztatták az új Franciaországban a történelem irányát, ebből is igen sok Montesquieunek tulajdonítható. Mielőtt Rousseau hozzákezdett, hogy fölépítse az új társaságot az ő sentimentalis okoskodásával, az *Esprit des Lois* szerzője, az ókorból meritett példák alapján már kijelentette, hogy az erény nem talpköve a monarchicus kormánynak és hogy az erkölcsök tisztábbak a köztársaságban.¹ A tizenyolezadik század francia theoretikusai és az ő tanítványaik rendszerint nem az eredeti forrásokból meritették eszméiket. Megelégedtek átültetésekkel és fordításokkal; és érdekes tény, hogy két papnak és udvaroncznak, a kiket születésökre nézve két század választott el egymástól, volt talán legfőbb része abban, hogy a francia királyságban elhintették a görög és római köztársaságok erkölcsösségének a theoriáját. Egyikök, a tizenhatodik századbéli humanista, Jacques Amyot, nevelője volt II. Henrik fiának, midön befejezte az ő *Plutarch Életrajzait*, a melyért később növendéke, IX. Károly kegyéből grand-aumônier, első udvari pap lett. A má-

¹ *De l'Esprit des Lois* I. III. c. 5, és I. IV. c. 2.

sik, Barthélemy abbé, az udvarnak köszönhette azt a harmincz éves pihenőjét, a melyre szüksége volt, hogy megírhasssa *A fiatal Anacharsis utazása Görögországban* czimű munkáját, mely az athéni köztársasági élet vonzó rajzával épen a forradalom előtt tétetett közzé.

Az *Anacharsis* előtt öt évvel, 1783-ban, új népies kiadásban jelent meg újra Amyot *Plutarch*-ja. Czimlapján olvasható, hogy „a király jóváhagyásával“ nyomtatott, a kinek pedig a bukását siettette ez a kiadás, mely a theoretikus kezébe concret alakokat adott, hogy felruházzák velök a Rousseau-féle határozatlan körvonalú tanokat. Azok a classikus vonatkozások, a melyektől csak úgy duzzad a forradalmi gyülekezetek szónoklata, legnagyobb részt ebből a munkából vagy az *Anacharsisból* vannak merítve. És valóban, az utóbbinak szerzője, hogy megmenekült az 1792. szeptemberi vérengzés alkalmával, csupán könyve hírnevének köszönhette, a mely könyv arra képesítette a monarchia felforgatóit, hogy fölébresszék az emberies és tiszta republikánus kormány gondolatát, a mire nézve Marat és Danton voltak az első példák. A mikor, a következő évben, Charlotte Corday eljött Caenből, hogy Marat-t sorsának kiszolgáltassa, kicsiny úti podgyászában magával hozott egy füzetet az Amyot *Életrajzai*-ból. Madame Roland-ról a forradalom egy szemtanúja így irt: „Magába kebelezte Plutarchot és szent Ágostont; szelleme köztársasági lett, lelke keresztény“. Így hát a forradalom minden phasisa, minden pártja, s a ki csak részt vett benne, mind át volt hatva attól a pseudo-classicismustól, a melynek első fölületes elve az volt, hogy az erény csak köztársaságban virulhat, úgy hogy Brunetiére, ki az igazságot néha

epigrammatikus formában fejezi ki, egyszer azt mondta nekem: „Plutarch volt az, ki a francia forradalmat csinálta“.

Tán szükségtelen is jelezni, milyen hamis az analogia, melyet a mult század theoretikusai fölállítottak a régi köztársaságok közt, az ő szolgálalkú népességükkel, és a modern democratiák közt, a melyekben minden ember egyenlő jogokra törekedett. Továbbá, a mi romlott volt Athénben, az épen úgy köztársasági intézmények idejében fejlődött, mint a mi szép volt és jó; Rómában pedig, jóval azelőtt, hogy Tacitus komor elbeszélései és Juvenalis heves versei a császárságot tetőpontján rajzolták le az utókor számára, nem kevésbé halhatatlan tollak a Catilina és Clodius gazzetteiről szóltak, a kik pedig szintén a köztársaság szülöttei voltak. Úgy látszott, mintha a doctrine-ekben e szónak: „köztársaság“, már a hangzása is az erény gondolatát ébresztette volna. De a jelentését tökéletesen senki sem értette s még maga Montesquieu is oly módon határozta meg, hogy a meghatározás a brit monarchiát is magába foglalhatná, mai alkotmányos formájában.¹ Hazánkban a zordon puritan köztársaság a rákövetkező restauratio ellenhatásával még némi valószínű tartalmat adhatna a Montesquieu-féle köztársaság elméletének. Csakhogy a Cromwell protectoratusát nem igen szokták emlegetni

¹ Montesquieu kora előtt ezt a kifejezést: „la République“ gyakran használták a francia írók (pl. La Fontaine is) abban az általános jelentésben, hogy „állam“. Így a harmadik köztársaság alatt a monarchikus érzelmű papok azt állítják, hogy ők a mise végén, lelkiismeretök sérelme nélkül hangoztathatják, hogy *Domine salvam fac Rempublicam*, a mint a kormány előírta a concordatum idejében. Lásd a IV. könyv IV. fejezetét.

a francia forradalom előhírnökei, a kik nem nagyon csodálták annak erkölcsi tanait s azt egészben nem is tartották demokratikus kormányformának.

Midőn Franciaország köztársaság lett, az ő első házi művelete volt, hogy tömegesen gyilkolta a köztársaságiakat. S midőn az összes politikai csoportok vezetői a guillotinehoz hurczolták egymást, aránylag még békeségesnek mondható korszak következett, és a directoriumot úgy lehet tekinteni, mint Franciaország első kísérletét a köztársasági kormányforma létesítésére. Az új urak nem elégedve meg a XV. Lajos udvarában divatos kicsapongás fölüjítésával, a népies régime alatt most már a corruptio korszakát is megnyitották Franciaországban. A köztársasági eszmék hanyatlása, a mint ez megnyilatkozott abban a készségben, a melylyel a nemzet Bonapartét mint urát üdvözölte, nem csupán a kormányzati anarchiának tulajdonítható, hanem a köztársasági régime romlottságának is, a mi kiábrándította a forradalom doctrine-jeit. Eddig nem voltak Európában nagyobb terjedelmű és fontosabb köztársasági államok, melyek e kormányforma megítélésére elégséges anyagot szolgáltatnak volna; az igaz, hogy a nyugati nagy continensen, hol bőven vannak e democraticus kormányformának örvendő államok, ott a politikai erkölcs mértéke nem elég magas, hogy az ó-világ monarchikus államainak irigység tárgyául szolgálhatna.

Az a hagyományos köztársasági tisztaság olyan, mint a Földközi-tenger híres csendessége, a mely minden korszak ellenkező tanúsága daczára is fenmaradt. Attólfogva, a midőn Teucros utódjait, kik a latiumi partokat keresték, ugyancsak megtépázta Aeolus Juno istennő kérésére, vagy midőn századokkal később, az

apostoli hajósokat ide-oda dobta a kegyetlen szélvihar, a melyet Euroclydonnak hívtak, ez a keserves tenger mindig rabja volt annak a hánykódásnak, mely ma is megzavarja az utazók számítását, kik menekülnék észak viharos felhői elől azzal a reménységgel, hogy majd Carthago vagy Olaszország partjait napfényes szelíd hullámok fogják locsolni. Vannak sima, hullámtalan napok a Közép-tengeren, a mint vannak szeplőtelen hirnevű emberek köztársasági kormányformák alatt, de rendkívül szép napok talán kevésbé ritkák olyan tengereken, a melyek nem kérkednek nyugodtságukkal, és férfiak, tetőtől-talpig államférfiak talán gyakrabban találhatók olyan monarchiákban, a melyek nem dicsekedhetnek a tisztaság különös attributumával.

Ennélfogva helytelen volna magasabb erkölcsi mértéket várni a harmadik köztársaságtól, mint a második császárságtól; de aköztársaság pártiak kényszerítenek rá azzal, hogy vádolják a császárságot. Louis Napoleon uralma alatt minden rosszat, a mi csak érte Franciaországban az emberiséget, mind a császári hatalom rovására írtak és az ő becézgetett kormányformájok tisztító hatására esküdni kész optimistikus hitőkben így szoktak fölkiáltani: „Alapítsuk csak meg a köztársaságot, majd látni fogjátok, milyen erkölcsi reformot hajtunk mi végre Franciaországban“.¹ Ilyetén sovargások hangoztatása s a megvalósításban nyilvánuló kudarcz ismét csak arra mutat, milyen hajlandóság van a francziákban, hogy formulákban és elméletekben keressék a gyógyítószeret olyan bajokra, melyek

¹ „Laissez-nous fonder la République et vous verrez comment nous moraliserons la France.“ Eugène Pelletan.

bensőleg függnek össze az emberi társaságokkal. Az első császárság után, a mint láttuk, a brit alkotmány volt az, melytől a nemzet új megerősödését várták. A második császárság idejében már a köztársaság volt az, melynek feladatává tették, hogy megtisztítsa Franciaországot a legfőbb polezán uralkodó corruptiótól. És Carnot elnökségének vége felé egy népszerű és maró torzképrajzoló¹ úgy tüntette föl a köztársaságot, mint egy elhízott, kéteshírű nőszemélyt, kicsipve, érett korához nem illő öltözékben; és a mint ez alak, magát kelletve ellebeg egy csoport öreges politikus előtt, ezek így kiáltanak föl: „És ha meggondolja az ember, milyen kedves volt a császárság napjaiban!” Ha ez a rajz túlozza is a köztársaság fogyatkozásait, az bizonyos, hogy külseje, jelleme nagyon kevésbé hasonlít ahhoz az eszményhez, a mely felé becsületes reménységgel tekintettek sokan, kik a szabadság őszinte, de utópiás szerelmétől hevítve, a császári régime megdöntésére törtek.

A Tuileriák udvarának csillogása elárasztotta egész Európát s a napoleoni dynastia második bukása helyrehozhatatlan szerencsétlenség volt Franciaországra. Midőn azok, a kik föltárták a francziák leveretésének okait, különösen súlyt fektettek a császári régime támogatóinak, a politikusoknak, tisztviselőknek, udvari embereknek és üzéreknék nyilvános és személyes romlottságára, az a gondolat támadt s nőtt nagygyá az emberekben, hogy az ország új kormányzói bizonynyal egy újra szeplőtlen nemzetnek lesznek megtestesítői. Kétségtelen, hogy az udvar túlkapásai nem voltak alkalmasak az általános erkölcsi tónus emelé-

¹ Forain.

sére. Azt se lehet tagadni, hogy a főváros szépítése, az a törekvés, hogy a fővárost pompázó székhelyévé tegyék olyan multságoknak, melyek állandóan odavonják a földgömb minden élvezet-hajhászó emberét, mindez nagyban növelte az üzérkedési szellemet, a mely viszont megmértelyezte az egész állam-életet. Továbbá, hogy a hadsereg hiányos szervezete, melynél fogva Németország hadi ereje előtt vereséget kellett szenvednie, részben a fő intéző személyek bűnös tudatlanságának volt tulajdonítható, ez is egyik általánosan elfogadott oka Franciaország romlásának. De az is bizonyos, hogy ha Louis Napoleon óvatosabb az ő diplomatai műveleteiben és Villafrancánál több előrelátást tanusít Olaszországgal szemben s nem engedi, hogy Ausztriát Sadovánál összetörjék, akkor nem kellett volna egyedül fölvennie a harcot az egyesült Németország ellenében; és ha a francia fegyverek győznek, a világ vajmi keveset hallott volna a második császárság erkölcstelenségéről még akkor is, ha tényleg elkövette volna mind azt a rosszat, a mit ráfogtak. Ha a saarbrücki ágyúzásra, erre a bombázásra ad usum Delphini, egy hatalmas szövetséges segítségével újabb Magenta vagy Solferino következik Mars-la-Tour és Sedan helyett, akkor a tizennégy éves fiú jelenlétét a csatateren nem tüntették volna fel úgy, mint a romlott rendszer végső, szemérmetlen szemfényvesztését. Nem kevésbbé dicső tény gyanánt emlegették volna, mint a Fekete Herczeg szereplését Crécynél; és a mikor a császári herczeg egykor, mint a francziák császára, trónra lép, Meissonier a napoleoni legendát illusztráló galleriájába a „Tűzkeresztység“-et is fölvette volna.

A köz vagy személyes erkölcsiség lazulásának, mely

a hatalom embereinél nyilvánul, nagyobb pusztító hatása van köztársasági államformában, mint monarchiában. És viszont, egy példás életű udvar többet használhat a nemzet jóra való hajlamának serkentésében, mint a mennyit egy rendetlen udvar árthat ellenkező irányban. Angliában a Carlton House-beli üzemek folytatása nem ronthatta volna meg a nemzetet, csak a Hannover-ház trónöröklésének vetett volna véget. Mig viszont, a tisztaságnak az a példája, melyet Viktoria királyné udvara nyújtott, szín haszonnal volt az angol népre, és a Prince Consort halála, azáltal, hogy e férfiú hatása megszűnt, talán a legfontosabb nemzeti esemény volt a XIX. század második felében. De ebben a tekintetben semmi párhuzam sem lehetséges Anglia és Franciaország között. Bennünket büszkeséggel tölt el Anglia Koronája, mint a brit birodalomnak és a brit faj suprematiájának symboluma. Mi különös tisztelettel is viseltetünk a mi uralkodóházunk iránt, a mi részben annak tulajdonítható, hogy olyan nemzetnél, mint nálunk, a hol a nemesség és a nép között sohasem volt élesen elválasztó határvonal, mint volt azelőtt Franciaországban, olyan nemzetnél a királyi család egymaga áll a magasban, mint egy különálló kaszt — s épen e különös okból sajnálnunk is kell, ha a királyi ház tagjai az alattvalókkal összeházasodnak. A modern Franciaországban a dynastiák csak ideiglenes kiegészítő intézmények, a nemzet egyhangulag sohasem fogadja el őket, s még a legderekabb uralkodónak is kevés alkalma lehet, hogy példáját érezhetővé tegye. A mi a második császárságot illeti, ennek léha befolyása szokatlanul nagy volt, még pedig Párisnak az egész országra ráneheződő positiójánál fogva. És

így a város, a melynek örök hajlama van a vig életre, a Tuileriák fényűző szertelenkedéseit, csakhogy még fokozottabb mértékben, az egész francia nép fölé elárasztotta.

Az ellenkező állítás, hogy az erkölcsök lazulása köztársasági régime alatt sokkal veszedelmesebb, mint monarchiában, Franciaországra alkalmazva nem kíván semmi különös magyarázatot. Ennélfogva, hogyha a betegség, mely az autocratiát megmételyezte, újra megjelenik a köztársaság alatt is, a mely pedig azzal kérkedett, hogy minden bajt meg fog gyógyítani, akkor az ország állapota ebben az utóbbi esetben rosszabb mint azelőtt volt. Az irlandi inség után egyes nemzetgazda az inség borzalmas következményeit annak a körülménynek tulajdonította, hogy a parasztság életrendje már azelőtt is a legegyszerűbb táplálóanyagokra szorítkozott s így mikor még burgonya sem termett, az éhhalál kikerülhetetlen volt. Hasonlóképen, ha Franciaország is, leszállván a legegyszerűbb háztartásig, azt tapasztalja, hogy ez nem elégséges az ő erkölcsi fenmaradására, akkor világos, hogy helyzete kevésbé kedvező, mint volt abban az időben, a mikor még hátra volt a köztársaság, a melyre mint végső menedékre még mindig gondolhatott.

II.

A parlamenti botrányok közül, melyekkel be van hintve a köztársaság pályája, legtipikusabb volt a Panama-ügy; és az a makacsság, melylyel a francia közönség állandósította ezt a piszkos legendát, symptomája annak a demoralizáló hitnek, hogy a törvényhozók megvesztegethetők. A francia tőke ötven-

millió font sterlinget irt alá a Panama-földszoros átfurására, melyre Lesseps vállalkozott, a Szezeicsatorna készítője. 1892-ben tudva volt, hogy e pénznek legnagyobb része eltűnt, és Lesseps meg mások, az elsajátítás vádjával terhelve, törvény előtt állottak. A francia közönség, tekintve azt a roppant nagy összeget, melyet ezen a vállalaton elveszített, aránylag csekély érdeklődést tanúsított a közelgő ítélet iránt.

Végre egy nap a közönséget egyszerre csak felriasztotta egy jól ismert pénzembernek drámai öngyilkossága, a ki szoros összeköttetésben volt a Panamataársasággal és a vezérpolitikusokkal. Azt mondták, hogy fenyegetések és zsarolási kísérletek üldözték őt a halálba. Ekkor egy korszak következett, a melyhez hasonlót sohasem láttak még nagy fővárosban, kivéve valamely forradalom idejében. A kamarákban miniszterek, senatorok, képviselők tömeges feljelentése foglalta el a parlamenti viták helyét. Parlamenti bizottságot küldtek ki az egyes tagok ellen emelt vádak megvizsgálására, hogy tudniillik eladták szavazatukat, a melyekkel keresztülment az a törvény, a mely felhatalmazta a Panama-társaságot, hogy pénzt szerezzen a nagyközönség körében. Az eredménytelen eljárások a helyett, hogy csendesítették volna, még inkább izgatták a közönség szomját a botrányok iránt. Párizs népe — úgy látszott — mintha a corruptió és a leleplezés levegőjét szivta volna magába.

Reggel és este, nap-nap után jelezték az ujságok egy-egy kiváló politikus letartóztatását vagy valamely éjszakai házkutatás részleteit, és a rémuralom egykori sötét kérdése lebegett az emberek ajkain, „à quand une nouvelle charrette?” — mikor lesz újabb szállítmány?

Az izgalom elérte tetőpontját és a nemzeti szégyenérzet legnagyobb mélységét, mikor Franciaország miniszterelnöke elrendelte a vizsgálatot a saját cabinetjének két tagja ellen, azon czim alatt, hogy hivatalukat bűnös üzelmekre használták. Kérte a kamarát, hogy függeszsze fel a parlamenti immunitást olyan emberekkel szemben, a kik vele ültek a minisztertanácsban. Ezt a két minisztert titkos vizsgálat után véletlenül fölmentette a bíróság, és úgy látszott, hogy a hivatalos vizsgálatot a kelletténél nagyobb kiméletlenséggel indították meg. De ez a tévedés még nagyobb jelentőségű volt, mintha az illető minisztereket bűnösöknek találták volna. Ha bűnük bizonyítéka nyilvánossá válik, azt mondták volna, hogy a cabinet saját jó hírnevének megmentése végett kénytelen volt üldözni méltatlan tagjait. De, hogy a köztársaság első minisztere indítatva érezte magát alaptalanul kompromittálni miniszteriumát és pártját azáltal, hogy meggyőző okok nélkül tudatta a civilizált világgal, hogy a miniszterek, — kiket ő választott ki, hogy Franciaországot kormányozzák — a bűnösség gyanúja alatt állanak, ez nyilvánvalóvá tette azt a hitét, hogy a társaság, a melyben él, a corruptiótól alá van ásva.

Lessepsre, a kit nem vittek esküdtszék elé, fogásbüntetést mértek, a mit azonban formai hibák miatt később megsemmisítettek. Fiát — ki egy csapat politikussal esküdtszék elé került, azzal vádolva, hogy vesztegettek, illetve vesztegetést fogadtak el kapcsolatban a Panama-törvény elfogadásával — egy pár jelentéktelen személyiséggel együtt bűnösnek találták és börtönbe vetették. Azt mondták, hogy képviselők és szenátorok százan is bele voltak keverve ebbe az ügybe.

A miniszterium összesen csak tizenegy ellen indított vizsgálatot, a kik közül hat előbb cabinet-miniszter volt, még pedig egy miniszterelnök, kettő meg igazságügyi miniszter. A parlament tagjai közül csak négyen kerültek az esküdtszék elé; a legjobban ismert vádlottakkal szemben a további eljárást előzetes titkos vizsgálat alapján megszüntették. A négy közül, a kik nyilvános tárgyalás elé kerültek, Baihaut, egy jelentéktelen ex-miniszter, szerencsétlenségére vallott és szigorú ítéletben részesült. Az esküdtszék a többit felmentette azon általános meggyőződés értelmében, hogy az igazi bűnösök jobban volnának védve, ha ezeket a kisebb bűnösöket megbüntetnék. Ilyen formán a közvélemény a ki nem elégitett gyanú állapotában maradt. Ezek az eljárások a törvényszéknél és a parlamentben felkavarták a politikai mocsár sarát, a nélkül, hogy megtisztították volna az országot a malarikus üledéktől. Semmi sem volt bizonyos, semmi sem volt világos, csak az, hogy milliók eltűntek, és a megbüntetett emberek ez összegből csak kevésről tudtak. Valóban érthetetlen is volt, hogy egy egész nemzet ilyen izgalomba sodródjék és hogy miniszterek kénytelenek legyenek törvény elé hurczolni saját kollegájukat, ha az egész izgalomnak igazi oka csak az volt, hogy egy kisebb rendű politikus nyomorult kis zsebelést követett el.

Kényes dolog egy idegenre nézve, hogy törvényt üljön olyan vádak felett, melyeket francziák emeltek francziák ellen. De minthogy parlamenti intézmények tanulmányozása a köztársaság idejében nem volna teljes, ha nem adnánk számot azokról a szerencsétlen botrányokról, a melyek időnként a törvényhozást érintették, az ember legkönnyebben kikerülheti e gyűlöletes feladatot, ha feljegyi, milyen erkölcsi hatással

voltak e botrányok a nemzetre, valamint azt is, hogyan vélekedett a francia nép erről a tárgyról. Így aztán kellő világításban látjuk azt a témát, hogy a képviseleti rendszer mennyiben tükrözi vissza a nép karakterét; mert bizonyos, hogy a francia mint nemzet nevezetes önmegtagadó szorgalommal párosult kiváló becsületességéről, de azért mégis egyetlen francia sem mondaná ezt jelentékeny megszorítás nélkül törvényhozóinak egész testületéről. Ennélfogva úgy szándékozom tárgyalni a kérdést, hogy előbb idézem a Panama-ügybe kevert egyének nyilatkozatait és azután e nyilatkozatokra vonatkozó magyarázatait egynéhány olyan embernek, a kik méltán képviselik a francia nemzet átlagos gondolkozását.

Az ítélet, melyet az agg Lessepsre kimondtak, általános méltatlankodást keltett Franciaországban, ámbár az ő vérmes meggondolatlansága, a melylyel egyiptomi diadalát ismételni akarta, ezrével tette tönkre a francia családokat. Előbbi népszerűségének sajátos természete hozzájárult ez érzelem kitöréséhez. Ezt a népszerűséget a nemzeti nagy csapás előestéjén egy maradandó alkotással nyerte meg, a miért az alkotót, midőn átkelt a megcsontított határon, a külföld úgy ünnepelte, mint fentartóját a francia szellemnek, melyet a háború után a politikusok diszkreditáltak, s az ő piszkos bűneikért most ő lett a bűnbak. Mikor bevásztották az akadémiába, nem kérdezték tőle, hol vannak irodalmi művei. Renan a székfoglaló alkalmával így szólt hozzá: „Lamartine óta, azt hiszem, Ön az az ember, a kit nálunk legjobban szerettek“. Végzetes szavak az ironia mesterének ajkairól; mert az orléansi dynastia bukásának lírikus előmozdítója, mielőtt meghalt, kénytelen volt összehasonlítani magát a Phar-

salia legyőzött hőseivel, aztán Belisariusszal és más elfelejtett nagyságokkal, a kik magas állásról buktak alá.

Baihaut, a kit bűnösnek találtak abban, hogy mint a közmunka minisztere 12,000 font sterlingnyi sápot fogadott el, egyike volt azoknak az államférfiaknak, a melyeneket bőven termel a köztársaság, és a kiknek neve semmiféle eszmével sem kapcsolatos honfitársaik előtt. Azért ő értelmi képzettség tekintetében felette állott igen sok vezető politikusnak, mert mint mérnök az École Polytechniqueben nyerte kiképzését. Abban a cabinetben viselt miniszteri tárczát, melynek elnöke Freicynet szintén azon iskolának növendéke volt. Az ő vallomása tanulságos világot vetett arra, hogy bizonyos fajta politikusok hogyan gondolkoznak nyilvános kötelességeik dolgában. „Midőn előterjesztettem a sorsjegy-kölcsönre vonatkozó törvényjavaslatot, — mondta ő, — azt gondoltam, hasznos és dicséretes cselekedetet vittem véghez, a mely megmentheti a Panama-társaságot. És benyujtván a törvényjavaslatot, erőt vett rajtam az a kísértés, hogy magamat csupán mérnöknek tekintsem és minthogy ilyen minőségemben segítségére voltam a társaságnak vagyona gyümölcsöztetésében, ilyen formán azt gondoltam, megnyertem a jogot, hogy a haszonban részesedjem.“¹

Ez a tisztas foglalkozású ember, a ki elhagyta előbbi pályáját a jövedelmezőbb politikai mesterségért és sietett jókora vagyont biztosítani magának az új pályán, jól tudva, hogy a miniszterség rövid életű, és bizonytalan, hogy miniszter lehet-e még újra, ez

¹ Procès de Corruption, Cour d'Assises de la Seine, Mars 1893.

az ember, attól lehet félni, nem egyedül álló példája a parlamenti rendszer hajtasának.¹ Ő volt az egyetlen politikus, a kit megbüntettek, a miért szavazatát áruba bocsátotta, következésképp az iránta való sajnálkozás talán nagyobb lett volna, ha négy évvel előbb pártjának tapsai közt nem vitte volna keresztül egy embernek elítéltetését, a ki előre olyannal rágalmazta őt, a mit most maga bevallott. Beszédjében, melyet még azon év folytán választóihoz intézett és a melyben jellemének tisztaságáról beszélt, kijelentette: „Ille nék, hogy a hű köztársaságiak korlátozzák olyan sajtónak a szabadságát, a mely nem riad vissza, hogy a legjobb polgárokat is rágalmazza és bemocskolja“. — Olyan büszke volt az ex-miniszter erre a nyilatkozatára, hogy azt odacsatolta életrajzához is,

¹ V. ö. Gaillard esetét, a ki Orange képviselője volt és a kit 1897 december havában felmentettek azon vád alól, mintha szavazatát eladta volna a Panama intézőinek. Gaillard ezt a beszédet intézte a bírósághoz: „Mielőtt képviselőnek választottak, huszonkét esztendeig a párizsi ügyvédi kamarának voltam tagja; fájdalom, politikára adtam magam és tönkretettem egy becsületes életpályát. A parlamentben elvesztettem előbbi tisztességes jövedelmemet és az állásommal járó függetlenséget. Mielőtt beléptem a kamarába, boldog voltam, szép jövedelmem volt és reméltem, olyan vagyona teszok szert, a melyet megszerezhet mindenki, ha lelkiismeretesen végzi a dolgát. De a parlamenti tagság gyászos prestige-e elvakított. Előbb elzalogosítottam családi vagyonomat, aztán eladtam. Most semmim sincs a világon: csavargó koldus vagyok“. Cour d'Assises de la Seine, 21 Décembre, 1897. A szomorú eset magyarázata azt a gondolatot keltette, hogy a mikor Franciaországban egy becsületes polgár politikára adja magát, arra majdnem oly szánalmasan tekintenek, mintha Angliában egy tisztességes férfiú játékosná vagy iszákossá válik.

mely 1889-ben megjelent azon kamara hivatalos évkönyvében, a mely kamarából most kilökték.

Dr. Cornelius Herz olyan tanú volt a Panama-ügyben, a kinek semmivel sem igazolt vallomását gyanúsna lehetett volna tartani, de hát ő csak Franciaország egész közvéleményét visszhangozta, midőn így szólott: „Baihautnak igazi bűne az ő vallomása volt; mert nagyon sok kollegája van neki a kamarában, a ki kollegája kellene hogy legyen az étampesi börtönben is“. Azok az események, melyek véget vetettek dr. Herz franciaországi pályájának, részrehajlóvá teheték ítéletét a köztársaság politikusaival szemben; de senki sincs Európában, a ki közelebbről ismerte volna e politikusok életét és eljárását. Azok közül a kozmopolita pénzemberek közül, kik a Rajnán túl fekvő országokból jöve átkelnek a Vogeseken és a Jurán, hogy Franciaország anyagi ügyeit intézzék, talán nincs mindegyiknek az a befolyása, a mit nekik az antisemitismus fanatikusi tulajdonítani szoktak. De dr. Herz, a ki olyan sajátságos alak volt, mint a milyent Balsac csak valaha rajzolt. kétségkívül hatalmasan belenyult Franciaország pénzügyi és politikai életébe. Azért a szerepért, a melyet a Panama-ügyben játszott, in absentia börtönbüntetést kapott, de azon tetteit, a melyeket úgy megtoroltak, még abban az időben követte el, midőn a köztársasági miniszterek és politikusok versenyeztek egymással a neki adandó tiszteletben. A bajor zsidók e sarja oly kevésre becsülte azt a véletlent, a melynél fogva egy francia határmegyében született, hogy az Egyesült-Államok polgárává lett. A L'Ordre National de la Légion d'Honneur úgy említi őt, mint amerikai tudóst, ki a köztársaságtól

a becsületrend igen magas jelvényét kapta, oly magasat, a milyenhez sohasem tudott jutni egy Charcot, a kinek tudományos vívmányai pedig nagyobb népszerűséggel bírtak. De hát a „tudás“ fogalmába sok belefér és az a sajtósági ismeret, a melylyel dr. Herz bírt és a mit a miniszterek oly fényesen jutalmaztak, talán meg is érdemelte ezt az elnevezést.

Abból a pénzből, melyet a Panama alaptökéből törvénytelen czélokra elvontak, nem szólva azokról az összegekről, melyeket határozott vesztegetésekre pazaroltak, roppant adományokat juttattak oly embereknek, a kik azt állították magukról, hogy hasznosak lehetnek a társaságnak úgy a parlamentben, mint a sajtóban. Az a nagy összeg pénz, a mit Franciaországban a kereskedelmi vállalatok a nyilvánosság organumainak fizetnek, jellemzi a zszurnalisztikát olyan országban, a hol a nyereséges hirdetési üzletnek nincs az a határozottan körülírt formája, mint a milyen az angol újságoknál divatos. Ha egy újságnak, a mely rendkívüli összeget kíván valamely vállalat ajánlásáért, egy senátor vagy képviselő a tulajdonosa, az adományt talán nem lehet úgy tekinteni, mintha azzal az illető parlamenti tagot megvásárolták volna, ámbár esetleg hatással lehet egy szavazatra, midőn a vállalat ügye a kamarák elé kerül. Hanem a sajtónak ilyen segélyezése még veszedelmesebb és kényesebb visszaélést produkált, mint a milyennek az egyes törvényhozók egyenes megvesztegetését lehet tekinteni. Floquetnek az ő összeköttetése a Panama ügyével kamaraelnöki székébe került, ámbár nem tették fel róla, hogy személyes haszna volt a dologban. Mégis beismerte, hogy mint miniszterelnök elfogadott 12,000 font sterlinget abból a pénzből, melyet az ő szerénysorsú hon-

fitársai a földszoros átfurása céljából irtak alá, és hogy ezt a pénzt arra használta, hogy leverje vele a kormány ellenségeit olyan kérdésben, melyek a Panamacsatornával semmi összeköttetésben nem állottak. És még igazolta is eljárását. Nem megy odáig, — mondta — hogy azzal védekezzék, milyen kivételes válsággal kellett megmérköznie, akkor lévén tetőpontján a boulangeista mozgalom 1888-ban, — ő arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy rendes körülmények között is joga és kötelessége a miniszteriumnak vigyázni, hogyan osztják szét az efféle adományokat, és megakadályozni, hogy e pénzeket esetleg a kormány ellen használják.¹

Soha veszedelmesebb elméletet még nem hangoztattak képviseleti testületben. Szörnyű tan, hogy egy miniszterium feje szentesitse, törvényesnek jelezze a magánvagyon eltulajdonítását, olyan formán, hogy részt kérjen belőle az állam céljaira; mert ha a miniszterek pénzt kérnek oly társaságtól, mely a miniszteri jóindulattól függ, az ilyen kérés a parancs jellegével bír: — *stipendia orant; preces erant sed quibus contradici non posset.*² Mert nem választási-alap céljaira adta oda a paraszt vagy a kereskedő az ő megtakarított pénzét a csatornaügy intézőinek; és az a védekezés, hogy az idő szerint kormányon levő miniszteriumnak joga van ilyen pénzbehajtáshoz, olyan okoskodás, mely méltó volna egy semmikép sem aggodalmaskodó kényuralomhoz. Azt hozták fel, hogy a befektetők egyzersmind a választó közönségnek is tagjai és mint ilyenek ők is megbízták a kormányt, hogy a nemzet

¹ Chambres des Députés: Séance du 23 Décembre 1892.

² Tacitus, Hist. IV. 46.

általános érdekeit szem előtt tartsa. De még ha a francia miniszteriumok évekig megmaradnának is és ha az ország nagy többsége támogatná is őket, ezt az elvet akkor sem lehetne védelmezni. E különös válság alkalmával pedig, ha az ellenzék nemzeti plebiscitum elé állította volna a miniszteriumot, nagy többséget kapott volna, annál inkább, mert a francia kistőke legnagyobb része semmiképp sem érdeklődik a politika iránt és a kormány támogatói közt nagyon kevesen voltak a befektetők, a kiknek pénzét pedig Floquet „a köztársaság magasabb érdekeinek szempontjából“ megdézsmálta.

Ha a Floquet miniszteriuma, a mely tíz hónapig tartott és a Rouvieré, a melynek élete egy fél évre terjedt, azzal védekezhetett, hogy a köztársaság magasabb érdekei jogosították fel őket, hogy ilyen adományokat szedjenek be egy kereskedelmi vállalatból, csak azért, hogy ez adományokat kormányzólokra fordíthassák, könnyű belátni, hová vezethet az ilyen elmélet. A parlament privát tagjai, a kiknek ujságjaik vannak, azt mondhatják, hogy az állam érdeke hasonló biztosítékokat kíván az ő nyomtatványaik számára, a melyek egy miniszteri válság esetén a kormány organumaivá lehetnek. Más törvényhozók pedig igen helyesen úgy okoskodhatnak, hogy azon körülmény, melynél fogva nekik nincs nyomdai vállalatba fektetett tőkéjük, nem zárhatja ki őket a köztársaság magasabb érdekeinek megfelelő részesedésből. Azt erősíthetnék, hogy rájuk nézve ép olyan törvényszerű arról gondoskodni, hogy kifizessék háztartásukat és multságuk költségeit, mint zszurnalista kollegáikra nézve, hogy kielégítsék nyomdászait és papirkereskedőiket. Ha a Panama-ügy különálló incidens volna a köztársaság történe-

tében, nem lett volna szükséges olyan soká időzni e pontnál; de attól lehet félni, hogy ezt az elvet már előbb is és még később is követték más miniszterek Floquet-n kívül, a ki szigorúan bűnhődött érte. Attól a gondolatmenettől, mely igazolni akarja, ha egy politikus törvénytelen segedelmet fogad el politikai állásának fentartása végett, egészen addig, mikor az ilyen pénzalapokat magánszükségletekre használjuk — az átmenet igen csekély. A ki csak lakott már Franciaországban, az tudja, hogyan szokták mutogatni azokat a fényűző lakásokat, melyekben ez vagy az az ex-miniszter tartózkodik, a kinek, mint mondják, semmi más foglalkozása és képzelhető jövedelmi forrása nem volt a politikain kívül, attól a naptól kezdve, mikor még kénytelen volt egy szerény hajlékban meghúzódni. Az e fajta kósza híreknek nem könnyű végére járni. Figyelmen kívül hagyhatnók őket, mint más hasonló történeteket, melyekről gyakran a legapróbb részletességgel beszélnek az ujságok, de hogy közszájon forognak, bizonyoságot tesz arról a demoralizáló hitről, hogy vannak politikusok, kik vagyont csinálnak nyilvános szereplésükből. Egyik miniszter, a ki be volt keverve a Panama-ügybe, némi világosságot vetett arra, hogy bizonyos fajta politikusoknak milyen felfogásuk van ebben a tekintetben az ő jogaikról. Midőn a Ribot-miniszterium tudatta a kamarával, hogy két tagja vizsgálat alatt van, ezek egyike egy merész védekezés folyamában, egy ellenséges indulatú ház színe előtt, így szólott: „Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, úgy tartottam kezemben hazám ügyeit, hogy az alatt vagyonom nem növekedett valami rendkívüli módon”.¹ Ezeknek a meggondolt szavaknak,

¹ Chambres des Députés : Séance de 20 Décembre 1892.

melyeket életének e válságos perczében egy gyakorlott szónok ejtett ki, egyetlen lehetséges magyarázata, hogy a szónok azt tartotta, hogy van egy rendes mérték, a meddig egy miniszter magán vagyona rendes módon is szaporodhatik hivataloskodásának ideje alatt.

A mit egy francia miniszternek fizetnek, az mindössze évi 2400 font. Párisban, hol az élet drága, lehetetlen úgy vezetni a háztartást azon palotákban, melyeket az állam a miniszterek rendelkezésére bocsát, hogy a miniszter fizetéséből még pénzt is megtakarítson. A vagyon „rendes“ növekedése ennél fogva, a melyről Rouvier beszélt, s mely a köztársaság egy miniszterének hivataloskodása alatt megengedhető, nem származhatik a fizetésből; és ha ő úgy teszi le tárczáját, hogy gazdagabban távozik, mint a milyen volt, a mikor elvállalta, okvetetlenül nyilvános állását kellett felhasználnia magán vagyoni előnyére. Ez nem jelenti szükségkép, hogy eltulajdonítsa az állam pénzét vagy megvesztegettesse magát. Egyszerűen hasznára fordíthatta azokat az értesüléseket, melyeket hivatalos szolgálat közben szerzett; csak hogy a vagyonszerzésnek ez a módja, ha törvényesnek fogadnák el, még több veszedelemmel járna az államra nézve, mint azok az üzelmek, a melyek fölfedezve, mint bűnök megtorlásban részesülnek. A szóban levő ex-miniszter nem beszélt a jelenkori összes miniszterek nevében, a kik közül sokan méltatlankodással utasítják vissza ezt a theoriát. De azért oly általános volt az a hit, hogy a parlament tagjai, akár miniszterek, akár nem miniszterek, úgy tekintik a politikát, mint jövedelmező mesterséget, hogy kevéssel a Panama-ügy után kísérlet történt a veszedelemnek törvény-

hozás útján való elhárítására. Egy radikális képviselő olyan törvényjavaslatot tett, mely szerint minden parlamenti jelölt a szavazás előtt vesse magát alá annak, hogy egész vagyonának értékét kikutassák, és ha megválasztották, mikor majd mandátuma lejár, ismét egyezzen bele egy hasonló kutatásba, a melynek alapján kimutatható legyen, hogy törvényhozói pályája alatt vagyona nem növekedett. Ez a terv nem igen volt practikus, de maga a javaslat ténye jelentős volt.¹

III.

Most áttérünk a politikai corruptio általános kérdését érintő kommentárok ismertetésére, a melyek olyan megfigyelőktől valók, kik a részrehajlatlan és értelmes francia közvélemény képviselői; gondosan kerüljük a szélső pártbeliek, reactionariusok vagy sociálisták, tanuskodását.

A köztársaság egyetlen védelmezője sem tagadta, hogy van corruptio a törvényhozásban, és hogy a bűnösök büntetlenül maradtak. Nem szükséges többet idézni közülök mint egyet, az alkotmánynak és parlamentáris rendszernek legtiszteletreméltóbb bajnokát a *Journal des Débats*-t. Mikor a kamara megsemmisítette Wilsonnak, Grévy elnök vejének a választását, a ki ismét megjelent a politika színterén, egy radikálsocialista képviselő tiltakozott az ellen a kísérlet ellen, hogy a büntetlenül maradt panamisták saját bűneiket akarják elfelejtetni, a mikor nagy garral kizárják egy előbbi társukat, a kinek üzelvei előbbi keletűek voltak, mint az övéik. A mérsékelt

¹ Beauquier, Besançon képviselője.

köztársaságiak közlönyének ehhez fűzött magyarázata igen jelentős. Semmi kétség, mondja a *Débats*, hogy a jelen kamarában nagyszámú panamista képviselő ül, a kik ép olyan romlottak, mint Wilson, de az már igazságtalanság önöktől radikálisok, hogy azt a gondolatot akarják kelteni, mintha panamisták csak a mérsékeltek soraiban volnának találhatók: „Ha fel kel leveníteni ezt a szomorú Panama-történetet, akkor mi is be tudjuk bizonyítani, hogy a legerősebben compromittált emberek sorában a radikális párt legkitünőbb tagjai közül is vannak néhányan.¹

A dráma-irodalom tanulmányozása a francia nemzet politikai és társadalmi phasisai-nak megismerésére egyaránt igen fontos. Augier mesterművei például, midőn a bourgeoisie tagjait rajzolják, a mely megcsinálván a forradalmat, úgy gondolkozott, hogy a munka be van fejezve, a mennyiben ők meggazdagodtak általa, épen olyan tanulságosak Lajos Fülöp korszakának jellemzésére, mint Barante emlékiratai vagy Tocqueville értekezései.² Különben is Franciaországban a drámának jelentősebb viszonya van a nép életéhez, mint Angliában, hol a színműírás újra felélesztett művészete még csecsemőkorát éli. Párisban a színházi közönség magában foglalja a népesség minden osztályát. A vezérkritikusoknak, a kiknek heti czikkeit más országokban ismeretlen érdeklődéssel várják, nem-

¹ *Journal des Débats*. 27 Févr. 1894.

² „Avec Émile Augier, Alexandre Dumas restera le témoin et le juge incorruptible de quarante années de notre histoire sociale“. (A. Mézières de l'Académie Française). Ez volt a Taine véleménye is, ki egykorú francia typosokról szóló két tanulmányában Augier és Dumas fils műveinek férfi és női alakjairól értekezett. *Vie et Opinions de M. Graindorge XVII., XVIII.*

csak irodalmi műveltséggel és művészi ösztönnel kell bírniok, hanem mély ismeretével annak a forrásnak is, melyből a nép minden érzése fakad, legyen az politikai, erkölcsi vagy társadalmi. Ilyenformán egy-egy modern színmű, ha együtt tanulmányozzuk a hallgatóság viselkedésével és a kritikusok magyarázataival, néha igazibb belátást nyujt az actualis érdeklődés kérdéseibe, mint az összes polémikus iratok, melyek erre vonatkozólag megjelentek.

Sarcey, a drámai kritika régi harczosa, olyan híres a *Temps*-ban megjelent színházi heti szemléinek révén, hogy néha el is felejtik, milyen rendíthetetlen köztársasági vitázó volt egykor, midőn Gambetta oldalán a köztársaság megalapításaért küzdött. Egy évvel a Panama-pörök után egy rendkívül dicséretes cikke rázta fel a közönség érdeklődését egy szindarab iránt, melynek czime *L'Engrenage*. Egy fiatal ember, Brieux írta. Sarcey, a darab legapróbb részletekig menő bonczolása után, azt tanácsolja olvasóinak, hogy olvassák el és nézzék is meg „a politikai színműnek ezt a szerencsés kísérletét.“¹

A darab meséje az, hogy egy vidéki gyárost, a ki saját erejéből küzdötte fel magát, rábeszéli a neje, a ki Párisban szeretne lakni, és egy senator, a ki fel akarja őt használni, hogy lépjen fel képviselőjelöltnek. Nem csekély habozás után beleegyezik és aztán megkezdzi a választási harczot a képviselő kötelességeiről táplált magasztos ideálokkal, visszaütésítva magától a választási harczban használatos mindenféle fogásokat, míg választási ügynökei meg nem mondják neki, hogy a helyi politikusok nem erkölcs-

¹ Feuilleton du *Temps*, 24 Mai, 1894.

professort kívánnak, hanem olyan képviselőt, a ki majd el fog járni ügyes-bajos dolgaikban. A képviselőházban feltűnik, hanem azalatt a vidéken távolléte miatt rosszul megy az üzlete. Belátja, hogy egy szerepet játszó politikus nem tarthatja fenn családját Párisban napi egy font sterlingen. Ekkor az ő szenator barátja bemutatja neki egy részvénytársaság szervező ügynökét, a kinél kész terv van a Simplon hegy átfúrására és erre a célra nem is szükséges már semmi egyéb, mint a parlament tekintélye, hogy felszedhessenek néhány millió font sterlinget, és azzal meg volna az új összeköttetés Franciaország és Olaszország közt, és ennek a létesüléséhez most segédkezet nyújtani a legtisztább hazafias cselekedet. Az ügynök, hogy szavainak nyomatékot adjon, a képviselővel folytatott beszélgetése végén mintegy véletlenül ott hagy az asztalon egy ezer font sterlingről szóló cheque-et. A pénzt eleinte méltatlankodással utasítják vissza, de végre is elfogadja az asszony, a ki előtt a pénzember azt erősíti, hogy az egész csak csekély hozzájárulás akar ienni az ő jótékony céljainak támogatásához. A szindarab azután a Panama-botrány nyomdokain halad tovább, egészen addig a mozzanatig, a mikor megkezdődnek a feljelentések és a megvesztegetett törvényhozókat azzal fenyegetik, hogy pellengérré állítják őket. Itt a szindarab menete elválnak a történeti mintától: a képviselő visszaadja a sápot, nyilvánosan bevallja hibáját és lemond mandátumáról, míg politikai barátjai egyhangúlag kiátkozzák.

Ez a szindarab alapul szolgált Jules Lemaître-nek, hogy egy érdekes tanulmányt írjon a politikai világ erkölcsi mértékéről. Lemaître, ki azóta akadémikus lett és megválasztatását jórészt mesteri drámakritikái-

nak köszönheti, a legphilosophikusabb élő kritikus. Úgy írja le e szindarabot, mint „egy becsületes ember kalandjait, a ki politikussá lesz, de végre ismét becsületes emberré válik“. És így folytatja: „A mű kitünő. Világosan és erős vonásokban oly dolgokat tüntet fel előttünk, a melyeket ismerünk, de sohasem ismerhetünk eléggé. Nagyon is igaz, hogy a democratiában, talán inkább, mint más régime alatt, a politika párosul a hazugsággal, hypocrisissel és gyávasággal. Nagyon is igaz, hogy abban a társaságban, a melyben élünk, egy olyan bandita, mint ez a nyugodt, cynikus, vén senator, a milyen bizonyos, hogy gazember, épen olyan bizonyos, hogy az „átlagos erkölcs férfia“. És abban az életben, melyet folytatunk és a melynek nincs más czélja, mint pénz, hiúság és gyönyör, vannak a mi nyilvánosan szereplő embereink közt igen kedves ficzkók, még úgynevezett szeplőtlen „jellemű férfiak“ is, a kiket aztán vétkeseknek találtak aljas műveletekben és a kik műveleteik gyalázatos voltára csak akkor jöttek rá, a mikor fenyegették őket az absolut erkölcs nevében, a mit talán maguk a fenyegetők is nagyon könnyedén vettek“.¹

Lemaître, meg kell jegyeznünk, lényeges pontban találkozik Montesquieu-vel. Még vissza fogunk térni az ő ítélkezéseire, melyek, mint művei, általán nagyon pessimistikusak, ámbár kétségtelenül kiváló becsűek, mint olyan ember szavai, a ki nemcsak visszatükrözi, hanem vezeti is Franciaország legműveltebb osztályainak közvéleményét. De talán még fontosabb volt, mint az ő elemzése vagy Sarcey-nek kevésbé subjectiv dicsérete, az az egyhangú lelkes fogadtatás,

¹ Feuilleton du *Journal des Debats*. 20 Mai 1894.

melyben a szindarabot a párisi közönség részesítette, a mely pedig hamar készen van, hogy visszautasítson a színpadról minden politikai érzést, mely a közönség bármelyik rétegének nem tetszik. Sardounak vissza kellett vonnia *Thermidor*-ját a Théâtre Français-tól, mert vannak a forradalomnak olyan lelkes hivei, a kik megütköztek volna a Robespierre-re és hóhértársaira tett megjegyzéseken; de olyan senki sem volt, a ki tiltakozott volna a nép élő képviselőinek parlamenti erkölcsét megbélyegző vádak ellen.¹

Az a tény, hogy a francia nép így elismerte a parlamenti corruptio létezését, az egész kérdés leg-

¹ *L'Engrenage* egy mechanikus kifejezés, a mely azt a gondolatot adja vissza, hogy valaki egy működő gépezetbe kapcsolva, azzal együtt halad előre. Érdekes incidens szövődött e darab engedélyezéséhez. A censor előbb megtagadta az engedélyt Maurice Barrès egy darabjától, melynek szintén a parlamenti corruptio volt a tárgya. A darab, melynek czime *Une Journée Parlementaire*, később színre került a Théâtre Libreben és akkor a Temps azt írta róla, hogy „sajátságos szabatos rajz“. Elég az hozzá, a *L'Engrenage*-t több színigazgató visszautasította, mert félték a censortól, a ki azonban, mikor elébe tették a darabot, arra a szokatlan lépésre határozta el magát, hogy megkéri a minisztert, olvassa el ő is. Véletlenül a szép-művészetek miniszteriumának az élén épen akkor egy rendkívül kiváló jellemű miniszter, Spuller volt, a ki azt gondolva, hogy a szindarab erkölcsi iránya nem fog ártani az ő egykori szövetségeseinek, a kik az opportunistá pártot discreditálták, megengedte a darab nyilvános előadását; úgy, hogy a parlamenti rendszer ellen intézett kegyetlen támadás Gambetta benső barátjának saját jóváhagyásával került a világ elé. Nyáron adták elő, mikor a nagyvilági reactionáriusok, a kik különben szeretnek gúnyt űzni a köztársaságból, már nem járnak a színházba; különös látvány volt a színház nézőtere, egészen telve a közép és szegényebb néposztályok közönségével, a mint helyesléssel tapsolta a sötét korrajtot.

komolyabb phasisához vezet bennünket; ahhoz a közönyhöz, melylyel egy becsületes nép a suffrage universel alapján választott képviselőinek politikai becstelensége iránt viseltetik. François Coppée, ámbár költő, mégis éles megfigyelője annak, hogyan bolyongnak az ő honfitársai a földi utakon. Coppée a Panama-pörök után megjósolta, hogy az általános választásokon néhány hónappal később a jelöltek, a kik „ordonnance de non-lieu“¹ (beszüntető határozat) alapján szabadultak, vagy a kiket a Seine megyei esküdtszék mentett fel, hatalmas többséget fognak kapni, és az a körülmény, hogy olyan szerencsétlenség érte őket, programbeszédjükben úgy fog hangozni, hogy „rágalmaztattak és szenvedtek a köztársaságért“. A jóslat teljesen bevált, annyira, hogy a Panama-ügybe kevert politikusoknak nem is kellett mint martiroknak szenvedniök és mentegetőzniök. A reactionáriusok a kamarában bárgyú gyengeséget tanusítottak, mikor a közönség még sóvárgott az általános tisztítás után; nem volt valószínű, hogy veszedelmesek legyenek a

¹ Az „ordonnance de non-lieu“ bizonyos tekintetben megfelel nálunk a rendőrbíróság abbeli határozatának, a mely szerint nem forog fenn elegendő bizonyosság, hogy a vádlott személyét esküdtszék elé állithassák; mégis az a fontos különbség van a két eljárás között, hogy a „non-lieu“-t, vagy az esküdtszékhez való áttételt megelőző vizsgálat titkos. Innen származott a ki nem elégitett gyanú, mikor a Panama-ügyben corruptióval vádolt politikusok nagy részét egyszerűen fölmentették, a nélkül, hogy a közönség tájékozva lett volna azokra a befolyásokra vagy okokra nézve, melyek a bíróságot ilyen eljárásra birták; ugyanis a francia bírák, ámbár a szó közönséges értelmében megvesztegethetetlenek, azért a dolog természeténél fogva a politikai befolyásoknak ki vannak téve, mert rosszul fizetett tisztviselők, a kiknek előléptetése nagyban függ a politikusok jóakaratótól.

választókerületekben, mikor a nemzet már megunta a botrányt. Hanem azért az ő változatlan tehetetlenségük a francia választók semmi által sem zavarható közönye nélkül még sem lett volna elég, hogy biztosítsa a büntetlenséget azok számára, a kikről Coppée szólott. Némely falusi kerületben a kevésbé beérő parasztság abban a meggyőződésben, hogy józan ember csak nem töri magát a képviselőség után, ha különös hasznot nem vár belőle, nem rokonszenvezett kevésbé okos szomszédjaival, a kik megbotránkoztak a miatt, hogy ime most el kell esniök a várt nyereségből, melyet parlamenti képviselőik elharácsolnak.

Ilyen körülmények között a választóközönségnek a képviselők viselkedése iránt való közömbössége miatt a francia képviselőnek nincs meg az a hatalmas motívuma, mely arra sarkalná, hogy megmaradjon a becsületesség ösvényén. És ennek nem csupán az az oka, hogy a francia közönség már természetétől fogva nem nagy hajlandóságot mutat, hogy a politikával foglalkozzék, vagy általában oly dolgokkal, a melyek rá határozottan nem tartoznak. Hiányzik Franciaországban az az erő, mely leghathatósabb tényező arra nézve, hogy egy szorgalmas nép részt vegyen olyan folyó ügyekben, melyek kívül esnek tűzhelyének örömein és gondjain. Időről-időre végig fú ugyan az országon valami forradalmi vagy hazafias szellő, a békés lakosságban olyan ideákat ébresztve, melyek kiemelik őket szűk helyi világukból; de még ilyen válságos időkben is csak a kisebbséget ragadják magukkal az eszmék. Ennélfogva, hogy a francia választóközönséget már normális időben nevelhessék, szükséges volna egy pártkormány szervezése. Nem merem azt állítani, hogy ilyen nevelés hasznára volna a népes-

ség minden rétegének; de semmi kilátás, hogy ilyen pártrendszer nélkül, a mely irányt adhatna a jelöltek megválasztásában, a mely örködhethnék a politikai ellenzékek nyilvános viselkedése felett, a közönséges francia választó felébredjen valaha abból a közönyből, melylyel most tekinti azokat a dolgokat, melyek az ő magánérdekeit nem érintik.

IV.

A pártrendszer valószínűleg a legerősebb tisztító szer a szélesebb körű szavazati jogon épült parlamenti kormányzatban. Mielőtt tüzetesebben vizsgálónk ezt a tételt, szükséges lesz néhány előzetes észrevételt tenni. Semmi hasznos czélja nem volna annak, ha összehasonlítást tennénk a mai Franciaország és az elmult kormányzatok politikai erkölcsiségének színvonala közt. A köztársaságnak egynémely meggondolatlan védelmezője azt erősítette, hogy ha szégyenletes volt is a Wilson-féle botrány meg a Panama-ügy, a politikai erkölcs Franciaországban ép oly alacsony fokon állott Lajos Fülöp és Napoleon Lajos alatt is. Az a ráfogás, hogy valamennyi kormányforma alatt — legyen az alkotmányos monarchia, demokratikus diktatura, vagy parlamenti köztársaság — a corruptio a francia politikai élet jellemző vonása: hazafiatlanság. Igaz, hogy a polgár-királyság megdőlését siettetete két volt miniszternek az elítélése,¹ a kik Guizot híres jel-

¹ Quelques faits éclatants de corruption découverts par hasard avaient persuadé à la nation que toute la classe qui gouvernait était corrompue. (Tocqueville). Az 1847. évben Teste volt közmunkaügyi minisztert, az 1840-iki Guizot-kormány tagját, és Cubières tábornokot, a ki ugyanabban az évben hadügy-miniszter volt a Thiers-kormányban, elítélték, a miért egy bányászati engedélylyel kapcsolatban megvesztegettették magukat.

szava szerint: „gazdagodjatok meg“, olyan értelemben jártak el, a melyre a személyes feddhetetlenségnek ez a mintaképe nem gondolt; de ama korszaknak az uralkodó osztálya a korlátolt szavazati jog választotta s a baj csekély kiterjedésű volt. Az a corruptio, mely a második császárság alatt uralkodott, ehhez ép oly kevéssé hasonlított, mint ahhoz, a mely a háború óta fejlődött ki. Hogy Napoleon Lajos kormányához tartozó személyek a párisi munkálatokkal kapcsolatban vagyonokat szereztek, és hogy a hatóságok elnézték az üzérkedéseket, az legalább is valószínű. De parlamenti corruptio csak parlamenti kormányzat alatt lehetséges; és jóllehet egyes miniszterekről azt hitték, hogy üzérkednek a befolyásukkal, a Corps Législatif tagjait attól a kísértéstől, hogy szavazataikat áruba bocsássák, megoltalmazta császári urok atyai karja.

Angolországban a tizenkilencedik században a politikai corruptio legközönségesebb alakja a választóknak a képviselőjelöltek által való megvesztegetése volt. Minthogy ezt a bűnt hazánkban a szigorú törvényhozás majdnem teljesen kiirtotta és minthogy ennek Franciaországban még meglevő enyhe alakját másutt tárgyaltuk, szükségtelen vele itt foglalkozni. Érdekes azonban kutatni, hogy a parlamenti rendszer Angolországban miért menekült meg olyan bajoktól, a melyek most Franciaországban némileg hasonló körülmények közt dülnek a politikai társadalmat.

A civilisatio legutóbbi előhaladásának egyik szembeötlő eredménye az, hogy oly nemzeteknek az erkölcsi színvonala, a melyek eddig hagyomány, faj, vagy földrajzi helyzet révén különböztek egymástól, bizonyos tekintetekben egymásba olvadt. Nem a demo-

cratia haladása, hanem a civilisatio haladása az, a mi a nemzeti különbségeket kiegyenlíti. A forgalom és közlekedés gyors eszközei kifejlődésének legnyilvánvalóbb hatása az, hogy elsőrendűvé teszik a plutocratia uralmát a legműveltebb országokban. Ez uralom alatt a társadalmak színezete és erkölcsi sajátságai inkább hasonólnak ama civilisatio szerint, a melyet élveznek, semmint faji eredetök vagy politikai intézményeik szerint. Legfeljölőbb ez a nagy városokban. A spanyol és a francia egyiránt latin fajból való és hasonló választójogot élvez. És Párisnak mégis kevesebb ethikai hasonlatossága van Madriddal, mint Londonnal vagy New-Yorkkal. Oka ennek az, hogy Spanyolország fővárosa kívül áll az újkori mozgalmon, míg a másik három város egy-egy központja az új civilisációnak, pillanat alatt közlekedhetik egymással a világos napnak bármely perczében. Ez a szoros összeköttetés a világ ama mesterséges vásárainak tulajdonítandó, melyeket a villamossági találmányok annyira kifejlesztettek, hogy a tőzsde hatalmasabb befolyásolója lett a modern népek szellemének, mint bármely vallás, ha még olyan katolikus, mint bármely bölcelet, ha még olyan humanitarius is.

Voltaire beleplántálta a potsdami udvarba a maga tantételeit; Montesquieu angolországi útjában érlelte meg tanait s megváltoztatta ezzel Franciaország történetét, anyagot nyujtván egyúttal az Egyesült-Államok alkotmányához. Smith Ádám elméletei külföldre származtak és francia nemzetgazdák iskolájának lettek nemzójév. De ezek a nagy nemzetközi oktatók a különféle országokban lakó emberek lelkét ethikai, kormányzati és kereskedelmi kérdésekre vonatkozó új esz-

mékkal töltötték meg, a nélkül hogy afféle új kozmopolita felekezetet teremtettek volna, a milyennek a mi legújabb civilisatiónk adott életet. Mai napság a newyorki és chicagói monopolisták vagy vasútkirályok, vagy a londoni és párisi pénzemberek — zsidók és pogányok — nagyobb befolyással vannak a világ erkölcsi életének alakulására, mint voltak az összes bölcselők a tizenhatszadik században. A táviró segítségével, a mely két féltekét olyan közeli érintkezésbe hoz, mintha két szomszédos utca volna, a földgömb pénzügyi faiseurjei olyan szövetséget alkotnak, a mely a maga erkölcsi codexét egymástól távol eső városokban és országokban is felállítja és fentartja. A mi nemzedékünk nem az első, a mely tanúja annak, hogy a népeiségek mint erkölcstelenednek el a gazdagodás vágyától; de a multban ekkép okozott válságok elszigeteltek és helyiek voltak. Lawnak, a skót kalandornak a története, a ki Franciaország pénzügyeit kezelte, mikor Angolországban a „déli tengeri szédelgés“ (Sout Sea Bubble) folyt, arra mutat, hogy már az Egyesült-Államok létezése és a zsidók emancipálása előtt is voltak kozmopolita pénzemberek abból a fajtából, a mely ma olyan ismerős; de azt is mutatja, hogy a határtalan képzelőtehetségű és erélyű embereknek akkor korlátolva volt a befolyásuk. Csaknem egy évszázaddal később történt, hogy a waterlooi ütközetnek a hirtől Európának a jólléte függött, az ágyúzástól szinte csak puskalövésnyire eső Angolországban még negyvennyolcz órával a harc eldőlte után sem volt ismeretes; és jóllehet az első hír egy bankházhoz érkezett, mégis kevesebb pénz cserélt gazdát a speculatióban, mint most Párisban egy délafrikai csetepaté után, melynek az eredménye pedig semmi

közvetlen és jogos hatással nem lehet Franciaország segédforrásaira és politikájára.

Midőn tehát eme hasonulás folyamata ellenére is, más-más ethikai törvények látszanak szabályozni a politikai életet az európai civilisatio élén álló két nemzetben: világos, hogy annak az országnak, a mely megóva marad azoktól a bajoktól, a melyekbe a másik beleesik, saját külön biztosítékok birtokában kell lennie. Azt a gondolatot, hogy a becsületesség színvonala, a mely kevésbbé civilizált időkből öröklődött át, magasabb e két nemzetnek egyikében, mint másikában, el kell ejtenünk. A francia olyan nép, a mely becsületességéről nevezetes, s bizvást föltehetjük, hogy a pénz- és vagyonbeli dolgokban becsületes emberek a népességnek túlnyomó többségét teszik ki mind a két országban. De Angolországban és Franciaországban egyiránt találhatók az élet különféle útjain olyan, átlagos tisztességű emberek, a melyeneket Lemaître leir, a kik elkövetni képesek, vagy el is követtek olyan nemtelen cselekedeteket, a melyekről vonakodnak elismerni, hogy beleütköznek az erkölcsiség törvényeibe, míg végre egy napon, elmulasztván valamely technikai vigyázatosságot, azt látják, hogy büntetendő cselekménnyel vannak vádolva. Itt egy gondnok, a ki megvásárolt elnézés révén a maga hasznára fordítja a gondjaira bízott asszonyok vagy gyermekek pénzét. Emitt egy büntettes, a ki ügyes fenyegetőzéssel öngyilkosságba kerget egy kényelmetlen czinkostársat. Mindazoknak, a kik benne éltek a törvénykezési gyakorlatban, van tudomásuk az ilyen egyének álarcz mögött rejtőzködő életéről, a kik otthon tekintélyes állásban vannak, sőt néha még a képviselőházba is bejutnak. A legutóbbi években a britt parlamentnek

két tagját ítelték el idegen tulajdon ellen való vétésért; egyikök abból a fajtából való volt, a mely — sajnos — egyre nagyobb befolyásra tesz szert minden gyarapodó országban: a spekuláns, a ki a legjobb esetben is olymódon iparkodik meggazdagodni, hogy az ország vagyonosodását nem növeli; a másik pedig vidéki birtokos, abból az osztályból, a melyből a legtiszteltebb angol államférfiak kerültek ki.

El kell így ismernünk, hogy hazánkban ép úgy, mint Franciaországban, azokat az állásokat, a melyeket csakis a tisztesség embereinek kellene birniok, néha becsstelének és harácsolók töltik be. De ha az ily gonoszhajlamú emberek olykor befurakodnak is a képviselőházba, hogyan van az, hogy földérintett üzemeik sohasem öltik a törvényhozói mandátumukkal való visszaélés alakját? Semmiesetre sem az ő lelkiismeretességükön mult ez. Az olyan embert, a ki nőket fosztogat vagy családokat tesz tönkre, a szavazatával való üzérkedéstől nem riasztaná vissza holmi érzelgős tisztelet az alsóház fenkölt hagyományai iránt. Az a nagy külső erő, mely az ingadozó képviselőt a parlamenti tisztesség ösvényén megtartja: a pártrendszer, és ez nincs meg Franciaországban. A köztársaság alatt a politikai corruptio évkönyvei világosan mutatják, hogy azok a törvényhozók, a kik árúba bocsátják a szavazatukat s egyéb hasonló vétségeket követnek el, egyáltalában nem olyan emberek, a kik az élet közönséges viszonyai közt eltulajdonítanak a másét vagy sikkasztanak. Rendszerint a Lemaître „átlagos erkölcsiségű“ emberei ezek, a kik egy nagy fővárosban annak a kozmopolita codexnek a befolyása alá kerülnek, a mely, miként láttuk, nyomában jár a civilizációnak. Azoknak az erkölcsi típusából valók ezek,

a kik kereskedelmi országokban elfogadják a titkos provisiókat, melyeket az angol bírák megbélyegeznek, vagy a mi törvényhozásunk ama tagjai közül, a kik bizonyos tekintetből odakölesönzik a nevöket az egész-ségtelen vállalatok igazgatóságainak. Meg kell azon-ban jegyezni, hogy a parlamenti állásával való vissza-élésnek ez a kísértése ritkábban csábitja a francia törvényhozót, a képviselői címnek nem lévén Franciaországban széleskörű hatása a tőkebefektetők hiszékenységre. Az ilyen emberek, látva, hogy képviselő-társaik a segédforrásaikat néha olyan módszerekkel növelik, a melyek, bár külsőleg kétesek, nem ütköznek valamely abstract erkölcsi elvbe: addig utánozzák őket, míg nem észrevétlenül eljutnak ahhoz a gondolkozasmódhoz, a mely annak az egyetlen miniszternek a vallomásában jutott kifejezésre, a kit a Panama-ügyben megbüntettek.

A francia parlamenti rendszer híján van olyan korlátozó erőnek, a mely a képviselőt könnyű alá-siklásában feltartóztatná, és ő jól tudja, hogy ha kikerüli a fenytő ítéletet, aránylagos büntetlenséget fog élvezni. Sok képviselő áll a feddhetetlenség magas fokán; de egy nagy testületben csekély ereje van az erénynek szervezés nélkül. Különben is, ha a törvényhozók egy csoportja pusztá önkéntes ellenőrző bizottsággá állana össze, annak sem egységessége, sem tartóssága nem lenne; azt csakis a pártfegyelem adhatja meg. Olynemű corruptio, a milyen a köztársaságot aláaknázta, nem állhatna meg egy pártkormányval egyidejűleg. Az olyan párt, melynek a miniszterei vagy támogatói annyi gyanúnak voltak kitéve, a mennyi a Panama-ügyben fölmentett politikusokra irányult, ennek a terhe alatt politikai halottak

volnának. Mikor az első vádaskodások megjelentek, a párt vezérei, hogy ennek a végzetnek elejét vegyék, így szóltak volna gyanúsított társaikhoz: „Bármily nagy is az önök tehetsége, és bármily nyilvánvaló is e vádak túlzottsága, nekünk válnunk kell egymástól; mert habár lehetséges, hogy önök csupán megfontolatlanlásban bűnösök, mi nem tehetjük ki magunkat annak, hogy kétes ügyletekkel azonosítsanak bennünket“. Az ellenzék, nehogy előnyös helyzetét elveszítse, ép oly éles szemmel vizsgálná saját tagjainak a cselekedeteit. Pártkormányzat mellett nem lett volna az a látszata, hogy a választók szemet hunynak a Panama-botrányok fölött. Így azonban, mikor egy-egy képviselő, a ki bele volt keverve a botrányokba, a választói elé lépett, a kiknek a helyi érdekeit jól szolgálta, ott sohasem találtak hatalmas ellenfelet, csak valamely elhanyagolt vagy éretlen csoportnak a jelöltjét. Következésképp a választók inkább a régi képviselőre adták szavazatukat, kinek a prefecturán való befolyása a multban javára vált a kerületnek, semmint az új jövevényre, kinek a vádaskodása híján volt a tekintélynek; holott ha minden egyes választókerület szervezett pártok közt való harcznak lett volna a színhelye, ez a látvány nem tárult volna elő.

Míg egyrésről föltehető, hogy a Franciaország parlamenti kormányzatában vissza-visszatérő botrányok korlátozhatók lennének, ha alkalmazni lehetne itt a pártszervezetet; másrésről a párt-rendszer behozatalára nincs több kilátás, mint akár a Merovingkirályok feltámasztására. Hasznos azonban megfigyelni a bajokat, a melyek ennek hiányából eredhetnek — intő példa gyanánt minden parlament számára, hogy kerülje a csoportokra töredezését. A politikai corruptió-

nak eme kitörései vagy leleplezései tehát nem jelei annak, hogy a francia nemzet elerkölcstelenedett. Inkább arra mutatnak, hogy olyan kormányzati rendszere van, a mely nem vág egybe a vérmérsékletével és a mely büntársává látszik öt tenni a képviselők üzelmeinek, a kik fölött a rendszer hiányosságánál fogva kevés igazi ellenőrző hatalma van. Így a köztársaság alatt uralgó corruptio csak újabb elítélése a parlamenti rendszernek Franciaországban. Hogy a parlamenti kormány, a mely alatt a botrányok így felszaporodtak, köztársasági alakú, ennek kevés köze van e botrányok okához. Azok az események, a melyek a köztársaság történetére jellemzők, a mióta republikánusok kormányozzák, kétségkívül igen hatásosan pellengéreztek ki azt az állítást, hogy a köztársaság neve erényre lelkesíti a polgárokat ama kormányzat alatt, a mely azt a nevet viseli. De valójában nem a monarcha hiánya, hanem a parlamenti rendszer fennállása nyugtalanítja Franciaországot. A monarchikus kormányformának a köztársasági fölötti előnye (úgy mondják) az, hogy az uralkodót, mint az állam látható fejét, felelősnek tartják azokért a visszaélésekért, melyek az ő uralkodása alatt burjánznak, és mivel koronája veszedelemben van, ha ezek tovább folynak, az uralkodó felhasználhatja személyes befolyását a meggátlásukra. Ez azonban nem volna alkalmazható Franciaországban egy fölelevenített vagy rögtönzött alkotmányos monarchiára. Ilyen kormányzat természetesen a parlamenti rendszeren nyugodnék, a mely a maga fogyatkozásait nem veszitené el akkor, ha fölötte egy névleg elmozdíthatatlan uralkodó áll. Másrészt lehetséges elgondolni a köztársasági czim alatt is olyan kormányformát, a mely ezeket a bajokat elfojt-

hatná. A Consulatus, például, parlamenti intézményekkel nem terhelt köztársaság volt, a melyet a most végződő század küszöbén egy másik köztársasági rendszer corruptiója hozott létre.

Két másik okra, a melyeket úgy emlegetnek, mint a politikai corruptio előidézőit a köztársaság alatt, szükségtelen a figyelmünket kiterjesztenünk: a demokratikus választói jogra és a képviselők díjazására. A júliusi monarchiát, mely alatt a képviselőket korlátolt census alapján választották és nem díjazták: miként láttuk, olyan parlamenti botrányok döntötték meg, a melyek közkeletűvé tették azt a hitet, hogy az ekként alakult törvényhozás corrupált testület volt. Az általános szavazati jognak utána következett félszázadában a népszavazat ingadozó volt a maga elhatározásaiban; de a parlamenti corruptio, úgy látszik, csupán esetleges eredménye volt e gyakorlatnak rendszertelen történetének egyik szakasza alatt. Az ellenkező eredmény azonban, melyet töle doctrinaire csodálóinak némelyike várt, nem következett be. Nem lehet állítani, hogy a demokratikus választásnak megtisztító befolyása lett volna a képviselőire.

A mi a képviselői díjakat illeti, e rendszer ellenzői azt mondják, hogy kétféleképp is elősegíti a corruptiót. Arra készíti a parlamenti képviselőket, hogy a politikai pályát haszonhozónak tekintsék, és vagyontalan embereket visz be a parlamentbe, kiket a szegénysek könnyű áldozataivá tesz a megvesztegetésnek. Az előbbi ellenvetés a nyomósabbik. De ez is jobban illik a ministerek fizetésére, mert ők sokkal magasabb díjazásban részesülnek, mint a közönséges képviselők. Azonfelül, ha az étvágyuk ekkép föl van gerjesztve a politikából való haszonhúzásra, az alkalom is vég-

hetetlenül kedvezőbb, mint az egyszerű senatorokra és képviselőkre. Az utóbbi ellenvetés a plausibilisebb; de valahányszor a harmadik köztársaság alatt bármilyen botrány fordult elő, a melyben törvényhozók bűnös üzelmekkel vádoltattak, nem bizonyult be világosan, hogy azok, a kik legjobban bele voltak keverve a botrányba, olyan emberek voltak, a kiknek nem volt más jövedelmi forrásuk, mint egy fontnyi napidijuk. Ellenkezőleg, az a képviselő, a kinek a nevét legfeltünőbbben párosították a francia törvényhozásban uralkodó corruptióval, ifjúkorától fogva igen gazdag ember volt; és az azután következett Panama-ügyben is a leggyanúsabb esetek az olyan senatorok és képviselők esetei voltak, a kiknek egy huszonöt frankos napidij nem igen lehetett nagyfontosságú. Lehetséges, hogy voltak szűkölködő törvényhozók, a kik zsugorogva éltek az illetményökből, és a kik kísértetbe estek, hogy corrupt eszközökkel gyarapítsák jövedelmöket; de az ilyen esetek, a mikor előfordulnak, inkább a politikai köröket átjáró egészségtelen szellemnek tulajdonítandók, semmint a rendszernek, a mely vagyontalan embereknek a parlamentbe jutását elősegíti. Ha a képviselők díjazása bármikép is súlyosbitja a bajt, nem tekinthető a baj eredeti okai egyikének. A képviselőket olyan országokban is díjazák, a hol a politikusokra nem fogják rá az eladhatóságot, és Franciaországban ez a módozat kiegészítő részévé lett a parlamenti rendszernek, a melyet ép úgy elfogadtak az önkényes, mint a parlamenti uralmak alatt. Helyeslik az összes politikai nézetek képviselői és nem helyeztek rá súlyt azok sem, a kik a legönzetlenebb kutatói a politikai corruptio eredetének a köztársaság alatt.

V.

Van a jelenlegi francia kormányrendszer ethikai eredményeinek egy másik phasisa, a mely gyakran vita tárgya. A köztársaságiak, a kik III. Napoleont Tiberiussal szokták volt összehasonlítani, azt hangoztatták, hogy az ő uralkodása nemcsak felújította a római császárság politikai corruptióját, hanem hogy alatta a magánerkölcs is olyan mélyre sülyedt alá, hogy csakis a köztársaság nemesítő befolyása emelheti föl újra. Ezt az eszmét őszintén ápolták némelyek a republicanismus hőskorának engesztelhetetlenjei közül, a kik úgy vélekedtek, hogy Franciaország, megfenyítve a háború viszontagságai által, a köztársasági kormányformában menedéket fog találni a második császárság pazarló kicsapongásai elől. Franciaország, mint a császárság tragicus bukása után Jules Ferry mondotta, „megszabadulva a császárság büneitől, belépett a szigorú erények korszakába“.

A közélet corruptiója és a magánéletben uralkodó erkölcsiség alacsony foka, habár néha együtt jár is, nincs egymással szükségkép való kapcsolatban, a mint hogy nincs kapcsolat a családi vagy politikai erényesség és a köztársasági kormányforma közt. A mi az előbbi tételt illeti, Grévy a legszembetűnőbb republikanus példája az olyan embernek, a ki a hivatalviselést a személyes haszon forrásának tekintette. Grévy olyan mintaképe volt a családi tisztességnek, hogy az övéi iránt való vak szeretete volt az, a mi a fényűzés nélkül való takarékoskodás erényének nagyon is buzgó gyakorlásával párosulva, belevitte őt a közéletbeli vétségbe. Hogy köztársaságban a szigorú

magán erkölcs virágzik, ez olyan elmélet, a mely nem alapúl történelmi tapasztalaton az angol Commonwealth alatt uralkodott puritán szigorúság kivételes korszaka óta. A köztársasági kormánynak egyetlen korábbi kísérlete Franciaországban, a mely elég hosszú ideig tartott ahhoz, hogy erkölcsi iskolát teremtsen, a Directorium volt, a mely alatt mindennemű gonoszság, a közéletben úgy, mint a magánéletben, buzditásra talált, a kormányrendszer megtestesülése Barras levén, kinek haszonlesését csak feslettsége multa felül.¹

A rideg republikanusokat, a kik háborogtak a magán erkölcsnek a második császárság alatt való hanyatlása miatt, jövődöléseikben még az ál-classicismus babonái sem támogatták; mert az ókor forradalmi Vezérfonalában az ifjú Anacharsis életirója kifejtette, hogy „Périclès autorisa la licence, Aspasie l'étendit et Alcibiade la rendit aimable“.² Igazság szerint a harmadik köztársaság ép oly ártatlan volt az Aspasiákban, a mint hiján volt Pericles államművészetének vagy Alcibiades csillogásának. Nem újított föl olyan Barrashoz hasonló újkori típusokat sem, a melyek az első köztársaság alatt virágoztak és egyenes ivadékaik voltak a nagy forradalomnak. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a tiszta forradalmi törzsnek császári és alkotmányos válfajokkal való ke-

¹ Egyik director-társa, La Révellière, a következőt írja róla „Au Luxembourg Barras n'était entouré que des chefs de l'anarchie la plus crapuleuse, d'aristocrates les plus corrompus, de femmes perdues, d'hommes ruinés, d'agioteurs, de maîtresses et de mignons. La débauche la plus échevelée se pratiquait de son aveu dans sa maison“. *Mémoires de La Révellière Lépeaux.*

² *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, vol. I éd. de 1788.

verése nem volt káros. Nem is lett volna ok arra a várakozásra, hogy a köztársaság át fogja alakítani az átlagos emberi viselkedést, ha a második császárság ellenfelei, látva, hogy az szabadságot engedett a köz- és magánéletbeli visszaéléseknek, ezeket nem a kormányformának tulajdonították volna, hanem inkább ama nemzeti és nemzetközi, valamint dynastiai körülmények összejátszásának, a melyek előkészítették az 1870-iki háborút.

El kell ismerni, hogy a történelem ellenére is ez a fictio messzire el van terjedve Franciaország határán és a második császárság szigorú elitelőinek a sorain túl is. Ennek következtében a monarchikus országokból érkező idegenekre kedvezőtlen benyomást tesznek bizonyos látványok, a melyek a köztársaságban szemökbe ötlenek, de a melyek bármely más kormányzat alatt észrevétlenek maradnának. Így például az operaház *foyer-de-danse*-ának a látogatása nem jelent Párisban léha életmódra való hajlamot, a milyet más fővárosokban a szinfalak mögött való rendes látogatások sejteni engednének. Az a tágas társalgó rendes gyűlőhelye mindenrendbeli párisinak, komoly vagy vidám természetűnek, irodalmi férfiaknak és nagyköveteknek, művészeknek és úri semmittevőknek. De a Franciaországba érkező külföldi, ki azzal a felfogással van eltelve, hogy az erkölcsi szigor a komoly republicanus ismertető jele, kinos kiábrándulást érez, mikor az operaház hátsó lépcsőjének törzslátogatói közt a köztársaság törvényhozóit ismeri föl, még ha tudja is, hogy Párisban ép oly kevéssé vonják kétségbe valakinek az ártatlanságát és tisztességét, ha olykor egy félórát tölt ezen a mozgalmas helyen, mint ha Londonban az alsóház előcsarnokában tölti az estéit.

A Garnier aranyozott épülete hivatalosan úgy ismeretes, mint nemzeti zene-akadémia. Alosztálya a szép-művészetek miniszteriumának és a ballet-kar fűrgé tagjai a köztársaság hivatalnokai. Mint más állami szolgák Franciaországban, ők is szegényesen vannak fizetve, és ennek a ténynek a fölismerése veszedelmére válik a nemzet képviselőinek, a kikhez ezek a szeretetreméltó teremtések a panaszokkal fordulnak. Így történt, hogy mikor a Panama-botrány árnya ráborult Franciaországra, nyomban mesélték, hogy ez vagy az a politikus azokhoz a tőkékhez folyamodott, melyeket egyszerű földmivesek irtak alá az Isthmus átfurására, s ebből pótolta a hivatalos fizetését egy-egy tánczosnőnek, a ki azzal fenyegetődött, hogy republikanus pártfogóját otthagyja egy gazdag reactionáriusért, kinek a jövedelme nem függ az államnak tett szolgálatoktól. Fordulhattak elő egyes ilyen esetek; de a politikai corruptio nem azért vonult be a köztársaságba, hogy a politikusok efféle kedvteléseit fedezze. Azokból az esetekből ítélve, a melyekre legtöbb világosságot derítettek, a közélet embereit arra, hogy politikai pályájokból meg nem engedett hasznot húzzanak, az a vágy készítette, hogy világi jóléttel és külső tisztességgel járó állást biztosítsanak maguknak.

Ámde a köztársaság nem gyakorolt jó befolyást, mint az illendőség köz-öre, még az ócsárolt császári kormányzathoz képest sem. Egy republikanus, a ki tollával segítette elő a köztársaság felállítását és utóbb jól ismert opportunistá képviselő volt, a következő vallomást volt kénytelen tenni: „Milyen ártatlannak tetszenék most a császárság híres corruptiója, ha melléje helyeznők annak az utána következett

romlottságnak, melynek még a jókedv sem szolgál mentéséül!'¹ Az illetlenség eltürése valóban észrevehető haladást tett amaz idő óta, mikor a második császárság alatt a *Madame Bovary* mint erkölcstelen kiadvány üldözés tárgya volt a kormány részéről. Flaubert remekművének a pörfefogása nevetséges volt; de az a tény, hogy a császárság ilyen pörre vállalkozhatott, azt bizonyítja, hogy az illendőség iránt való hivatalos érzék nem szunnyadt annyira, mint szunnyad a köztársaság alatt. Olyanfajta könyvek, a melyeket akkoriban csak lopva olvastak, most ki vannak téve a boulevardok kirakataiban; és a „pornographia“ szó, melyet akkor csak azok ismertek, a kik a tizennyolczadik század irodalma iránt érdeklődtek, most közhasználatú lett és ép oly félreismertetlenül jelez bizonyos fajta lapokat, mint a hogy más lapokat reactionarius, radicalis vagy clericalis jelzővel illetnek. Az ily lapoknak az utczákon árusításra kitett képei olyan jellegűek, hogy a császárság alatt biztos lett volna a rendőrség részéről való elkobzásuk. E részben a harmadik köztársaság azzal vádolható, hogy cselekvőleg is ép úgy vétkezett, mint szenvedőleg, mert *egy* példa legalább van arra, hogy miniszterei a becsületrenddel tüntették ki a zsarolás és sikamlósságok egyik közlönyének a szerkesztőjét.

Nem a köztársaságot becsmérteni kívánó reactionariusnak indulatból vagy a külföldi ember prüderiájából eredő megrovások ezek. Az itt leírottakat kipróbált köztársasági érzelmű francziák fájlalják első sorban.

¹ Henri Fouquier, néhány évig Basses-Alpes megye republikanus képviselője, a *Souvenirs du marquis de Massa 1840—71* ismertetésében (1897, április 30).

Bérenger senator olyan republikanus, kinek hazafiúi szolgálatai mindenesetre figyelemreméltók. Jóllehet békés ügyész volt, megsebesült a háborúban; azután nemzetgyűlési képviselő lett és Thiers alatt miniszter. Azóta mint elmozdithatatlan senator és az Institut tagja, egyike ama csekély számú francia törvényhozóknak, a kiknek neve a hasznos törvényalkotással van kapcsolatban, ő lévén az első ízben vétők érdekében hozott „Bérenger törvény“ szerzője. Neki támadt az a gondolata, hogy meg kell szorítani az olyan képeknek és fölírásoknak nyílt utczán való kikirakását, melyeknek a látásától meg kellene óvni a nőket és gyermekeket; és erőfeszítésének az eredménye az lett, hogy a szidalmaknak olyan özöne zúdult rá, a melyet a Panama-ügynek egyik bűntevője sem ért meg. És dicséretes törekvésében nem részesült a köztársaság kormányának semminemű támogatásában. A kormány tétlensége alighanem újabb bizonyítéka volt a parlamenti rendszer haszontalanságának, mert olyan törvénynek az elfogadtatásához, mely a csöcseléket ellenzésre ingerli, erős kormány szükséges. Nyilván az attól való félelem, hogy uralma egy-két hónappal megrövidül, tart vissza bármely miniszteriumot attól is, hogy censori hatalmát a szembeötlő párisi mulatóhelyeken gyakorolja. Sarceyról e lapokon mint kritikusról és mint republikanusról volt szó. Senki sem méltatlankodott állhatatosabban a császári censor beavatkozása miatt. Senki sem volt türelmesebb a Rabelaistól és Molièretől átöröklött nemzeti elmésség merész nyilvánulásai iránt. És ő a harmadik köztársaság alatt mégis hétről-hétre tiltakozott ama felháborító beszédmód ellen, melyet a szinpadi szereplők szájába adtak s melyet menthetetlenül kitörült

volna a censor a császárság czéda napjaiban, mielőtt a Ferry-féle rideg erény korszaka elkezdődött, a mikor még azt hitték, hogy a szabadság a szélső határát érte el azokban a brillians couplet-kban, a melyek Meilhac és Halévy urékat bejuttatták a Francia Académiába. Ám abban az időben Taine munkatársa volt a *Vie Parisienne*-nek.

VI.

A republikanus szabadosság védelmére azt mondták, hogy nem vonzó, és ez az állítás megérdemel némi rövid vizsgálódást. Igaz, hogy oly romlottságnál, mely néha ép lelkeket is megtámad, ugyanaz a magaviselet, a mely bizonyos körülmények között közönséges helytelenségnek látszanék, más körülmények közt bizonyos regényesség színezetét ölti, még ha a cselekvő személyek ugyanazok is. Az első köztársaságnak a császárságba való átfejlődése példákat szolgáltat erre a jelenségre. Nem akarjuk fürkészni Napoleon cselekedeteit, mert ő, — akár mint császár, akár nem, — nagy hódító volt s minden tettét, még a legalacsonyabbat is a katonai dicsőség fénye sugározza be és Josephinenek viszontagságait is megaranyozza e sugarak visszfénye.

De ha Josephine leányának az életpályáját fontolgatjuk, eltünődhetünk azon, hogy milyen helye lett volna Beauharnais Hortensenek a történelemben, ha az első consul császárrá nem lett volna és ha az ő férjét, Bonaparte Lajost a testvéri kegy Németalföld királyává nem tette volna meg. Napoleon Lajos apjának kétes és Morny herczeg anyjának kétségtelen volta köznapias botrány lett volna egy laza erkölcs

hirében álló forradalmi családban, a milyenek azok voltak, a melyekben a Directorium krónikája bővelkedik s a melyek csak a kor kíváncsi tanulmányozóját érdeklik. De Hortense királyné regényes alak, kevésbé érzéki, mint orosz Katalin, kevésbé tragikus, mint Stuart Mária, de az emberek szemében mégis az ő kategóriájokba tartozó; és koronája, bár nem volt igazi, fénykör gyanánt szolgált a szeretkezéseihez. El is zarándokolunk hát Arenenbergbe, megnézni márványba vésett vonásait, és összehasonlítjuk az ő *Partant pour la Syrie*-jének érzelgős csörgedezését a *Marscillaise* szilaj hullámverésével, csodálván a változatosságát egy forradalomnak, mely két ilyen egymástól elütő nemzeti dalt adott egy országnak.

Ebből a példából azt lehetne következtetni, hogy a királyi méltóság, akár a születésnek, akár a véletlennek öröksége, varázslattal övezi az erkölcstelenséget és hogy ennél fogva a köztársasági szabadosság vonzó voltának hiánya a köztársaságot üdvösebb kormányformává teszi. Így is állana ez, ha valamely kormányszaknak az egyetlen hivatása az volna, hogy az életmód és erkölcs mintáját szolgáltassa a népnek. Ámde a jó példa csupán esetleges attribútuma a kormányoknak. Egy gyönyörkedvelő udvar azonban, még ha kecsesebb is a maga szórakozásaiban, mint egy köztársaságnak a tanácsosai, jobban ki van téve a vizsgálódó szemeknek, s ha elkövetkezik a megtorlás napja, még ártatlan időtöltéseit is bűnökké fujják föl. Ez volt Marie Antoinettenek is a sorsa. Nem véletlenül szülte királyné volt ő, hanem a Caesarok leánya és ama dynastia fejének a hitvese, a mely nyolcz századon át uralkodott a nemzet fölött, a melyet teremtett. Mikor a nemzet föltámadt és a királyi párt első

szembetűnő áldozatává tette a maga sérelmeinek, a büszke királynének fényes napjaiból való fiatalos léhaságát is eltorzították az udvar romlottságának a bizonyítására, eladdig, míg hazug kinzói elhitették a néppel, hogy olyan bűnökre volt képes, a melyekért egy Claudius és Marcus Aurelius felesége is pirult volna.

Versaillestől — a Bastille megdőlése előestéjén — a Tuileriákig — a porosz háború küszöbén — nagy lépés. A régi monarchia utolsó udvaronczaianak előkelő pazarlása és a császári dorbézolók otromba tobzódása közt ép akkora volt a különbség, mint a Trianonban vagy Bagatelleben lejtett gavotteok méltóságos ütemei és ama kusza rhytmus közt, a melylyel Offenbach a második császárság szellemét interpretálta. De a királyi udvar, mely Burkenek azt az ő híres eszméjét sugallta, hogy a bűn félig-meddig elveszti a rosszságát, ha egészen elveszti a durvaságát, és lármás utánzata, a mely akkor érte el tetőpontját, a mikor Sadowa előkészítette az utat Sedanhoz, — abban az egyben hasonlatos vala egymással, hogy mindegyiket a kényuralom erkölcsstelen példájának kiáltották ki, melynek a kicsapongásai egy szigorú erkölcsű nemzetet örvénybe sodortak. Azok az okok, melyek a nagy forradalmat előidézték, sokkal bonyolultabbak, semhogy csak úgy mellékesen lehetne velök foglalkozni; de akármennyi igazság vagy igazságtalanság van is a második császárságnak ebben a megítélésében, ezt az egyet el lehet róla mondani: ha igaz volna is az, hogy e kényuralom laza erkölcsi codexet honosított meg, a nemzet a maga önbecsülését megőrizhette volna azzal, hogy pusztán csak szemléli és sajnálja a bajokat, a melyeket nem orvosolhat vala.

De ha a tisztesség-érzés egy parlamenti köztársaság alatt tompul el, melynek nincs udvara, a mely rossz példával járjon elől, sem olyan államfeje, kinek az elmozdítása megbontaná a kormányzati testület szervezetét: akkor maga a democratia válik az uralkodó rossznak büntársává. Ha Sarcey vagy Bérenger, vagy bármely más, egymástól ennyire elütő vérmérsékletű republikanus fájlalja, hogy az utczák vagy népszerű mulatóhelyek szabadossága nyilvánvalóbb, mintsem a császárság alatt volt, akkor ezek nem is tehetik magukévá a Ferry-féle apostrophát. Nem hárithatják a felelősséget egy corrupált zsarnokságra, azt mondván, hogy az ettől való megszabadulás erőt fog adni a népnek arra, hogy megtisztítsa az országot. Így történik az, hogy bármily kevésbé csábító alakot ölt is az erkölcsi lazaság egy köztársaság alatt, uralma nagyobb kárára lehet a nemzetnek, mint ha kevésbbé visszataszítóan lép föl egy kárhoztatandó kormányzat alatt.

Ily természetű bajokkal szemben, a melyekről azt mondják, hogy rikitóbbak a harmadik köztársaság alatt, semmint a császárság alatt voltak, egy erős végrehajtó hatalom valószínűleg hathatósabb lenne, mint a magas állású személyiségek jó példaadása; mert a felsőbbség iránt való tisztelet Franciaországban olyan minőségű, hogy épenséggel nem bizonyos, hogy a jó uralkodók példás erényei hatással lennének a népre. Illetlenség volna élő emberek benső jellemére és magaviseletére utalni; de általánosságban el lehet mondani, hogy a háború óta az államfők magánéletök és környezetök tekintetében mintaképei voltak a rendességnek és tisztességnek. Jules Grévy családi szeretete — igaz — olyan erős volt, hogy

képtelenné tette őt a hivatalos kötelesség becsületes teljesítésére; míg utódja, Carnot, a legnemesebb házi erényesség látványát nyújtotta. Az ő erkölcsi színvonalja nem olyan volt, mint egy kapzsi paraszté, hanem méltóságos külső megjelenéssel és szeplőtelen becsületességgel párosulva, méltó volt a Directorium ama tagjának az ivadékához, a ki társainak köz- és magán-erkölcstelenségét megbélyegezte.¹ Nem lehet állítani, hogy e kitűnő elnöknek az élete és példája nemesítő hatással lett volna azoknak a népszerű daloknak a hangjára vagy népszerű nyomtatványoknak a tartalmára, a melyek az ő hivataloskodásának ideje alatt a fővárosban közkézen és közszájon forogtak; már pedig a republikanus censorok ezeket tekintik a külső jeleknek.

Hogy egy Carnot jellemével bíró alkotmányos uralkodó ez irányban nagyobb befolyást gyakorolt volna, az kétséges; de fölemlíthető, hogy Franciaország két legkomolyabb trónkövetelője rideg erkölcsösségű volt a maga családi életében. Valóban érdemes a megjegyzésre, hogy Chambord gróf, a ki XV. Lajostól, és a párisi gróf, a ki az orleansi regensherczegtől származott, megszégyenítették volna ősapáikat, versenyzvén egymással a házias feddhetetlenségben, a mely, bár kellemes látványt nyújthatott Alsó-Ausztria és Buckinghamshire parasztjainak, nem lehetett befolyással a francia nemzetre. Ezek a nagynevű száműzöttek a maguk erény-tornájával, mintha arra akarták

¹ Ludovic Sciout *Histoire du Directoire*-jában Carnottól figyelemreméltó ítéletek foglaltatnak director-társainak, Rewbellnek, Barrasnak és La Révellière Lépeauxnak a magaviseletéről és jelleméről.

volna emlékeztetni a világot, hogy közös ősük nem a galans és népszerű emlékezetű IV. Henrik volt, hanem Szent Lajos. A Berry herczeg fia, azzal a hagyománynyal terhelve, hogy csodának szülöttje, olyan minta szerint rendezte be az életét, a mely jobban illett volna kolostorhoz, semmint palotához, tanácstéremhez vagy diszszemle-térséghez; és nőül vevén egy herczegnőt, ki hivatására nézve carmelita apácza volt, — életének és halálának körülményeiben azt tanusította, hogy vannak az erénynek és tökéletességnek olyan magaslatai, a melyeket a népek világi vezetőinek elérniök nem czélirányos.

Ama bajok közepett, melyeknek bennünket a civilisatio alávet, vigasztalásul szolgál, hogy a régiek bölcsesége a késő korokkal való érintkezésben is változatlan marad. Sohasem volt üdvösebb tudni, mint mai napság, hogy az erény: mérséklet, és hogy senki sem erényes, a ki szélsőségekbe csap. Ez örök igazság való voltának a példáját látjuk két olyan férfiú életének a végében, a kik a század végső éveiben arra valának hivatva, hogy Franciaországon uralkodjanak. Az egyik, királyok sorozatának az ivadéka, visszautasította őseinek trónját olyan aggályok miatt, a melyek egy kápolnában támadtak, és a melyek a modern államban, oly légkörnek kiteve, a mely sem nem homályos, sem nem mysticus, nem tenyészhetnének. Számkivetésben halt hát meg, vakbuzgó ember hírében, kinek vallásos rajongásán nem hatolhattak át a hazafiasság érzelmei. A másik, a népnek gyermeke, ki a legfőbb hatalomra akkor hivatott el, mikor Franciaország királyainak sorában a legutolsó félreállt, magas hivatalához szintén olyan tulajdonokat hozott magával, a melyek önmegtagadást és fegyvelmezést követel-

nek és a melyek szintén erények lettek volna valamely más hivatásban; és Jules Grévy úgy halt meg, mint a kit elűztek abból a hivatalból, a melyet közfelfogás szerint alacsony czélokra használt fel. A köztársaság elnökének az volt a fogyatkozása, hogy nagyon is nagy súlyt helyezett e világnak a dolgaira; Chambord grófnak pedig az, hogy kizáróan a másvilág dolgaira ügyelt. A takarékoskodás anyagias erénye az egyikben, és a mysticismus lelki erénye a másikban olyan szélsőségig volt hajtva, hogy Franciaországnak eme két fia, mindegyik a maga sphaerájában, példájául szolgál annak, hogy valamely népnek a feje milyen ne legyen.

NEGYEDIK KÖNYV.
POLITIKAI PÁRTOK.

ELSŐ FEJEZET.

A csoportrendszer.

A mióta csak alkotmányok létesültek Franciaországban, bármilyen is volt a formájuk, arra sohasem volt eset, hogy a törvényhozás két határozott részre oszlott volna, a melynek tagjai hasonló politikai hitvallást követve egymással szemben ellenzéket alkotnának. Láttuk, milyen bajt okoz ennek a berendezésnek a hiánya, a mely berendezés pedig Angliában a pártrendszer alapját képezi, és milyen kevés rá a kilátás, hogy ez valaha bekövetkezzék Franciaországban. Két olyan pártnak a létezése az angol parlamentben, a melyek a XVII-ik századbeli udvari és országos pártból származnak, annyira bevéődött a nemzet érzületébe, hogy ámbár eredetük hagyománya csaknem egészen elveszett, azért Nagy-Brittannia egész népessége, valamint képviselői a törvényhozásban két politikai táborra oszlanak, a melyek egymást változó elnevezések által, mint liberális és tory, különböznek egymástól. Valóban, olyan népszerű ez az alapforma, hogy az érettebb korú britt választók többsége idők folytán alkalmasint mind a két pártot részesítette támogatásában. És a szavazatoknak ilyen hullámzása egyik oldalról a másikra olyan mechanikus pontossággal várható, hogy azt az egész folyamatot rendszeren az inga lengésével szokták összehasonlítani, a mi azt

mutatja, hogy a rendszer inkább szokásnak és szervezetnek, mintsem az elvi alapnak kifolyása.

Franciaországban a forradalom óta a miniszteriumok változása helyett a dynastiák és a különböző alkotmányformák bukásában nyilatkozott meg a nemzet változékony hangulata.¹ Kezdetben, 1789-ben, még nem volt alap, a melyre a pártrendszert föl lehetett volna építeni. A nemzet rétegei egymás mellett állva oszlottak fel, mint az ország rendjei, és nem egymás felett, mint Angliában, a hol létezett ugyan a három rend és végezte különböző functióit, de közülök egyik sem kisértette meg, hogy mint különálló egységes testület szálljon szembe a többiekkel. Mikor Franciaországban a harmadik rend a másik kettőnek fölébe kerekedett, voltak újítók, a kik remélték, hogy a forradalomból olyan alkotmány kerül ki XVI. Lajos alatt, mely az angol minta szerint fog tovább fejlődni. Csakhogy a parlament hívei a király sorsára jutottak; és midőn az új alkotmányos monarchia elveszett a vérpadon, a köz-társaság elemei nem olyanok voltak, a melyektől egy pártkormány rendes működését lehetett volna várni. A conventben eleinte alakult csoportok, úgy látszik, mintha elvi alapon keletkeztek volna, mint pl. a giron-

¹ Jól illusztrálja ezt egy eset, a melyet Tocqueville beszél el arról a napról, mikor a jelenlegi monarchia megbukott. A mikor a kamarába ment 1848 február 24-én, a Champs-Élyséen áthaladva egy csoport feltartóztatta, és az emberek egyike azt kérdezte tőle, hogy hova megy: „Je répondis, à la Chambre“, et j'ajoutai pour lui montrer que j'étais de l'opposition: „vive la Réforme; vous savez que le Ministère Guizot est chassé“? „Oui, Monsieur, je le sais“, me répondit cet homme en me montrant les Tuileries, „mais nous voulons mieux que cela“. (*Souvenirs d'Alexis de Tocqueville, partie. I. c. IV.*)

disták federalismusa is. De a hegypártiak felülkerekedtek és a mérsékelteteket lefejezték. Így aztán a veršengő osztályoknak nem maradt egyéb megkülönböztető jelül, mint vezérek nevei, s így megkülönböztetve követték a dantonisták is a guillotinhoz a hebertistákat. S ha Thermidor hava nem részesíti hasonló sorsban Robespierret, akkor ez a vérengző zsarnok úgy bánt volna el a pártokkal és a parlamentáris intézményekkel, mint a hogy elbánt öt évvel később Bonaparte, a kinek ő tulajdonkép polgári prototypusa volt.

Egy negyedszázaddal az états généraux összeülése után a forradalmi dictatorság kipusztult Franciaországból, és a mikor a Bourbonokat restaurálták, először tettek kísérletet parlamentáris alkotmánynyal. Akkor, minthogy a legitim dynastia restaurálása a lefejezett király trónjára, hasonlítani látszott ahhoz, a mikor az I. Károly kivégzésére következett interregnum után a Stuartokat visszavitték Angliába, abban a képzelődésben ringatták magukat a francziák, hogy Franciaország politikai rendszere ettől fogva az angol mintát fogja követni. Az ultraloyalisok és liberálisok összeütközése mutatott is némi halvány hasonlatosságot a whig- és tory-párt első küzdelmeivel a XVII. században; de a csoportrendszer csakhamar mutatkozott a parlament alsóházában, a mit korlátolt választási jogon az az osztály választott, melynek legtöbb hajlama van bámulni Anglia intézményeit, és azt tartja, hogy ez intézmények adták nemzetünknek azt az erőt, melynél fogva egész Európában egymaga nem hajtott térdet Bonapartenak. Így 1818-ban azt látjuk, hogy a kamara már négy külön csoportra oszlott. Ezek voltak az „ultrák“, a kik esküdtek a királyság isteni jogára és a maguk passiv engedelmességére; a centrubeliminiszteriálisok,

kik azon kor opportunistái voltak; a doctinairek, a kik ezen a néven is szerepeltek s azt állították, hogy a képviseleti kormányzat tanának ők a letéteményesei;¹ és a liberálisok, a kik a Chartának, a restauratio alkotmányos alapjának, betűszerint való végrehajtását kívánták.

E mesterséges csoportok közt a nemzet két osztályának nem is volt helye; hiányzottak közülök az 1793-ból fenmaradtak, a kikre átszármazott a forradalom jakobinus hagyománya, és hiányzottak Napoleon azon katonái, a kik angoloknál, oroszoknál és poroszoknál nagyobb ellenségnek tartották a royalistákat, kiknek királya a francia nemzet dicsőségének hanyatlását Waterloonál, úgy tüntette fel a francziák előtt „mint a zsarnok satelleseinek szétszórását szövetségeseink hatalmas ereje által.“² Így a franciaországi parlamentáris kormányzat születésénél már nyilvánvaló volt, hogy teljességéből mindig hiányozni fog a

¹ A doctinaire kifejezést a restauratio idejében kezdték használni, hogy jelezzék vele a parlament e csoportjának politikai felfogását; azelőtt csak egyházi értelemben volt használatos. Sainte-Beuve Royer-Collardról, a doctinaire-ek vezérérol irt tanulmányában így említi e szó történetét: „Par une sorte de prédestination qui s'accusait même dans les noms, il avait fait ses premières études chez les Pères de la doctrine chrétienne, autrement dits Doctinaires“. (*Nouveaux Lundis*: 16 Février 1863). Ezekon a lapokon én gyakran használtam e szót, úgy a mint Franciaországban használják, tágabb jelentőségben, mint általában azon francia liberálisok jelzőjét, a kik az 1781-iki tanok képviselői voltak. Ezt a kifejezést különben a publicisták Angliában, úgy látszik, még szabadabban használják, csaknem egészen abban az értelemben, mint a theoreticus kifejezést.

² A proclamatio Cateau-Cambrésisben kelt, 1815, július 12-én.

lényeges alkatrész, a pártrendszer. Mert a forradalom, — egészen máskép, mint a megfelelő mozgalmak Angliában, nemcsak több csoportba osztotta a nemzetet két egymással versengő tábor helyett, hanem még olyan gyülekezet is, a mely voltaképp csak két nemzeti pártból szedte a tagjait, már elejétől fogva elárulta azt a kikerülhetetlen hajlandóságot, hogy apróbb csoportokra oszoljék. A csoportrendszernek pedig a parlamentáris kormányzat első napjaiban is, már az öröklő monarchia alatt, ép olyan hatása volt a miniszteriumok állandóságára, mint később a harmadik köztársaság idejében. 1818 végéig, tehát kevéssel több, mint négy év alatt (nem számítva a császárság idejébe ékelődő 100 napot) 36 tárczaváltozás történt, és azon kor pamphlet-írói ezt a körülbelül ötven havi eredményt össze is hasonlították XV. Lajos ötven évi uralkodásával, a kinek mindössze csak 57 ministere volt.

Mikor a Bourbonok fiatalabb ágát a nép szava a legitim királyok trónjára ültette, ismét felújult az a képzelődés, mely a X. Károly és II. Jakab lemondásában a britt alkotmány francia ismétlődését várta. még pedig a pártrendszerrel. Hiú képzelődés volt. A júliusi forradalom után a parlament már ismét feloszlott vagy egy féltuczat különböző csoportra, a melyeknek kevés közülük volt az elmúlt idők politikai történetéhez.¹

Nem alakultak ezek még rövid negyven év hagyo-

¹ 1834—37-ig a kamara csoportjai így oszlottak fel: legitimisták, jobb centrum, miniszteriális centrum, bal centrum, dynasticus bal és radikálisok. Az első és utolsó csoport tagjai voltak a legkevesebben. Thureau-Dangin: *Hist. de la Monarchie de Juillet*, vol. III. c. 4. Megjegyzendő, hogy a bonapartisták nem alakítottak elismert külön csoportot.

mányain sem, úgy jöttek létre, mint conventbeli rettenetes elődjeik, vagy mint a restauráció korabeli szelid cotteriák, mintha csak azt kellett volna bizonyítaniok, hogy francia embereknek mindenféle politikai gyülekezete okvetetlenül kénytelen apró csoportokra oszlani.

A második császárság nem volt parlamentáris régime, így hát szó se lehetett pártkormányról, a míg ez tartott. A corps législatif leghiresebb ellenzéke öt képviselőből állott, így aztán természetesen nem is lett volna könnyű, hogy ez az öt ember még csoportokra is oszoljék; de midőn 1863-ban harminczöt olyan képviselő került ki a választó-urnából, kik a kormánynak ellenségei voltak, a kikerülhetetlen folyamat ismét megindult, és több csapatba sorakozva indultak harcra a császárság ellen.¹ Bármilyen csekély volt is a kormányra képtelen kisebbségnek a száma, a második császárságnak nevezetes hatása volt a franciaországi parlamentáris kormány fejlődésére. A császárság alatt az ellenzék tagjai, köztársaságiak és monarchikusok egyaránt, ahhoz a gondolathoz ragaszkodtak, hogy az ellenzéknek nem az a feladata, hogy a kormányon levő miniszteriummal szembeszál-

¹ Az 1863 előtti ellenzék híres „öt“ embere volt: Darimon, Jules Favre, Hénon, Picard és Émile Ollivier, kik közül az utolsó később kibékült a császársággal. Thiers, Berryer, Jules Simon és mások csak 1863-ban választattak meg, Gambetta és Jules Ferry pedig csak 1869-ben. Ollivier egy elfelejtett könyvében, a melynek czime *Le 19 Janvier*, egy évvel a háború előtt, önmagának tetszelgő mentegetőzéssel beszél a császársághoz való csatlakozásáról és azt jósolja, hogy a császárság, ha egyszer liberális lesz, dicsőséges, népszerű jövőnek néz elébe, és aztán jellemzi az ellenzéki csoportokról, a mint azok az 1863-iki választások után alakultak.

jon, a mint az hiábavaló is lett volna a császári alkotmány idejében, hanem hogy egyszerűen bántalmazza a fennálló régimet abban a reményben, hogy megsemmisítheti.

A háború után a nemzetgyűlés, a melyet 1871-ben választottak, úgy látszott, mintha képes volna két nagy részre feloszlani; ámbár minthogy ezek egyike monarchikus, másika republikánus párt volt, nem lehettek alkalmasok az alkotmányos pártkormányzat megkísérlésére. Mégis mielőtt a gyűlés határozott, hogy milyen kormányformája legyen Franciaországnak, a monarchikus többség, valamint [a republikánus kisebbség bizonyoságot tettek róla, hogy mind a ketten egymással kölcsönösen irigykedő csoportozatok rosszul szervezett tömege. Az orleanisták és a legitimisták megújították a régibb nemzedék viszálykodását, a miből a bonapartisták remélték, hogy hasznot fognak húzni. És mikor a párisi gróf egy rossz csillagzat alatt keletkezett gyögyszert próbált meg, meghajlván X. Károly örököse előtt, Chambord gróf azzal válaszolt rokonának fiúi szeretetről nem tanuskodó cselekedetére, hogy az egyesült royalistákat ismét összegabalyította, annak a fehér zászlónak a kérdésében, melyet Lajos Fülöp eldobott magától. De a fejedelmi sarjak nem semmisíthették volna meg a monarchikus ügyet, ha híveiket az egyezés szelleme hatja át. Csakhogy a nemzetgyűlés legitimistái az orleantisták kigúnyolásában felülmulták elismert fejüket és mikor az újonnan szervezett senatusba örökös tagokat kellett kijelölni, a mint láttuk, köztársaságiakra szavaztak, hogy kirekeszszék gyűlölt monarchista társaikat.

A gyűlés republikánusai, ámbár értelmiség dolgá-

ban felülmúlták a reactionáriusokat, megalapítván a monarchikus többség segítségével a köztársaságot, az összetartásra mégis ép olyan kevés képességet tanusítottak, mint ellenfeleik. Valóban, ha nincs a royalistáknak ez a természetfeletti ostobaságuk, sem Thiers tekintélye, sem Gambetta leleményes szelleme nem tudta volna megmenteni a köztársaságot, hogy hajótörést ne szenvedjen a francia politikusok ellenállhatatlan hajlamán a csoportok szerint való alakulásra. A szélsőbal a helyett, hogy erősítse Thierst, mikor köztársasági elnök volt, a reactionáriusok ellen, inkább szembeszállt vele, és ennek az volt az eredménye, hogy Thiers helyét Mac Mahon tábornagy foglalta el, mint az állam royalista feje 1873, május havában. A május 16-iki coup d'État négy évvel később egy perczre az összes köztársasági csoportokat egyesítette; de a mint megszűnt ez a rendkívüli ok az egyesülésre, a köztársaságiak kölcsönösen öldöklő gyűlölködése megmutatta, hogy nem elvi kérdéseken és politikai okokból fog történni a miniszteriumok keletkezése és bukása a harmadik köztársaság alatt. Természetes volt, hogy ellenkezésnek kell lenni a bal centrum liberálisai és a radikálisok, valamint szövetségeseik a commune emberei közt. De nem a mérsékeltek és a szélsőbal üzelmei tették a miniszteri ingadozást a harmadik köztársaság stereotyp vonásává, azután, hogy a köztársaság tényleg a republikánusok kezébe került. Azok a csoportok, a melyek tönkretették Gambettát és aztán veszekedtek öröksége fölött, olyan férfiakból állottak, a kik Gambetta politikai elveit vallották, és mikor a legtehetségesebbet közülök, Jules Ferryt hasonló sors érte, őt sem azok szorították le a nyilvános szereplés teréről, a kik antikleri-

kális politikájának áldozatai voltak, hanem azok a politikusok, a kik támogatták az ő intolerans rendszabályait.

1896-ban a harmadik köztársaság, miután huszonhat évig állott fenn, olyan kort ért meg, a mely kétszerezsen meghaladta mindazon előbbi régimek élettartamát, a melyek 1792 óta létesültek Franciaországban, a mióta a monarchiát megbuktatták.¹ E korszak utolsó negyedében a reactionáriusok, a kik szerették volna megváltoztatni a kormányformát, jelentéktelenségre süllyedtek alá. Ennélfogva világos, hogy ha valaha a pártrendszernek meg kellett volna jelennie a francia parlamentben, a forradalom óta arra alkalmasabb idő nem kínálkozott soha. De kevés jelét lehetett észrevenni olyan iránynak, hogy az országot két határozottan elválasztott alkotmányos párt egymást váltogató miniszteriumainak kormányai igazgassák. Évekig az egy-

¹ Ez a számítás azon alapszik, hogy az első köztársaságot az ő különböző phasisaiban 1792-től a császárság proclamálásáig egy kormányformának vesszük és még a császárságba eső száz napot sem tekintjük külön régimenek. Így azt a 78 esztendő, mely 1792 augusztusától 1870 szeptemberéig tartott, tíz különböző kormányforma töltötte be, a melyeknek tizenhárom esztendő volt az átlagos élete. Kerekszámban:

Köztársaság 1792—1804	12 év.
Első császárság 1804—1814	10 „
Restauráció 1814—1830	16 „
Júliusi monarchia 1830—1848	18 „
Második köztársaság 1848—1852	4 „
Második császárság 1852—1870	18 „

Persze, hogyha a Franciaországban ez idő alatt létesített mindenféle alkotmányt is tekintetbe vennők, akkor az átlagos élettartam felére szállna le; hanem a 13 év helyesebb átlag a régi monarchia lerombolása óta keletkezett régimek időtartamának alapjául.

másután következő miniszterelnökök a különböző köztársasági csoportok politikusaiból állították össze ephemer cabinetjüket. És mikor a koncentrációnak nevezett rendszer helyébe homogénebb miniszteriumok léptek, egy-két évig úgy beszéltek róla, mint a pártkormány erájának előhírnökéről, és ámbár ez a mulékony rendezkedés némi látszatát keltette a mérsékeltek és radikálisok közt folyó határozott küzdelemnek, ennek a hatása az országon még sem volt észrevehető, a parlamentben pedig az anarchia csak tartott tovább.

Kétségtelen, hogy a mikor kimultak a végre is számot tevő monarchisták, kik a köztársaságnak véget akartak vetni, jó alkalom lett volna az alkotmányos pártkormányzás megkísérlésére; csak hogy az alkalom egymagában még nem változtatja meg a természetet, se a hagyományt. A modern állam politikai intézményei a nép temperamentumából folynak, a mint ez lépésről-lépésre fejlődött vagy erőszakos rázkódtatások következtében megváltozott, és így az a gondolat, hogy a pártrendszert bevigyék a francia parlamentbe, csak a theoretikusok ábrándos álma, a kik behunyják szemüket a történelmi igazság előtt.

A francziák csak egyetlen módját tudják annak, hogy a nemzetet két részre oszszák, és ez a plebiscitum. És azok a parlamenti emberek, kik a plebiscitumot leginkább ellenzik, a pártrendszert nem képesek másképp felfogni, mint plebiscitárius szervezetet. Köztársaságiak, a kik olyan iskolában nevelkedtek, a mely ellenzéket képezett a második császársággal szemben, és a kik sohasem szabadulhatnak e korszak azon hagyományától, hogy az épen uralmon levő kormányt, tekintet nélkül politikájára, ellenségnek kell tekinteni, ezek is tanusítják miniszterbuktató gyakorlatuk védel-

mében, hogy ez a felfogás egészen hatalmába kerítette a francia elméket. Maret egy régimódi radikális, a dictatorság ellensége, akár Louis Napoleon gyakorolta, akár pedig Gambetta részéről lehetett tőle tartani, ő egy erős parlamenti többségben, a mely a miniszteriumnak állandóságot adna, csupán a plebiscitum parlamenti eredményét látta. „Ha ilyenfajta többség alakulna a kamarában — mondta ő — mi haszna volna az egész parlamentnek? A választás után való nap a miniszteriumnak, a mely éppen kormányra jutna, nem volna egyéb dolga, mint hogy egyszersmindenkorra összeszámítsa híveit, és azzal a képviselők szépen hazamehetnének négy esztendőre. Mire való is volna mindenféle vita és szavazás, mikor az eredmény ügyis előre meg van állapítva?“¹ Talán fölösleges is fejtegetni ennek az okoskodásnak tévedéseit. Annak a bizonyításául, hogy a parlamenti kormánynak ilyen vagy olyan, de mindenkép egészségtelen felfogása uralkodik a francia politikusok közt, elég arra mutatnunk, hogy huszonnyolcz év alatt azok a választások, a melyek suffrage universel alapján történtek, még jelét sem mutatták, mintha a képviselők két erős pártba akarnának sorakozni. Ezért a csoportrendszer bámulóinak nincs mit aggódniok. A parlamentáris köztársaság, a míg csak tartani fog, mindig ugyanazt a bizonytalan miniszteri állapotot s a válságra való örökös hajlamot fogja mutatni, mindig ébren tartva azt a nyugtalanító érzést, hogy maga a köztársaság is, immár előrehaladott életkorában, még mindig csak ideiglenes kisegítő intézmény.

A francia parlamentben és választó közönségben

¹ *Radical*, november 2. 1896.

szereplő politikai csoportoknak és pártoknak alább következő szemléje talán meg fogja mutatni, hogy ha a köztársaságot nem tekinthetjük kétségbevonhatatlanul a kormányzat állandó formájának, ez nem ellenségeinek erejéből és értelmiségéből származik, — mert gyengesége, a mely miatt a nemzet örvideni fog, ha egy szép napon megszabadul tőle, benső kapcsolatban van nem magával a kormányzat köztársasági formájával, hanem a parlamentáris rendszerrel.

A francia politikusokat, a XIX. század utolsó éveiben, igen jól hat categoriába oszthatjuk, a melyek közül némelyek több elismert külön csoportot foglalnak magukban és a melyek többé-kevésbé átmennek egymásba.¹ Lehetetlen volna ezeket fontosságuk szerint rendezni, mert fontosságuk évről-évre változik; azért legcélszerűbb eljárás, hogy abban a sorrendben tekintjük őket, a mint a hagyományok szerint helyet foglalnak a törvényhozó kamarákban, úgy a mint először elhelyezkedtek volt az 1789-iki alkotmányozó ülésben, jobbról balfelé számítva. Így először jön a jobb antirepublikánus csoport, magában foglalva a mai régime minden ellenzójét, royalistákat, bonapartistákat, conservativeket vagy revisionistákat. Azután következnek azok a politikusok, névszerint a ralliáltak, a kik

¹ A *Temps* az 1898. májusi általános választás előtt, — ámbár szerette volna, ha a pártrendszer érvényesül Franciaországban, — a 2038 különböző jelöltet, a kik 581-mandatért szálltak síkra, a következő tizenegy csoportba osztotta: progressisták (opportunisták), radikálisok, radikál-sociálisták, sociálisták, ralliáltak, revisionisták, monarchisták, keresztény sociálisták, bonapartisták, independensek és nationálisták. Továbbá a sociálistákat négy kisebb osztályba sorozta, a mivel a csoportok száma összesen tizennégyre emelkedett.

azelőtt az antirepublikánus csoporthoz tartoztak, de később különböző okokból elfogadták a köztársaságot.¹ A harmadik kategoriába tartoznak a liberálisok, magukba foglalva a régi balközép maradványait és a még élő doctinaireket, valamint jókora számát azoknak az embereknek, a kik mindenféle régime alatt iszonyodnak a létező intézmények felforgatásától. A negyedik csoportban vannak az opportunisták, a kik újabb időben jobbnak látták progressistáknak nevezni magukat — bizonytalan körvonalú categoria, a melynek főjellemző vonása, hogy ragaszkodik a miniszteri tárczához. Néha a régi mérsékeltek utódjainak tartják magukat, de azért gyakran társultak ők a radikálisokkal is, az ötödik nagy csoporttal, a melynek bal osztályát az utóbbi években a sociálisták foglalták el, a kik elég fontosságra vergődtek, hogy mint külön csoportot tekintsük őket.

E csoportok vagy pártok közül némelyek jelenlegi állapotuknál fogva nem méltók különös figyelemre. Az egyik egészen elnyomorodott; a másik sokáig alig jutott levegőhöz, úgy hogy halottnak látszik; a harmadik ismét nem érdekes többé, mint activ erő, csupán mint egy hagyomány letéteményese. Ha Franciaország története hasonlítana más nemzetek történetéhez, ép oly kevésbé volna szükséges a régebbi pártok némelyikével foglalkozni, a mint pl. a mai Angliát vagy az Egyesült-Államokat tanulmányozva nem kellene figye-

¹ „Minden törvényhozó testületben az alkotmányozó gyűléstől egészen a mai napig azok a képviselők, kik az osztálykülönbség hívei voltak, a jobboldalon helyezkedtek el, s a polgári jogok védekezői a baloldalon.“ *Vocabulaire des mots et dénominations qui servent à faire connaître les Assemblées Législatives etc. de la Révolution Française.* Paris, 1820.

lemre méltatni se „a gabonavám ellenzőinek ligáját“, vagy „a rabszolgakereskedés megszüntetőit“, se a „jacobitákat“ vagy a „három-egy királyság“ hivat. Csakhogy Franciaország a politikai meglepetések országa, hol a vesztett ügyek napfényre bukkannak újra, és egy párt vagy csoport, a mely hitelét vesz-tette és csaknem elavult a vén század utolsó óráiban, meglehet, hogy az új század hajnalán ismét activ és népszerű lesz. Továbbá, ha már addig is elismerjük a köztársaság állandóságát, alaposabb megismerése végett kénytelenek vagyunk tanulmányozni azokat a viszontagságokat, melyeken a pártok a köztársaságon belül és kívül keresztülmentek.

MÁSODIK FEJEZET.

Royalisták.

I.

Mikor a párisi gróf meghalt 1894-ben, halálának legszomorúbb körülménye az volt, hogy sem Európában, se különösen Franciaországban semmi jelentőséget sem tulajdonítottak neki. A császári herczeg eltünése, fiatalsága daczára, fontos esemény volt, mert a plebiscitárius dictátorság híveinek és ellenségeinek félelmet és reményét magával vitte. Chambord gróf halála szintén nevezetes volt, a mennyiben elragadott egy tehetetlen trónkövetelőt, kinek létezése megbénította a monarchisták működését, a kiknek még mindig számottevő kisebbségük volt a választó közönség közt. Lajos Fülöp örököse, kinek tapasztalata annyival volt nagyobb, mint a fiatal Bonapartéé, mint a mennyire képességével felülmulta legitimista rokonát, úgy halt meg, hogy gyászoló rokonain kívül semmi emberi részvétet nem keltett. Azok a látszólag meggondolt cselekedetek, a melyekkel magát lassankint nullává törpítette, lényegesen hozzájárultak a köztársaság megszilárdulásához. A nemzeti jellem bizonyos phasisait, melyek a mai Franciaországra vonatkozó tanulmányunk körébe tartoznak, illusztrálják az ő életének egyes kudarczai, melyeket abban a törekvésében vallott, hogy visszacserezze örökségét, az alkotmányos monarchiát, a francia forradalom egyetlen, századot túlélő elvének megtestesítőjét, mely a középosztályra ruházta a poli-

tikai hatalom monopoliumát. Hogy a monarchikus érzelem megvetés tárgya lett a francia nép lelkében, leginkább a royalista-párt esztelenségének és romlottságának róható fel; de a monarchikus érzelem e különös részének, az orléanismusnak megsemmisítése csaknem kizárólag a párisi gróf műve.

Ha volt, ki hasznot húzott a csapásokból, melyek Franciaországot sújtották a nagy megpróbáltatás esztendejében, úgy látszik, az az agg államférfiú volt, a ki legtöbb tevékenységet fejtett ki, hogy előteremtse az eszközöket a csapások könnyebb elviselésére. Thiers a császárság végső napjaiban már türelmetlenkedett, hogy olyan régtől fogva nincs a hatalmon. Így hát, midőn a háború balszerencséje az ország legmagasabb méltóságára emelte őt, semmi kedve sem volt onnan leszállani, még azon az áron sem, hogyha egy királyi palotának mindenható major domusa lesz. Uralma rövidebb ideig tartott volna, ha befolyásával azokhoz az erőkhöz csatlakozik, melyek már készen álltak, hogy trónra emeljék régi urának, Lajos Fülöpnek unokáját. De nem gondolta, hogy az uralomból csak két év fog jutni számára, és ezért Thiers minden erejét megfeszítette, hogy lehetetlenné tegyen egy orléanista restauratiót, és e célra kieszelt egyik legravaszabb tervét oly színbe öltöztette, mintha csak igazságos cselekedetet akarna elkövetni. Louis Napoleon, a ki kegyetlenebb volt az Orléans-hercegek iránt, mint a harmadik köztársaság, nemcsak azt a törvényt erősítette meg, a mely száműzte őket 1848-ban, hanem tényleg elkobozta minden franciaországi birtokukat. Most Thiers rábirta a nemzetgyűlést 1872-ben, hogy engedélyezzen a hercegeknek kétmillió font sterlingnyi kártérítést, a melynek elfogadását aztán úgy tudta

felhasználni, mintha ebben benfoglaltatnék dynastikus igényeikről való lemondásuk. Franciaország pénzforrásai a Németországnak fizetendő hadisarcz következtében a végletekig igénybe voltak véve. Ennél fogva, midőn a párisi grófnak és rokonainak mint privat polgároknak joguk volt e pénzt elfogadni, azáltal hogy azt nem utasították vissza, elvesztették az alkalmat, hogy királyi bőkezűséget gyakorolva, hozzáférjenek a nemzet vonzalmához, mely elátkozván a második császárság emlékét és megriadván a tomboló communitól, kész volt örömmel fogadni egy liberális és demokratikus monarchiát. A párisi gróf részesedése ebből az összegből nem volt valami rendkívüli. Az a fényes örökség pedig, a melyben Aumale herceg az Institut-t részesítette, ráhagyván chantilly-i birtokát, alkalmas volt bebizonyítani, hogy a családi vagyon növelése nem volt uralkodó szenvedélyük az Orléansoknak. Mindazonáltal a család feje, a párisi gróf, halála napjáig érezhette, milyen veszedelmes fegyvert kovácsoltak ebből az aranyból, melyet minden alkalommal felhasználtak ellene.¹

Ez az első hiba talán keveset nyom a latban, ha a párisi gróf meg lett volna áldva azokkal a megkapó tulajdonokkal, melyeket a francziák mindig kívánnak, de ritkán találnak meg uralkodóikban. Békés termé-

¹ A következők mutatják, hogy Thiers milyen jól kiszámította ennek a megegyezésnek hatását a francziák érzületére, és hogy milyen kitartással és túlzottan fordították ezt hasznukra a köztársaságiak, Vacquerie, egy régi radikális, a ki mint *Antigone* szerzője ismeretes volt már Lajos Fülöp uralkodása idején, így irt a trónkövetelőről, 1892-ben: „A száműzöttek a köztársaság ismét megnyitotta Franciaország kapuit. Franciaországnak akkor minden csepp vére és pénze ki volt szíva. Hogy megszabaduljon ellenségének körmei közül, öt milliárdot

szete eléggé megmagyarázza második és helyrehozhatatlan hibáját. Meghódolása Chambord gróf előtt, 1873-ban, olyan életkorban, a mikor még húsz évig is élélhetett, világosan mutatta azt a készségét, hogy hajandó másra ruházni trónra való igényeit. A legitimista és orléanista pártok összeolvadásának ez az expediense, miáltal többségük lett a képviselőgyűlésben, kielégítő állambölcsesség volt abban az irányban, hogy egy ember, a ki nem volt elég tevékeny, továbbra is tétlenségben maradjon. De nem volt méltó kibúvó a júliusi monarchia örökösére nézve, hogy szakítson családjá hagyományával. A mikor beismerte, hogy Lajos Fülöp bitorló volt, nem úgy szerepelt, mint egy király unokája, hanem mint egy „Vicomte de Chambord“, a mint a monarchikus ügynek egy lelkes barátja, egy akadémikus,¹ szellemeesen megjegyezte a Valmy-győzelem százados évfordulóján, a mely forradalmi győzelemben a párisi gróf nagyatya lovagi sarkantyúját kapta volt.

Az idősebb Bourbon, a mikor azzal alázta meg unokaöcscsét, hogy hódolatára a tricolor² visszautat-

kellett kölcsön kérnie. És mi volt első fiú cselekedete a párisi grófnak? Az, hogy benyújtott egy ötvenmillió francról szóló számlát“. Két nappal halála után a *Lyon Republicain*-ben és más vidéki lapokban ez jelent meg: „Egészben véve jól tettük, hogy ennek a kapzsi családnak szemébe vágtuk azt az aranyat, a melylyel annyi sebet lehetett volna meggyógyítani. Pénzen megszabadultunk mind a poroszoktól, mind a trónkövetelőtől. Mindegy, ezzel a költséggel különben is néhány üteg ágyút vagy egy pár hadihajót vehettünk volna“ stb.

¹ Hervé, *Soleil*, 1892. okt. 4.

² Egyes orléanisták azt állítják, hogy a fehér zászló egy kései találmánya volt XIV. Lajosnak, a ki ezt 1661 körül tette királyi jelvénynyé, és hogy Chambord gróf a családi jelvények

sításával válaszolt, a mely tricolor pedig a júliusi monarchiának symboluma volt, úgy látszott, mintha leczkét akarna adni a párisi grófnak a fiúi kegyeletről. A gyermektelen vén ember nyilván ürügyül használta a fehér zászlót. Nem akarta megzavarni félig-meddig klastromi életét csupán azért, hogy biztosítsa a trónöröklést azon rokon utódai számára, a ki bitrolta nagyatyjának koronáját és méltatlanul bánt az anyjával. Az is hiába volt, hogy a párisi gróf még tovább is megalázta magát ósdi rokona előtt, azáltal, hogy kötelességeiről megfélekedve, megcsonkította a saját Lajos Fülöp nevét, melyet a francziák polgárkirályától kapott örökségbe. Mert mikor mint VII. Fülöp következett V. Henrik után, ez utóbbi uralkodásának ötvennegyedik esztendejében (minthogy X. Károly

történetének ismeretében nagyfokú tájékozatlanságot tanusított, a mikor azt mondta, hogy „V. Henrik nem fogja elhagyni IV. Henrik lobogóját“. S ugyan ők fölhívják a figyelmet Rubensnek egy híres festményére a Louvrebán, a mely IV. Henriket és Medicis Máriát ábrázolja, és a melyen a királyi zászló „kék alapon aranyliliomokkal“ van föltüntetve; ezt bizonyítja különben a „portulans“ is a Bibliothéque Nationale birtokában. egy régi matróz-térkép, a melyen a francia birtokok mind kék lobogóval vannak jelölve. De jóllehet az Orléans-család ereiben nem foly XIV. Lajosnak legitim vére, alkalmasint nem ez volt az oka, hogy Lajos Fülöp minden kínálkozó alkalommal visszautasította a fehér lobogót. Barante elbeszélése szerint a király 1845-ben azt mondta neki, hogy a mikor Angliában volt 1802-ben, megjelent egy szemlén, a melyen a „Monsieur“, a későbbi XVIII. Lajos, fehér kokárdát viselt, s mikor ez kérdezte tőle, miért nem használja ő is ezt a jelvényt, azt válaszolta rokonának, hogy a világon semmi sem bírhatná rá, hogy „az emigránsok liberiáját“ viselje. (*Souvenirs du Baron de Barante*, I.) — A tricolor egy faja különben a régi monarchia idejében is használatos volt, mint a „maison du roi“ zászlaja.

1830-ban mondott le), azt mondják, hogy elődjének temetésén, Görzben, az etiquetteszerű egymásutánban néhány ismeretlen idegen Bourbon mégis megelőzte őt, Franciaország és Navarra királyát.¹

A párisi gróf ilyenformán elfogadta a legitimisták támogatását, bármilyen volt is annak az értéke és bármennyire tudta is, hogy azok az ő életének szerzőit a legmegvetendőbb emberi teremtéseknek tartották. Gyakran találkoztam, végső napjaiban, egy család fejével, a mely család kiváló helyet foglalt el a forradalom előtt. Ez a családfő játszótársa volt a bordeauxi hercegnek, a mint Chambord grófot, a „csodaszülött gyermeket“ kicsi korában hívták. A tiszteletreméltó úr, a ki 1883 után úgy tekintette a párisi grófot mint királyát és nem mulasztotta el meglátogatni stowe-i száműzöttségében, s az ancien régimehez méltó udvari tisztelettel közeledett feléje, mégis, ha uralkodójának a származásáról volt szó, így szokott felkiáltani: „mais Louis Philipp fut un grédin comme son père“. A párisi gróf tudta, hogy az ő legitimista barátai nagyatyjának 1830-iki cselekedetét olyan sötét bűnnek tartották, mint a milyen Égalité Fülöpé volt azon az 1793-iki téli éjszakán, a mikor a convent néma csendjében a kötelességre és meggyőződésre vonatkozó képmutató beszéddel igazolta, hogy miért szavaz a király halálára. Ez kétségkívül logikus felfogás is volt. Ha van isteni jog, akkor annak az embernek a vétke, a ki

¹ A *Gothai Almanach*-ban a párisi gróf neve — egy évvel azelőtt, hogy meghódolt Chambord grófnak — így volt nyomtatva: „*Louis-Philippe* Albert d'Orléans“, a két első név dült betűvel. A frohsdorfi zarándoklás után a „Louis“-t már rendes betűvel nyomtatták.

szavazatával magára vette háromszáznyolczvanheted-részt a felelősségnek a király haláláért, a nélkül azonban, hogy hasznot húzott volna a királygyilkosságból, kétségkívül kisebb fokú, mint azé a másiké, a ki előmozdítván egy uralkodó trónvesztését, az első volt, a ki ebből hasznot húzott, bitorolván később a trónját. Mi Angliában másképp fogjuk fel az ilyen cselekedeteket, talán mert nem vagyunk logikus nép. Mindennapi imádságos könyvünkben — csodálatraméltó jele nemzetünk üdvös következetlenségének — még negyven év előtt is nyilvánosan ki szoktuk fejezni bűnbánatunkat a felett, hogy levágtuk I. Károlynak fejét és egyúttal örömiinket, hogy fiának a fejét megfosztottuk a koronától. Csakhogy mi immár két századig éltünk és gyarapodtunk egy „orléanista uralom“ alatt, a mint megjegyzték Guizot és a liberálisok, a kik azt gondolták, hogy az angol és francia forradalom ilyen merész analogiáival állandóvá teszik az 1830-iki dynastiát.

Nem szükséges az angol ember ragaszkodásával birni a törvényes monarchia iránt, hogy valaki megdöbbenjen, mikor az orléansi ház egyik hercege szakítani akar ezzel a nevezetes korszakkal. A századnak oly szakasza ez a korszak, a melyre minden francia megelekedéssel tekinthet vissza. Meglehet, nem volt dicsőséges a „Grande Armée“ veteránjainak szemében. Ezeknek meghatottsága, a melyet akkor tanusítottak, mikor a császárt másodszor temették el az invalidusok palotájában, egészen addig tartott, a mikor Louis Bonaparte szólíttatott fel, hogy új életre keltse Franciaország dicsőségét ágyúörgésekkel, melyek Páris utcáin kezdődtek és Sedannál végződtek. Csakhogy Lajos Fülöp uralkodásának dicső-

sége maradandóbb volt, mint a győzelmek dicsősége.

A nemzet jólétben volt, a vagyonszerzés biztosítva; csak hogy a vagyon magában véve nem adott rangot Lajos Fülöp idejében, a mint ad a harmadik köztársaság alatt és a mint adni fog a monarchiának vagy császárságnak bármilyen formájú restaurációja esetén. A salon, melynek lerombolásában a plutocrátia segítséget nyújtott a köztársaságnak, ismét felleledt és a forradalomnak ezen alkotmányos phasisa a művészetek és tudományok korszaka volt. A Francia Akadémiában, most volt rá az első és egyetlen eset, mióta XIII. Lajos átadta Richelieu bibornoknak az alapítására vonatkozó pátenst, hogy székeit mind híres ember töltötte be. Ötven év előtt ez uralom, melynek nemsokára meg kellett szünnie, a legfényesebb társaságot gyűjtötte össze a Mazarin-palota kupolája alá. Ebben a társaságban együtt volt Mignet, Scribe, Molé, Guizot, Chateaubriand, Viktor Hugo, Villemain, Barante, Alfred de Vigny, Thiers, Tocqueville, Mérimée, Sainte-Beuve, Pasquier, Cousin, Lamartine és még egy fél tuczat, a kiknek érdeme, bár kevésbbé hangzatos, mai nap kiváló helyet juttatna nekik az európai irodalomban. A jövő akademikusai közül Sandeau, Augier és Ponsard már biztosították első sikereiket a drámában; Alfred de Musset már megalkotta legtökéletesebb művét; és Lacordaire, Dupanloup és Montalembert az egyházi tudományokban, Berryer az ékes-szólásban, Jules Janin és Nisard a kritikában már mindnyájan hírnevük különböző fokain voltak.

De voltak ezeken kívül más fényes nevek is, a melyeknek nem jutott osztályrészül, hogy valaha az Instítut névsorába legyenek írva, de azért más ke-

vésbbé megáldott korszaknak dicsőségére szolgálhattak volna. George Sand bebizonyította, még pedig először, hogy a nemben, melyet az akadémiákból kizárnak, lángelme lakozhatik. Dumas megteremtette az ő halhatatlan Testőreit, Balsac befejezte Comédie Humaine című regénysorozatát és Théophile Gautier fennen ünnepelte a romantikus iskola alkotásait. Béranger dalai, Lamennais értekezései, Thierry és Michelet történeti művei bővítették e korszak alkotásainak végtelen változatosságát. Mikor a Francia Akadémiát alapították, szervezetének bírálói azt mondták, hogy ha mind bevásztanak is e testületbe a legérdemesebb embereket, nem lesz olyan korszak, hogy bárholnan összeszedve is negyven elsőrendű tudóst találhassanak. És ha ez igaz lehetett is XIV. Lajos korában vagy az arra következő csodás korszakban, ma, miután már egy fél század letűnt és ez próbája valamely irodalom értékének, úgy látszik, mintha Lajos Fülöp uralkodásának meg lett volna ez a kivételes tulajdonsága.

Ha ez a hely arra való volna, hogy magasztaljuk a júliusi monarchiát, akkor festőinek lángelméjét is dicséernünk kellene, a midőn egy Corot vászonra vetette a tájkép költészetét és Ingres kortársainak vonásait megnevesítve hagyta az utókorra. A tudomány felfedezései és az industriális vállalatok szintén megkivánnák a maguk részét a dicsőségből. De távol vagyok attól, hogy égis magasztaljam a parlamentáris monarchiát, inkább van hajlandóságom arra, hogy bíráljam, mint olyat, mely nem való annak a nemzetnek, a melyre szabták. Az a sok tehetség, mely Franciaországban Lajos Fülöp idejében mintegy kipattant, nem a júliusi forradalomnak volt az eredménye és

nem is a javított parlamentáris rendszernek. Egy része volt annak a csodálatos renaissancenak, mely a restauráció alatt kezdődött, a nyugtalanság és hadi dicsőség meddő évei után, a melyek a dolgoknak nagy átalakulására vezettek, és a nevek közül, melyek e korszak diszéül szolgáltak, igen sok olyanoké volt, a kik ellenségei voltak a dynastiának és siettették bukását. A mikor kiemelem ezen uralkodás fényét, az a czélom, hogy rá mutassak, mily esztelen volt a párisi gróf hálátlansága, a melylyel nem akart róla tudomást venni. Megvetette azt a tisztos nevet, mely össze volt kapcsolva a művészetek, tudományok és virágzó ipar e korszakával s nem akart II. Lajos Fülöp lenni.¹ De minthogy a középkorban, a mikor Franciaország csak egy csik volt Galliából, Bretagne, Burgundia, Provence és Anglia közé szorítva, az első Valois király a Fülöp nevet a vereség és zsarnokság jelévé tette, ennél fogva a párisi gróf inkább akart VII. Fülöp lenni, a Fülöpök sorozatában annak a VI. Fülöpnek az utódja, a ki csatát vesztett Crécynél, a ki behozta a hús- és sóadót, a mely hátra is maradt gyűlöletes örökségül mindaddig, míg ez az örökség hozzá nem járult a régi monarchia pusztulásához.

Ámbár ezeknek a körülményeknek kevés részük

¹ Most, a század végén is van még jele Franciaországban annak, hogy Lajos Fülöpnek czélja volt megtartatni unokájával a „Lajos Fülöp“ nevet. A júliusi monarchia ezüstkoronái, a melyeket 1838-ban vertek, a mikor a párisi gróf született, még ma is forgalomban vannak, és a rajtok levő felirat a királyt I. Lajos Fülöpnek nevezi, mintegy jelezve, hogy a midőn Ferdinánd orléansi herczeg elsőszülött fiának a Lajos Fülöp nevet adták, szüleinek és nagyszüleinek az lebegett szemök előtt, hogy II. Lajos Fülöp legyen belőle.

van abban, hogy a párisi gróf olyan kicsi helyet foglal el a francia nép szeretetében, mindazonáltal, hogy jelleme ilyen viselkedésre bírhatta, megmagyarázza, hogy az Orléans-család feje hogyan ölhetette meg az orléanistát. Ez az orléanizmus olyan kevés nyomot hagyott hátra az országban, hogy nem könnyű elképzelni, milyen népszerű volt a császárság utolsó éveiben, mikor ugyanis a napoleoni legendát nem éltette többé katonai siker, és az orléanistákat és köztársaságiakat folyton növekvő jóindulattal úgy tekintették, mint az alkotmányos kormányforma bajnokait, a kik egyszer meg fogják buktatni a fennálló régimé-et. Látuk, hogy a régimé bukása után a köztársaságiak hogyan vesztették el az ő népszerűségi örökrészüket jórészt Gambettának azon erőfeszítése folytán, hogy a háborút folytatni akarta, és a commune fenyegető túlkapásai következtében; és ha a párisi gróf nem pocsékolja el örökségét, se Thiers intrigái, se a legitimisták megrozsdásodott igényei nem akadályozták volna meg hogy a francziák királya legyen. Milyen soká tartott volna az orléanista restauratio, az egészen más kérdés.

A párisi gróf egyes védelmezői azt mondják, hogy az ő viselkedésének útja, a melyen haladt, ki volt jelölve számára azon tény által, hogy Chambord gróf után a trónutódlás rendjében ő következett, mint legitim királya Franciaországnak. És ha valaki ez iránt való kételkedésének adna kifejezést egy ilyenformán gondolkozó régi royalista előtt, az illető royalista odamenne könyvszekrényéhez és az 1788-iki *Almanach Royal*-lal ugyancsak megzavarná kételyeiben. Ott az első sárguló lapon, a Dauphin és „Madame“ után, a kik születtek Louistól, a ki tizenhatodik e néven és Marie Antoinette Joséphe Jeanne-tól és „Monsieur“

(később XVIII. Lajos) és Artois gróf (később X. Károly) és ez utóbbinak gyermekei után — és a király nővére, és nagynénjei után következik az orléansi-ág és ennek élén Lajos Fülöp József (a kinek akkor nem volt Égalité¹ vezetékneve), mint első vérbeli herceg. Már most az a royalista úr, a ki ezen bizonyoságot szolgáltatja, nyilván az isteni jog alapján áll. Azonban bármit mondjon is az ő vén almanachjuk, a trónutódlás egészen a forradalomig igen jól biztosítva volt az uralkodó család főágának, s ezért nem volt ok arra az intézkedésre, melyet XIV. Lajos tett, melynélfogva fiatalabb unokájának utódjait, kik a spanyol trónra jutottak, lemondatta a francia trónhoz való jogaikról. Az isteni jog lényege emberi cselekedettel meg nem változtatható, és ha XIV. Lajosnak a dynastiára vonatkozó intézkedéseit felruházzuk a megváltoztatásnak e jogával, akkor ez tagadása volna az elvnek, a mely ilyenformán a személyes akarat szeszélyétől tétetnék függővé. XIV. Lajosnak az ő hetvenkét évig tartó ural-

¹ „Égalité“ nem egyszerű gúnyneve volt az orléansi hercegnek. Mikor a monarchia bukása után, 1792-ben, a „hegypárt“ conventi képviselő-jelöltjéül lépett föl, arra a fölfedezésre bukkant, hogy vezetékneve, az Orléans-név az alkotmányozó gyűlés azon rendelkezése alá tartozik, melynél fogva nem szabad territoriális nevet használni. Ennélfogva kénytelen volt olyan eljárást követni, mintha talált gyermek lett volna, és lakóhelyének községi tanácsához folyamodott, hogy adjanak neki nevet. Páris tanácsa pedig az Égalité nevet jelölte ki számára s így mint Louis-Philippe-Joseph Égalité választatott meg Páris egyik képviselőjéül. A királyi családnak különben Franciaországban nincsen családi vezetékneve; és a convent, mikor a királyt „Louis Capet“-nek nevezte, épen oly fölületesen járt el, mintha Angliában a Plantagenet nevet kiterjesztenék a hannoveri ház tagjaira.

kodása alatt több oka volt, mint bármely emberi lénynak, azt hinni, hogy Istenhez hasonló tulajdonokkal van megáldva;¹ de e tulajdonságnak halála után való elismerése megváltoztatta volna az isteni jog egész alapját. Mert ha elfogadta is II. Károly spanyol király végrendelete értelmében a spanyol koronát unokája, Fülöp számára, oly feltétel alatt, hogy ez lemond a francia trónöröklés jogáról; ő e jogot később különböző pátensek erejével ismét visszaadta neki, és az egyik műveletnek csak olyan érvénye lehet, mint a másiknak. És ha most a XIV. Lajos által meg nem

¹ XIV. Lajos semmiben sem volt önkényesebb és változékonyabb, mint az isteni jog gyakorlatában. Miután előbb háborút viselt Anglia ellen, hogy az isteni jognak érvényt szerezzen a II. Jakab ügyében, a koronájától megfosztott vendégének isteni jogát mégis megtagadta, midőn később a ryswicki békében elismerte Orániai Vilmos jogát az angol trónhoz, pedig Vilmos az ellenkező elvnek volt megtestesítője. És hasonló volt majdnem legutolsó tette is, a melylyel az utrechti békében elismerte a hannoveri ház angol trónöröklési jogát. De a saját jogkörében is hasonló könnyúséggel csúrte-csavarta ezt az elvet, nem is említve következetlen politikáját, melyet V. Fülöp renunciaiója alkalmából tanusított, midőn elfogadta számára a spanyol trón öröklését. Utolsó napjaiban, midőn egymásután kidőltek egyenes utódai, a francia korona legitim örökösödési jogába beiktatta Montespan asszonytól született törvénytelen fiait, du Maine herceget és de Toulouse grófot. — XVIII. Lajosnak pedig semmi kedve sem volt a királyi fenségnek megfelelő rangot engedélyezni az Orléans-herceg számára, s a míg ennek neje előtt, ki a nápolyi király leánya volt, a királyi palotába való beléptekor az ajtó mind a két szárnyát föltárták, Lajos Fülöp előtt, hi neje után jött, már becsukták az ajtó egyik szárnyát. Lajos Fülöpöt, mint királyi fenséget, csak Condé herczeggel egyidejűleg ismerték el, még pedig X. Károly különös kegyelméből. a kinek trónját aztán, öt évvel később, Lajos Fülöp már bitorolta.

csonkított isteni jog fanatikus hívei, a kik magukat Blancs d'Espagne-nak nevezik, Don Carlost XI. Károly néven királyuknak tekintik, ennek nincs nagyobb fontossága Franciaországban, mint Angliában a jacobitáknak, a kik úgy beszélnek a királynőről, mint coburgi hercegnőről. Azonban az ő rozsdamarta czimükben több történelmi elv rejlik, mint az új legitimisták eljárásában, a kik azt erősítik, hogy az isteni jogon alapuló trónöröklés VII. Fülöpre hárult, mihelyt V. Henrik meghalt 1883-ban. Szükségtelen volna háborgatni e meddő vita poros aktáit, de a párisi gróf ezen elv elfogadásával megsemmisítette az orléanismust és így alkalmasint megváltoztatta Franciaország történelmének irányát.

Nem a renunciatióknak, nem is egyéb családi intézkedéseknek, melyeket XIV. Lajos tett, köszönhetik az Orléans-ház hercegei az ő tizenkilencedik századbeli prestige-üket, elsőbbségi jogukat. Az 1830-iki barricádoknak, a melyek mögött Lajos Fülöp fejére tette tróntól megfosztott rokonának koronáját; köszönhetik a polgár-uralkodó fiai azt a megkülönböztető tekintetet, a mely egy király gyermekeit környezni szokta.¹ A júliusi monarchia nélkül a regens utódai

¹ Orléans hercegné végrendeletében, a mely Eisenachban kelt, 1855 január 1-én, ezek a szavak fordulnak elő: „Nekik (fiainak) mindig eszökben kell tartani azokat a politikai elveket, melyek házuk dicsőségére váltak, melyeket nagyatyjok a trónon mindig szem előtt tartott, s melyet atyjok is egész lélekkel elfogadott, a mint végrendelete is tanúsítja“. A párisi gróf tizenhat éves volt, mikor anyja ezt a végrendeletet csinálta, a melynek határozott és nyomatékos kifejezései kétségkívül azoknak a törekvéseknek tulajdoníthatók, melyek Lajos Fülöp halála után merültek föl s melyeket semmikép sem helyeselt, hogy tudniillik egyeztessék össze a Bourbonok két száműzött ágának érdekeit.

egy sorba jutottak volna azzal a csomó spanyol, sicíliai és pármái Bourbonnal, a kiknek ismeretlen nevei a gothai almanach figyelemre sem méltatott lapjain húzódnak meg; és mikor Chambord gróf halála felkavarta az öröklési vitát egy nem létező koronával szemben, az Orléansok igényei nem keltettek volna nagyobb érdeklődést, mint azon trónkövetelők igényei, a kik esetleg madridi vagy anjoui hercegeknek czimezték magukat.

A század utolsó éveiben három nemes öreg úr volt a francia fővárosnak kiváló alakja. A királyi testvérek közül az idősebb, Nemours hercege, megkapóan hasonlított nagy őséhez, IV. Henrikhez, úgy a mint Rubens festette a Béarnit. A második, ki a többieket túlélte, Joinville herceg, betegeskedése miatt ritkábban volt nyilvánosan látható, de azért visszavonultságában szépen töltötte idejét, élénk adalékokat írván atyjának fényes uralkodásához, a melyről a fiatalabb Orléans nem akart tudomást szerezni. De Lajos Fülöp e három kisebb fia közül a harmadik volt a júliusi monarchia legméltóbb megtestesítője. Aumale herceg tekintélyes külsővel finom tehetséget egyesítvén, öreg napjaiban egyik legérdekesebb és legfestőibb külsejű fia volt Franciaországnak. A nemzet fegyvertényeinek és tudományos életének fenséges hagyományát különösen jelképezte azon naptól kezdve, mikor még mint bátor fiatal ember elfogta Smalát Abd-El-Kadertől, siettetvén ezzel Algir meghódítását, egészen addig, a mikor életének alkonyán a Condék palotáját az Institutnek ajándékozta, a melynek régtől fogva disze volt. Róla a legitimisták sohasem merték feltenni, a mit feltettek egyik, különben tiszteletreméltó bátyjáról, hogy képes lett volna megtagadni az atyjával való rokonságot,

a mi neki oly korán alkalmat adott, hogy tehetségeit kifejleszsze. Hiábavaló volna sajnálni, hogy Lajos Fülöp örököse nem ez a derék, tehetséges herczeg volt. Az ember mégis elképzelheti Franciaország sorsát, ha az Orléans-családnak szerencséje és becsülete olyan ember kezében lett volna, ki egyesítette magában mindazon tulajdonságokat, a melyek a nemzetnek még ellentétes elemeire is hatással vannak. A művelt férfi támaszkodhatott volna arra az irodalmi és művészeti ösztönre, mely a francia nép nagy részét áthatja. A júliusi forradalom örököse maga köré gyűjtötte volna a középosztály nagy tömegét. Navarrai Henrik utódja pedig kibékítette volna a royalistákat. De az a tulajdonsága, melynélfogva legerősebben hatott volna a nép szívére, képzelőtehetségére, az a katona erényeiből származott: Aumale mint daliás lovast tüntetik fel Horace-Vernet festményei és midőn mint öreg katona vezette a Bazaine elleni tárgyalást, összezúzta a hűtelen tábornagy mentegetőzéseit, hogy „nem maradt hátra más tennivalója“, egyetlen mondattal, mely úgy hangzott, mint a kötelességre és hazaszeretetre hívó harsona: „Il restait la France!“

Aumale herczeg jelleme, az a fény, melyet ő az Orléans-családra árasztott, okozta, hogy a párisi gróf szövetsége a boulangistákkal erre a szerencsétlen trónkövetelőre szigorúbb elítélést zúdított, mint a milyenben a balsiker részesülni szokott. Mikor a köztársaságiak kitörölték a hadsereg névsorából az orléansi hercegek neveit, Boulanger volt a miniszterük, a kinek ezt a rendeletet végre kellett hajtani, és ő ezt Aumale herczegre olyan tüntető módon alkalmazta, a mely nem illett egy tiszthez, a ki épen Aumale herczeg pártfogásának köszönhette korai előléptetését.

Ennélfogva, mikor ez a hős, a kit a radikálisok fedeztek fel, a reactionáriusok vezetője és reménysége lett, a párisi gróf vele való szövetségét olyan erős kifejezésekben ítélték el, a melyek fölelevenítették azt a régi példabeszédet, hogy a mit tett, „rosszabb a bűnnél, valószínű hiba“. Az a mondás ez, melyet először Bonaparte erőszakosságára alkalmaztak, a mikor ő, hogy útját a trón felé egyengesse, kelepczébe csalta és megölette az Orléansok egyik rokonát, a fiatal Enghien herceget.¹ Nem csupán a várakozásaikban csalódott royalisták adtak így kifejezést dühöknek főnökük iránt, a ki kudarcot vallott, és nemcsak a köztársaságiak voltak boldogok, hogy ilyen formán az amúgy is bomladozó monarchikus ügyet újabb szégyen érte. Az idegenek hasonló szigorúsággal ítélték meg a párisi gróf eljárását. Egy nagykövet, ki épen akkor érkezett Párisba, mikor a boulangista mozgalom véget ért, egyszer, a mint e dologról beszéltünk, „a párisi gróf hitványságát“ említette a boulangismussal való összekötése miatt. A kifejezésnek ez a nyersesége olyan embernek ajkán, a ki nincs szokva a nyers beszédmódhoz, talán abból magyarázható, hogy az illető barátsággal viseltetett Aumale herczeg iránt; de azt hiszem, mindenkép igazságtalan megjegyzés volt.

Ha Boulanger tábornok Franciaország dictátorává lesz és e minőségében a trónra helyezi a párisi grófot, azt a körülményt, hogy tudniillik a trónkövetelő hasznára fordította egy kalandornak a szolgálatát (a kit

¹ Márcz. 20. 1804. „C'est pis q'un crime, c'est une faute.“ Ezeket a szavakat Barante Boulay de la Meurte-nek tulajdonította, egy forradalomkorabeli mérsékelt republikánusnak, a ki később Napoleonnak segitőtársa volt a codex elkészítésében.

különben siker esetén nem is neveztek volna kalandornak), nem tudták volna be neki, mint aljas, megvetésre méltó cselekedetet. Sőt ellenkezőleg, ha a párisi gróf visszautasítja e kalandor segítségét, csupán mert előbb gyalázatosan viselkedett az Orleáns-házzal szemben, annak a megvetésnek tette volna ki magát, a melyben az ügyetlen don-quixotismus szokott részesülni. Mert valóban az ő gyöngédtelensége a családi érzelmekkel szemben még szelidnek mondható, összehasonlítva XVIII. Lajos eljárásával, a kinek, mikor a trón birtokába jutott, az volt első ténye, hogy benső tanácsosává tette Fouchét, a királygyilkost, a ki lehevesebben követelte volt bátyjának a fejét. Forradalmi országban a trónkövetelők nem igen lehetnek finnyások eszközeik megválasztásában; persze, hogy elhárítsák maguktól a megbélyegzést, ahhoz szükséges, hogy sikerük legyen abban, a mit mernek. A párisi grófnak bűne és hibája az volt, hogy olyan vállalkozással szövetkezett, a mely nem sikerült; és ha a sikerben való hite olyan gyöngé itéletű herczegnek bizonyította őt, a ki nem való az uralkodásra, ebben a tekintetben nemcsak olyan előre nem látható hibát követett el, a melyben osztozott vele a népesség nagy többsége is, a mely felett uralkodnia kellett volna, hanem osztoztak az idegenek is, a kik leginkább megítélhették volna a következményeket. Ha az a nagykövet, a kit épen említettem, Párisban van, olyan ember lévén, a kinek nem közönséges az eszejárása, ez talán megmondhatta volna, hogy a boulangista mozgalom kudarczot fog vallani. De kivüle egész Párisban csak egy ember volt, a kiről azt mondják, hogy a köztársaságnál accredítált idegen követek közül csupán egymaga informálta kormányát

ebben az értelemben.¹ Azok a jelek, a melyek megcsalták a nyugodt diplomatákat, a kiknek szemök előtt folyt le a forrongás, a melyet tanulmányozhattak, azok a jelek könnyen tévútra vezethettek egy szerencsétlen száműzöttet, a forradalom gyermekét és áldozatát, azzal biztatván őt, hogy itt az az ember, ki az ő sorsán fordíthat.

Sajátságos végzete volt a balcsillagzat alatt született trónkövetelőnek, hogy akár a régi monarchiának, akár Lajos Fülöp parlamentáris trónjának örököséül tekintette magát, utolsó küzdelme, melyet a siker reményében folytatott, egy plebiscitárius kalandba

¹ Az az egyetlen nagykövet, ki bizalmasan előre tudatta kormányával, hogy a boulangista kaland nem fog sikerülni, ezt az előrelátását cynicus módon magyarázta. Azt mondta, szokása volt ellátogatni egy párisi clubba, melynek francia tagjai mind reactionáriusok voltak. És ezt azért tette, mert a velük való társalgást a hírszolgálat szempontjából igen hasznosnak találta. Ugyanis, ha előre figyelmeztetni akarta kormányát, hogy minden valószínűség szerint mi fog történni Franciaországban, csak annak ellenkezőjét kellett írnia, a mit a clubban beszéltek és reméltek. Mikor a boulangista mozgalom tetőpontján volt, már szinte meg akarta írni, hogy a dolog sikerülni fog, látván, hogy a boulangisták a vidéki választásokon aratott győzelmük után hogyan triumfálnak Párisban. De visszatérvén a clubba, tapasztalta, hogy a club tagjai bizalmasan kijelentik, hogy immár közel a köztársaság vége. Így hát ellenállt a csábító külső jeleknek és ragaszkodván régi szabályához, tudatta császári urával, hogy a boulangista mozgalom feltétlenül meg fog bukni. Ez az elbeszélés, bár túlzása nyilvánvaló, jellemzi a continentális birodalmak képviselőinek a francia reactionáriusok irányában táplált buzgó megvetését. Mert épen a reactionáriusoknál észlelt hiányos intelligenciának tulajdonítják, hogy Franciaországban még tovább fennáll az a kormányforma, melyet felséges uraik szeretnének Európából kiküszöbölve látni.

bonyolította, melynek egy katonai dictátorságra törekvő ember volt az intézője. A párisi gróf szerencsétlensége volt, hogy életének viszontagságai mindig olyan cselekvési körbe sodorták, a mely nem egyezett meg se jellemével, se hajlamával. Semmi olyan tulajdonsággal nem bírt, a melynek meg kellene lennie Franciaország koronázott uralkodójában egy százados forradalom után; de házi erkölce, öröklött teuton temperamentuma, érdeklődése a társadalmi kérdések iránt, és a mezei foglalkozások szeretete csodálatosan alkalmassá tették volna őt, hogy király legyen például Angliában. A királyi házak nagyságának és bukásának történetét lapozva, kevés példát találunk, mely meghatóbb volna, mint ezé a szerencsétlen herczegé. Tehetségei mindig diszére váltak volna a legmagasabb állásnak olyan országban, a hol a korona békés öröklés útján száll az utódra; de neki az volt a sorsa, hogy száműzetésben, cselszövények közt, olyan tárgyalásokkal és manifestumokkal vesztgesse el életét, a melyektől természete irtózott és a melyek eltaszították tőle azokat is, a kik különben jóindulattal voltak iránta. Ilyenformán, a ki magánéletében az atyai kötelesség teljesítésének mintaképe volt, a nyilvánosság előtt úgy tűnt föl, mint a ki csúfot üz atyja akaratából; a ki szorgalmasan búvárkodott könyveiben, egy szerencsevadász katonának lett a szövetségese; és az alkotmányos monarchiának örököse, a ki fiatal korában a plebiscitárius zsarnokság áldozata volt, úgy halt meg, mint a ki teljesen kimerült abban az áldatlan öröklődésben, melynek egy *coup d'état* volt a célja.

II.

Az általános hangulat, melyet a párisi gróf fiának neve és egyénisége keltett, nem mondható lelkesnek. Az orléansi herczeg, úgy látszik, semmit sem örökölt atyja kiváló tulajdonságai közül, azt az egyet kivéve, hogy képtelen hatást tenni Francziaország népességének érzületére. Mikor a száműzetés törvényét megszegve egy szép nap megjelent Párisban és kívánta, hogy mint franczia polgár eleget tehessen katonai kötelezettségének, a közönség egészen nyugodt maradt, akkor is, a mikor fogságba vetették és akkor is, a mikor megkegyelmezve neki, a határra kísérték őt.¹ Azóta, még ha a köztársasági botrányok összezúzták volna is a köztársaságot és czélszerűnek látszott volna valamely más kormányzati formát megkísérteni, egy fiatal trónkövetelőnek a létezése, a ki pedig fiatalságának virágában volt, nem keltett se reményt, se nyugtalanságot.

Ez a szeretetreméltó herczeg, miután jól kigondolt tervével kudarcot vallott, arról a kirivó tehetségről tett tanúságot, hogy minden tétével nevetségesnek tünt fel. A párisi gróf csak kelletlenül tagadta meg atyjának végső óhajtásait. Ha szem előtt tartva a frohsdorfi meghódolást, elrendelte is, hogy a százados évfordulón miséket mondjanak XVI. Lajos lelki nyugalmaért, azért ő négy hónappal előbb megünnepelte a Valmy győzelem évfordulóját is, a hol Lajos Fülöp mint gyerek-ember járult hozzá ahhoz, hogy a király trónvesztése elvégeztessék. A fiatal herczeg máskép jár el s nem törődve azzal a parancscsal, melyet

¹ 1890. február—június.

névrokona, az utolsó orleánsi herczeg halálos ágyán hagyott volt utódjaira, hogy legyenek „a forradalom lelkes szolgái“, ő modern időtöltései közt a régi monarchiát utánozza. Mikor egy Savoy herczeg eljegyezte nővérét, egy herczegnőt, a kinek szépsége és regényes története általános rokonszenvet ébresztett, az orleánsi herczeg egészen antik módon tudatta ezt Franciaország herczegeivel, úgy czimezvéen őket, hogy „kedves rokon“ és kérvén Istent, hogy tartsa meg az illetőt szent és magasztos oltalmában.¹ És efféle irattal több olyan előkelő személyiséget megörvendeztetett, a kik gyakran zavarba hozzák a kocsisokat a mikor azt mondják nekik, hogy hajtsanak a „Place Louis XIV“-re, mikor ők voltakép arra a történelmi nevezetességű helyre szeretnének menni, a mely ma Place de la Concorde néven ismeretes; de viszont megsértett más legitimistákat, a kiket nem tisztelt meg hasonló irattal, pedig az illetők a maguk nemes-

¹ „Et sur ce, je prie Dieu, qu'il vous ait, mon cousin, en Sa sancte et digne garde. Philippe, Stowe House, 26 Mars 1895“. Az a formula volt ez, melyet nem rég François de Bourbon herczeg is használt, a mikor szemrehányást tett az orléansi herczegnek azért, hogy Franciaország czimerét nem azzal a módosítással használta, a mint a heraldika a család fiatalabb ágai számára rendeli. Mindazonáltal vannak forradalmi példák is e formula használatára nézve. Napoleon, mikor megvonta kegyét Fouchétól, egy 1810, július 1-én kelt levelében így szólította meg: „Monsieur le Duc d'Otrante, vos services ne peuvent plus m'être agréables“ és a levelet a rendes formulának modern módozatával fejezte be. Louis Napoleon, de csak miután a trónra jutott, szintén szerette a régi monarchia epistoláris formuláit. A mit különben rossz csillagzat alatt kezdett gyakorolni, mert az utolsó ilyen írása, a mit mint a francziák császára ilyen régi mintát követve közzétett, az volt, midőn Sedannál tudatta a porosz királylyal, hogy megadja magát neki.

ségét tisztábbnak tartják, mint sokét azok közül, a kik hercegi czimet viselnek. Hanem hát egy trónkövetelő, a ki abban az esetben, ha az unokája Victor Emánuelnek, a ki kiűzte a Bourbonokat Olaszországból, egybekel a dédunokájával Lajos Fülöpnek, a ki az idősebb Bourbonokat űzte ki Franciaországból, azt hiszi, hogy ez kedvező alkalom arra, hogy a mindenfelé üldözött Bourbon-hercegek ősenek, XIV. Lajosnak udvari formuláival új életre keltse a régi hercegi rendtartást, az olyan trónkövetelő nélkülözi azt a tehetséget, melyet a francziák espritnek neveznek és melyet ők bizonyára keresnek is a nekik való uralkodóban, ha elkövetkezik annak az ideje, hogy meghajoljanak egy uralkodó előtt.

Azt lehetne mondani, hogy az orléansi herceg a Grand Monarque királyi diszébe öltözködve nem tette nevét nevetségesebbé, mint Louis Bonaparte a magáét, a mikor partra szállt Boulogneban azzal az ártatlan sassal, mely szintén egy nagy monarchának volt a symboluma; bár az utóbbi, igaz, hogy az Európa-szerte támasztott kaczagás daczára, tizenkét évvel később absolut uralkodója volt a nemzetnek. Egyébiránt a két trónkövetelő eljárása közt a különbség a következő. A boulognei szerencsétlen madár Franciaország demokratikus diadalainak volt a jelképe, a melyek még élénken éltek azon veteránok emlékezetében, a kik azokat beoltották a fiatalabb nemzedékbe, mely a császárság ágyúinak visszhangja közt született. És két hónappal azután, hogy Louis Bonapartét szökése miatt fogságba vetették, a császár hamvainak megérkezése Szent-Ilona szigetéről,¹ a napoleoni legendák

¹ 1840. augusztus—október—december.

új kitörését idézte elő, mely a hamifoglyot előbb az Élyséebe, aztán a Tuileriákba juttatta. Mig az a látvány, hogy egy Orléans játszsza a régi monarchia-beli királyt, semmiféle kellemes gondolatot nem ébreszt a nép lelkében. Nem mintha arról volna szó, hogy a Bastillet talán újra felépítik, vagy a különböző kiváltságok új életre kelnek; hanem az egésznek olyan hamis restauráció színe van és arra a régimere emlékeztet, mely bár szükséges volt Franciaország helyreállítására, azért mégis megvetés tárgya maradt a nép emlékezetében, mint olyan uralom, mely az idegen hatalmak befolyása alatt keletkezett és papi befolyás alatt ért véget.

Kétségtelen, hogy a párisi gróf a trónkövetelő feladatát nehéz örökségképen hagyta fiára, és a monarchiának legokosabb hívei is nehezen tudnának tanácsot adni neki, hogy mit kellene tennie az ügy javára. Meglehet, arról van meggyőződve, hogy sohasem fogja viselni az igazi korona terhét, és ezért abban lel gyönyörűséget, hogy egy tréfa királyi udvarban föleleveníti azokat a szertartásokat, melyek már elavultak, mint az a babona, hogy az ártatlan gyermek érintésétől elmulik a király nyavalyája, és a melyek vajmi rosszul vannak kieszelve, hogy megnyerjék a modern democratia rokonszenvét.¹ Mert ha komoly tervei volnának, a fiatal herczeg arra törekednék, hogy meghazudtolja a köztársaság udvariatlan sarcamusát, a midőn kaczagnak azon, hogy Franciaországban olyanokat választ ki tanácsadókul, a kik

¹ Azon tettek egyike, melyek X. Károly népszerűtlenségére vezettek, épen az volt, hogy ezt a szokást felújította Reimsban a Szent Marcoul-kórházban 1825, május 31-én, koronázása után.

inkább arra vannak képesítve, hogy az angol szabók újabb találmányai felől adjanak neki útba-igazítást, mintsem a francia választóközönség érzülete dolgában. Nem hiszik, hogy valami ravasz terv rejtőzzék azon tudósítás alatt, hogy Franciaország czimerével ellátott új gombokat terveztek azon udvari emberek ruhái számára, kik egy brüsseli vagy folestoni vendéglő oeil-de-boeuf-jében teljesítik szolgálatukat nagyobb elegantiával mint azon számüzött királyok cselédsége, kikkel Candide, Voltaire cynikus hőse a velencei fogadóban találkozott. Valóban kevésbé nyugtalanító Franciaországra nézve, hogy az orléansi herczeg kíséréte nem olyan emberekből áll, kik arra vágnának, hogy egy új Victor Hugo pellengérré állítsa őket, mint Fialin Persigny, ki Louis Bonaparte kíséretében volt Boulogneban, vagy mint:

„Morny, Maupas le Grec, St. Arnaud le Chacal“.¹

A trónkövetelők gyakori sorsa, hogy olyanokkal kell társulniok, a kik elvtelenek vagy jelentéktelen emberek. Az orléansi herczeggel szemben nincs miért súlyt helyezni erre az utóbbi körülményre, minthogy olyan család feje, melynek tagjai — eltekintve dynastikus terveiktől — hiresek voltak értelmi képességeikről s ezt eddigelé, mindenféle viszontagságaik közt, mindig fényesen be is bizonyították.

III.

Látni a trónkövetelő környezetében, idegen földön, olyan royalistákat is, a kik a főváros fényesebb köreiből való royalistákkal ellentétben, kevésbé ragyogó

¹ *Les Châtiments*, II. 5.

külsejűek, de egyébként annál érdekesebb alakok. A vidéki nemesek ezek, a kik francia vidéki szabású öltözetükben, melyet szánalmasan méregetnek a londoni divat párisi hívei, azonnal] sejtetik a *hobereau*-kat,¹ kik távol fekvő kastélyaikban hívek maradtak a királyság elvéhez, még pedig olyan lelkesedéssel és őszinteséggel, a milyent hazájok egyetlen más politikai hitfelekezetenél sem találhatni. Azt mondta valaki, hogy Franciaországban ember és ember közt inkább az állás tesz éles különbséget, mintsem a születés.² A figyelmes tisztviselőnek, ki ezt a tényt följegyezte, különösen a helyi jellemző vonások eltünése lebegett szemei előtt; de megjegyzése a francziák társadalmi eredetére is alkalmazható. A francia royalisták előbb említett két osztálya közül a divatvilág férfainak rendszerint a semmittevés a foglalkozásuk; és a boulevard gyönyöreinek vadászása meg az a tövekvésök, hogy utánozzák a különböző angol sportokat, bennök olyan typust teremtett meg, a mely talán a legkevesbbé kielégítő eredménye a modern francia civilisációnak. És ezek az emberek, akár ősi czimeket viselnek, akár moderneket, igaziakat vagy kétes eredetűeket, akár Versailles udvaroncainak leszármazottjai, akár párisi boltosok, vagy a császárságkorabeli katonák vagy forradalmi ügyvédek utódai, mindnyájan ugyanazon mintára formálódtak, mind egyformák, testileg, erkölcsileg és értelmiség dolgában.

¹ *Hobereaux* a tizennyolczadik században azokat a *kisebb nemeseket* jelentette, a kik sohasem mentek az udvarhoz; ezt a nevet ma arra a falusi nemességre alkalmazzák, mely nem igen megy a fővárosba.

² *La France Provinciale* par René Millet: (Franciaország minisztere Svédországban, s később tunisi residents.)

Épen így hasonlít egymáshoz a falusi royalista nemesség is. Itt van például egy, a legrégebbi származásúak közül, a kinek iratai, távol Poitouban fekvő kastélyában, arról beszélnek, hogy a király egyszer Marlyban felszólította őt, hogy foglaljon helyet a királyi kocsiban, s ez tíz évvel azelőtt történt, hogy egy bizonyos párisi szolgálattevő udvari embernek a családja hercegi rangot kapott. Az utóbbi egészen másfajtanak látszik a vidéki nemeshez képest; egyébiránt nincs semmi különös sajátsága, se külső, se belső, a mely lényegesen megkülönböztetné őt a mai boulevard egy másik udvari emberétől, a kinek atyja kereskedés útján küzdötte föl magát a második császárság idejében. De a poitou-beli kitünő származású földbirtokos jellemző sajátságai is föltalálhatók az ő Berryből való szomszédjában, kinek nemesi hangzású neve alatt egy jegyző ősisége lappang, a ki csak az emigratio alkalmával ült bele a pártfogója birtokába. Meg kell jegyeznünk, hogy pusztán az a tény, hogy egy francia vidéki nemes fitogtatás nélkül visel egy kitünő hangzású czímet valahol egy régi udvarházban, a hol majdnem paraszti egyszerűségben él, ez még nem bizonyítja szükségkép, hogy az illető egy keresztesvitéz fia, sőt még azt sem, hogy nemessége legalább a tizennyolczadik századból való. Sok olyan vihartól tépett kastély található, melyekben a falusi kényelemhiány és kopott úri mód vegyülke azt a hatást teszi, mintha gazdáik egy régi kaszt maradványai volnának, a mely kaszt pusztulásnak indult a demokratikus korban. Mégis, tudakozódva, azt találjuk, néha még aristokratikus hagyományok közelében is, hogy az ancien régime e roskatag őrei forradalmi eredetűek. Talán a convent egyik királygyilkosának utódai, vagy meglehet, egy még kevésbbé

ismert jacobinus leszármazottjai, a ki megkapta a maga osztályrészét az elkobzott földekből, a miért segített Carriernek, a mikor odaát Nantesnál vízbe fulasztották a royalistákat, vagy mert szolgálatot tett Westermann átkozott hadosztályának, mely rabolva végig söpörte a hűséges királypárti Vendéet.

E *hobereau*knak, kik territoriális nevekkal vagy szabálytalan czimekkel takarják eredetöket, nevezetes vonásuk, hogy royalista hitvallásukban egészen őszinték. Egyébiránt ök nem hasonlíthatók a mi új keletű peer-jeinkhez, a kik rábírnák a főrangúak évkönyveinek szerkesztőit, hogy csak tüntessék el családfájukról azokat az érdemes öregurakat, kik szerencséjük megalapítói voltak és juttassanak számukra olyan elődöket, kik már Hastingsnél vitézkedtek, bár tetteik ismeretlenek a bayeuxi gobelinszövés munkásai előtt; mert ezek egy romantikus ősiséget találnak ki maguknak, abban a nagyralátó reménységben, hogy ezzel növelhetik fontosságukat a közélet terén. Ilyen motívumok nem igen nyugtalanítják a forradalom e szereny nemeseit. Még ha czimök és nevek gazdagabb házasságot biztosít is fiaik számára, abban a vidéki körben, a hol mozognak s a hol szeretik, ha tiszteletben részesülnek, - azért az ő történetök nagyon is ismeretes régibb családfával dicsekvő szomszédaik előtt. Az is igaz, hogy némelyikök leplezetlen borzalommal viseltetik földbirtokos eredete iránt; s az ilyenek makacs royalismusa, a mi a köztársaság alatt gyakran még anyagi kárral is jár, bizonyos fokig engesztelő áldozat az ő 1793-iki megbélyegzett örökségökért.¹

¹ Egy ilyen forradalmi családban, mely megfigyelésem körébe esett, egy anya és leánya, már mind a ketten koros nők laktak abban a kastélyban, mely mint „biens nationaux“ jutott

Vannak még királypárti urak, bár nem hasonlók a párisi kitünőségekhez, a kikkel szintén találkozhatni a trónkövetelő kíséretében; és a kiknek nemzetsége igazán ősi és a kik visszavonult családi életüket olyan finom légkörben töltik, a melyen még érezhető a régi Franciaország illata, megtisztítva egy század megpróbáltatásai által. Itt van például egy, azon kevés számú kastélyok közül, melyekben az élet a forradalom előtti időktől maig minden megszakítás nélkül folyt tovább; mert ámbár messze esett az udvartól, hol a család feje kiváló helyet foglalt el, egészen még sem hagyták oda soha Versailles kedvéért, és egy régi hű cseléd kegyelelte a második emigratio alkalmával is megmentette az elkobzástól. A restauratio óta a ház aszszonyai adták kézről-kézre az Angoulême hercegnőről szóló hagyományt; ők tanúi voltak a hercegné sivár életének, ki úgy, mint közülök is néhány, időelőtt vénségre váltotta rosszkor viruló leánykorát, a guillotine árnyékában; és örökölték ők is annak a derék fejedelmi nőnek férfias vonását, mintegy új visszhangra kelve Napoleon mondását a hercegnéről, hogy ő volt az egyetlen férfi egész családjában. Puritán komorság kíséri az egész napi foglalkozást ebben a katolikus kastélyban, valamint a kerületi központ tágas palotájában is, a téli hónapok alatt; mert a család otthagytá Párist, azóta, hogy egyetlen fiok Metz előtt elesett. A ház ura elfogadta ugyan az Orléansok trónöröklését,

ősük birtokába. És vagyonuk eredete örökös bűnhődés volt rájuk nézve, és a vezeklés engesztelő cselekedeteiben töltötték életüket. Falujokban egy drága templomot építettek, kastélyukat pedig fölajánlották megyés püspöküknek, ki nyaranta ott is székelt.

de azért e falakon belül, hol annyi királypárti emlék van fölhalmozva, nagyon kevés jel emlékeztet a Bourbonok fiatalabb ágára. A kápolnában mint ereklyét őrzik Marie Antoinette imakönyvét. Más metszetek közt, melyek tizenhatszázadik századbeli arczképek, Rigaud és Vanloo művei után készültek, látható egy újabb időből való nyomás, mely a csoda-gyermek születését ábrázolja, 1820-ban; és a családi képek közt ott van egy fiú fényes egyenruhában, a gyerek gránátos ezredből, a fiatal bordeauxi herczeg vezénylete alatt, a mikor még ennek a nagyatyja, X. Károly ült a trónon, míg rokona, az Orléans, le nem taszította onnan. Fülöp párisi grófnak és örökösének aláírásával ellátott fényképei azonban itt nincsenek olyan szembetűnő helyen, mint a milyet Párisban foglalnak el a divatvilág reactionáriusainak salonjaiban.

Van itt egy korosabb nő, a ki, bár csak özvegyi örökségét és jogait élvezhetné, még mindig uralkodik az egész ház fölött. Az ő életének az a legkeservesebb fájdalma, keservesebb, nagyobb, mint katona-unokájának halála Gravelotte-nál, mert hiszen ez dicsőséges volt, — hogy e fiúnak atyja rászánta magát az Orléansok trónöröklésének elismerésére. Mikor a ház ura külföldön jár, hogy tiszteletét tegye a trónkövetelőnél, az öreg nő úgy tesz, mintha azt hinné, hogy fia csak a jogtanácsosához ment; és a *Gazette de France*, a mely számot szokott adni a zarándok-utakról, sohasem kerül szeme elé, mióta csak ez a jeles legitimista ujság orléanistává lett. Mikor Berry herczegnét a hegyek közt Lajos Fülöp emberei úgy üldözték, mint a foglyot, akkor ő még serdülő leány volt a Faubourg St. Germainben, a mely ma csak geographiai kifejezés, de akkor az aristokratikus elzárkozás szentélye volt, a

minek kevés nyoma van még a párisi társaság bármely osztályánál. Ott tanulta meg gyűlölni az orléanizmust, mint a forradalom legsötétebb phasisát, és nőül ment egy idősebb férfihoz, a kinek az volt legrégibb gyermekkori emléke. mikor atyja utoljára megölelte, mielőtt a guillotine alá lépett. És hogy igazolja gyűlöletét az Orléans-család ellen, most is őriz egy kötet kéziratot, édes anyja naplóját, melyet az Coblenzben írt, 1793-ban. Ebben a naplóban, egyes gyakorlatok, jegyzetek és a gyermek-szoba tréfái közt a gyerekes gömbölyű betűk elmondják, korai komolysággal, azokat a rémhireket, melyeket az emigránsok kerülő utakon kaptak Franciaországból, kezdve a király kivégzésén és végezve egy elmélkedésen, hogy halt meg ugyanazon vérpadon Égalité Fülöp, a leg-hitványabb a király birái között.

Egy eltűnő osztálynak e méltóságos és gáncstalan példái mellett van a vidéki royalistáknak egy másik, kevésbé rokonszenves typusa is. A „petite noblesse de province“, hogyha nem még újabb eredetű, jórészt hivatalnok- vagy kereskedő-családból származik¹ és a mult században kapta nemesi oklevelét némi fiscális kiváltsággal együtt, de az udvarhoz nem járt soha. Ezek a helyett, hogy elfoglalták volna régi helyöket a polgári osztályban, mióta a forradalom megszüntette

¹ A „noblesse d'épée“ és a „noblesse de robe“ mellett (az utóbbit bírósági tisztviselők kapták) volt még az ancien régime idejében „noblesse d'échevinage“, melyben végrehajtott és polgári tisztviselők részesültek, és „noblesse de finance“, azon vagyonos polgárok neve, a kik pénzen vásárolták címöket. A forradalom előtt alkalmasint legalább százezer ilyen kiváltságos személy volt Franciaországban, de sokan közülök úgy elszegényedtek, hogy életmódjukra nézve alig voltak meg-

a nemességet, még elszaporodtak, és nagyobb mértékben, mint álmodhatták azok a királyok, kik először emelték nemességre őseiket. Semmi felsőbbség által nem ellenőrizve, olyan czimeket használhatnak, minden megszorítás nélkül, a milyent épen akarnak; azon bárók és grófok kisebb gyermekei, a kiknek megnevezése, ha ugyan egyáltalán hiteles, az elsőszülöttségre volt korlátozva, most magukat és összes fiaiknak a fiait mind a végtelenségig grófoknak és báróknak czimeztetik. Több nemzedéken át élt ez osztály nagy tömege a maga „gentilhomme”-jében, úrilakában, mint kis földbirtokos vagy állattenyésztő, s azon eszmében nevelve fiait, hogy nekik megtiltja állásuk, hogy tisztos megélhetés után lássanak, sőt még azt is, hogy tudományos pályára lépjenek. A francia örökösödési jog, a mely kényszeríti a szülőket, hogy vagyonukat megosztják gyermekeik között, s a mi ezzel jár, a hozományadásnak az egész nemzetnél bevett szokása, egyelőre, a távol jövőig, elhárítja a kényszerítő szükség gondolatát ez osztály azon tagjaitól, a kik nem akarnak dolgozni; pedig anyagi helyzetök általában már is szűkös. És így anyagi helyzetüknél és műveltségüknél fogva, de meg származásuknál fogva is (mert nemességök, ha ugyan valódi, rendszerint kopottas)

különböztethetők a parasztságtól. Ilyen volt de Corday d'Armont is, Charlotte Corday atyja. Különböző czimek újabb birtokosai, kik csak úgy nyüzsögnek az országban, szintén egy olyan nem kiváltságos nemesség leszármazottjai, a melyet nagymértékben I. Napoleon teremtett, kisebb részben pedig a restauráció. Végre, Franciaországban roppant nagy számmal vannak olyan emberek, kik egy vagy más czímet viselnek, de nemességök egészen házi gyártmány.

voltakép a társadalmi létrának alsóbb fokán vannak. De megvetvén az állásukhoz illő foglalkozásokat, ha nem kicsapongásban, legalább is céltalan semmittevéseben töltik életüket; és a kerületi központban a fővárosi divatos reactionáriusok mintájára idomitják erkölceiket és viselkedésöket. Ilyen formán discredítálják azt a rangot, melylyel hivalkodnak, az egyházat, mely nevelte őket, és a monarchikus ügyet, melyet fenhangon támogatnak. Franciaország azon kevés részében, hol a royalista érzelem be van vésve a nép szívébe, az előbb említett osztály igen sok tagjának mivoltáról és szánalmas tengődéséről van tudomásuk az embereknek és sajnálkoznak fölötte. Vendéban, hol a köztársaságot sohasem szerették, a papság és a munkás polgárság tagjai, a kik egyaránt hű királypártiak, azt erősítették előttem, hogy e „hobereauk“ nem megfelelő viselkedése fontos oka annak, hogy e megye, mint a monarchikus eszme egykori erős vára, most egészen veszendőben van.¹

IV.

A futó pillantásból, melyet a vidéki típusokra vetettünk, kitünik, milyen a monarchikus ügy állása az országban. Ha most ezzel együtt tekintetbe vesszük a trónkövetelő egyéniségét és a reactionáriusok nagyfokú politikai tehetetlenségét, a miről már az előbbi

¹ 1885-ben Vendée képviselete egészen royalista volt; 1889-ben itt egy köztársaságit és öt reactionáriust választottak meg, 1893-ban pedig már négy köztársaságit és két royalistát. 1898-ban a reactionáriusok visszahódítottak egy helyet, de a szavazatok összes száma azt mutatta, hogy a köztársaságiaknak határozott többségök van a választók körében.

lapokon szó volt, megérthetjük, miért nevetet a köztársaság egy restauratio kilátásain, még olyankor is, midőn a botrányos politikai élet és az anarchia hajlandóvá tehetné a nemzetet, hogy egy más kormányformát kívánjon. Nem esik kívül a lehetőség határain, hogy a socialisták föllépése, a mint a század közepén is történt, úgy megrémíti a városok és a falusi lakosság óvatosabb osztályait, hogy ezek kényszeritni találják Franciaországot, hogy az anarchia fékezése és a közbizalom helyreállítása céljából lásson szigorúbb kormányzati rendszer után. Ilyen körülmények közt azonban milyen kilátás lehet arra, hogy a nemzet az orléansi herczeg felé forduljon, úgy a mint Louis Napoleon felé fordult az 1848-iki riadalom után? A Bonaparte név abban az időben a katonai dicsőség, a rend és a forradalom symboluma volt; s habár a napoleoni dynastia legendája le is tünt, az a három hagyomány ma is csak úgy számíthat, mint valaha, a nemzet általános rokonszenvére.

Aumale herczegben, a mint láttuk, személyesítve volt mind a három hagyomány; ennél fogva pusztán az a körülmény, hogy unokaöcscse az Orléans-házhoz tartozik, nem magyarázza meg, hogy miért nincs személyesítve a fiatal herczegben is. Hiszen a forradalmi hagyományt már születése révén örökölte. Csak-hogy részes volt apjával abban, hogy az örökrész megtartásának föltételét nem teljesítették, s így az örökség elúszott; és ha rokonai bátor katonák voltak is, a saját neve nincs semmiféle kapcsolatban a hadsereg varázsával vagy tekintélyével. Az orléansi herczeg csak úgy juthatna trónra, mint alkotmányos király; mert daczára annak, hogy ellökte magától a Lajos Fülöp nevet és daczára a régi királyság után-

zatának, el kellene fogadnia egy chartát, még pedig szívesebben, mint X. Károly tette, és ezúttal már a suffrage universel szélesebb alapján. A gyakorlati eredménye pedig ennek az átalakulásnak az volna, hogy a parlamentáris rendszer állandósíttatnék vagy a tapasztalatlan reactionáriusok, vagy azon jártasabb republikánusok kezei között, a kik csatlakoznának a monarchiához. Így aztán a köztársaságra nehezedő bajok megsúlyosbodnak, azzal a ráadással, hogy az építmény tetején ott volna még egy királyi udvar is; és ebben az uralkodó kénytelen volna számtalan szertartásos állást létesíteni, azon osztály egyénei számára, a kik e század végén, a politikusokkal együtt, a francia társadalom legkevésbé megbízható elemei. És az udvar nem volna ugyan aristocrata, a szónok sem heraldikai, sem philologiai értelmében, de azért bírna az aristocratia minden népszerűtlen attributumával. Rövid élete annak a cosmopolita plutocratianak volna apotheosisa, a mely elnyomta volt Páris egykor fényes társadalmát, midőn először vetette meg lábát a második császárság udvarának szerencsétlen támogatásával; és az új udvar csupán rosszabb kiadása volna ennek a réginek, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem támogatná egy katonai autocratia.

Egy udvar még modern democratikus államban is valóságos jótétemény lehet a népre. Az uralkodó jellege, izlése a királyi palotát egy szebb nemzeti élet központjává teheti, megadván a külső fényt a magasra törő czéloknak, a melyek különben tiszteletre méltók lehetnek, de nem eléggé szembetűnők, és fölemelvén ez által az egész ország szellemi színvonalát. Így a Prince Consort halála, a mint már megjegyeztük, e század második felének legfontosabb nemzeti ese-

ménye volt; mert ez által Anglia voltakép tényleg elvesztette udvarát, s megszűnt az a befolyás, mely egyedül lett volna képes föltartóztatni rohamos előre-nyomulását a plutocratiának, mely átalakította az angol társadalom jellegét. A királyné képes volt ugyan a saját magas mértékét állítani irányadóul az udvar elé és ezt az irányt visszatükröztetni a nemzetre, de csak azáltal, hogy alattvalóinak szemében megőrizte magas állásának rendületlen tekintélyét, a mint ez kifejezésre is jutott azon idők jelszavában: „A mi fiatal királynénk s a mi régi alkotmányunk“.

Az egyesült monarchikus párt, a melyet nem választott el többé a legitimisták és orléanisták viszálykodása, a melylyel nem versenyzett többé a bonapartismus, eddig mindössze annyit ért el, hogy azonosította magát a fővárosban élő léha urakkal, a kik minden befolyásukat elvesztették, meg a kastélyok remetéivel és vidéki sportman-jeivel, a kiknek szerencsétlen hagyományuk van a parasztság szemében. Ennélfogva nem lehet csodálni, hogy Franciaország választó közönségét elűzte maga mellől. Az 1885-iki választásokon, mikor Gambetta és Chambord gróf halála eltávolította az egyetlen népszerű alakot a köztársaságból s a legnépszerűtlenebb akadályát a monarchiának, az ország megmutatta, hogy ügyes vezetés mellett nem volna ellene, hogy megkisértsenek egy régime-változtatást. A beadott szavazatok 45 százaléka a reactionáriusokra esett, s ha a távollevők fele része még rájok szavazott volna, a köztársaság véget ér. És nyolcz év alatt a párisi gróf s az ő követői kiölték a monarchikus érzületet a nemzetből. Időközben botrány botrány után discredítálta a köztársasági kormányt. S mégis 1893-ban, közvetlenül a Panama-ügy

után, a választó közönség a két rossz közül inkább választotta a republikánusok kétes jellemét, mint a royalisták bizonyos tehetetlenségét; a royalisták most már csak 16 százalékot kaptak az összes beadott szavazatokból, s ha a távollevők mind rájuk szavaztak volna is, még akkor is reménytelen kisebbségben lettek volna. 1885-ben harmincz megye nyilatkozott a monarchia mellett. 1893-ban csak két bretagnei s egy normandiai megyében voltak többségben a megválasztott royalista képviselők. 1898-ban pedig Franciaország egyetlen megyéjéből sem került ki reactionárius többség, és az általános választásokon beadott szavazatokból az összes monarchista árnyalatokra csupán 12 százalék esett.

Idővesztegetés volna vizsgálni, milyenek az országban a monarchikus szervezetek, melyek csak vereséget tudnak szervezni; olyanformák, mint a középkorú urak társaságai, melyek a mulékony „Jeunesse Royaliste“ nevet használják és Szent Fülöp napját banquetekkel és szónoklatokkal ünneplik meg. És ép oly haszontalan fáradság volna azt nézni, mit csinál a kamarában az összezsugorodott monarchikus kisebbség. Kivéve a néhai monseigneur d'Hulst, egy tudományos egyházi férfiú beszédeit, a kinek szónoklata azonban inkább illet egy templomi szószékre, mint képviselőházi emelvényre, — a régi monarchia százados évfordulója óta royalista képviselőtől a kamarában alig lehetett egyetlen számottevő vagy érdekes nyilatkozatot hallani, mintha csak rájuk nehezednék az a végzetes évforduló. Egészen másképp viselkedett egykor a corps législatif kisebbsége a második császárság idejében. A háborút megelőző évig, mikor legerősebb volt e kisebbség, akkor se volt fél annyi,

mint a képviselőkamara reactionárius ellenzéke mai leggyöngébb kisebbségében. S még akkor is tizen-négyszerte számosabbak voltak a monarchisták, mint a harminczötre felszaporodott hires „öt“, a ki mégis rettegésben tartotta a császári kormányt, bár megtiltották beszédeik közzétételét, és magára vonta Európa figyelmét. A harmadik köztársaság alatt, mikor a parlamentben kiejtett minden szót kinyomatnak és köröztetnek, a monarchikusok maradványai a kamarában, úgy látszik, azt tartják legsürgősebb feladatuknak, hogy kapkodó erőlködéssel újjongjanak, mikor a socialisták szaporán támadnak a többi csoportok republikánusai ellen. A ki szemléli azt a kinos látványt, mikor a trón és az oltár úgynevezett harczosai tombolva tapsolnak a commune híveinek, az előtt világossá lesz, hogy a parlamentáris monarchia restauratiójának kilátásai miért vannak oly távol.

HARMADIK FEJEZET.

Plebiscitárius elem.

I.

Ha egy parlamenti monarchia helyreállítása valószínűtlen is, ebből nem következik, hogy a köztársaság örökre meg van alapítva. Van egy elem a nemzetben, a melynek fontosságára nézve nem szolgálhat mértékül azoknak az árnyék-pártoknak vagy csoportoknak a minősége, a melyek nyugalmas időkben képviselőiül adják ki magukat. A bonapartista, revisionista és egyéb plebiscitarius szervezetek jelentéktelen emberektől vezetett jelentéktelen szövetkezetek. Az az elv, a mely mellett homályosan kardoskodnak, a francia nemzetben bennlappangó érzés, a melyet nem valamely propaganda cselszövényei, vagy érvelései hoznak felszínre, hanem a nép hangulatának időszakos áramlatai. Egy-egy ilyen dagály, a mikor megindul, fölvihet valakit Franciaország trónjára. Lehet az az Orléansok, vagy a Bonaparték valamelyike; de akárki legyen is, nem úgy jut föl arra a veszedelmes magaslatra, mint ennek, vagy annak a dynastiának a tagja. Azért kerül oda, mert alakja és személyes jelleme — akár az igazi, akár az, a mit annak vélnek — megragadta Franciaország népének a képzelődését; vagy pedig mert ő a jelöltje a nap hőségnek, a ki jobbnak látja, másnak

adni a kezébe a legfőbb hatalmat. Ha a párisi grófot Boulanger tábornok hozta volna haza királyul, ez nem úgy ment volna végbe, mint annak idején állították, hogy a jogos örököszt egy Munk tábornok visszahelyezte a trónra. Nem úgy tért volna ő vissza, mint akár X. Károlynak, akár Lajos Fülöpnek az utóda. Hanem fejére tette volna a koronát, azért, mert egy kalandor katona, magára nézve czélszerűtlennek találván a királyi tisztet, őt választotta czimviselőnek, a mint választhatta volna Napoleon herceget, sőt valamely dynastikus igény híján levő személyiséget is.

A plebiscitum ügyének és a royalistáknak a helyzete közt felöltő az ellentét. A royalisták a népességnek egy kiváló részét alkotják úgy a főváros vidám társasköreiben, mint a vidéki zárkózott kastélyokban. De mivel előkelők, a nélkül, hogy jelentékenyek volnának, és gazdagok, a nélkül, hogy befolyásuk volna, nem valószínű, hogy valamikor is hazahoznák Franciaországba, alkotmányos uralkodónak, azt a trónkövetelőt, a kiben reménykednek. A plebiscitárius elméletről viszont alig lehet elmondani, hogy valamely párt a magáénak vallja; de azért jöhet idő, mikor a nemzet többsége megvalósítja.

A mi a szoros értelemben vett bonapartistákat illeti, ezek az országban szerteszórva, csak gyéren találhatóak már. Vannak sebastopoli veteránok, a kik szürke szakállukat még egyre a császári minta szerint viselik, a melyet nem neveztek még így akkor, mikor ifjú kapitány-korukban, az elnök-herczeg parancsolatjára rásütötték az ágyút Páris népére, miként néha. suttogva eldicsekesznek vele. Vannak a Tuile-riákból való szépek, a kik, vénségökben, őszinte saj-

nálkozással pillantanak vissza diadalaik korszakára, a mikor a Metternich név inkább szórakozásra, semmint diplomatiára emlékeztetett abban az Ausztriára és Francziaországra nézve egyiránt végzetes intermezzóban, a mely Solferino és Sadowa közé esett. Vannak még emezeknél is hiresebb első-császárság-beli csatatereknek, vagy olaszországi tartományoknak — a melyeket sohasem láttak — a neveit viselő személyiségek, kik kastélyaikat és birtokaikat, melyek a forradalom alatt koboztattak el, Napoleon pártfogásának köszönhetik — de ezek nem számíthatók mindannyian bonapartisták gyanánt. Közülök némelyek, bár meg volna a mentségök, hogy mint harczias nevek békés örökösei elfogadják a meglevő kormányzatot, csupa divatosságból az orléanista trónkövetelő hivei lettek.

Az országban a napoleoni legenda, úgy mondják, még él a parasztságban, melynek apái Cavaignac tábornok ellen Bonaparte Lajosra adták a szavazatukat, abban a hiszemben, hogy a nagy császár jött haza.¹ A második császárság ereje a falusi választásban gyökerezett; és a parasztban máig is megvan

¹ Ép így mondogatta, bár kevesebb lelkesedéssel, a paraszt, mikor a párisi gróf kilátásai komolyaknak látszottak: C'est Louis Philippe qui revient. "Haute-Savoieban hallottam 1894-ben, hogy vannak hegyi lakók, a kik azt hiszik, hogy III. Napoleon még most is császár. A mi a parasztság bonapartismusát illeti, nekem egy aveyroni konservatív képviselő, a ki a párisi gróft támogatta, azt mondta, hogy az ő falusi választóinak a többsége bonapartista; és ugyanezt hallottam a *Lande*-okon egy nagybirtokostól, kinek az apja Chambord grófnak a helyi ügynöke volt, de ő maga a köztársasághoz csatlakozott. Most ebben a két megyében a választók nagy többsége a köztársasági jelöltekre szavaz.

homályos emlékezete, vagy hagyománya III. Napoleon uralmának, mint a jóllét korszakának, mely bizonyos kapcsolatban volt a forradalommal, mely egy korábbi ködhomályos időben eltörölte a főuri kastélyok kiváltságait. De ez az érzés nem jut többé kifejezésre a szavazóurnánál, és annak a kevés köztársaságellenes politikusnak, a kit a képviselőházba beválasztanak, egy tized része sem vallja magát bonapartistának. Abban a megyében, a hol Napoleon utoljára tette a lábát a francia földre, mielőtt a *Bellerophon* a fogságba vitte és a mely a köztársaságnak számos válsága alatt is imperialista erősség maradt, tanuja voltam az 1893-iki választásoknak, mikor a reactionáriusokat tisztára kisöpörték a megye képviselőletéből, sőt hét kerülete közül ötben még csak jelöltjök sem volt. Öreg parasztok jámbor sajnálkozással trécseltek a császárról; de a fiatalabb emberek, a kik panaszták, hogy nehezebb idők járnak, mint mikor az apáik megházasodtak, elismerték, hogy a phylloxera többet rontott az ő anyagi viszonyaikon, mint a köztársaság; és sehol Franciaországban nem volt a választók közönyössége nagyobb, mint ezen a bonapartista vidéken.

Ez annál feltünőbb volt, mert a napoleoni legendának irodalmi és drámai újraéledése ép akkor a tetőpontját érte el a fővárosban. Az íróknak, művészeknek és a párisi közönségnek a lelkesedése minden iránt, a mi a császárra és a császárság dicsőségére vonatkozott, olyan nagy volt, hogy különös figyelmet érdemel. A köztársaság első húsz éve alatt a napoleoni legenda föléledése ellenében a legfőbb biztosíték a második császárság emléke yala és annak a tűzvésznek a füstje, a mely elemésztette, elsötítette a

Bonaparte nevet. A császári herczeg halála elcsüggesztette párthiveit az utczán és az urnáknál; míg a dolgozó szobában Lanfrey ócsárló elbeszélése és Taine könyörtelen bonczolása folytatta a képrombolás munkáját. De a boulangista mozgalom elárulta, hogy a caesarismus örökké ott lappang a francia természetben; bukása pedig csak azt hirdette, hogy a Caesar még nem jött el. Így, miután a Panama-botrány nyilvánvalóvá tette a politikusok aljasságát és büntetlenségét; a katonai kaland pedig mint a parlamenti kórságok orvosszere hitelét vesztette: a főváros közönsége egy irodalmi államesinnyel vigasztalta magát.

Százéves fordulója volt ama jacobinus tiszt szelleme megnyilatkozásának, kinek a tüzérsége Toulon ostrománál a forradalom szennyes vérontását a császárság imponálóbb mézárulásává kezdte átváltoztatni. Napoleon százszorta több bánatot és szenvedést okozott a francziáknak, mint Robespierre meg a rémuralom emberei, kiknek a pártfogása vezette be az ő véres pályáját. De míg amazoknak emlékét a megérdemelt átok sújtja, az ő tetteinek a hagyománya több megalégedést keltett francia áldozatainak az ivadékaiban, mint a civilizációnak az emberi jóllét előmozdítását czélzó összes későbbi találmányai. Lehet, hogy a nemzetnek jobb dolga van a harmadik köztársaság alatt, mint az első császárság alatt volt; csak hogy az anyagi jóllét, bár a modern népek eszményképévé lett, nem tudja kielégíteni az olyan nép érzését, a melynek vitézi és regényes multja vagyon. A Panama-botrány jellemző tünete volt a kor anyagiasságának, a mely más-más társadalmakban más-más kóros alakokat ölt. Franciaországban a kórságnak a politikusok közt való kiütését elősegítette a

parlamentari alkotmány különös gyöngesége. Így a midőn a polgári anarchia, a mely magát népkormányzatnak nevezte, gyalázatot hozott a nemzetre: földézték a képét annak a kényúrnak, kinek a polgári tiszteletre való első jogcíme az volt, hogy 1799-ben gránátosaival szétugrasztatta a nép rosszhirű képviselőit, daczára a sérthetetlenségnek, a melyre Bigonnet képviselő és más kiváló hazafiak hivatkoztak.¹ Fölújították az emlékét annak az egyedülvaló lángszellemnek, a mely rendet bontván ki a forradalom chaosából, megalkotta azt az erős szerkezetet, a melyen a francia társadalom ma is nyugszik. Azonkívül a parlamenti körökre kisült bűnök aljassága, melyek azért követődtek el, hogy középszerű politikusok házi kényelmét vagy pazar költekezését lehetővé tegyék, ellentétben volt a császárság nyilvános pompázásával, a melyet küzködéssel, önmegtágadással és vitézséggel szereztek meg. Így a császár egyik vezérének² az emlékiratai, a melyek gascognei fellengzéssel mondják el a tábori élet és a csatamező dicsőséges fáradalmait, a nép érzésének olyan húrját hozták rezgésbe, a mely kifejezést ad a philosophusok és a harczosok ama közös hitének, hogy a civilisatio előrehaladásával a háború, a maga összes megnevezhetetlen

¹ Jean Bigonnet volt az Ötszázak tanácsának az a tagja, a ki Bonaparte tábornokot, mikor Brumaire 19-ikén St.-Clouban az Orangerie ajtajában megjelent, karon ragadta és így kiáltott fel: „Que faites vous, téméraire? vous violez le sanctuaire des lois“. Mignet, *Hist. de la Révolution*, c. XIII. Neve újra feltűnik a Száz nap történetében, mikor Macon polgármesterévé tette meg Napoleon, a ki abban az időben sokkal hirnevesebb ellenségek szolgálatait is kénytelen volt elfogadni.

² Marbot tábornoknak.

borzalmaival együtt, szükségévé válik a társadalomnak, hogy megóvja az anyagiasságba való elsüllyedéstől.¹

Az a körülmény, hogy a francia nép ama jelentékeny része, a melyre irodalom, művészet és szinpad hatással vannak, mindenért lelkesedett, a mi a császárra vonatkozott, soknemű következménnyel járhatott volna, ha politikai válság következett volna be, a mely előtérbe tolt volna egy hőst, a ki daliás alakjával vagy nevével megragadja vala a nép képzelődését. De a boulangista kaland és a Panama-botrány után a kiábrándulás és elernyedés korszaka következett. Így a Napoleon-cultus egy időre inkább vigasztaló erkölcsi gyakorlat, semmint politikai tüntetés gyanánt szolgált; ép úgy, a mint a sceptikus párisiak, a kik ritkán térnek be bármely más templomba, épületet találnak abban, ha letérdelnek a Notre Dame des Victoires oltára előtt, békés időkben, a mikor semmi sürgős szüksége sincs annak, hogy a Hadak Istenének közbenjárójához fohászkodjanak. Jóllehet ez a dicsőségáhitó érzés a legtöbb francziával veleszületett, a nemzet többségének sem ideje, sem műveltsége nincs ahhoz, hogy ezt magában valamely szellemi izgatószerrel fokozza. Így a paraszt, a ki hirét sem hallotta a Marbot emlékiratainak vagy Sardou darabjainak, vagy Raffet képeinek, úgy járult abban az évben

¹ „Az állandó béke álom, s még csak nem is szép álom, a háború pedig isten világrendjének a törvénye, a mely az ember legnemesebb erényeit, a bátorságot és önmegtágadást, hűséget és önfeláldozást, kifejleszti. Háború nélkül a világ materialismusba süllyedne.“ *Moltke levelezése*. Ez a kivonat a tábornagynak Bluntschli tanárhoz írt leveléből majdnem egyenes és valószínűleg öntudatlan idézés Kantnak egy passusából.

az urnákhoz vagy tartózkodott a szavazástól, mint a kinek sejtelve sincs arról, hogy litteratus honfitársai fölött a szellemi bonapartismus hulláma csapott át. Az utóbbiak szintén érintetlenek maradtak szavazati joguk gyakorlásában, még pedig annál az alapos oknál fogva, hogy sem olyan jelöltek, sem olyan kérdések nem voltak a választók előtt, a kik vagy a melyek bármi kapcsolatban is lettek volna a fölélesztett rajongással.

A köztársaság örei minden óvóintézkedést megtettek a végre, hogy honfitársaiktól távol tartsák a plebiscitum kísértését. Láttuk, hogy Gambettának a *scrutin de liste* alapított választási rendszerét mint nyomták el mindaddig, míg ő élt, nehogy plebiscitumra lehessen felhasználni az ő érdekében, és hogy mint tettek vele azután csakis kísérletet s tolták félre rögtön abban a páni riadalomban, melyet Boulanger tábornoknak a feltünése okozott. Hasonlókép, valahányszor bármily felszólalás is történt a referendumnak nevezett szavazási mód érdekében, a köztársasági hatóságok, sietve akasztották meg a mozgalmat mindazokkal a napoleoni hatalmi eszközökkel, a melyekkel a központi kormány a helyi tüntetések elfojtására fel van ruházva. Az 1889-ik évben több vidéki törvényhatóság, bizonyos költségeket követelő tervek végrehajtása előtt, a terveket a választók egész testületének a döntésére kívánta bizni. „Igen“-nel és „nem“-mel jelzett szavazócédulákat osztattak szét, a melyeken az eldöntendő kérdés meg volt magyarázva. A boulangismus ép az érettség fokán állott; és jöllehet ezek a szavazások tisztán csak helyi érdekű kérdésekre vonatkoztak: a köztársaság kormánya, tartván a nép plebiscitárius hajlamaitól, útjokat állotta. Constans belügyminiszter, a kit azért hívtak kormányra, hogy

ölje el a boulangismust, és a kit tulajdonai a zsarnokság bámulatos eszközévé avattak volna, körlevelet intézett a megyefőnökökhöz. Fölöttébb tanulságos kifejtése volt ez az alattvalói szabadságra, független önkormányzatra és az általános szavazati jog kiterjedésére vonatkozó francia köztársasági eszméknek.¹ Fennhéjázó hangja elejétől végig a második császárság hivatalos ukázainak a hangja. A polgároknak — úgy mond — nincs joguk ahhoz, hogy közvetlenül beleártsák magukat a közügyek kezelésébe, a melyek a választottjaikra vannak bízva, s ez utóbbiak, ha tanácsra van szükségök, megkapják azt — néha kéretlenül is — az illetékes hatóságoktól. “Azonkívül egy közigazgatási testület, midőn a választókat egybe hívja, beleavatkozik a megye főnöke vagy a köztár-

¹ Kibocsáttatott 1889, márczius 23-án, de csak a következő hónapban, Boulanger szökése után tétetett közzé. Néhány évvel utóbb (1892 novemberében) Páris törvényhatósági tanácsa azt indítványozta, hogy a légszesz árának a fővárosban való szabályozására vonatkozó kérdés *referendum* útján döntsék el a mire Seine megye préfet-je, ki a közgyűlésen mint a központi kormány képviselője van jelen, azt mondta, hogy a közgyűlés megszavazhatja ugyan az indítványt, ha neki úgy tetszik, de e körirat erejénél fogva a szavazás, törvénytelen lévén, hatálytalan lesz. Poubelle préfet, utóbb vaticani francia nagykövet, sommás kicsinyléssel bánt el a kérdéssel: „J'ai cherché dans le dictionnaire administratif la signification du mot et j'ai lu: 'referendum, mot suisse'. On veut bien me rappeler qu'avant d'être Suisse ce mot était latin — de la basse latinité. Or les mots latins n'ont pas beaucoup de succès en France. Le mot 'veto' n'a jamais été compris. Eh bien! mariez ensemble Mme Véto et M. Referendum et renvoyes-les dos-à-dos.“ A radikális közgyűlés a Marie Antoinettere vonatkozó kihívó czélzás daczára megszavazta a javaslatot, de annak, mint a préfet előre figyelmeztette, nem volt érvénye.

saság elnöke számára kizárólag fenntartott kiváltságba és hiábavaló idővesztegetést ró a polgárookra. Azt hozták fel erre mentségül, hogy a válság dictatori rendszabályokat tett szükségessé a népnek a dictatorság örvényétől való megmentése végett. Vagyis a parlamenti köztársaság a napoleoni gépezetet használta fel annak a napoleoni elvnek a keresztülvitelére, hogy Franciaország népére sohasem szabad rábízni a maga sorsa intézését.

Az ily óvóintézkedések célja: lehetetlenné tenni normalis időkben egy plebiscitárius megnyilatkozást, a melynek csak úgy lehetne hatása, ha a közigazgatási gépezet rokonszenves kezekben volna, hogy a választásokat vezessék, vagy szabálytalan eszközökkel provokáljanak egy népszavazást. Ezért történt, hogy azok a republikánusok, a kik az 1884-ki alkotmányt módosították,¹ visszaemlékezve az 1851-ki eseményekre, kimondták, hogy az elnökségre megválaszthatatlanok az olyan családok tagjai, a melyek Franciaországon uralkodtak. Így az út el van zárva bármely herczeg elől, még ha nem trónkövetelő is, a ki, mint a Chartresi herczeg fia, minta-alak gyanánt szolgálhatna a köztársaságnak. Henrik orléansi herczeg semmi jelét sem adta annak hogy versenyezni óhajt az unokatestvére követelésével. De az a tény, hogy olyan családnak a tagja, mely a regenség napjaitól fogva mindég fondorkodni kész az idősebb ág ellen, a közönség szemeláttára olyan foglalkozásnak élt, a mely fáradságosabb volt, mint a családjabeli trónkövetelő: azt eredményezte, hogy őt némileg olyan ifjúnak tekintették, kinek a számára a jövő század fontos jövőt tartogat.

¹ L. C. 13—14 Août 1884, A. 2.

II.

Van két, ugyanazzal a kizárással sujtott testvér, a kik olyan nevet viselnek, a mely alkalmasabb arra, hogy maga köré gyűjtse Franciaország népének a szavazatait. Atyjok, fia Bonaparte Jeromosnak, ki egy ideig Westphalia királya volt, a nagy Napoleon Szent-Flona szigetén történt halála után született. De Napoleon hercegből (jóllehet a nagy császár vonásait viselte, eszes ember volt s a második császárság alatt nem is volt hiján a népszerűségnek, mert ellenkezésben állott unokatestvérének a kormányzatával): hiányoztak azok a tulajdonok, a melyek lényegesek lettek volna ahhoz, hogy nevének a súlyát elbirják. Következésképp a császári herceg halála után ő sohasem volt komoly trónkövetelő. Fiainak a szellemi, erkölcsi és testi értékéről keveset tudnak Franciaországban. Az elsőszülöttség jogánál és a köztársaság törvényénél fogva, a mely számkivetette, az idősebbiket tartják a császárság örökösének; ebben a minőségében aztán időről-időre kibocsát egy-egy manifestumot, a mint kötelessége is. Hatása semmi; de másrésről Victor herceg semmi olyat nem követett el nyilvánosan, a mi ártana a boldogulásának, ha valamikor sorra kerül. A fiatalabbik testvér, Lajos herceg, katonatiszt Oroszország szolgálatában, a mi, tekintettel Franciaországnak e birodalommal való viszonyára, esetleg jelentős minősítés lehet. Lehetséges, hogy ha a francia-orosz szövetség ahhoz a célhoz vezetne, a melyet minden francia remélt, a ki örömmel fogadta: Franciaország elfogadna a czártól bármely uralkodót, a kivel ő megkínálná, föltéve, hogy jelöltjét Elsass-Lotharingiával

ajándékozna meg hozományképen. Eltekintve ettől az eshetőségtől, ha a Bonaparte család valamelyik tagja derekasan kitüntetné magát egy a francia csapatokkal együtt harczoló hadsereg első csatasorában: győzelem esetén a francziák esetleg acclamálnák azt a nevet, a mely egy száz éves hagyományt visszahangozna.

Küszöbön van a napoleoni epos csatáinak század-éves fordulója. Lehetséges, hogy zavartalan béke közepett úgy fognak megemlékezni a dátumokról, mint történelmi évfordulókról és semmi egyébről. Az arcolei és rivolii győzelmeknek, melyeket Bonaparte tábornok a köztársaság számára kivivott, észrevétlenül mult el az évfordulójok. De ha az új század hajnalát a háború viharfelhői sötétítenék el, a mikor minden egyes hónapnak vannak napjai, a melyek száz évvel ezelőtt Franciaországnak hadi dicsőségét jelezték, a mint az Napoleonnak hírével együtt nőttön-nőtt, Marengótól Austerlitzig és Jénától Wagramig: fölgerjedhet annak a vágya, hogy a történelem ismételje magát. Lehetséges, hogy ismeretlen katonák fognak felbukkanni, hogy versenyezzenek azzal a tábornokkal, a ki magának csinálta meg a consulátust és azután császársággá változtatta; mert jóllehet a Bonaparte név nagy előnyt nyújtana annak, a ki vitézül viselné a csatában a császár egyik ütközetének évfordulóján, újabb tettek nélkül az a név egymaga nem fogja az örököseit hatalomra juttatni. Hiszen már az is csoda, hogy olyan sokáig megtartotta hatalmas varázsának az üdeségét; mert száz esztendő nagy időköz egy-egy nemzetnek az életében. Mikor Bonaparte Lajos 1845-ben börtönben volt Hamban, ki emlékezett meg arról, hogy Szász Móríc

tábornagy legfényesebb győzelmének a századéve telt be? Pedig Fontenoy akkor oly kevéssé volt még távol, hogy ma több mint félszázaddal később is vannak még életben emberek, a kik láttak abból az ütközetből való harcosokat.¹ De Szász Móricz, mintha már ahhoz a távol multhoz tartoznék, a melyben Condé meg Bayard, Martel Károly meg a francia harczok régi hősei nyugosznak. Oka ennek az, hogy a forradalom, melyet az ő fiatal katonái még megértek, válaszfalat emelt az azelőtt lefolyt egész nemzeti történelem és az azután következett események közt; és a dolgok e megváltozott rendjéből bontakozott ki a Napoleon óriás alakja, hogy eltörpítse az összes többi hadviselőket.

Hiábavaló dolog a legközelebbi európai háború mineműségét és következményeit találgatni. De ha bekövetkezik, és Franciaország és Oroszország még egyre szövetségesek, akkor egyesült győzelmök megünneplésül Franciaországot egy autocrata uralkodóval megajándékozni olyan cselekedet lenne, a mely méltó kárpótlásul szolgálna a czár részéről azért, hogy őse, I. Sándor czár közreműködött abban, hogy 1814-ben

¹ Néhány évvel ezelőtt egy aude-megyei kastélyban tartózkodtam Laurens Castalet marquisnál, kinek az atyja még a legélénkebben emlékezett vissza arra, hogy gyermekkorában látta a nagyatyját, a ki mint tiszt résztvett a fontenoyi ütközetben, 1745-ben. E tisztos aggastyán, a ki, remélem, még most is él, arra is emlékezett, hogy látta a britt katonák vörös kabátjait, a kiket az örvendező royalisták szívesen fogadtak ebben a Château de Castaletben, mikor 1814 április havában, Soult üldözése közben, ott megállottak a toulousei fölösleges csata után, a melyet Napoleon trónvesztése után vívtak — mivelhogy a lassan haladó hírek nem érkeztek Languedocba elég korán, hogy elejét vegyék a szükségtelen vérontásnak.

Franciaországra parlamenti alkotmányt erőltettek. Jóllehet a nagy tömegek nem járatosak az első restauratio részleteiben: annak a lelkesedésnek egy része, a melylyél a czárt párisi látogatásakor elhalmozták, alkalmasint az ő kényúri minősége iránt való hódolat volt olyan nép részéről, a mely húsz éven át a parlamenti kormányzat legrosszabb alakját szenvedte el. Azt mondták, hogy a sokaság tapsai egy barátságos nemzet fejedelmének szóltak, mely Franciaországot kiemelte az elszigeteltségéből. De ha az amerikai testvér-köztársaságnak lett volna módjában ezt a szolgálatot megtennie, kétséges, vajjon az Egyesült-Államok elnökének a látványa, a mint polgári francia collégájával sétál vala a boulevardokon, ugyanolyan democratikus elragadtatást idézett volna-e elő. A francziák a czár személyében az autocratát köszöntötték, korlátlan urát a legióknak, a melyek egykoron az ő egy szavára Franciaország hadaival karöltve vonulhatnak a győzelem felé.

Ha a francziákban nem volna meg az önkényes uralkodó előtt való meghódolásnak ez az ösztöne, lerázták volna magukról az autocratának azt a gépezetét, a melyet készakarva türtek democratikus köztársaságuk alatt, mintha csak meg akarták volna őrizni valamely kényúr számára, ha majd újra találhatnak maguknak egyet. A mi angol szempontunkból ítélve, a szabadságnak az a nagyobb foka, a melyet a köztársaság a második császársághoz képest a francziáknak élvezniök enged, jelentékeny. A sajtó-censura korlátoltatott és nincs többé megszorítva a törvényhozási ténykedések közzététele. De nincs meg az egyesületi szabadság, a gyülekezés, vagy az utczai menetek szabadsága. A nyilvános gyűlések szabadsága atyás-

kode szabályoknak van alávetve.¹ A polgár lakhelye nem sérthetetlen; ha büntettel vádolják, olyan eljárásnak van alávetve, a mely nálunk a Stuartok szokásaira emlékeztet. Sőt mi több, a centralisált közigazgatás egész gépezete abban a despotikus formában van fenntartva ma is, a melyet Napoleon adott neki. Láttuk, mint működik a parlamenti választások ellenőrzése tekintetében; és a községi hatóságoknak a helyi kormányzat és közrendészet dolgában engedett szabadság nem széleskörű.

A dolgoknak ez az egész rendje, a melyet Angolországban meg nem tűrnének a monarchia alatt, Franciaországban el van fogadva a köztársaság alatt; mert a francziáknak és az angoloknak különböző felfogásuk van arról, hogy az egyéni szabadságnak mekkora és minő feláldozása szükséges egy rendezett kormányzat alapjához. Franciaország népét nem nyomja a napoleoni uralom, akár egy népszavazással megválasztott dictator gyakorolja azt, akár egy parla-

¹ Az 1881. júniusi törvény, a mely állítólag a nyilvános gyűlések szabadságát adta meg, csak továbbfejlesztése az 1868-iki törvénynek, a melylyel a szabadelvű császárság a *Droit de Réunion*ot tágította. A közigazgatási hatóságok engedélye nem szükséges többé ahhoz, hogy nyilvános gyűlést lehessen tartani, de még folyvást soknemű a megszorítás. A gyűlés idejének, helyének és céljának pontos megjelölését két jól ismert polgárnak kell aláírnia és huszonnégy órával előre bejelentenie Párisban a rendőrfőnöknél, a vidéki városokban a préfetnél vagy alpréfetnél, kisebb helységekben a polgármesternél. Szigorú szabályok állnak fenn a rendezőség összeállítása és az elnök kötelességei tekintetében, és a kormány megbízottjának joga van megjelenni az emelvényen. Köztereken, parkokban vagy utcákon való gyűlések tartása ép olyridegen tiltva van, mint a császárság alatt.

menti köztársaság. A hagyomány az, hogy a hivatalnokok zaklatják és a burocratismus bosszantja a népet. De tiz esztendeig is élélhet a francziák közt az ember a nélkül, hogy alkalma lenne személyesen tapasztalni vagy észlelni bármi ilyen sérelmet. A nyugalmas életű, törvénytisztelő családapára nézve Franciaország rendszerint zavartalan kellemetességű lakóhely. A tüntető természetű vagy hivatású polgárookra nézve kevésbé kellemes; és ez a kisebbség az, mely a köztársaság alatt élvezett szűkkörű szabadságokat méltányolja. A paraszt a mezőn, a katona a kaszárnyában, a kereskedő a boltjában, a tudós a könyvei közt egyiránt közönyös a császárság alatt a journalismusra rótt korlátozások és a köztársaság alatt a gyűlésekre nézve tovább is fenntartott megszorítások iránt. Egy autokratikus kormány felújítása nem állítaná vissza szükségkép a második császárság összes rendszabályait. Sőt el lehet képzelni egy okos dictatort, a ki azzal öregbitené azt a népszerűséget, a mely hatalomra juttatta, hogy eltörölné a szabadság ama bosszantó korlátozásait, a melyeket a parlamenti köztársaság elmulasztott helyreigazítani. Teljesen reformálhatná a vizsgálati foglyokkal való bánásmódot, a mely, még a mint a köztársaság huszonnyolczadik évében nagy későre módosították is, olyan vonásokat mutat fel, a melyek komolyabb sérelmet alkotnak a szabadság elve ellen, mint a milyen egy-egy hirlapnak a betiltása.¹ A kor-

¹ Jogos a kétség, hogy vajjon a sajtónak a köztársaság alatt élvezett szabadossága közepett a journalismus volt-e valaha olyan fényes vagy olyan hatásos, mint a császári censura napjaiban, mikor „Prévost-Paradol excellait avec J.-J. Weiss dans l'art de tout faire entendre sans tout exprimer et où M. Communiqué” bombardait la presse de ses avertissements.“

látlan sajtó előnye sokkal szembetűnőbb lett volna Franciaországban, ha a köztársaság alatt élvezett teljes szabadságát arra használta volna fel, hogy már évekkel ezelőtt kierőszakolja ennek az igazságtalanságnak az eltörlését. A vizsgálati foglyokkal való bánásmódnak ez a csekély megjavítása a képviseleti kormányrendszernek egy negyedszázada után, sem nem a népszerű sajtó, sem nem a népszerű képviselőház műve volt, hanem egy reactionárius intézményé: a senatusé, még pedig Constansnak, az összes francia államférfiak legzsarnokabbikának a kértére.

Az, hogy a köztársaság megtartotta a császárság szabadság-korlátozásai közül a szigorúbbakat, némi világosságot vet a második császárság népszerűségére. Párison kívül, a mely büntársa volt ama kormányzat végzetes eszelősségeinek, mikor virágjában állott, és szízdalmazók is, mikor a megtorlás órája ütött — a francia nép nagy tömege semmikép sem tekintette azt szabadsága elnyomójának. Ezt mindig jól tudták a kor elfogulatlan tanulmányozói, és akadt egy váratlan tanú is, kinek bizonyágtétele a második császárságnak a néppel való viszonyáról megtámadhatatlan. Mielőtt még a sadowai és mexicói szerencsétlenségek intő szava felhangzott volna, Taine, a ki egyiránt gyűlölte a császári kormányzatot és a democratiát, bejárta az országot, mint a saint-cyri jelöltek vizsgálóbiztosa, s följegyezte napi észleleteit a jelenkori Franciaországra vonatkozó tüzetes tanulmányai közben. Eredeti följegyzései, melyeket nagyobbára plajbászszal tett az úton, néhány évvel a halála után jutottak napvilágra, és különös értékek abban rejlik, hogy őszinte észrevételei voltak egy lelkiismeretes megfigyelőnek, a ki azokat csakis a maga használatára

jegyezte föl. A tizenkét évi dictatorság eredményeképp megjegyzi, hogy „Franciaország a parasztság és az alsóbb középosztályok javára van szervezve“.¹ Egy plebiscitum előestéjén kibocsátott császári kiáltvány bizvást használhatta volna ezt a mondást választási jeligének. De Taine nem dicséretképen írta ezt. A philosophus bírálata volt az, a ki bosszankodott, hogy országszerte nagy elterjedésű jóllétet és nagyravágyás nélkül való megelegetést talál, nem pedig magas ideálokat. Az, a mit ő a kormányrendszer elítélése gyanánt írt, most más czélra szolgál: elősegíti az eloszlatását annak a makacs mondának, a mely egy elnyomott népről szól, a mely nép a sedani csapás miatt hullatott könyek közt úgy üdvözölte a levere-tést, mint a zsarnokságtól való megszabadulást.

Taine posthumus bizonyágtételéhez hozzáadható barátjának, Renannak a véleménye, ki, miként ő is, szenvedett a második császárság önkénye alatt. Kevéssel a halála előtt, mint a napisajtó munkatársa azt írta, hogy a császárság a maga utolsó éveiben „a legnagyobb fokú szabadságot adta meg, a mely Franciaországban kihágások előidézése nélkül meg-

¹ *Carnet de Voyage, Notes sur la Province 1863—65.* E szerfölätt érdekes jegyzetek egész sorozatán folyvást ugyanaz a panasz vonul végig: hogy a francia társadalom alsó rétegei olyan jómódúak és boldogok, hogy a nemzet elfiliszteredik. A föntebb idézett megjegyzés Anjouban kelt. Tourainban ezt írja Taine: „Je retombe toujours sur cette idée, que la France est une démocratie de paysans et d'ouvriers bien administrés.“ Mig Marseilleban, az egész országra vonatkoztatva, azt mondja: „Il faut admettre en ce pays un essor soudain de la prospérité publique, pareil à celui de la Renaissance ou du siècle de Colbert. L'empeur entend mieux la France et son siècle qu'aucun de ses prédécesseurs.“ (1863.)

valósítható.“ Véleménye olyan pártatlan volt, hogy ugyanazon a lapon fölemlítette, mint hiúsította meg akkoriban a császári kormány nyomása az ő erőfeszítéseit, hogy bejuthasson a törvényhozásba. A császárság levezekelhetetlen bűne, mint Renan ugyanazon a helyen mondá, a szerencsétlen háború volt.¹ Valóban kevés olyan epizódja van a jelenkori francia történelemnek, a mely siralmasabb volna, mint a III. Napoleon uralkodásának záró korszaka, mikor erőfeszítéseit egy liberális politika létesítésére irányozta, hogy aztán háttérbe szorítsák az udvar kicsapongásait, a melyek hitelvesztetté tették a monarchikus intézményeket, — a míg a diplomatiát cserbenhagyták s a hadsereget elhanyagolták. Ezt elfismerem és korántsem akarok a második császárság védője lenni, csupán arra kívánok utalni, hogy mivel a parlamenti rendszer Franciaországban kudarczot vallott, s egy hosszas megszakítottan békének a kilátása kétséges: nem lehetetlen, hogy a körülmények a francia népet arra fogják készíteni, hogy újra alávesse magát egy autokratikus kormányzatnak. Ebben az esetben föltehető, hogy a democratia zöme ép oly elégedett lesz, mint mikor a parlamenti alkotmány alatt ugyanazokat a közigazgatási intézményeket hasonló szabadságkorlátozásokkal együtt élvezte.

A francia szívnek a szabadságnál, sőt talán még a jóllétnél is drágább a katonai dicsőség. A második császárság népszerűsége nem a Taine által panaszolt

¹ L'Empire libéral a fait une faute irrémissible, la guerre: après tout cependant il donna peut-être la plus grande somme de liberté qu'il soit permis de réaliser en France sans provoquer des excès.“ — *Le Journal des Débats sous le Second Empire*, E. Renan.

alant járó jómód, vagy a Renan által dicsért szabad-
elvű engedmények bőséggel teljes napjaiban érte el
a tetőpontját, hanem a korábbi kényuralmi korszak-
ban, mikor háború pusztította az ország segédforrásait
és babérral koszorúzta katonáit. Az olasz hadjárat
balul tervezett vállalkozás volt, a mely Francia-
országot könnyelműen olyan bonyodalmakba sodorta,
a melyek végül Sedanhoz vezettek. De azért e század
végén a közép-életkoron túl levő minden rendbeli
franciáknak legkedvesebb visszaemlékezésök, az én
tapasztalásom szerint, a csapatoknak Olaszországból
való hazatérése. Így egy öreg legitimista nemes, a
ki gyűlölte Napoleon Lajost és az ő Bourbon-ellenes,
pápa-ellenes beavatkozását túl az Alpeseiken, — arról
tudta megállapítani annak az idejét, hogy clubja mikor
költözött a Boulevard des Italiensre, hogy visszaemlé-
kezett rá, hogy ő onnan szemlélte az 1859-iki élve-
zetes látványt. Egy békés szellemű művészetnek a
professora egy esemény kapcsán tudott magának
bizonyosságot szerezni arról az időről, a mikor ő is
hozzájárult egy híres vendéglőnek a nevezetessé tételé-
hez: a magentai és solferinói katonák annak az
ablakai előtt vonultak el. Egy messze vidéken lakó
ember, a ki Párisban született, főképp azért emléke-
zett vissza arra az utcára, a melyben az apja ház-
mester volt, mert az az utca beleesett az Olaszországból
hazatértek dicsőséges bevonulásának az útvonalába.
És jegyezzük meg jól: a nagy császár születésnap-
jának előestéjén negyven évvel ezelőtt rendezett diadal-
menet, a melyhez hasonlót újra látni leghőbb vágyuk
a francziáknak: hónapokkal előbb történt, semmint a
turini béke odaadta Francziaországnak az ő hadizsák-
mányát. Európának két legszebbik tartománya csato-

lódott akkor Franciaország területéhez. Nizza partjainak és Savoya hegyeinek és termékeny völgyeinek egészségadó szépsége olyan dús hozományává lett Franciaországnak, hogy olykor vissza kellene rá emlékeznie, hogy ki gyarapította őt ezekkel, a mikor úgy átkozza Napoleon Lajosnak a nevét, mintha az ő egyetlen tette Elsass és Lotharingia elvesztése lett volna.¹

¹ A villafrancai békét 1859 július 11-én írták alá; a győzelmes csapatok augusztus 14-én vonultak be Párisba. Jóllehet Napoleonnak Nizzára és Savoyára vonatkozó szándékait gyantották a háború előtt, a Cavourral való plombièresi találkozás után, 1858 július 21-én: bizonyosat mégis oly kevésbé tudtak erről még a békekötés után is, hogy a *Times*, bár nem rokon-szenvezett a császár politikájával, nem is czélt erre 1859 decemberében kiadott évi szemléjében. A tervezett annexióra való első nyilvános czéltás a félhivatalos *Patrie*-ban jelent meg 1860 január 25-én, s a turini békét az évi márczius 24-én írták alá.

NEGYEDIK FEJEZET.

A ralliáltak.

A köztársaságellenes erőknek föntebb adott egybeállításában említettlenül maradt egy, a melyet az európai continensen a reactio erős várának tekintenek. Gambettának a clericalismusról, mint a francia köztársaság ellenségéről adott definitiója a francia-német háború után való húsz éven át igazoltnak látszott, mert a katolikus egyház a maga politikai minőségében a monarchista pártnak óriási kortesfészkévé lett. Ha a szövetség eredménye a monarchia helyreállítása lett volna, Róma osztozott volna a diadalban és a Szent-szék, mely a császárság bukásától le volt verve, megerősödött volna. De a kapcsolat legkézzelfoghatóbb következménye az volt, hogy azonosította a francziák szemében az egyház érdekeit egy ügyetlen factio sorsával. Ez nem kerülte ki a figyelmét annak az éleselméjű egyházfőnek, ki a *május tizenhatodika* után való esztendőben ült az apostoli székbe, a mikor a gallikán egyház királpárti politikája Gambetta kezében a legerősebb eszközök egyike lett a köztársaság megszilárdítására.

Az első választások Franciaországban, XIII. Leó trónralépése után, akkor folytak, mikor a Ferry-féle törvények alkalmazása nyilvánvalóvá tette, hogy az

egyház ellenségei meddig mehetnek a maguk intoleráns eljárásában. A választó közönség a helyett, hogy megbotránkozást tanusított volna ama sérelmek miatt, melyeket a köztársaság papok és apácák, valamint egyházi jelvények ellen elkövetett, országszerte cserbe hagyta a clericalis ügyet. Ez a jelenség nem téveszthette el hatását a pápára, a ki tudta, hogy Franciaország lakossága nem vallástalan. A legközelebbi választásoknál, 1885-ben, mikor a reactionáriusok ismét talajt nyertek, Gambetta már meghalt, miként Chambord gróf is, kinek a személye kiválóan azonosította volt a royalista ügyet az egyházzal. Következett azután a boulangista mozgalom, mely a Szentszéket annak a kellemetlen igazságnak a felismerésére kényszerítette, hogy az egyház java nem főczélja a monarchistáknak. A katolikus kastélyokban az *Intransigeant* lett a kedvelt lap-szerkesztője, Rochefort, a ki mártiromságot szenvedett a commune-ért, meghitt tanácsadója lévén Boulanger tábornoknak,¹ a ki így egy időszakra összebarátkoztatta ezt a szökött nemest a saját osztályával. Párisban az 1889-iki választáskor a Faubourg St. Germain egy radikális ujságíró-t küldött be a képviselőházba, a kit a boulangisták jelöltek, megbuktatván az egyháznak és monarchiának egy köztiszteletben álló támogatóját.¹ Egy évvel utóbb a *Marseillaise* hangjai, melyeket

¹ Páris hetedik kerületében, a mely magában foglalja a Faubourg St. Germain, Denys Cochin, egy a katolikus világban nemzedékeken át nevezetes családnak a tagja, megbukott Mermeix, boulangista hírlapíróval szemben, ki azelőtt a *Voltaire*-nek és más anti-clericalis lapoknak volt a munkatársa. A legkiválóbb boulangista vezérek, miután a katolikus royalisták e párthoz csatlakoztak, ezek voltak: Rochefort, Eugène Mayer, a *Lanterne* szerkesztője, a ki versenyzett vele a „papfalás“-ban

Lavigerie bibornok fehérpapjai zenditettek rá Algirban a francia hajóraj tiszteletére, a Középtengeren átregzeve, megdöbentették a royalistákat. És midőn a Vaticánból e dallam választása miatt nem érkezett megrovás a merész hittérítő főpap czimére, érezték, hogy baj van valahol, és azt remélték, hogy gátat vetnek neki azzal, hogy megszüntetik az afrikai propaganda javára való adakozást.

A következő évben meghalt a hevesvérű Freppel, a ki a császárság alatt lett angersi püspök és sohasem szünt meg a köztársaság ellen harcolni a képviselőházban, mint Finistère reactionárius képviselője, és a parlamenten kívül is. Hazafias heve megnyerte számára azoknak a politikusoknak a becsülését, kiknek a politikáját gyűlölte, míg a monarchikus elvek mellett való erélyes kardoskodása példaadás és szemrehányás volt a saját pártja tagjainak. A párisi gróf, egy d'Haussonvillehez intézett nyílt levelében sajnálkozását fejezve ki e bátor párthive miatt, ismételte a ztaz ismeretes themát, hogy Franciaországban a kereszténység egyetlen üdve a monarchia helyreállításában található föl. A mire a pápa kibocsátotta hosszasan megfontolt encyclicáját,¹ a melyben világosan értésére adta a francia katolikusoknak, hogy kötelességök elfogadni a köztársaságot, az lévén a szilárdul megalapított kormányforma. Ez a bámulatos okirat levette Franciaországban a katolikus theológiáról egy dogmának a terhét, a melyet húsz éven

és zsidó is volt; Laguerre, szabadkőműves és szabadgondolkozó; Laisant, az elsők egyike, a kik a kispapok hadkötelezettségét követelték; és Naquet, a válási törvények szerzője.

¹ 1892. február 16-án.

át hirdettek és a mely szerint annak, a ki jó keresztény akart lenni, köztársaságellenesnek kellett lennie. Tényleges hatása pedig az volt, hogy az egyház monarchista fiait amaz alternativa elé állította, hogy vagy a köztársasághoz csatlakozzanak vagy pedig tartózkodjanak a politikától. A püspökök, jöllehet csaknem mindannyian a köztársaságnak köszönhették kinevezésüket — némelyek még szerény lelkészkoruk napjaiban tanusított szolgálatkészségükért — megkísérlették, hogy magyarázataikkal erejét vegyék a pápai meghagyásnak; de XIII. Leó egy a bibornokokhoz intézett levelében világossá tette akaratát.¹

Habozás nélkül fogadta volt el azt már akkor Franciaország első világi katolikusa.² Albert de Mun gróf olyan alak volt, a kire a royalisták méltán tekintettek föl tisztelettel. Kerülve a rangjabeliek többsége által követett életmódot, pártja parlamenti hírnevét megváltotta a sivárság vádjától azzal, hogy személyében a francia politikai szónokok legelsejével ékesítette föl. Születésére legitimista és észleletei alapján meg van győződve az egyháznak a tömeggel szemben való társadalmi rendeltetéséről, tehát távolabb állott a polgári köztársaságtól, mint legtöbb tagja a francia nemességnek, a mely egy előkelőséget fitogtató s minden hagyomány és meggyőződés nélkül való bourgeoisivá lett. Ezt a tényt föl nem ismerve, a vidám boulevardok és álmos kastélyok léhaskodói

¹ 1892. május 3.

² Mun gróf az „Union de la France chrétienne“ nevezetű monarchista egyesületből 1892 márczius 24-én kilépett, de a pápai meghagyás iránt való passiv engedelmességnek e tényről csakhamar áttért a nyilvános meghódolásra, a mit az az évi grenoblei katolikus congressuson, május 23-án be is jelentett.

úgy tárgyalták Mun grófot, mintha apostata lett volna, a ki elárult egy buzgó és intelligens pártot; míg ájtatos asszonyok imákat mondtak egy pápáért, a ki azt a „keresztényellenes“ tant állította föl, hogy Franciaországot nem kell forradalommal megmenteni Lajos Fülöp unokája érdekében.

Mun gróf nem volt pártvezér, mert pártvezérek Franciaországban nincsenek; de a legjelentékenyebb alak volt a royalisták közt és párthagyása erősebb ügynek is megártott volna. Neki a pápa actiója nem volt ellenére, mert ez része volt a vatican demokratikus politikájának, a melyet legelőször Manning bíbornok fejtett ki, a kivel a keresztény socialismus legitimista képviselője a legrokonszenvesebb viszonyban állott. Daczára annak a benyomásnak, a melyet az angol katolikusok készséggel terjesztettek, hogy egyházuk angolországi feje nem nagy ember: egyetlen angol alattvalónak sem volt olyan fontos nemzetközi állása, mint Manning bíbornoknak, utolsó éveiben. Így, midőn azt látták, hogy a Szentszék Lavigerie bíbornokot választotta ki a köztársasághoz való csatlakozás hirdetőjeül, általánosan elismerték e választás jelentőségét; mert tudva volt, hogy a westminsteri és a karthagói érsekek benső viszonya nem tisztán az afrikai rabszolgaságtól való irtózásukon alapult. Azonkívül maga a pápa, az encyclica kibocsátásának pillanatában kijelentette, hogy midőn a francia köztársaságnak való meghódolást elrendeli, ez elhatározására őt a catholicismusnak az Egyesült-Államok köztársaságában való előrehaladása buzdítja; és az amerikai hierarchiának a vaticanban legtekintélyesebb fejei bizonyos merész egyháznagyok voltak, a kik, midőn demokratikus politikájokat ráerőltették

a Szentszékre, a nagy angol bibornok tekintélyére támaszkodtak.¹

A pápai actio Franciaországban — jóllehet része volt annak az egyházban mutatkozott népszerű mozgalomnak, a mely, nevezetesen Amerikában, a katolikus democratiát talán nagyon is vérmes remények tárgyává tette — egészen külön alapra volt fektetve. A Szentszéknek nem olyan hívekkel volt itt dolga, a kik szenvedélyesen ragaszkodtak volna a köztársasági kormányformához és fájlalták volna, hogy az egyháznak ezzel szemben való magatartása állandósította az apáik hite és saját kényök szerint alkotott kormányzat közt való összeütközést. A pápa nem képzelte azt, hogy a rescriptuma után való vasárnapon az opportunisták ezrével fognak misére tódulni; és hogy a *Domine salvam fac rempublicam*, mely az általok eddig került oltároknál felhangzik, nem lesz többé pusztá concordatumi formula, a melyet a latin nyelv természetére alapított reservatio mentalis-szal mondanak el, hanem apostoli fohász az Istennek szentelt 1875-iki alkotmányért. Semmi ilyes képzelődés nem jutott eszébe a higgadt elméjű főpapnak. Előre látta, hogy a francia egyház anyagilag kárt szenvedhet az ő actiója következtében, míg viszont nem volt valószínű, hogy a köztársaság kormánya enyhíteni fog az egyházi intézménnyel szemben tanúsított zaklató bánásmódján. De XIII. Leo el volt rá határozva, hogy az ő uralkodása alatt ne tarthassák a pápaságot azonosnak a reactióval, és midőn ezt a politikát követte, nem tanúsított könyörtelen sietséget

¹ P. o. A munkáskérdésről szóló emlékirat, melyet Gibbons bibornok a szent inquisitio congregatiójához intézett, 1887-ben.

a francia royalisták megtagadásával. Az egyház — míg azok, a kik szertartásaiban résztvettek, csaknem mind tetteles vagy szenvedőleges támogatói voltak a köztársaságnak — mintha már nagyon is sokáig összejátszott volna a népességnek egy elenyésző kisebbségével, a mely, a milyen léha volt a magánéletben és illetéktelen a közügyek terén, nem átallotta az ő legszentebb mysteriumait politikai czélokra felhasználni.

A katolikus egyház legvigasztalóbb szertartásának egyike a halottak emlékezte. A nép összes osztályaiban való elterjedése megható vonása a francia nemzeti életnek, a melylyel mi, kérgesebb angolok, ma, fájdalom, semmit sem állíthatunk szembe. Eltekintve minden dogmai kérdéstől, a halottak cultusa az emberi szívet az önzetlenség érzésével tölti el, tisztábbal, mint a milyen bármely más ájtatos gyakorlat által elérhető; és így az egyháztól a lelkek nyugalmáért elrendelt ünnepi szertartásnak profán és szennyes célra való felhasználása kettős szentségtörés. Pedig épen ettől nem riadt vissza, kevéssel a pápai rescriptum kibocsátása után, a royalista párt az Orléans-családnak bizonyos tagjaival együtt. Tizenhatodik Lajos kivégzésének a százéves fordulója volt, s mivel a köztársaság ép akkor a Panamabotrányba volt belebonyolódva, ellenségei joggal aknázhatták volna ki bármily világi eszközökkel a republikanusoknak 1793 januárjában elkövetett véres botlását. De nekik az a gondolatuk támadt, hogy a királyért való gyászmisék tartása hathatós tüntetés lesz a kormány ellen. Alkalmasint sohasem volt még halandó, a ki ezt a világot a nagy változásra annyira elkészülten hagyta volna el, mint XVI. Lajos. Az Edgeworth abbénak tulajdonított igék, melyeket a királyi

vérpádon állítólag mondott, felszólítván Szent Lajos ivadékát, hogy szálljon a mennyekbe, kellően kifejezik az egyháznak azt a véleményét, hogy a boldogtalan uralkodót földi vezeklése megváltotta a tisztítótűz kínjaitól. Ha a mai royalisták miséket akarnának mondatni az ancien regime valamelyik királyának a nyugalmaért, IV. Henrik¹ jobban rá volna szorulva kegyességökre, mert hiszen gyónatlanul, kenetlenül vészett el. Azonkívül pedig az a gavallér fejedelem őse volt az Orléans-családnak, míg XVI. Lajos csak távoli rokona volt és halálával való egyetlen kapcsolata e családnak csak az volt, hogy a család feje egyike volt az ő kivégzőinek. Ha valamelyik orléansi herceget január 21-én arra indította volna valami, hogy ünnepélyesen jóvátegye Égalité Fülöpnek a büntetését, ezt kápolnája magányában bizvást megtehetette volna. De mikor e családnak a tagjai, amaz ürügy alatt, hogy XVI. Lajosnak a lelkéért imádkoznak, egy párisi templomot a köztársaság ellen való főúri tüntetés színhelyévé tettek, a mit a hírlapokban a legfrissebb parlamenti botrány meg a boulevardi pletykák közt előre is hirdettek: ez a megszenteltségtelenítése egy szent ritusnak újra igazolta a pápa actióját.

¹ IV. Henrik halála (1610) nem túlságosan távoli ahhoz, hogy miséket mondjanak érte. A Saint-Eustache-templomban 1895 márcziusában Molière-ért tartottak requiemet, a ki ugyanabban a században halt meg (1673); sőt úgy látszik, hogy nincs is időhatár, a mit az egyház megszabott volna, a miként egy párisi lelkésznek az elméssége is mutatja, a ki, midőn bizonyos tiszteletlen diákok fölkerítették, hogy mondjon misét Homerosnak a lelki nyugalmaért, azt felelte, hogy másnap reggel teljesíti a kívánságukat, ha elhozzák neki a költészet atyjának halotti bizonylatát.

Ez volt a véleménye az egyház legilletékesebb szolgálóinak Franciaországban. Mikor a toursi székes-egyházat ugyanilyen látványosság színpadául szemelték ki, az érsek kijelentette a royalistáknak, hogy kaphatnak, valamelyik kápolnában, csöndes misét, a mely ép olyan hathatós lenne, ha híján volna is a pompás zenének és sallangoknak; de az egyházmegye főoltárát ne tegyék kortesdobogóvá. Meignan bibornok, midőn az előadást így kitiltotta, tudvalevően a vatican szavával beszélt. De egyúttal öntudatlanul ismételte az orléanista kormány szavait,¹ a mely nem volt olyan türelmes, mint a köztársaság, és a mely, hogy Lajos Fülöpöt vitás trónján megóvja, betiltotta ugyanazokat a szertartásokat, a melyeket elüzlött ivadéka helytelenül fölújított.

Azt mondják, hogy a gallicanismus Dupanloup-val, legutolsó kiváló képviselőjével, meghalt; de a régi gallican szellem még egyre él Franciaországban azoknak a katolikusoknak a gondolkozásában és tetteiben, a kik ultramontánoknak nevezik magukat. A reactionáriusok végső harcza kiderítette, hogy még folyvást él az a felfogás, hogy az egyház a monarchia szolgálója. De mivel a royalista maradványnak nem áll rendelkezésére az a hatalom, a melylyel XIV. Lajos kétszáz évvel ezelőtt kényszert gyakorolt az egyházra: kevésbbé feudális fenytékkal él. Így a hitbuzgó toulousei egyházmegyében a hiveknek az egyház javára való adakozása az encyclica után következett években annyira leapadt korábbi bőséges voltából, hogy egy római bibornok levelet irt toulousei kartársá-

¹ Circulaire du préfet de Finistère résumant les instructions qu'il avait reçues du Ministre de l'Intérieur, Janvier 1831.

nak, felpanaszolva a péterfillérek csökkenését. Erre a levélre a tiszteletreméltó Desprez bibornak, a ki már a második császárság előtt is püspök volt, jelentősen azt válaszolta, hogy az apostoli kincstár forduljon inkább a párisi nunciushoz a megcsökkenet adományok pótlása végett. Némely katolikus royalisták, mikor a pápa felszólította őket, hogy csatlakozzanak a köztársasághoz, nem elégedve meg adományaik hallgatólag felfüggesztésével, még azt a visszavágást is megkockáztatták: „Miért nem ad nekünk Szentséged példát azzal, hogy meghódol a Quirinál előtt?“ A gallican merészség ereje nem mehetett tovább, mint odáig, hogy *argumentum ad hominem*-mel szolgált az Isten helytartójának. Ennél kevésbé finom hangon is szóltak a francia katolikusok a Szentszékhez, sőt néha olyan hevesen, hogy bizonyos egyházmegyékben a püspökök kénytelenek voltak betiltani az ilyeneket terjesztő reactionárius lapokat.

Az 1892-iki pápai encyclica inkább jeléül, semmint okául tekinthető annak, hogy a harmadik köztársaság monarchicus ellenzéke kimult az életből. XIII. Leó elrendelte, hogy a royalisták ne használják fel az oltárt egy olyan rozoga trón alapzatául, a mely, ha valamikor fölállítanák, valószínűleg nyomban ropogva omlanék össze, magával rántva az egyházi építmény egy részét is. De bár a monarchicus ellenzék elenyészett és a Bourbonok restaurációja valószínűtlen: az sem bizonyos, hogy a parlamenti köztársaság örökre meg van alapítva. Ha eltünnék, a Szentszék kevesebb fontolgatással fogadná el az új kormányzatot, mint a mennyi a köztársaság elismeréséhez kellett. Egyelőre abban a hírből áll, hogy új pártsoportot alkotott a parlamenti rendszer zürzavarának öregbitésére és új jelzővel

gazdagította a politikai terminológiát. A *rallié*-szó, bár az értelme teljesen világos, nem csak le nem fordítható más nyelvre, hanem egyike is azoknak a találó kifejezéseknek, a melyekben bennfoglaltatik a nemzeti történetnek egy egész fejezete.

Jóllehet a csoportot a pápai leirat találta föl, nem kell azt hinni, hogy mindazok a reactionáriusok, a kik az 1893-iki választásokon a köztársasághoz csatlakoztak, jámbor katolikusok voltak, a kiknek köz- és magán-cselekedetekben egyedüli vezetőjük az egyház vala. A köztársasághoz való csatlakozás nem is csupán abban az időszakban kezdődött. Ellenkezőleg, a francziák nagy többsége, a mely 1870-ben nagykorú volt s azóta a köztársaságot támogatta, csupa „rallié“ volt. Mint Léon Say jól jegyezte meg,¹ a legelsőeknek Thiers, Casimir-Périer, Rémusat és Dufaure volt a nevök. A köztársaság megalapítói közül néhányan, mint Gambetta, Grévy, Jules Ferry és Jules Favre, kétségtelenül elejétől fogva republikanusok voltak; de a köztársasággal leginkább azonosított politikusok közt sokan voltak, a kik elfogadták a császárságot és valószínűleg híven szolgálták volna tovább is, ha fennmaradt volna. Az 1875-iki alkotmány idejében a két legtehetségebb miniszterelnök: Freycinet és Ribot császári szolgálatban kezdte pályáját, nemkülönben Carnot elnök is. Későbbi történetök nem foglal magában következetlenséget. Ellenkezőleg, a francia nép nagy többsége legmegfelelőbb képviselőinek bizonyították magukat, a mely népnek szokása: elfogadni a dolgok fennálló rendjét. Minthogy a század folyamán Franciaországban felállított mindenik kormányforma

¹ Banquet du *Journal des Débats*, 1893.

csak egy-egy változata volt a forradalomnak, az egymásután következett változásokat minden erőszakos elvfeletés nélkül fogadhatták el jobbadán még azok a polgárok is, a kiknek nem elegendő, hogy csupán békeségesen kormányozzák őket. A mely országnak olyan története volt, mint Franciaországnak, ott nem kell Talleyrandnak sem a tehetsége, sem a rosszasága ahhoz,¹ hogy valaki a kormányformáknak egy egész sorozatához csatlakozzék; és a forradalom óta tizezrével voltak az erényes, közönséges francia emberek, a kik nemcsak meghódoltak a sorra következett kormányzatoknak, hanem becsületesen szolgálták is őket.

¹ D'Haussonville, az akadémikus és Mme de Staëlnak a dédunokája, miután becsülettel teljesítette azt a hálátlan feladatot, hogy a párisi gróftól Franciaországban ennek haláláig képviselte, kötelességének tartotta, megtámadni a pápa politikáját. Pedig családjának a hagyománya az egymásután következett kormányzatokhoz való folytonos csatlakozás volt. Nagyatyja, a ki XV. Lajos uralma alatt születvén, megérte az 1848-iki forradalom előestéjét, jó viszonyban tudott lenni a közbeesett francia kormányok legtöbbjével. Pályáját XVI. Lajosnak a szolgálatában kezdte, abban a trianoni bizalmas körben, a mely a *királyné coteriája* néven ismeretes. Atyja kívánságára kivándorolt, majd visszatért Franciaországba a consulatussal és olyan jó indulatot tanusított Bonaparte iránt, hogy a császári udvarban kamarás lett. Mikor a császár lemondott, ő kísérte el Mária-Luiza császárnét Bloisba. Minekutána ezt a kötelességét elvégezte, XVIII. Lajos nyomban kinevezte a *Mousquetaires gris du Roi* csapatához, Waterloo után pedig Franciaország peerje lett, mielőtt még előbbi ura Szent-Ilona szigetére ért volna. Végül, X. Károly udvarával való bizalmas viszonya nem gátolta meg abban, hogy hűséget esküdjék Lajos Fülöpnek, mikor ez a trónt bitorolta. A történetet a fia, a párisi gróf meghatalmazottjának az atyja, a ki szintén akadémikus volt, mondta el érdekes *Souvenirs de l'Émigration*-jában.

Megkísérlették a ralliáltak csoportjához tartozó képviselőket a szerint osztályozni, hogy milyen magatartást foglaltak el az 1875-iki alkotmánynyal szemben, vagy pedig a szerint, hogy milyen okok indították az egyeseket a csatlakozásra — az egyik ultramontán jámborságból, a másik az orléanisták ellen való legitimista gyűlölségből, a harmadik pedig azért csatlakozván a köztársasághoz, mert megunta az olyan párthoz való tartozást, a mely a kormány-kegyből ki van zárva. Érdekes volt megfigyelni a régiebb keletű republikanusoknak a ralliáltakkal szemben való magatartását is. Az új pártfelek őszinteségét rendszerint azért vonták kétségbe, hogy ne kelljen velök osztozni azokban a lényeges előnyökben, a melyeket a republikanizmus hívei sok éven át élveztek. Az alkotmány szigorúbb őrzői gyanúsításokkal is illették új szövetségeseiket. Azt hozták fel, hogy a ralliáltak vagy azért léptek be a köztársaságba, hogy reactionárius eszméikkel hirbe hozzák, vagy pedig, hogy állásra és befolyásra tegyenek szert benne: hogy majd a zürzavar napján kiszolgáltathassák az ellenségnek. Hiszen lehetséges, hogy ha majd elérkezik a köztársaság vége, utolsó védőtornászain nem fognak állni jómodú insurgensek, a kik a pápai encyclicát lobogtatva halnak meg. Az sem valószínű, hogy Mun gróf be fogja barangolni az országot, hogy harsona-ékesszólásával keresztes hadjáratot zendítsen föl a monarchicus elv ellen. De a ralliáltakat, a kik akkor ellenkező irányban fogják megismételni a csatlakozás műveletét, több milliónyi olyan republikanus fogja kíséreni vagy meg is előzni, a kinek hithűségét sohasem tették kérdés tárgyává. Nincs nemzet a mai időben, a mely többet áldozott

volna kormányformákért és elméletekért, mint Franciaország. De nincs egy sem, a melyben nagyobb számarányban volnának azok a polgárok, a kik közönyösek annak a kormányzatnak a neve iránt, a mely alatt napi teendőiket végzik és a kiknek főkívánásuk az, hogy a világ folyása úgy legyen berendezve, hogy ők nyugodt, békés életmódot folytathassanak.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A balközép.

Van a nemzetnek egy osztálya, a mely, bár mint a harmadik köztársaság törvényhozásának egyik eleme jóformán kihalt, többet érdemel egy futólagos szónál. A szabadelvű bourgeoisienak nagyobb része volt a modern Franciaország történetének megalkotásában, mint bármely másik pártnak vagy csoportnak. A középosztálynak, mely a forradalmat csinálta, már megelőzőleg a kezében volt az ország polgári kormányszata az absolut király alatt, valamint kereskedelme és vagyona is. XVI. Lajos uralkodásának királyi évkönyveiből látható, hogy hatósági, adó- és pénzügyi kormányzat tisztviselőinek többségét a bourgeoisie tagjai alkották. Azonkívül e lajstromokban sok olyan név, a mely a nemesi előszócskával volt ellátva, *roturier*-eredetű volt, a mennyiben számos hivatal nemességet adott a viselőjének, a melyet különben meg is vásárolhattak azok, a kik a pénzökre érdemesnek tartották. 1793-ban a középosztály saját 1789-iki elméleteinek az alkalmazása által látta magát lesujtva. Meg kell jegyezni, hogy a guillotine alatt elmetezett fejek közül aránytalanul több tartozott a polgársághoz, mint a nemességhez, — oly aránytalanság, mely sokkal nagyobb, sem hogy a nemesek kivándorlásának lenne tulajdonítható. A vérbírák ép úgy, mint az áldozatok a középosztályból valók voltak, és úgy a convent, mint az aránylag csendes directorium alatt egyetlen forradalmi vezér sem volt,

a ki a népből származott volna. A directorium szabaddossága, miként a rémuralom borzalmai is, így csak egy phasisa volt a polgári kormányzattal való első kísérletnek Franciaországban. Így az 1789-iki szabadelvűek életbenmaradtjai szomorodással szemlélték az ő eszméikből fakadt anarchiát, és fájlalva eszméik hitelvesztettségét, úgy üdvözölték Bonapartet, mint az országnak a jacobinusoktól való megszabadítóját.

A consularatus és a császárság kényuralma nem szoritotta teljesen háttérbe a forradalom szabadelvűit, a mint olykor hiszik. Megadta nekik az alkalmat arra, hogy nyomot hagyjanak az ország intézményein. A polgárság legnagyobb része, igaz, kerülté abban az időszakban a közügyeket és magánvagyonának a rendezéséhez látott. De azoknak, a kik ráadták magukat a császári úr szolgálatára, nagyobb részök volt az alkotó munkában, mint bármelyik utóduk; mert a code civil és a közoktatási rendszer szervezése ama szabadelvű jogászok és bölcsészek műve volt, a kiket Napóleon a társadalom újjáalakítására felhasznált. Némelyikök, a ki nem vetette meg a nemesi czimeket, a melyeket a császár bőkezűen szórt a szolgálóra, ép oly kevéssé volt megelégedve az autocraticus kormányzattal, mint azok, a kik távol-tartották magukat tőle. Midőn tehát a császárság megdőlt, voltak senatorok, tisztviselők és bírák, a kik bár szolgálták a császárságot, ép oly buzgón kívánták az alkotmányos kormányzatot, mint azok, a kik számkivetésben vagy önkéntelen félrevonultságban éltek.

Napóleon egy emberre alapított hatalmának letűnése után következtek az 1789-iki elmélet képviselőinek legszebb napjai. A szabadelvűek, akár az ellenzéken voltak a restauratio alatt, akár az ügyek élén álltak

a júliusi monarchia alatt, a legfényesebb tulajdonokat fejtették ki az irodalomban és az ékesszólásban. A ki azt a korszakot tanulmányozza, annak lehetetlen nem sajnálkoznia azon, hogy a francia: nem parlamenti nép, mert akkor örökre megalapíthatta volna az alkotmányos kormányzatot olyan államférfiak segítségével, a kikben műveltség józan észszel és mérséklet fenkölt eszményekkel párosult. A doctrinariusok és a szabadelvűek olyan férfiak voltak, mint Royer Collard, Barante, Guizot, Rémusat és Broglie herczeg, kinek felesége az anyjának, Mme de Staëlnek a nézeteit örökölte, geniejének egy részével együtt. Benn volt így e férfiak soraiban Franciaország politikai tehetségeinek legtöbbje abban az időben, mikor Lamartine és Victor Hugo politikai felfogásukra nézve katolikusok és royalisták voltak s csupán irodalmi tendenciáikban forradalmárok. A júliusi forradalom, mely Thierst felszínre hozta, 1688-czal való felületes hasonlóságánál fogva azt a felfogást sugallta, hogy Franciaország történetének ezentúl Angolország története alkotmányos irányzatában kell tovahaladnia. Mikor 1848-ban a polgári monarchia véget ért, letűnt az 1789-iki férfiak utolsója is és tanaik örökösei immár csak másodrendű szerepet voltak játszandók az ország ügyeiben. A második császárság, jóllehet végkép leszorította őket, megalapítását részben a mérsékelt pártnak a socialismus és az anarchia fenyegetéseitől való ijedelmének köszönhetette, a melyek az 1848-iki forradalomban megnyilatkoztak. A democratikus alapon fölelevenített autocratia alatt a szabadelvűek mérséklete és tiszta jelleme megóvta a császárellenes ellenzékét attól a szemrehányástól, hogy a rendbontás pártja, és több kárt tett a kormányban, mint a szélső köztársaságiak szenvedélyessége.

A Németországgal való háború után dajkáló anyái lettek ők a köztársaságnak, mely a vereség és lázadás napján született; de miután létét biztosították, elbocsáttattak a szolgálatból. Azt mondják, hogy ha Thiers megérhette volna annak a tervének a megvalósítását, hogy Gambettát első helytartójává teszi egy főkép a balközép tagjaiból alkotott kormány élén,¹ a júliusi monarchia liberalismusa lett volna uralkodó a harmadik köztársaság politikájában. Egyike ez azoknak a céltalan okoskodásoknak, a melyekre Gambetta félbenmaradt pályája alkalmat adott. Mások szerint valószínűbb, hogy Gambetta visszaállította volna a második császárságot, de Bonaparte nélkül az élén. Bizonyosan azonban csak azt tudjuk, hogy, Gambetta halála és a balközépnek a hatalomból való kizárása óta, a köztársaság kormányában nem találtatott többé sem az egyiknek a tehetsége, sem a másiknak a tisztessége.

A „balközép“ szónak, bár alkalmas jelzője a régi szabadelvűeknek, olyan helyrajzi jelentménye van, mely már a múlté. Még a francia-német háború után való években is, mikor ez a pártcsoport nagy jelentőségű volt, a padjain nem foglalt helyet néhány olyan régi republicanus, a kiket később a már elenyészett párt jellemző képviselőinek tartottak. Így például Barthélemy St. Hilaire és Jules Simon a senatus első ide-

¹ Thiers egy hónappal a halála előtt, az 1877-iki választások előestéjén, a melyek elsöpörték a május 16-iki kormányt, számítva a köztársasági elnökségbe való visszatérésére, tudatta Gambettával, hogy első miniszterelnökévé szándékozik őt tenni s úgy állítja Európa elé, mint külügyminisztert, Léon Say-vel és Waddingtonnal, mint pénzügyi és közoktatásügyi miniszterekkel; Dufaure-vel, mint a senatus elnökével, s Mignet-vel, Jules Simonnal és Remusat-vel, mint nagykövetekkel.

jében más csoporthoz, az úgynevezett köztársasági baloldalhoz számítottak; habár ily távolból tekintve épen nem szembeötlő az általok vallott nézetek és a Léon Say és Waddington nézetei közt való különbség. Az előbbi, ki 1889-ben a senatusból átment a képviselőházba, abban a reményben, hogy ott a mérsékelt köztársaságiakat erősíteni fogja, jelentékeny tekintélyre tett szert az alsóházban, a nélkül azonban, hogy fel tudta volna eleveníteni a nevével kapcsolatos pártcsoportot. A radicalisok gunyolódása nem is járt messze az igazságtól, mikor azt mondták, hogy a képviselőházi balközép kizárólag Léon Sayból áll.

Ha tanulmányozzuk e pártnak a doctrináját, ha azt látjuk, hogy tételeit magáévá tette azoknak a francziáknak a többsége, a kik sem nem fanatikusak, sem nem közönyösek; és ha még azt is látjuk, hogy a köztársaság törvényhozása mily kevéssé megy túl a balközép elvein: az első pillanatban megmagyarázhatatlannak tetszik, hogy azokat, a kik szoktatás, hagyomány, parlamenti rátermettség és jó hírnév révén a legalkalmasabbak volnának arra, hogy az ország dolgait intézzék: ugyanama középosztály alsóbbrangú tagjai kedvéért kizártak a kormányzásban való minden részvételből. A nemzetgyűlés liberalisai, a kik elváltak az orléanistáktól és igazi alapítói voltak a köztársaságnak, a forradalom elveinek hódoltak; míg azok, a kik 1879 után hatalmat és hivatalt monopolizáltak, nem mentek túl az 1789-iki elméleten. Utóbb osztoztak a zsákmányon a szélsőbb politikusokkal. De a radicalisok hivatalbajutása még akkor is csak csekély nyomot hagyott annak a nemzetnek a törvénytárában, a hol a törvényhozásnak nem a törvényalkotás a főteendője. De abban az időben, mikor a köztársaságot

először kormányozták a republicanusok, az opportunistáknak néven ismert politikusoknak és a balközépnek elvei annyira azonosak voltak, hogy Léon Say volt az első, akit Gambetta 1881 novemberében a maga balcsillagzatú miniszteriumába meghívott. Nézeteik gyakorlatilag is egybehangzók voltak¹ az állam és egyház viszonyára, a kötelező, világi oktatásra, a közigazgatás reformjára és a katonai szervezetre vonatkozólag.

Hogyan történt tehát, hogy nagytehetségű és nagytapasztalatú férfiak, kiket az elveik nem disqualifikáltak, nem tarthatták meg helyeiket, jöllehet a *Seize Mai* után a hatalom egész központosított gépezete tényleg a kezökben volt? A Gambetta nyugtalanító jelenléte volt az egyik ok. A mérsékeltek vonakodtak öt Thiers végrendelete örököséül elfogadni és ép oly mély bizalmatlansággal viseltettek iránta, mint saját körebeli fondorkodó barátai. A nemzet ünnepleni kezdte öt, s ez elég volt arra, hogy el legyen ítélve azoknak a szemében, a kik a plebiscitárius hajlamot az 1789-iki elvek negatiojának tekintették. A pártcsoportok, a melyek Franciaországot ezentúl kormányozandók voltak, minden különösebb hagyomány nélkül való, hajlékony politikusokból álltak. Ezek az emberek, ellene lévén a dictatorságnak, a

¹ Léon Say a rövidéletű „Grand Ministère“ megalakulása után ezt mondta a Gambettától kapott meghívásról: „J'ai pu constater très vite que sur les questions politiques nos vues pourraient aisément s'accorder“. *Discours prononcé le 7 Décembre 1881, à la réunion des délégués sénatoriaux de Seine-et-Oise.* Az a pont, a mely miatt Léon Say vonakodott Gambettához csatlakozni, a senatus pénzügyi dolgokban való jogkörének a kérdése volt; de a „Grand Ministère“ előre el volt ítélve s minden nevezetes politikus, bármilyen nézetet vallott is, vonakodott abba belépni.

mely megfosztaná őket a foglalkozásuktól, a központosított kormányzat gépezetét választási pressio eszközéül tudták felhasználni az obscurus, de hatalmas helyi coteriák segítségével.

Az általános szavazati jog erőinek ilyenén kihasználása és szervezése az egyetlen ellenszere a plebiscitárius megnyilatkozásnak oly nemzetnél, a mely képviseleti intézményekre nem alkalmas. Visszatetsző is azokra a parlamentáriusokra, (az 1814-iki és 1830-iki emberek hagyományai és talán tévedései örökösire), a kiknek részök volt a britt alkotmány egyes töredékeinek Franciaországba való behozatalában. Theoriájok az volt, hogy semmibe se vegyék, vagyis inkább kisebbség a napóleoni rendezkedést, mely a Déclaration des droits de l'homme és a Charte közé esett. Utódaik hasonlóan azt képzeltek a Poroszországgal való háború után, hogy a conservatív köztársaság, a melyet ők megalapítani véltek, természetes fejlődése a júliusi monarchiának s a császárság csak zavaró intermezzo volt. De 1875-iki új alkotmányuk mögött, mint minden kormányzati experimentum mögött, a melylyel Franciaországban a fontainebleau-i lemondás óta kísérletet tettek, ott volt a nagy centralizált gépezet, a melylyel az alkotmányos doctrine-ek sem bánni nem tudnak, sem bánni nem kívánnak.

A Gambetta és a balközép közt való egyesülés nem tartott volna egy évig, még ha Thiers élt volna is, hogy csatlakozzék hozzájuk. De nem, mint általános hiszik, azért, mert Gambetta radicalis volt, ők pedig whigek. Hanem azért, mert ő fölismerte a létét és jelentőségét annak a központosítási rendszernek, a melyen a francia társadalom épült; míg a szabadelvűek abban

a régi képzeletökben éltek, hogy az olyan váz, mely egy britt minta szerint való alkormányra épen alkalmas. „Centralisatio, mint Angolországban“, ez volt a júliusi monarchia szabadelvűinek az ábrándja. Utódaik szereték idézni Tocqueville híres distinctióit¹, melyeket a britt alkotmány kormányzati centralisatiója és Franciaország közigazgatási centralisatiója közt tett; de az az éleselméjű megfigyelő látta, hogy az utóbbi összeférhetetlen azzal a parlamenti rendszerrel, a melynek ő csodálója volt. A balközépnek még modernebb képviselői is alkalmasabbaknak látszottak arra, hogy angol államférfiak legyenek, mint francia senatorok és képviselők. Léon Say, például, bár némely legvonzóbb adománya azok közül való volt, a melyekkel különösen a gall faj van megáldva, jobban beillett volna a királynő, semmint a harmadik köztársaság miniszterének; ha talán későbbi democraticus korszakunkban nem is, de mint Peelista tagja egy Palmerston-féle cabinetnek bámulatos lett volna.

Angolországban, a hol a politika fejleménye létre-

¹ Démocratie en Amérique vol. I., chapitre 5. V. ö. Royer-Collardnak, a doctinaire-ek fejének, a restauratio legelső idejében azokhoz intézett figyelmeztetését, a kik hittek egy britt alkotmánynak Franciaországba való behozatalában: „Donnez-vous donc la constitution physique et morale de l'Angleterre: mettez dans notre balance politique une aristocratie puissante et honorée. Or nous n'avons que des nobles et pas une aristocratie. Les institutions dans chaque gouvernement doivent être en harmonie avec le gouvernement lui-même“. Az 1830-iki bourgeois-kormányzat és a középosztálynak Angolországban 1832-től 1867-ig elért túlsúlya közti alapvető különbség volt itt már előre jelezve. A francia nemzetben semmi olyas nem volt, a mi megfelelt volna a felső, uralkodó osztálynak, sem törvényhozó aristocratia, sem nagybirtok.

hozta a democráticus tory-pártot, a mult nemzedékből való mérsékelt liberálisok conservativekké lehetnek, a nélkül, hogy elvet változtatnának — kivéven, ha új pártfeleik mértéktelenül tüntetnek democrata voltukkal tory-voltuk rovására. De Franciaországban a mérsékelték számára nincs politikai menedékhely. A reactionariusok vagy alkotmányellenes nézeteket képviselnek, a melyek a balközép elveinek teljesen ellen-szenvesek, vagy pedig léha képviselői oly követeléseknek, a melyek semmi viszonyban sincsenek az ország kormányával. Kizárva a közép-osztály képviselőházából és az abból eredő gyakori kormányokból — a szabad-elvű polgárság képviselői, kiknek a számára most már a senatusban is kevés hely akad, még mindig szívesen láttatnak az Institut kupolája alatt. Nézeteiknek a nyilvánosság elé juttatására is van mód a *Journal des Débats* útján, melynek tiszteletreméltó évkönyvei egy század óta a francia liberalismus történetét alkotják.

Nem meglepő-e, hogy ez iskolának a tagjai irigységgel tekintettek Angolországra, eszményítve a mi intézményeinket, ha ugyan hasztalanul arról nem álmodozva, hogy másukat Franciaországba is behozzák. Mi angolok sohasem fogjuk többé ebben az országban azt az őszinte csodálatot gerjeszteni, a melylyel bennünket az elmúlt nemzedékek elhalmoztak. Az a csodálat olyan sajátságosan elvont jellegű volt, hogy sokkal inkább ártalmára volt a spanyol házasságok távoleső dynasticus kérdése, a melyek miatt Guizot összeszólalkozott Palmerstonnal, mint akár a waterlooi győzelem és vereség, a mikor angolok és francziák azért öldösték egymást, hogy Franciaország biztosítva legyen a britt alkotmány egy tökéletlen másolatának nyugodt élvezetében.

HATODIK FEJEZET.

Az opportunisták.

Az „opportunistá” szót gyakran használtuk e lapokon, a mi kikerülhetetlen is oly tanulmányban, mely Franciaországnak a tizenkilencedik század végén való kormányzatáról szól; de évekig élhet az ember abban az országban, a nélkül, hogy valaha egy opportunistával találkoznék. Parlamenti körökben az így czimzett személyiségek bőven vannak. Belőlök alkotott cabinetek gyors egymásutánban követték egymást, úgy hogy valamely diplomata vagy más idegen, a kinek az a feladata, hogy figyelemmel kísérje a fővárosban a politikai életet, azt gondolhatta volna, hogy ez a kifejezés egyértelmű a „köztársasági”-val. De távol a párisi kormányköröktől bejárhatta az ember az összes társadalmi osztályokat s kutathatta politikai hitvallásukat — a nélkül, hogy azt a jelzöt csak egyszer is hallhatta volna. A népesség közönyös tömegén kívül, a mely elfogadja a kormányzatot, a nélkül, hogy elméletekkel törődnék, a legtöbb vidéken van bizonyos számú lakos, a kiknek határozott nézeteik vannak a közügyekről. Ezek közt clericálisok és anticlericálisok, szabadkereskedelem hívei és protectionisták, republikánusok, monarchisták, radicálisok és socialisták akadnak; de sohasem találkozik az ember olyan polgárral, a ki magát „opportunistá”-nak mondaná, kivéven egy-egy olyan helyi politikus ritka

esetében, a ki megbízottja valamelyik képviselőnek vagy maga is be óhajt jutni a parlamentbe.

Hogy egy múltó jelző, melyet a törvényhozásban bizonyos padokban ülőkre alkalmaznak, annak a falain kívül nem ismeretes, az még csak felfogható. De hogy egy hosszú időszakban, mely húsz kormánynak a keletkezését és elbukását látta, az uralkodó párt olyan nevet viselt légyen, a melyet naponta száz ujságban emlegettek, de a melyet a választó közönségnek soha egyetlen része sem vett föl, ez a parlamenti rendszernek olyan vonása, a mely csakis Franciaországban található fel. Az opportunismusszó, úgy látszik, az 1875-iki alkotmány első évéből való. Abban az időben köztársaságiak és reactionáriusok coalitióiból alakultak a kormányok, és Thiers még egyre remélte, hogy visszanyeri a hatalmat. Gambetta már elkezdte a képességeit megmutatni azzal, hogy a köztársaságiak előrehaladott szárnyát gyakorlati irányba terelte. A képviselőházban a községi reform fölött folyt vitában sürgette őket, hogy „eredmények politikájával“ váltsák föl az „agyrémek politikáját“, és hozzátette, hogy az előbbi kifejezés helyett ő jobban szeretné ezt: „az opportunismus politikája“.¹ Az eszmében semmi eredetiség nem volt, hacsak az nem, hogy egy radicalisnak tartott francia politikus hirdette. Az elnevezésen, a melyet kitalált, halála után a hívei és ellenségei osztottak. Elferditették az értelmét és összeállottak olyan pártnak a megalakítására, a mely fél emberöltőn át intézte az ország ügyeit, minden prestige nélkül és

¹ Chambre des Députés, Séance du 12 Juillet, 1876. Littré a szótára utolsó pótkötetében, melyet a halála előtt kibocsátott, Gambetta e beszédének alapján helyet ad az *opportunisme* szónak, mint neologismusnak.

semmi jelét sem adva annak, hogy van valami határozottabb elve, mint az, hogy biztosítsa magának az uralom zsákmányát. Így azután az opportunistaszó a szemrehányás kifejezése lett az összes többi pártcsoportok véleménynyilvánításaiban, ép úgy kiérdemelve a balközép józan rosszalását, mint a reactionariusok és socialisták szenvedélyes támadásait.¹ Hogy a Gambetta-kivánta „eredmények politikáját“ az ő halála után nem tudták megvalósítani, ezért az opportunistákat nem lehet hibáztatni. Franciaországban olyanok a parlamenti kormányzat nehézségei, hogy ha cabinetjeik mindegyike mennyből szállott államférfiakkal lett volna is tele, akkor sem vihettek volna végbe többet. De igenis megérdemlik azt a szemrehányást, hogy nem ügyeltek egy üdvös és a demokratikus államban lényeges szabályra: hogy a tisztesség nagy igazolója a közepszerűségeknek magas állásokban; mert azokban a botrányokban, melyekről a köztársaság parlamenti története nevezetes, opportunisták voltak a kidomborodó alak.

¹ Így például, a *Journal des Débats*, az 1893-iki választások előestéjén, egybeállítva a választók előtt a különféle csoportok mineműségét, ezt írta: „Plus à gauche se trouvent les hommes que faute d'épithète plus précise on désigne sous le nom d'Opportunistes. Ce sont eux qui ont dirigé depuis quinze ans la politique de ce pays. On sait comment ils l'ont conduite. On sait à quels actes de faiblesse, à quel abandon de toutes les idées de gouvernement les a réduits leur crainte de mécontenter l'Extrême Gauche.“ (1893 július 25.) Szükségtelen idézni a szélső nézetek bármelyikét is az opportunisták magaviselete és jelleme felől. A szenvedélyes royalista, bonapartista, socialista és (coalitíós idők kivételével) radicalis sajtó teljes egyértelműséggel úgy bélyegezte meg az opportunistust, mint minden erkölcsi, társadalmi és politikai léhaság egyenértékű kifejezését.

Minthogy azoknak, a kik a Gambettának tulajdonított nézeteket vallották, túlnyomó befolyásuk volt a harmadik köztársaság történetére, érdemes egy pillanatig szemügyre venni az ő jellemét és személyiségét. Az ő evangéliuma nem volt híján a magyarzóknak. Azokon az ügyes politikusokon kívül, a kik holta után az ő híreből élösködtek, túlélte őt egy csapat hű barátja, a kik kiadták a beszédeit, védelmezték a cselekedeteit s magyarázgatták az elméletét, mindezt önzetlen jóhiszeműséggel. Ezek a hűséges tanítványok azon fáradoztak, hogy mesterök emlékét megvédelmezzék a caesarismus vádja ellen, a melylyel föltétesen illették. Bizalmas kartársja, Spuller; a ki egy német professzor csendes vérmérsékletével birt, úgy látszik, azt hitte, hogy Gambetta nem törekedett többre, mint az 1875-iki alkotmány szelid revisiójára. Abból kellett kibontakoznia egy „atheni köztársaság“-nak, a melyben derős összhangban olvad vala egybe a centralisatió és a parlamentarismus; míg a megelégedett nép az üdvös *scrutin de liste* alapján hazafias képviselőket választ, a kik jótékony és toleráns törvényeket szavaznak meg egy nagy néptribun államférfiúi vezetése alatt. Tetszetős egy kép. Sarkalatos hibája csak az, hogy közép-alakja ezt az elegyes rajzolatot azoknak az agyrémeknek a kategóriájába sorozta volna, a melyeknek lerombolójául hirdette magát.

Az én hitem szerint a szabadelvűek, a kik elvből gyűlölték az autocratiát, a kevésbbé tudományos köztársaságiak, a kik a plebiscitárius hatalomtól Sedan-nál való kapcsolatánál fogva rettegtek, a hivatásos politikusok, a kik a parlamenti rendszert haszon forrásának tekintették, meg a féltékenyek, a kik görbe

szemmel nézték egy pajtásuk emelkedését, — mindannyian teljes joggal voltak bizalmatlanok Gambetta iránt. Sietek hozzátenni, hogy ő neki ép úgy igaza volt, midőn okot adott nekik a bizalmatlankodásra. A sajnálkozásnak, mely az ő hirtelen véget ért pályája miatt e lapokon kifejezésre jutott, nem volna értelme, ha csupán azt lehetett volna tőle elvárni, hogy parlamenti államférfiúvá lesz. Ha egy angol író a maga veleszületett előítéletei alapján ilyesmin sopánkodnék, ez ép olyan okos dolog volna, mintha egy orosz publicista Angolország érdekében siratná Albert herczeg korai halálát, mint a kiről azt lehetett hinni, hogy tökéletes autocrata lesz. Autocraták Angolországban sem nem kellene, sem nem teremnek, ép úgy, mint a hogy parlamenti államférfiak sem nem nevelődhetnek, sem nem értékesíthetők Franciaországban. Miben állt a Gambetta népszerűsége és miért él a legendája Franciaországban ¹ még ma is, nem csupán azoknak a politikusoknak az ajkán, a kik az ő nevéből élőködnek, hanem a nép képzeletében is? Nem mintha ő bármit is végbevitt

¹ A republicánus politikusok elméjébe annyira belerögződött az az eszme, hogy Gambetta képviselte az ő összes eszméiket, minden politikájokat és összes vezéreiket, hogy az emlékeztére koholt különös fictiók talán nem is tudandók be rossz-hiszeműségnek. Így például 1896-ban a halála helyére, Les Jardiesbe való évi zarándokolás alkalmával Delpuech, posta- és távirtdaügyi államtitkár, Spullerről és Challemel-Lacourról, a kik Gambettának elismert barátjai voltak, azt mondta, hogy „e férfiak legfőbb becsvágya az volt, hogy nevöknek emléke az övével egyesüljön, s ez volt a törekvése Jules Ferrynek is“. Ferrynek Gambetta iránt való barátsága már előbb volt jellemezve. A szónok azt is hangoztatta, hogy Gambetta volt a francia-orosz szövetség kezdeményezője, „ő készítette azt

volna rövid miniszterkedése, vagy „titkos hatalmá”-nak hosszabb időszaka alatt. Kiválasztott emberei sem váltak becsületére, sem a mikor Challemel-Lacourt nagykövetnek tette meg, sem a mikor a vallásügyi miniszterium élére Paul Bert-t, a vakbuzgóan harczias szabadgondolkozót állította; egy-két politikus pedig, a kiket a homályból hívott elő, azok között volt, a kik utóbb a legsúlyosabb botrányt zúdították a köztársaságra. Avagy azt higgyük-e, hogy a nép azért lelkesedett Gambettaért, mert úgy csodálta őt, mint méltó utódát Grévynek a képviselőház elnöki székében, és Ferrynek a kormány élén, sorra kerülván rövid időre ő is a miniszterelnökségben Duclerc, Brisson, Goblet és Rouvier urakkal együtt, hogy aztán az ő nevezetességök színvonalán szálljon az utókorra? Az a Gambetta, a kire honfitársai föltekintettek, nem a parlamenti férfiú volt. Hanem igenis volt a Loire-hadsereg szervezője; a cherbourgi szónok, kinek a megcsontított országhatárért való remény-gerjesztése úgy átborzongatta a nemzetet, hogy a lábadozó betegnek nyújtott első pohár pezsgőhöz hasonlították; a parancsoló megjelenésű vezér, kinek tekintélyes szava

elő Skobelev tábornokkal való beszélgetésében, s holtáig állandóan azzal foglalkozott“. Már pedig Gambettának nemcsak semmi köze sem volt a Franciaország és Oroszország közt való megegyezéshez, de bizalmas barátjaival való beszélgetésekben hevesen oroszellenes volt, s írásainak egyetlen sora, beszédeinek egyetlen mondata sem vall arra, hogy bármikor is másképp érzett volna. A képviselőházban (1882. július 18.) mondott csaknem utolsó szavai ezek voltak: „Ne rompez jamais l'alliance anglaise“. A külviszonyokról való eszméinek tüzetes egybefoglalása található a *Le Ministère Gambetta* című könyvben, melyet a halála után titkára, J. Reinach, 1882. deczemberében irt.

nemcsak azokra volt hatással, a kik a katonai dicsőség visszatéréséért sovárogtak, hanem a francia nép nagy tömegére is, a mely mindig szükségét érzi annak, hogy egy parancsoló úrnak a keze vezesse. Ezért volt az, hogy vetélytársai elodázták a *scrutin de liste* választási rendszerét az ő haláláig. Bár-mik legyenek is e rendszer abstract előnyei, ők azt hitték, — s velök együtt ő is — hogy ennek az alapján Franciaország megyéinek két harmadrésze a Gambetta nevét fogja egy leplezetlen jelentőségű plebiscitumbnn kikiáltani.

Opportunisták, a kik Gambettát azzal vádolták volt, hogy dictatorságra törekszik, és a kik halála után parlamenti csoportjuk védjegyéül használták fel az ő nevét, politikus dolognak tartották, hogy emlékét úgy ünnepeljék, mint nagy parlamenti férfit. Hűséges tanítványainak a kijelentései nem sokkal fontosabbak. Még a tétlenül ülő bölcselek tanításainak sem mindig legjobb magyarázói az ő legbizalmasabb növendékeik. A tettek emberének esetében pedig társai nem jobb bírái az ő be nem fejezett cselekedeteinek, mint más nézők. Ilyennek a mondásait vagy írásait idézni hiába-való dolog.¹ Ha Bonaparte meghalt volna Rivolinál, mily világot vetett volna törekvéseire a *Souper de Beaucaire*² című iratának tanulmányozása, melyet a

¹ Például 1881-ben, mikor Párisban egy nagy népgyűlésen éltették, azt mondta: „Ne criez pas : ‚Vive Gambetta‘. On dirait encore que c'est de la dictature“ — és ezt komolyan idézik az ő plebiscitum-ellenes érzületének a bizonyságául. *Le Ministère Gambetta*. C. IV. Emlékeztet ez Marcus Antoniusnak a Lupercalon történekről való elbeszélésére.

² A *Souper de Beaucaire*-t, a melyben Marat és Robespierre égit volt magasztalva, 1793 végén adta ki Bonaparte tüzér-

királygyilkosok és terroristák dicséretére irt két évvel az előtt, hogy utódaik az olaszországi hadsereg parancsnokságát adták neki? A directorium buzgó szolgája és a brumairei hős közt, a ki azt megbuktatta, nem volt nagyobb különbség, mint Gambetta, Delescluze védője a császárság alatt, és Gambetta, annak a Galliffet tábornoknak a pártfogója közt, a ki tömegesen lövette volt halomra Delescluze bajtársait a Communeben; a Café Procopeban forradalmat prédikáló borzas délvidéki és amaz államférfiú közt, a ki Léon Sayt, a bourgeoisie szelid erényeinek megtestesülését, pénzügyminiszterül hívta meg; a toursi *fou furieux* és az őt így elnevező agg Thiers utolsó szövetségese közt.

Allamférfi, a ki e névre érdemes, sohasem volt még teljesen következetes, még ha a legállhatatosabb természetű volt is. Eltekintve a makacsul védelmezett véleményeknek alacsony indító okból, mint személyes haragból vagy pénzbeli haszonért való megtagadásától, — különféle befolyások vannak, a melyek a polgár közszereplésének folyamatát még a legrendezettebb országokban is irányítják. Ott vannak a subjectivnek nevezett befolyások, a melyek az embert szellemi fejlődésének fokozatos stádiumaiban arra készítetik, hogy megváltoztassa a kormányzat tudományáról és törvényhozásról való nézetét. Ott vannak a társas érintkezésben való viszonyai, a melyek módosítják az eszméit. És ott van azonfelül a társadalom örökös evolúciója, mely a

hadnagy, akkor, mikor Robespierre a hatalma tetőpontját érte el. Avignonban nyomtattatta ki, kevéssel az előtt, hogy Toulonba érkezett, a hol először tűnt fel. Az olaszországi hadsereg parancsnokságát 1796-ban kapta meg, két évvel és két hónappal Toulon ostroma után. Brumairei államcsínyje három évvel és kilenc hónappal később következett be, 1799 november 9-én.

polgárosultság előrehaladtával új szükségleteket teremt, a mikről az államnak gondoskodnia kell. Az oppor-
tunismus a maga egészséges értelmében az alkalmaz-
kodás művészete a változó körülményekhez, a melyek
még a politikai rázkódtatásoktól mentes országokban
is előállanak. Ámde olyan országban, mint Francia-
ország, a hol semmi kormányforma sem állandó, és
a hol egy nemzedék sincs megóva a forradalomra való
kilátástól, ez a mérsékelt változékonyság nem elegendő.
Itt az államférfiúnak mindig készen kell lennie arra,
hogy erőszakot tegyen valamelyik elvén, vagy pedig
megfoszsa szolgálataitól a nemzetet. A Gambetta
esetében szükségtelen azon tünődnünk, hogy mire
határozta volna ő el magát, ha a nép szava odakinálta
volna neki az autocraticus hatalmat. De igenis meg-
ítélhetjük azt, hogy mi lett volna a kötelessége, ha
a nemzet felszólította volna, hogy a maga dictatorságát
tegye a parlamenti rendszer helyébe, mely rendszernek
a kudarcza már nyilvánvaló kezdett lenni. Ha illusióban
ringatózott, hiján volt az előrelátásnak, s a neve nem
volna nagyak tartható. Három évvel a nizzai domb-
oldalon való eltemetése után, Boulanger tábornok,
minden érdem és tehetség nélkül, a forradalom szélére
juttatta az országot, csak azért, mert ugyanazok a
tömegek, a melyek Gambetta maradványait siránko-
zással kísérték ki Párisból, úrra vágyódván, egy egyen-
ruhát meg egy kardot rajongtak körül, mert nem
maradt férfi, a ki vezesse őket. Lehetséges, hogy
Gambetta igazolta volna Mme de Staël véleményét,
ki Robespierreről szólva, azt mondta, hogy csakis
hadvezér lehet Franciaországban dictator. Ámde Gam-
bettának harcziasabb multja volt, ha kevésbé har-
czias neve is, mint Napoleon Lajosnak 1848-ban; és

hogy czélt nem ért, elveszett az egyetlen alkalom, a mikor Franciaország békésen, zendülés vagy vérontás nélkül juthatott volna ahhoz a kormányformához, a melyre örökké szüksége van.

A parlamenti rendszer állandósításából, úgy látszik, több haszna volt az opportunistáknak, mint a francia nép bármely másik osztályának. Tagjai, bármilyen viszonyban voltak is Gambettával, a míg élt, halála után egygyé olvadtak az alkotmány gyámjaiként, habár folyvást dúlt köztük a belső viszálykodás a hasznos hivatalok betöltése körül. Az opportunisták uralmát szigorúan ítélték meg Franciaországban. Azt mondták róla, hogy alábbszállította a kormány színvonalát, rossz példát adva így a nemzetnek és egyúttal csorbitotta tekintélyét az idegenek szemében, a kik egy-egy népet választott kormányzóinak a jelleme alapján ítélnék meg. Bármi igaz van is ebben a bírálatban, nem könnyű elgondolni, hogy Franciaország hol talált volna a parlamenti rendszer alatt derekabb államférfiakat. A képviselőháztól függ a cabinetek sorsa, a melyek ennélfogva főképp az alsó kamara tagjaiból állítatnak össze, és a képviselői névsorokban hasztalan kutatnánk kiváló nevek után, a melyek benne nem lettek volna a miniszter-combinációkban. Ott volt Léon Say; de jóllehet ennek a magányos államférfiúnak csupán etymologiai nehézségei lehettek, midőn önönmagából alkotott csoportot a képviselőházban,¹ sokkal tényle-

¹ Aynard, a kiváló lyoni bankár és nemzetgazda, ki abban az évben került a képviselőházba, mikor Léon Say a senátusból oda átment (1889-ben), sok tárgyban osztozott az ő nézeteiben; de a puristák még két emberre sem igen fogadnák el a „csoport” elnevezés alkalmazását.

gesebb akadályokba ütközött volna akkor, ha miniszterium alkotásával tett volna kísérletet. Nem sok elvtársat talált volna a képviselők közt; egy senatorokból alkotott balközépi kormány pedig versenyzett volna a rövidéletűségben a „Grand Ministère“-rel.

Mikor a Gambetta eshetőleges caesarsága nem állt többé útban s megmaradt a parlamenti rendszer, mert nem volt más, a mi a helyét elfoglalja: világos volt, hogy a simulékony vérmérsékletű politikusok lesznek túlsúlyban az ügyek vezetésében. Egy csoportnak sem volt soha önálló többsége a képviselőházban; és a reactionariusoknak, a míg szét nem hullottak, mindig hatalmukban volt megbuktatni a kormányt azzal, hogy ideig-óráig szövetkeztek e kormány republikanus vetélytársainak fondorlatával. Az a párt, a mely ebből a helyzetből a legtöbb hasznot húzta, épenséggel nem volt tehetséges férfiak híján. Különösen kettő ékesítette kiváló tehetséggel az opportunismust. Ezek — igaz — nem szivlelték meg a Gambetta definitióját, a kinek gáncsot is vetettek, a míg élt; mert, jóllehet, magukévá tették első felét, a mely leszólta az agyrémekek haszontalan hajhászását: eredményeket kevésbé tudtak elérni. Jules Ferrynek és Freycinetnek az eredete és jelleme annyira elütött egymástól, hogy pályafutásuk, mely ugyanegy célra irányult, érdemes a megemlékezésre.

Jules Ferry kimagasló tagja volt az ellenzéknek a második császárság alatt és kétségtelenül őszinte republikanus a bölcsőjétől fogva. Opportunismusa, úgy látszik, későbbi keletű, alkalmasint a köztársaság megalapításának idejéből való, a mennyiben ez esemény kitörölte az ő politikai hitvallásából a leglényegesebb czikkelyeket. Az előtte való évben nyilvános tanuságot

tett vala róla egy iratban, a mely mutatja, hogy mily jelentékeny volt a polemicus irodalomnak engedett szabadság a császári zsarnokság alatt. Ebben a párisi választóihoz intézett levelében ¹ követelte a teljes egyesületi szabadságot, a közigazgatási centralisatio megszüntetését, az egyház és állam különválasztását és az állandó hadseregek eltörlését. Évekkel utóbb, mikor a senatusban e programjának az elvetéséért gúnyolták,² megvallotta, hogy letett a fiatalkor utópiáiról. De mivel a császárság bukásakor közel járt a negyvenhez, életének az a meggondolatlan korszaka, úgy látszik, Napoleon Lajos uralkodásával együtt ért véget. Ha a köztársaságnak óhajtotta volna javasolni azokat a reformokat, a melyekkel a császárságot fenyegette, nem lett volna híján az alkalmaknak. Jules Grévy elnöksége alatt több mint hat éven át csaknem állandóan hivatalban volt, ez időszak nagyobbik felén át mint miniszterelnök. S ő, a ki egykor válogatás nélkül támadta volt az intézményeket, ezúttal olyan alkotó államférfiúi működést fejtett ki, a mely ritkán ismétlődött a harmadik köztársaság alatt. De sajnosan csorbította ezt közoktatásügyi törvényalkotásában a sectarius türelmetlenség. Minek következtében a sértett katolikusok haragja csatlakozott a radicálisok dühéhez, mikor ez utóbbiak észrevették, hogy az, a ki a császárság alatt mindent le akart rombolni, most az önkényes uralom ösztönét árulja el. Így aztán a tonkingi vereség hire rázúditotta mint miniszterelnökre a nép kitörő dühét. A mint ez elől menekülnie kellett, eszébe juthatott egy hasonló jelenet, mikor a Sedan után való napon ő használta föl

¹ Circulaire aux électeurs de la VI-ème Circonscription, 1869

² Sénat: Séance du 24 Nov. 1891.

a császári dynastia ellen „Páris népének hazafias és jogos haragját“, mint akkor önelégülten nevezte.¹

Freycinet opportunismusának az eredete egészen más volt. Míg jövődöbeli kartársa, Ferry, az Ollivier-miniszteriumot zaklatta, ő a császári kormányt szolgálta. Mikor ennek bukása után Tarne-et-Garonne préfetjeül ajánlották, a montaubani republikánusok azzal fenyegetőztek, hogy elpusztítják a praefecturát, ha oda egy reactionariust ültetnek be, a ki a helyi választásoknál a császárság hivatalos jelöltje volt.² És Freycinetnek az elv feladása mégsem volt olyan teljes, mint társáé, kinek a köztársasági érzülete őseredeti volt. A császári hivatalnok sohasem hangoztatta a hadseregnek, vagy a közigazgatási rendszernek, vagy bármely más olyan intézménynek az eltörlését, a melyet ő meg Ferry, meg a köztársaság összes többi miniszterei azóta mindig támogattak. Freycinet csupán azt tette, hogy gyors készséggel üdvözölte az új kormányzatot, a mely alatt ezek az állandó intézmények új virágzást ígértek. A köztársaság alatt hivatalos pályája tüneményesen hosszú volt, a melyben 1877-ben kezdődött a Dufaure-féle balközépi cabinetben. Hajlékonysága olyan nagy volt, hogy 1887-ben ő, az egykori császári tisztviselő. volt a radicalisok jelöltje³ a Grévy örökére, s Rochefort

¹ Enquête parlementaire sur les actes du Gouvernement de la Défense Nationale. Déposition de M. Jules Ferry.

² Enquête parlementaire sur les actes du Gouvernement de la Défense Nationale. Dépêches télégraphiques officielles Dépt. Tarn-et-Garonne, 5—15 Sept. 1870.

³ Az 1887-iki elnökválasztás előtt való napon, miután Clémenceau rávette Floquet-t, hogy vonja vissza a jelöltségét, Freycinet volt a radicalisok egyetlen jelöltje.

támogatta, a kit a császársággal való csatáinak idejében Jules Ferry (most a mérsékeltek elnökjelöltje) pártfogolt.¹ Sőt a közbeeső időszakban Freycinet lemondott a miniszterelnökségről s Ferrynek, közoktatásügyi miniszterének, engedte át, mert nem követhette a Ferry anticlericalis radicalismusát. Ilyen megelégedései vannak az opportunismusnak.

Freycinet, jóllehet összeköttetésben volt azzal a parlamenti botránnyal, a mely félbe is szakította a közpályán való szereplését,² de a mely nem támadta meg személyes tisztességét, — a legtiszteletreméltóbb alakok egyikének tekinthető ama politikusok közt, a kik Gambetta halála után Franciaországot kormányozták. Egyike volt ő amaz esemény óta azoknak a ritka francia miniszterelnököknek, a kik az akademikus zöld pálmáit viselhették, a nélkül, hogy nevetségesek lettek volna. A Negyvenek közé való beválasztását szigorúan ítélték meg, mint a köztársaság kormánya iránt való szolgálatkészség actusát.³ Ámde Freycinet már korábban is tagja volt az Institut egy másik osztályának, az Académie des Sciencesnek, a melybe rendszerint a jelölt szellemi munkássága alapján tör-

¹ *P. o.* a corps légistatifban, 1870. február 9 én, két nappal az után, hogy Rochefort-ot letartóztatták a *Marseillaise*-ben Victor Noir meggyilkolásáról írt cikke miatt.

² Freycinet közel hat évi távollét után, 1898. novemberében vette át újra régi hadügyi tárczáját hetvenedik születésnapjának előestéjén.

³ Pailleron, az akademikus, beszélt nekem, hogy mikor Freycinet, korteskedő körútjában, a melyre a hagyománynál fogva minden jelölt kötelezve van, Renannál is látogatást tett, az ironia mestere azt mondta neki, hogy szívesen ráadja a szavazatát — „à moins que M. Carnot ne se présente“. Az „*Ahol unatkoznak*“ szerzője magától Renantól hallotta az adomát.

ténik a beválasztás, függetlenül társadalmi vagy politikai állásától. Olyan franczia, a ki a Mazarin-palotában üléselő Akadémiák közül kettőnek a tagja, nem lehet más, mint kiváló személyiség, és ezt a minősítést meg kell adni Freycinetnek. Fölvétele alkalmából Jules Simon, a ki ép úgy kartársa volt a senatusban, mint az Akadémiában, egyikét írta azoknak a rövid esszayeknek, a melyekben a nap eseményét szokta volt bölcs kedvességgel megbeszélni, gazdag visszaemlékezéseivel fűszerezve. Azt mondta, hogy háromféle típusa van a nagytekintetű társaság által beválasztott akadémikusoknak: azok, a kiket megkoszorúz, azok, a kiket fölavat, és azok, a kiket — megtesz; de kedves gonoszsággal tartózkodott attól, hogy az új halhatatlant valamelyik osztályba sorozza. A köztársaság alatt azokat, a kik megkoszorúzásra vagy fölavatásra méltó munkát végeztek, nem igen bántja a kisértés, hogy résztvegyenek a politikában. Siralmas sorsa lenne a franczia Akadémiának, ha sok politikust ültetne a székeibe; de olykor egyet-egyet kiragadni szennyos légköréből, ez kegyes jótékonyági cselekedet. Freycinet a fölvételekor nem mutatkozott méltatlannak a megasztelésre, a melyben részesítették. Émile Augier volt az előde, a kinek a dicséretét kellett előadnia, s a nagy színműirőről adott méltatása olyan nemzeti jellemvonást tüntetett föl, a mely hasznos és tetszetős is. Bármily kevésbé legyen is vonzó valamely francziának a foglalkozása, legyen bár politikus, ügyvéd, tőzsér vagy hivatalnok: ritkán van híján az irodalmi ösztönnek vagy lelkiismeretnek, okát tudván adni annak, hogy miért csodálja és miért kell csodálnia az anyanyelvén írott remekműveket. Az ily adományokat nekünk is jó volna ápolnunk, mielőtt az angol

nyelv megszűnnék az emberi kifejezés ama nemes közege lenni, a melyet a multban tökéletesen tudtak felhasználni a gondolatnak szép formába öltöztetésére, izlésbeli kecsességgel és forma-tisztasággal.

A francia politikai rendszernek valamely cinikus tanulmányozója azt mondhatná, hogy Freycinetnek az Académie Françaisebe való fölvétele azért érdemel figyelmet, mert ez volt az opportunistá párt történetében a legdicsőségesebb mozzanat.¹ Inkább azért nevezetes e választás, mert a nemzeti létnek kevésbé vonzó tüneteinek közepette, Franciaország intellectualis életére emlékeztet, a melynek kevés köze van a politikához. Feltűnt, hogy mikor Freycinet elfoglalta a székét ama kupola alatt, mely a francia ékesszólás mestereinek a képmásaival van diszítve, a senatus és a képviselőház gyakorlott vitázója nem volt olyan ügyes szónok, mint az a tudós akadémikus, a ki fogadta, Gréard egyetemi tanár, a ki tehetségét a közoktatás szervezésének szentelte. Meggyőző példája volt ez annak a tünetnek, hogy Franciaország tehetségeinek a legjava kerül a politikát. Fölkutatták a törvényhozást, hogy olyan államférfiút találjanak, a ki alkalmas arra, hogy széket foglaljon abban a társaságban, a melyet Franciaországnak egy minisztere alapított, és midőn fajtájának legjobb példányát keresték elő, egy szerény

¹ Challemel-Lacourt, ki, mint Gambetta barátja, talán opportunistának számítható, jöllehet ő maga a szélsőbalhoz sorozta magát (míg Freycinet a mérsékeltbb köztársasági baloldalhoz tartozott), kevéssel azután választották be az Akadémiába. De ő akkor (1893-ban) már tíz éve visszavonult a politikai élettől, jöllehet az Akadémiába való beválasztása után váratlanul a senatus elnöke lett, mikor Jules Ferry hirtelen meghalt.

professzor legyőzte az ékesszólásban, a politikai küzdelem e leglényegesebb fegyverének forгатásában. Franciaország gazdag anyagot szolgáltat kormányok és törvényhozó testületek számára, a legjavából. De csakis az Institut asztalai körül vannak bővében a szónoklat, elmésség, politikai tudomány és az általános tudás adományai. Ám a francia: nem parlamenti nép, s mialatt várja azt a kormányformát, a mely inyére való, öntudatlanul is bölcsen cselekszik, midőn legérdemesebb fiait nem serkenti arra, hogy tehetségeiket egy céljátévesztett parlamentben pazarolják el.

Minthogy az Akadémia jelöltjeinek a hagyomány-nál fogva személyesen kell a tagok szavazatait kikérniök, Freycinet abba a kényes kényszerűségbe jutott, hogy így Aumale herczegnek a kegyét is kikérje, a kit ő, mint miniszterelnök, kiűzött volt Franciaországból, miután vitézi nevét már előbb kitörölte a hadsereg lajstromából. A herczegek kiűzésének siralmas ügye azt a kérdést vettette föl, hogy vajjon Freycinet melyik minőségében cselekedett akkor. Az imperialista elevenítette-e föl korábbi alkalmazóinak a módszerét? vagy a radicalis pártférfitú igyekezett megalázni a monarchikus ügyet? vagy csupán az opportunistá nyilatkozott-e meg benne, a ki magáévá tesz bármely politikát, a melyet a pillanatnyi áramlat felkapott? Ha az első föltevést bizvást mellőzhetjük is, érdekes megtudnunk, hogy vajjon mint radicalis vagy mint opportunistá cselekedett-e akkor, mert ez magában foglalja a „republicanus concentratio“ kérdését — azt a hosszúéletű rendszert, mely abban állott, hogy a kormányokban egybekeverték a különféle köztársasági csoportok képviselőit. A rendszer bírálói azt hozták föl ellene panaszul, hogy első eredménye a radicalisok túlsulyra jutása

volt, végső következménye pedig a pártkormányzat Franciaországba való behozatalának az elodázása.

A harmadik Freycinet-cabinet eljárása, mely a hercegeket 1886-ban kiüzte s mely a legteljesebb pártképviseleten alapult, némi világosságot vetett az előbbi tételre. Változékony elnökén kívül e cabinet magába foglalta, mint a radicalis elv képviselőit: Goblet-t és Boulanger tábornokot, a ki akkor Clémenceaunak az embere volt, míg mérsékelt tagjai közt ott volt Carnot és Baihaut, ki utóbb börtönbe került a közmunkaügyi miniszter korában elkövetett csalásokért. Hogy ez a kormány a Franciaországon uralkodott családok tagjait zaklatta, ennek radicalis színezete volt. De közelről vizsgálva a dolgot, látható, hogy míg egyrésről a képviselőházban akadtak radicalisok, a kik elvből ellenezték ezt a politikát, másrésről legbántóbb részleteit oly politikusok hajtották vagy hajtatták végre, a kik nem tápláltak igazi rokonszenvet a szélsőbal iránt. Aumale hercegnek a hadseregből való elbocsátását Boulanger tábornok hajtotta végre, a ki — ez idő szerint radicalis — előbb alázatos udvarlója volt ennek a hercegnek, kevéssel utóbb pedig vezére a royalistáknak. Aumale herceg kiűzését Freycinet eszközölte a mérsékelt-párti Grévy kedvéért, a ki ugyanakkor elnézően tűrt meg elnöki palotájában egy corrupt üzérkedésre berendezett ügynökséget, de különben igen érzékeny volt a sértések iránt. A büszke katona, ki pályáján ép annyi becsületet hozott a francia névre, mint Grévy szégyent, fennhéjázó hangon tartott tiltakozó levelet irt volt a köztársaság elnökének, a miért őt a hadseregből kizárták. Erre Freycinet, jóllehet a herceg sem összeesküvő, sem trónkövetelő nem volt, sőt még örököse sem valamelyik dynastiának,

kiüzte őt Franciaországból, úgy bánván vele, mint soha köztársasági miniszter banni nem mert a legszerényebb hírlapíróval sem, a ki valaha egy közpályán szereplő személyiséget megrágalmazott.

Ezeket a rendszabályokat, melyeket a szabadelvűek fájlaltak, a miniszterelnök a mérsékelt-párti államfő kivánságára hajtotta végre egy katona-politikus segítségével, a ki nem sokkal utóbb a reactionáriusok vezetője lett. És valóban, valahányszor az opportunisták czélszerűnek látták, hogy szélső politikát kövessenek, sohasem volt szükségök arra, hogy radicalisok legyenek benn a minisztertanácsban, a kik buzdítsák őket. A Jules Ferry és Paul Bert anti-clericális túlkapásai olyan kormányok idejében mentek végbe, a melyeknek nem voltak radicalis tagjaik. Különbben is az évek hosszú során át, a mióta a „concentratio“ divatba jött, az egyes kormányok ténykedését nem befolyásolta észrevehetően az, hogy voltak-e benne radicalisok, vagy nem. Mivel egy-egy miniszterium sohasem él elég sokáig ahhoz, hogy érezhetővé tegye a maga politikáját a törvényalkotásban, és mivel az elvben és tettben való különbség az átlagos opportunistá kormányférfiú és radicalis vetélyvagy kartársa közt jelentéktelen: külföldi embernek megbocsátható, ha nem fogja fel azt a fontosságot, melyet a francia politikusok a „concentratio“ kérdésének tulajdonítanak.

Az opportunistá név a század záró éveiben szinte ki is ment a divatból, hacsak szemrehányásként nem éltek vele; mert az új politikus-nemzedék, a mely nem forrott vele egybe akkor, mikor még ígért valamit, nem kívánta magát olyan czímzéssel illetetni, a mely elvesztette a tekintélyét. Miután a tiszteletreméltó bal-

közép szintén letűnt, egy új mérsékelt, vagyis „progressista“ párt alakításában reménykedtek az e célra egyesült maradék opportunisták és egyéb köztársaságiak, a kik közös erővel akartak megküzdeni a szélső padok elégtelenségeivel. Az 1893-iki képviselőház összetétele kedvezni is látszott az új tervnek, mert a mérsékeltbb republicanusok nagyobb számban voltak benne, mint a radicalisok, socialisták és reactionáriusok együttvéve. Mindazonáltal az utolsó parlamentben, melynek rendes cyclusa a tizenkilencedik században lejár, a négyéves időszaknak megfelelő hat miniszterium a szokott sorozatban váltotta föl egymást.

De volt egy ritka tünemény is. Mac Mahon tábornagy ideje óta először történt, hogy egymás után két olyan cabinet alakult, a melyekbe egyetlen tag sem ment át az előbbi kormányból. Sőt mi több, e cabinetek egyike radicalisnak, másika pedig mérsékeltnek nevezte magát. Igaz, hogy e combinatiók egyike sem hagyott észrevehető nyomot a köztársaság törvénytárán. Azonkívül a radicalis cabinet legmerészebb törvényjavaslatát, a jövedelmi adó kivetését, több tagja pártolta annak a mérsékelt miniszteriumnak, mely aztán a javaslatot elvetette. Hanem azért azt hirdették, hogy ez egy pártkormányzati korszak hajnalát jelzi.

Az 1898-ban választott képviselőház súlyos csapást mért azokra, a kik ebben az ábrándban éltek. Az új parlament minden elődjénél széthúzóbbnak bizonyult. Első tette az volt, hogy kitolta az elnöki székből a radicalis Brisson. Másik tette meg az volt, hogy elbukttatta a Méline-féle mérsékelt párti kormányt. A bukott miniszterelnök helyét Brisson foglalta el, kitől a ház csak az imént vonta meg a bizalmát, és ő

olyan kormányt alakított, a mely négy hónapig tartott. Megbukott az is, és Dupuy a régi jó minta szerint való „concentratiós“ cabinetet alakított, a melyről azt jövendölték, hogy a párt-kormányzat korszakának hajnalodásával el fog bukni.

Még ha hirtelen át lehetne is alakítani a francia politikusok szokásait, akkor is néhány évbe kerülne, míg a nemzetet hozzá szoktatnák a változáshoz. A párt-rendszer megalapításához nem lenne elegendő, hogy a miniszterek megszünjenek egymás ellen fondorkodni, sőt még az sem, hogy a kormányok ne bukjanak olyan sűrűn s olyan józan ok nélkül. A nemzeti hagyomány nem a törvényhozáson belől való meg-egyezések révén változik meg. Künn az országban és a szavazó-urnánál szerveződnek és erősítettnek meg a pártok. Hogy a francia választók többsége mér-sékelt emberekből áll, az bizonyos; csakhogy közö-nyösek az ép kormányon levő miniszterelnök neve vagy elvei iránt. És nem mutatkoznak jelei annak sem, hogy a socialistáktól való félelem a parlamenti politikusoknak valamely más csoportozata iránt fogja fölgerjeszteni a lelkesedésöket, a kik ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartoznak, mint elődeik, és a kiknek a multjuk is ugyanaz. Ha a városok polgár-sága vagy a parasztság valamikor megrettenne a socialismustól, a megmentőit nem a bármilyen neve-zetű parlamenti emberek közt fogja keresni. Egyelőre a kormányok váltakozása, a mit az opportunisták művészi tökéletességre emeltek, minden valószínűség szerint túl fogja élni az ő nevöket mindaddig, a míg a parlamenti rendszer Franciaországban fennmarad.

HETEDIK FEJEZET.

A radicalisok.

Ha a csoport-rendszer nincs, a radicalisok talán félelmesebb erőt alkottak volna a francia politikában a harmadik köztársaság alatt. Némely vezéreknek a tevékenysége és céljaik aránylagos határozottsága ellensúlyozhatta volna abbeli tehetetlenségöket, hogy a választó népnek csekély kisebbségéből kerültek ki; de már jóval az előtt, hogy a párt balszárnya a socialistákkal szövetekezett, nem volt a radicalisoknak a képviselőházban összetartásuk, legfőlebb csak mint romboló hatalomnak, de a mely inkább csak a miniszter-combinatiókat támadta meg, semmint az ország intézményeit.

A commune által a háború után okozott ijedelem nem kedvezett az ő népszerűségöknek. Az 1875-iki alkotmány alatt lefolyt első választásokból kikerült képviselők hét csoportra valának oszolva, a melyek közt a szélsőbal számbeli fontosság tekintetében a második volt. Legnagyobb volt a Gauche Républicaine, mely a szélsőbal és a balközép közt ült s magába foglalta a legtöbbjét azoknak a politikusoknak, a kik később opportunistá-neven kezökbe kapták az ügyek vezetését. A szélsőbal mintegy száz képviselőt számlált, azaz nem egész ötödrészét a háznak; de sokuknak a radicalismusa nem volt törhetetlen vagy aggasztó természetű. Gambetta, ki a következő évben Thiersnek

a jobb keze lett, szintén ide tartozott néhány legkiválóbb opportunistával együtt, mint Rouvier meg Constans, a ki később, különböző okokból, a radicalisok elkeseredett gyűlöletét vonta magára. Voltak ott mások is, mint Brisson meg Floquet, a kik utóbb együtt működtek az opportunistákkal, — jóllehet megtartották a radicalis jelzést — és concentrációs cabineteket alkottak velök. A szélső-radicalisok némelyike, mint Naquet, a válásról szóló törvény anti-clericalis szerzője, a boulangista-pártban tetőzte be pályáját, mint hitvány eszköze a reactionáriusoknak. Volt még bizonyos számú communista is, a kik a felforgatás pártját képviselték, a mely újabb időben, mint látni fogjuk, socialistának nevezi magát.

E csoportnak egy másik typusa már eltűnt, nem hagyva utódokat. Azok a forradalmárok voltak ezek, a kik Victor Hugo lyricus pártfogásának örvendtek. Ép akkor választotta őt meg radicalis senatornak Páris, a melyet ő erre úgy dicsőített, mint „Saragossa hősiességével bíró Babylon“-t. A ki 1848-ban az utcákon harczolt, ha „december áldozata“ volt, jogot formálhatott a költő hangzatos pártfogására, és Louis Blanc volt a radicalisok legismertebbje, a kit apocalypticus metaphorákkal támogatott. Az a körülmény, hogy a képviselőház hét elismert csoportjának egyike magában foglalta mindezeket az összeütköző elemeket és coteriákat, részben magyarázatául szolgálhat annak, hogy a szélsőbal miért nem játszott praeponderans szerepet a köztársaság történetében.

A radicalisok legkimagaslóbb alakja Clémenceau volt, a ki kiváló tehetségeit oly módon használta fel, hogy magára vonta az összes köztársasági csoportokban levő képviselőtársainak haragját, a kik közül

sokan nagy hasznát vették volt azoknak a hőstetteknek, a melyekért őt megbélyegezték. Nagy képességét kormányok buktatásának szentelte. Habár tevékenysége így gyakran vált előnyére a hivatalkeresőknek, a kikre talán sohasem került volna a sor, ha Clémenceau egy adott pillanatban meg nem buktatott volna valamely cabinetet: azért mégsem akarták őt jóltevőjöknek elismerni akkor, mikor őrajtok volt a sor, hogy maró ékesszólása kibuktassa őket a hatalomból. Az, hogy ő sohasem foglalta el az általa megbuktatott miniszterek helyét, sok ideig megsebezhetetlenné tette. De mikor végre a körülmények őt is támadások célpontjává tették, ezek a támadások csak annál hevesebbek voltak, minél több harag gyült föl ellene az évek során. Az üldözést még provencai kerületébe is elvitte a haragvó párisi politikusoknak egy csapata, mely ki is eszközölte, hogy az ő mandátuma egy nála szélsőbb irányzatú radicalis-socialista kezébe került. Oly képviselők, a kik ülészakról ülészakra ujjongva követték volt őt az egymásután való miniszteriumok ellen intézett dühös támadásaiban, most végzetes befolyását hangoztatták annak az embernek, a ki sivárrá tette törvényhozásukat. Kenetes megrovásuk nemcsak az intézményt ítélte el, hanem őket magukat is, a kik oly gyöngén képviselték; mert a kamara életbelépte óta egyetlen képviselőnek sem tapsoltak olyan gyakran és olyan elragadtatással a társai, mint ennek a könyörtelen birónak, mikor föllépett a szószékre és hozzáfogott, hogy ítéletet mondjon az alatta lévő miniszteri székekben reszkető vádlottak fölött.

Ha Clémenceau valaha egy nagy pártnak a vezére lett volna s annak a segítségével erőszakolja vala rá

akarátát a házra, akkor „meddő dictatorságá“-nak az elítélése kevésbé lett volna rosszhiszemű. De pártja még a reactionáriusokkal egyesülve is tehetetlen lett volna az opportunisták gyilkos féltékenykedése nélkül, a kik szívesen használták őt fel. Az 1881-iki parlamentben, a melyben negyedfél év alatt a két Ferry-cabinetet, a Gambetta-miniszteriumot meg a második Freycinet-cabinetet segítette megbuktatni, a radicalisok ötven főnyi erőben sem voltak s csak tizenketted részét tették ki a háznak. Ha az összes reactionáriusok csatlakoztak hozzájuk, az opportunisták és a mérsékelt republicanusok akkor is úgy aránylottak e coalitíóhoz, mint három az egyhez. Az opportunistákat 1882-ben Gambetta halála és később Ferry bukása meggyöngítette, úgy hogy a radicalisok tért hódítottak, habár a főhaszon a reactióé volt; de a szélsőbalon még ekkor is csupán százan voltak a most márközeli hatszáz főnyiképviseelőházban. Utóbb 1889-ben, a boulangista-ügy után, mely a radicalisok némelyikét szövetségbe hozta a reactionáriusokkal, a szélsőbal megapadt kissé és tagjainak egy kis része most socialistának nevezte magát. 1893-ban javára vált a reactionárius párt felbomlása; de a radicalisok és socialisták együttvéve ekkor is százzal voltak kevesebben, mint a mérsékelt republicanusok. Majd 1898-ban az epitheton nélkül való radicalisok megfogytak, de a radicalis-socialisták és a socialisták megháromszorozódtak a képviseelőházban, úgy hogy a szélsőbal együttes csoportjai ép olyan erősek voltak, mint a mérsékelt köztársaságiak.

Minthogy Franciaországban nincs fokozatos fejlődése a politikai irányzatnak, csak megtévesztő volna jóslásszerű következtetéseket vonni le az összehason-

litó választási statisztikából. Így az 1881-iki szavazás, az 1876-ikivel egybevetve arra mutatott, hogy pár év alatt a radicalismus kivész a képviselőházból; holott a közelebbi választáson a szélsőbal visszavivta szám-beli helyzetét. Mindazonáltal gyakran beszélgetnek Franciaországban a radicalismus fenyegető veszedelméről — olyan időkben, mikor valamely politikai botrány háttérbe nem szorít minden más kérdést. Sokat tűnődnek azon a veszélyen, a mely abból keletkezhetik, hogy a radicalismus a cabinetekben a mérsékelt republicanismussal társul s másrésről a socialismussal szövetkezik. Kutassuk tehát először, hogy mi az a radicalis elmélet, a mely aggodalmat kelt, és azután, hogy miben rejlik a különös veszedelme annak, hogy az ország kormányát olyan politikusokra bizzák, a kik ezt az elméletet vallják.

A radicalis programmoknak, melyeket a harmadik köztársaság alatt időszakonként kibocsátanak, igen érdekes vonásuk a változatlanság. Az 1885-iki programmot az 1881-ikiről¹ mintázták és azután tovább adták, hogy mintául szolgáljon a század végén. Ez azt mutatja, hogy Franciaországban az újítás pártja bizonyos tisztelettel viseltetik az iránt, a mi régi. Közelebről vizsgálva, azt látjuk, hogy eme tisztelet tárgya még a köztársaságnál is régibb; mert az ország megmentése végett sürgősen kívánt reformok közt legelől

¹ Programme du comité radical du 18-ème arrondissement de Paris accepté par M. Clémenceau : Août 1881. Programme des groupes Républicains Radicaux-Socialistes de la Seine : Août 1885, etc., etc. A radicalisok a programmjokat a császárság idejébeli republicanusok programmjául szokták volt feltüntetni. „C'est le drapeau de 1869“, mondotta 1881-ben Clémenceau a 18-ik kerületbeli választóinak.

vannak Jules Ferry érett ifjúkorának a császárság végéről való „utopiái“. A III. Napoleon ellen működő republicanus ellenzék egész poggyásza fel van véve: egyesületi szabadság, egyház és állam különválasztása, választott hatóság, közigazgatási decentralisatio és állandó hadseregek eltörlése. A világ előrehaladt egy emberöltő folyamán. Csöndes forradalmak mentek végbe oly nemzetekben, a melyeket nem tartanak forradalmi népeknek, és a hol a harmincz év előtti radicalis képzelődéseket ma conservatív törvényalkotók foglalják szabványokba. De Franciaországban, egy demokratikus köztársaság alatt, az 1869-ben sürgetett reformokért még 1900-ban is csak sovárogni fognak. Szerencsétlenségre, a régiség, mely a vallási dolgokban hitet és buzgóságot serkent, politikai programmban csak kételkedést és közönyt idéz elő.

Igaz, hogy a radicalisok bizonyos hozzáadásokkal pótolták a császárság alatti ellenzék által felállított követeléseket. Például, az 1875-iki alkotmány revisiójával, a mit 1875 előtt nem is lehetett volna kívánni, s ezzel együtt a köztársaság elnökségének és a senatusnak az eltörlésével. De jóllehet ezeket a reformokat csupán húsz év óta hangoztatják, az eszme aránylagos újdonsága sem fogja siettetni a megvalósulását és a köztársaság, valószínűleg, látható fejtől és felsőházától meg nem fosztva fog átlépni az új századba. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy a radicalisok nem mondták ezt komolyan; hanem csak azt, hogy nem olyan félelmetesek az ő Harminczéves Háborújokban, melyet a „Franciaország intézményeiben oly szivós életű monarchicus elv“¹ ellen folytatnak. Ezekbe

¹ Réponse de M. Clémenceau an programme du comité radical: 1881.

a szavakba foglalta Clémenceau a hadjárat célját, és a köztársasági alkotmány e radicalis megítélése nem is czáfolható. Gyakran fordult elő ezeken a lapokon arra való vonatkozás, hogy Franciaországot a köztársaság alatt ugyanazokkal az intézményekkel és majdnem ugyanazokkal a szabadság-korlátozásokkal kormányozzák, a melyek ellen a republicanusok a második császárság alatt kikeltek. Ebből az következik, hogy ha a francziák valamikor újra alárendelnék magukat egy autocrata uralmának, az készen és működésre képesen fogja itt találni az önkény-uralom egész gépezetét. Az én szempontom és a radicalisoké közt az a különbség, hogy a mi nekik panasz tárgya, nekem olyanul tűnik fel, a mihez gratulálni kell a francziáknak; mert ha az állam napoleoni alapzatát eltávolítanák vagy kelleténél jobban meglazítanák, az egész építmény összedőlne. És ez a romlás sokkal helyrehozhatatlanabb lenne, mint a tizenkilencedik század bármelyik forradalmáé, a mely pusztán csak félretolt egy-egy dynastiát vagy megváltoztatta a kormányzat nevét, a nélkül, hogy megbontotta volna az épületet.

A radicalis programm a más országokban, előrehaladt politikusok által kibocsátott hasonló formuláértől abban különbözik, hogy a benne felsorolt követelések inkább csökkenő, semmint nagyobbodó irányzatot követnek. Angolországban, a hol a radicalisok tegnapi czifra gunyája holnap a conservatívek szertartásos dísz-öltözéke lesz, a szélső pártnak örökösen új reformokat kell kitalálnia, hogy lépést tarthasson a Toryk vállalkozásával. Franciaországban a conservatismus a lakosság nagy többségének a hitvallása és így sokkal komolyabb valóság, semhogy egy factió

ezégre legyen.¹ A radicális reformerek előtt tehát egy megingathatatlan fal van, a mely ellen rohamokat intézhetnek, de ez a fal bizonyos tekintetekben erősebben állhat ellent a támadásaiknak egy névtelen köztársaság alatt, mint oly kormányforma mellett, a melynek sebezhető feje van. Mialatt így a második császárságnak a republicanusok által fenyegetett összes intézményei még egyre fennállanak, egyikök eltörlésének a követelése tényleg eltűnt a radicális programmokból.

Clémenceau 1881-ben valami homályos tervezetet fogadott el „az állandó hadseregnek nemzetörség által való fokozatos helyettesítéséről“. És a seine-megyei radicálisok 1885-iki manifestumában a haderőre tett egyetlen utalás egy amannál még homályosabb czélzás volt a nemzetközi választott bíróságra. Azóta a radicálisok, folyvást engesztelhetetlenek maradván a programjokban elítélt többi intézményekkel szemben, milyen az egyház is, gyakran fáradoztak oly ter-

¹ A „conservateur“ jelzőnek a monarchisták által való el tulajdonítása majdnem divatját multa már, mert a köztársaság-ellenes jobboldal tagjait együttesen reactionáriusoknak, vagy csoportjaik szerint royalistáknak, bonapartistáknak stb. nevezik. A monarchistákat a köztársaság alatt egészen tévesen nevezték conservativeknek, mert egyetlen olyan intézmény sem volt, a melyet ők megtartani óhajtottak s a republicanusok nagy tömege fenyegetett volna. A viszálykodás főtárgya az egyház volt, de az ellenpártoknak ezzel szemben való magatartását a clericalis és anti-clericalis jelzők különböztették meg, mert hiszen egyáltalában kevés republicanus kívánta valaha a concordatum eltörlését. Az a pusztá tény, hogy a reactionáriusok meg kívánták dönteni a fennálló kormányformát, alig jogosíthatta fel őket arra, hogy egy conservatív országban maguknak foglalják le a conservatív czímet.

vek mellett, melyeknek czélja a nemzet állandó haderejének a gyarapítása volt. Régen fölismerték már, hogy Európa helyzete nem engedi meg, hogy Franciaország katonai erejével elméleti kísérleteket tegyenek. Kormányrajutásuk tehát nem érinti a hadsereg állását, hacsak abban az értelemben nem, hogy egy-egy új hadügyminiszternek bogarai lehetnek, a melyekkel hatalmának rövid időszaka alatt kísérletet akar tenni.¹

Igen figyelemreméltó eredménye a demokratikus uralomnak Franciaországban az, hogy az egyetlen kérdés, a melyre nézve tényleg az összes pártok egyetértenek, a nyomasztó fegyverkezés fenntartása. Nem mintha a hadsereg csupán látható intézmény volna, mint az egyház, a melylyel senki sem kénytelen érintkezésbe lépni, vagy pusztán csak költséges szervezet lenne, a melynek a terhét csupán közvetve érezhetni az adó képében. Alig van család az országban, a melynek belső háztartását közvetlenül meg ne zavarná a katonai rendszer. Franciaország egész férfinépe a zászlók alá kerül, s kiragadva otthonából, kenyérkeresetéből vagy tanulmányaiból, panaszkodás nélkül, ha lelkesedés nélkül is, törődik bele a bizonyos ideig tartó gépies fegyelembé. A mint az általános szavazatjog szentesíti az általános hadkötelezettséget — ez bámulatos tünete a democraticus kormányzatnak a

¹ A Dreyfus-ügyből támadt izgalom alatt, a melyben a „militarismus“ szelleme a radicalis-socialisták ellenkezését felkeltette, a képviselőháznak az ország védelme erősítésében legtevékenyebb tagjai voltak: Lockroy, a Brisson- és a Dupuy-cabinet radicalis tengerészeti minisztere (1898—99), és Camille Pelletan, Clémenceau visszavonulása óta a legtehetségesebb radicalis képviselő.

mai korban. Megjegyzendő, hogy ez az általános besorozás nem úgy történik, mint akkor, mikor Franciaország először állított ki egy nép-hadsereget, mikor az első köztársaság polgárai hévvel alakították meg zászlóaljaikat a honukba betörő ellennel szemben. A kaszárnnyák és a táborok ma a nemzetnek minden osztályából való fiatal katonasággal vannak tele, a mely még meg sem született akkor, mikor az utolsó invasio ráhagyta könyörtelen örökségét a jövőendő nemzedékre. Ez a fegyverbe hívása azoknak, a kik fiatalabbak, semhogy meglehetne bennök a nemzeti megalázás szemtanuinak bosszúvágya, — szükséges biztosítása az ország kereskedelmének és segédforrásainak, midőn fenyegető szomszéd áll a határon. De nem csupán a bölcs vigyázatosság az, a mi az összes pártokhoz tartozó francziákat arra készíti, hogy legyőzhetetlen hadseregről gondoskodjanak. A franczia hazafiasság olyan érzés, a melyet könnyebb fölismerni, semmint meghatározni, és az állandó hadseregek elve ellen való elméleti tiltakozásnak a radicális programokból való eltünése sokat jelentő tünet azok előtt, a kik kutatni kívánják a jövőt.

A radicális programm a császárság korabeli republicanus ellenzéktől örökölt állandó lajstromon kívül néhány olyan czikkelyt is tartalmaz, melyet a socialisták tana sugalmazott. Ezek azonban nem tulajdonítandók a radicalisok és socialisták valamely új szövetkezésének. A szélsőbalnak a köztársaság első idejétől fogva mindig volt tervezett reformjai soroztában egy közgazdasági szakasza is. A mi angol szempontunkból a radicalisok fiscalis terveinek legtöbbje nem lett volna aggasztó, még ha lett volna is némi kilátás a megvalósításukra. Első sorban mindig

ott van náluk az *octroi* — az angol közgazdák által elítélt városi fogyasztási adó — eltörlése és helyébe egy olyan jövedelmi adó¹ állítása, a melyet valamely meg nem határozott progressiv rendszer alapján szednének be. Az *octroi* még folyvást virágzik, kivéven néhány elszigetelt helységet; a jövedelmi adó pedig, akár aránylagos, akár fokozatos, még egyre csak ábrándja a politikusoknak, a kik közül sokan sem nem radicalisok, sem nem socialisták.

A jövedelmi adó kivetéséről állandóan szó volt Franciaországban,² de a század zártáig ez a kérdés nem jutott be a gyakorlati politika körébe. Cavaignac, a ki annyira mérsékelt republicanus volt, hogy a radicalisok reactionariusnak kiáltották ki, 1894-ben szólalt föl mellette. Visszautasította azt a socialista elméletet, a mely szerint az adókat úgy kell kivetni, hogy minden társadalmi egyenlőtlenséget megszüntessenek, s azt az óvatos politikusok által elfogadott elvet állította fel, hogy a megadóztatást úgy kell berendezni, hogy ne súlyosbitsa ezeket az egyenlőtlenségeket. Cavaignacnak a bevételek megadóztatása érdekében hangoztatott nézeteit a maguk főbb körvonalaiban úgy tekintenék Angolországban, mint gazdaságpolitikai

¹ A parlament elé terjesztett legutóbbi tervekben az a javaslat volt, hogy a jövedelmi adót tegyék az egyenes megadóztatásnak más formái helyébe; az *octroi* kérdését azonban nem bolygatják, mert sok, a jövedelmi adót pártoló képviselő habozva nyulna a községi bevételek e nagy forrásához. De radicalis programokban a „*Suppression des Octrois*“, meg az „*Impôt sur le revenu*“ azért van egymás mellé állítva, hogy az előbbivel terhelt választók azt a benyomást nyerjék, hogy az utóbbinak a behozatala fel fogja őket menteni az eddigi teher alól.

² 1871 és 1894 közt harmincznégy tervezet került a törvényhozás elé a jövedelmi adóról.

közhelyeket. Franciaországban azonban ezt egy mérsekelt és nevezetes politikus részéről a radicalismus erejének baljóslatú gyarapodása gyanánt fogták fel. Engem a saját megfigyelésem arra a meggyőződésre vezet, hogy a jövedelmi adó nem vág a francia vérmérséklethez és hogy behozatala kártékony tévedés lenne. Ámde vannak Franciaországban józan politikusok, kiknek a nézete homlokegyenest ellenkezik a szélsőbaléval a kormányzati kérdésekben és a kik ezt mégis mint igazságos és keresztülvihető megterhelést pártolják, még pedig progressiv kivetés alakjában.

Minthogy a jövedelmi adó mellett mindig a radicalisok kardoskodtak és minthogy a kérdést akkor tárgyalták érdemlegesen először, mikor a socialisták kezdtek a törvényhozásban kiemelkedni: az ellenkező nézeten levők az igazság látszatával utalnak rá úgy, mint a forradalmi párt emanatiójára. A tervezett adó által okozott megdöbbenés alatt azonban kevés szó esett ez adó progressiv jellegéről. A mi a nemzetet megrémítette, az az állítás volt, hogy az államnak joga van leleplezni minden egyes adófizetőnek magánvagyonai helyzetét. A javaslatot 1895-ben nyújtotta be az a legelső cabinet a köztársaság történetében, a mely kizáróan radicalisnak vallotta magát. A pénzügyi bizottság, melynek a functióit már láttuk, azzal tüntette ki ezeknek sajátságosságát, hogy kedvezőtlen jelentést terjesztett a ház elé Doumer pénzügyminiszter adójavaslatáról. Ugyanaz a kamara pedig, a mely 1894-ben¹ elvetette a jövedelmi adó elvét, most a francia parlamenti eljárás következetlenségének újabb bizonyosságát adta azzal, hogy elfogadott egy határozati

¹ Chambre des Députés, 11 Juillet 1894.

javaslatot ez adórendszer mellett.¹ Ekkor történt, hogy a senatus segítségére sietett az ingatag képviselőháznak s lemondásra kényszerítvén a radicalis kormányt, a tévelygő képviselőknek módot adott arra, hogy egy évad tartamára mérsékeltnek nevezett kormányt támogasson.

E mérsékelt cabinet hivatalba lépése — a melyben egyetlen radicalisnak mondható miniszter sem volt — sutra dobta a jövedelmi adó felforgató politikáját. De mivel egynémely tagja pártolta az elvet, még folyvást kutatnunk kell a mérsékelt politikusok ama mondásának az értelmét, hogy a radicalisok hivatalfoglalása veszedelmére van a köznek. Miben és hol rejlik ez a veszedelem? A radicalis programok vizsgálata azt mutatja, hogy a bennök foglalt követelések ép oly kielégítetlenek maradnak, mintha az a huszonöt cabinet, a mely Grévy elnökké választása óta kormánykodott, nem bővelkedett volna radicalis miniszterekben. A concentratiós miniszteriumok cselekedetei, jöllehet radicalis tagjaik uralkodtak bennök, igazolni látszanak azt a gúnyt, a melylyel illeték őket, hogy tudniillik a tűznek és víznek az összetétele nem hoz létre egyebet, mint gőzt. Mikor végre a radicalisok maguk töltötték be a kormányban az összes helyeket, meg is ragadták az alkalmat egy adópolitika keresztülvitelére, a mely régóta hitcikkelye volt a radicalismusnak; de ennek a politikának az általános elveit épen ama miniszterek közül fogadták el néhányan, a kik az aggodalmak lecsillapítása végett elfoglalták ezeknek a túlságosan tüzes reformátoroknak a helyét.

¹ Chambre de Députés, 26 Mars 1896.

Ha Franciaországban megvolna a pártrendszer és ha a cabinetek egy egész parlamenti időszakot élhetnének át, akkor kétségkívül komoly eredménye lenne annak, ha olyan cabinet kerülne kormányra, mely a szélsőbaloldal ellenőrzése alatt áll. De hasztalan tünődni azon, hogy mit csinálna a francia kamara, ha angol alsóház volna. A kormányok, legyenek bár mérsékelt, radicalis vagy concentratiós elnevezésűek, sohasem élnek elég sokáig ahhoz, hogy észrevehető nyomot hagyjanak a törvényalkotáson. A hadsereg újjászervezésén kívül, a mi hazafias egységet kívánó nemzeti feladat volt, az egyetlen nagy politika, melyet a köztársaság történetében valaha keresztülvittek, az elemi oktatás szervezése volt Grévy elnökségének első idejében, a melyet nem szakított meg kormányváltás. Jóllehet a világi és ingyenes elv, a melyet belevittek, a radicalis programm czikkelye volt: az összes csoportokhoz tartozó republicanusok támogatták, így torolván meg a clericalisokon azt az erőfeszítésöket, hogy a köztársaságot megbuktassák. Igaz, hogy e törvény intoleráns alkalmazása, valamint néhány szigorúbb rendszabálya sok balközépi szabadelvűt bosszantott. De az egyházi követelések legridegebb ellenesei Jules Ferry meg Gambetta voltak, a kik nem voltak radicalisok a szó francziás értelmében, mert hiszen mind a ketten erőszakos államférfiak voltak, abból a fajtából, melyet a szélsőbal „kormány-emberek“-nek bélyegzett.

A radicalis czímet viselő miniszterek szoros vizsgálata nem győzi meg a szemlélőt arról, hogy ők valószínűleg rosszabbul fogják kormányozni az országot, mint magukat opportunistáknak vagy mérsékeltnek nevező minisztertársaik vagy utódaik. Brisson talán a legkimagaslóbb radicalis pártférfiú volt, a

mióta Clémenceau visszavonult a közéletből. Volt miniszterelnök, képviselőházi elnök és köztársasági elnökjelölt és jellemességét az ellenfelei is tisztelik. Némelyikök azonban kifogásolja „jacobinus szellem“-ét; de ez legfőleg csak annyit jelenthet, hogy ha a képviselőháznak olyan hatalma volna, mint a conventnek, akkor Brisson verpadra küldte volna az összes gambettistákat és ferryistákat, míg végre az ő fejét is leüttette volna Clémenceau; vagy pedig azt jelenti, hogy Brisson, ha korlátlan ura volna Franciaországnak, eltörölné a papságot és egyéb olyan rendszabályokat léptetne életbe, a melyek az ő elméletével összeegyeztethetők.

De nekünk nem azzal van itt dolgunk, hogy mit tehetett volna valaki a forradalom alatt, vagy mit tehetne olyan körülmények között, a melyek sohasem fognak előállani. A francia politikai életet tanulmányozó külföldi tehát be nem láthatja, hogy a tiszteletreméltó Brisson, a ki a képviselőház elnöke volt és radicalisnak nevezte magát, miért kártékonyabb az államra nézve, mint a tiszteletreméltó Loubet, a ki mérsékeltnek nevezte magát, s a senatus elnöke volt.¹ Igaz, hogy az idegenek nem tudják mindig észrevenni a nemzeti életben azokat a distinctiókat, a melyek a hazai embernek nagyon is szembeötlők. Például, a britt szigeteken, a hol a vallás és nem a politika szüli a csoportrendszert: az olyan élestekintetű és lelkiismeretes megfigyelő, mint Taine, nem tudott különbséget tenni a skóciai szabad egyház és az egyesült presbyterianusok közt; újabban pedig kevésbé éleslátású francia képviselők úgy jellemzik a madagaskari angol hittérítő-

¹ 1899-ben Faure után a köztársaság elnöke lett

ket, mint methodistákat, jóllehet egyik sem tartozik az így nevezett vallás-irányzathoz.

Ha a rettegett radicalis kormányt, mely rövid fennállása alatt hangos aggályokat okozott, alkatrészeire bontjuk, úgy találjuk, hogy nem nagyon veszedelmes elemekből volt összeállítva. Az elnöke, Bourgeois, a ki több szintelen, cabinetben viselt már tárczát, azelőtt megyefőnök volt, a kiről a belügyminiszteriumba bizalmasan azt jelentették, hogy reactionarius hajlandóságú tisztviselő. Cavaignac, a kit már említettünk, mérsékelt és jellemes politikus volt. Lockroy, a ki több cabinetnek volt tagja, inkább csak úgy ismeretes, mint Victor Hugónak a rokona s művészi ízlésű irodalmi férfiú, semmint szélső politikus. Guyot-Dessaigne, mint más republicanus csoportok bizonyos államférfiai, valamikor buzgó hivatalnok volt a császárságnak. Ricard, jómodú roueni ügyvéd, nem állott veszedelmes politikus hírében abban a csendes városban. Berthelot, miként Paul Bert és más tudományos férfiak, előrehaladt anti-clericalis volt, de a socialis kérdésekről való nézetei nem voltak ily dogmatikusak. Szóval, a legtöbb név inkább csak az ideiglenes miniszterkedés, semmint a romboló politika gondolatát ébresztette. Doumerre, a pénzügyminiszterre, a ki kormánya adópolitikai tervét kidolgozta, volt alapítva a párt reménye, mikor a kormányból kibuktak; de mialatt ő egy ülészak küszöbén harezra készült, mérsékelt-párti ellenfelei rátették a kezöket. Magukévá tették azt a nézetet, a mely e lapokon kifejezésre jutott, hogy egy radicalis és egy opportunistá kormány-közeg közt nincs lényeges különbség, s megtették őt Indo-China kormányzójának. Szélsőbali pártfelei árulást emlegettek és a boulevardok gúnyo-

lódta, a mint Dupleix kétszázéves emlékünnepe ép fölvetette azt a problémát, hogy mi módon kellene Franciaország számára visszaszerezni egy keleti birodalmat: míg a mérsékelt miniszterium szépen útnak indította radicalis satrapáját ezzel a bucsúztatóval:

Solventur risu tabelae, tu missus abibis.

Ellene kell mondanunk annak a theoriának is, hogy egy radicalis miniszterium veszedelmes azoknál a socialis kérdésekről való véleményeknél fogva, melyeket a tagjai minden szelidségök mellett is táplálnak. Senki sem utasította vissza nyiltabban a socialista elvet, mint Bourgeois. A kormánya bukása után, a midőn hivatala által már nem volt kötve, némi mentsége lett volna arra, hogy udvaroljon annak a csoportnak, a mely a képviselőházban fenntartotta; de egyik támogatójának, Millerandnak, a kiváló párisi socialista képviselőnek, a ki kevéssel azelőtt azt a kijelentést tette volt, hogy „az egyedüli igazi socialisták a collectivisták“, így felelt a radicalis vezér: „Én nem vagyok collectivista, mert minden meggyezés lehetetlen a francia forradalom és a collectivisták eszméi közt, melyek eredetöknél fogva francziátlanok“.¹

Az egyházzal való bánásmód sem szigorúbb egy radicalis kormány alatt, mint máskor. Igaz, vannak radicalisok és socialisták, kiknek a kereszténység, vagy minden más vallás iránt való gyűlöletük sokkal intoleransabb kaján szevedély, mint a bölcséleti anticlericalismusnak bármely formája. De maga az anti-clericalismus már divatját multa Franciaországban, és egy radicalis miniszter, legfanaticusabb követőinek a ked-

¹ Discours à Melun, 25 Mai 1896.

véért sem mehetne olyan messzire, mint a mikor a *Május 16-dikának* clericalis túlkapásai még a szabad-
elvűekben is az üldözés kedvét gerjesztették. Másrészről,
egy mérsékelt kormány kitüntetések adományozásával
buzdithat türelmetlenségre egy-egy anti-clericalis vidéki
zsarnokot, ilykép remélve őt kortesnek megnyerni.
Vagy pedig egy mérsékelt kultuszminiszter, nehogy a
radicalisok clericalisnak kiáltsák ki, olyan magatar-
tartást tanusíthat az egyház méltóságaival szemben,
a mely felháborító az olyan szemlélőre nézve, a ki
nem ismeri azokat az állami okokat, melyek egy
fiatal politikusnak megengedik, hogy egy idős polgár-
társát sértesse. Hogy a papság követeléseinek a
kormány olykor gátat vetni köteles, az elfogadható;
de mérsékelt és radicalis ministerek nyílt levelei
egyes püspökökhöz és érsekekhez, a kik állítólag meg-
szegték a concordatumnak valamelyik czikkét, —
olyan irások, melyeknek a szerzői szégyelhetnék magu-
kat. Elvégre is egy agg főpap rendszerint olyan fran-
czia, a kire a franczia nép bizonyos száma tisztelettel
és hódolással tekint föl. Ilyenben pedig ritkán része-
sül a köztársaságnak valamely minisztere, a ki mikor
a fenyegetés, vagy dorgálás sértő mondatát fogal-
mazza, talán Napoleonnal hasonlítja magát össze, a
mint VII. Pius pápát pirongatja. A kívül állók ebben
csak azt látják, hogy egy köznapi politikus fejet
hajt anti-clericalis bírálói előtt.

Egy másik veszedelem, mely egy radicalis kormány-
ból állítólag eredhet: a senatussal való összeütközések
lehetősége. De ilyen összeütközések előfordultak minden-
féle árnyalatú kormányok alatt; és bizonyos, hogy a
nemzet a legnyugalmasabban azt az összeütközést nézte,
a melyet a Bourgeois-cabinet idézett elő. Áttérhetünk

most a kizárólag szélsőbaloldali miniszterek kormánykodása ellen felhozott legnyomósabb ellenvetésre. Olyan mérsékelt férfiak hangoztatják ezt, a kik nem hivatalvadászok s ennél fogva részrehajlatlan tanuk abban a kérdésben, vajjon miért kevésbé kívánatos, hogy a tehetetlen politikusoknak egyik osztálya tartsa kezében az ország kormányzatát inkább, mint a másik. Ez az ellenvetés nem is jutna eszébe olyan embernek, a ki a parlamenti intézményeket csupán a saját hazájában tanulmányozta. A francia miniszterek kezébe letett közigazgatási fennhatóság ugyanis olyan nagy és a közegeik által ellenőrzött centralisált kormányzat olyan hatalmas, hogy egy cabinet, mely a felforgatás pártjának kénytelen kedvezni, nagy veszedelembé sodorhatja az államot azzal, hogy ama párt embereit az egész országban mindenütt felsőbbbségi állásokba helyezi. Ha egy radicalis kormány, mely teljesen a socialista csoport kezében van, elég sokáig maradhatna hivatalban, kiszolgáltatathatná a nemzetet az anarchiának. Láttuk, hogy a parlamenti rendszer alatt mint jutott az óriási közigazgatási patronatus a parlamenti tagok kezébe és hogy a megyefőnökök és egyéb hatalmas tisztviselők mint érezhetik, hogy egy-egy befolyásos képviselő inkább uruk és parancsolójuk nekik, mint a miniszter. Ha egy socialista rendelkezés alatt álló radicalis kormány teletömné így a közigazgatási, törvénykezési és közrendészeti szolgálatot a felforgatás pártjának az embereivel: ebből polgárháború keletkezhetnék. Elképzelhető, hogy mi-hatása lenne annak, ha a rendőrfőnök a párisi képviselők rendelkezésére állana, vagy ha socialisták ülnének mindazoknak az iparos megyéknek a praefecturáiban, a hol a strikeok néha fölkeléseknek a jellegét öltik,

olyan professorok és hirlapírók lángoló ékesszólásának a hatása alatt, a kik a képviselőházban a szélsőbaloldali padokat foglalják el.

A képviseleti kormányzat hiveinek kétségkívül szomorú dolog az, hogy Párisnak és egyéb népes központoknak a képviselői azt kénytelenek látni, hogy választóikat velök nem rokonérzésű hivatalnokok kormányozzák. De a ki a francia intézményeket tanulmányozza, az sok visszásságot fog észrevenni, a melyek a honi központositott gépezetnek a külföldi parlamenti rendszerrel való balházasságából erednek. Ennek az összeférhetetlenségnek egyik eredménye az a különös értelem, a melyhez a „radicalis“ szó a köztársaság alatt jutott. Láttuk, hogy politikai elmélet tekintetében kevés a különbözőség a radicalisok és más elnevezésű republicanusok közt. De az utóbbiak a magok megkülönböztető jegyét abban találják, hogy ők „kormány-emberek“, a kiknek semmi közük a felforgatás és társadalmi szétbomlás pártjához. Meddig lesznek képesek tényleg megmaradni a kormányzati fegyelem ösvényén vagy meggyőzni a nemzetet az ő rendtartó képességökről, az azoknak a belső és külső változandóságoknak a mineműségétől függ, a melyek Franciaországra várnak.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A socialista csoport.

A francia socialismus philosophiáját és tantételeit; felekezeteinek és versenygéeseinek felsorolását; a népesség különféle osztályainak socialis kérdésekben való magatartását; — mindezt, remélem, tanulmányozni fogom egymásik munkában, amely közgazdaságról s a tőkének a munkához való viszonyáról fog szólni. Itt a socialistákkal csupán parlamenti minőségökben van dolgunk; általános politikájokat és viselkedésüket akarjuk megfigyelni, s kutatni, hogy ez milyen befolyást gyakorolhat a kormányzati problema megoldására Franciaországban.

Az 1893-iki választás volt az első, a melyen a socialisták külön politikai pártot alkottak, miután az előbbi évben előzetes kémszemlét tartottak a községi tanácsok felújítása alkalmával. A pillanat kedvező volt olyan csoport alakítására, mely a nemzet elégületlenjeihez kívánt fordulni. A boulangista tábor, melynek soraiban a legtöbbször megfordult, felbomlott. Kudarca és a pápa közbelépése szétugrasztotta a reactionáriusokat, és bizonyos vidékeken, a melyek nekik erős váraik voltak, a szavazatok egy része a szélső jobbról a szélső balra terelődött át. De talán a leghatalmasabb ok, mely az új pártot a szavazó urnáknál segítette, a Panama-botrány volt, a mely jelentékeny republicanus csoportokat discredítált és a melyet azonkívül a socialista vezérek ki is zsák-

mányoltak, merész szellemességgel azt vetvén oda, hogy „panamista“ és „kapitalista“ egyértelmű kifejezések.

A socialisták lármásan vonultak be a parlamenti rendszerbe, a mi nem igen felelt meg az elért szavazatoknak. Jelöltjeik egész Franciaországban a bejegyzett szavazatok öt százalékát és a leadott szavazatoknak mintegy nyolcz százalékát¹ kapták; és mivel Páris közel egy harmadát szolgáltatta a szavazataiknak, világos volt, hogy a vidéket nem ragadta magával az új mozgalom. Az eredmény mindazonáltal nagyfontosságú volt, a mennyiben a szervezetlen képviselőházba több mint harmincz határozott irányú politikust vitt be, a kik, ha több felekezetet képviseltek is, értettek ahhoz, hogy félretegyék házi viszályaikat, a midőn szemtől szembe álltak a fegyelmezetlen többséggel. A szélső baloldali padoknak ez urai nem új pártot alkottak, a melyet hirtelen hozott létre a pillanatnyi elégületlenség. A socialista-czégér új volt; de a képviselők erősen hasonlítottak ama székek előbbi birtokosaihoz,

¹ Ha a radicalis-socialistákat hozzászámítjuk a minden minősítő jelzőt elvető socialistákhoz, akkor egész Franciaországban az egyesült csoportok jelöltjei 1893-ban az összes bejegyzett szavazatoknak mintegy nyolcz százalékát és az összes leadott szavazatoknak tizenegy százalékát kapták. De sok radicalis-socialista nem akart a socialisták közé számítozni, jóllehet viszont vannak radicalisok, a kik nem számítoznak radicalis-socialistáknak, mint Pelletan, s a kik a szélső socialistákkal szoros szövetségben állanak. A francia parlamenti csoportok közt való különbségek gyakran elmosódók, és Párisban a legtapasztaltabb megfigyelő is nehezen tud különbséget tenni egy radicalis-socialista meg egy jelző nélkül való socialista közt. Az 1898-iki választás jelentékenyen gyarapította a socialisták erejét a parlamentben, a hova ezúttal 57 socialista és 82 radicalis-socialista került be. A leadott szavazatoknak 19¹/₂ százalékát kapták, s a képviselői mandatumoknak közel 24 százaléka lett az övék.

a kik a multban segítettek a rectionáriusoknak, hogy megrövidítsék a kormányok életét ; és a most új czim-mel megválasztott képviselők azelőtt mint radicalis-socialisták, boulangisták vagy revisionisták szerepeltek.

A mi a választókat illeti, azoknak a vidékeknek a tanulmányozása, a hol a legtöbb szavazatot adták le az új csoport javára, azt látszik mutatni, hogy az a támogatás, a melyben a socialismus a vidéken részesült, nem igen van vonatkozásban a földrajzi helyzettel, vagy ipari foglalkozással. Az a vidéki kerület, a mely 1893-ban a szavazatok legnagyobb arányát szolgáltatta a socialistáknak, a földművelő népességű Cher-megye volt.¹ Legnépesebb helye Bourges, e 45,000 lakossal bíró város, melyet az utazók nem annyira a politika mai változatairól ismernek, mint inkább nemes izlésű templomának fenséges pompájáról, a melyen szinte érzik még a kor, midőn a socialis kérdést az a hatalom szabályozta, mely e méltóságos falakat emelte. Ebben a kerületben, a

¹ Az 1898-iki választáson Cher-megye a második helyet foglalta el a vidéki socialista-kerületek közt, a szavazatok 59 százalékat adván a socialista és radicalis-socialista jelöltekre. Az első helyet Gard-megye foglalta el a szavazatoknak 61 százalékal. Ez a megye, a melynek Nîmes a fővárosa, mindig nevezetes volt politikusainak a hevességéről, mint szintén Varmegye is, a mely 1898-ban a harmadik helyet foglalta el. De a socialista-sikerek legfeltünőbbike ezen a választáson Creuseben, Közép-Franciaországnak egy teljesen földművelő lakosságú megyéjében volt, mely a negyedik helyet foglalta el a leadott szavazatok 57 százalékal. Az 1898-iki választások eredménye, jöllehet különbözött az 1893-ikitól, mégis igazolta, a mit föntebb mondtam, hogy t. i. a socialismus támogatásának kevés köze van a földrajzi helyzethez vagy ipari foglalkozáshoz.

melyben egy állami fegyvertár és néhány porcellángyár van, a socialistáknak nagy kisebbségök volt. A szomszédos kerületben, a mely főkép földmivelő jellegű s benne van Vierzon is, ez a strikeokra hajló vasuti központ, egy odavaló communistát választottak meg. A megye másik szélén azelőbb más csoporthoz tartozott s most újra megválasztott képviselőt, socialistának számították.

Ha bejárjuk Franciaország eme középső vidékét, a mely Berrytől Burgundia tulsó végéig rendesen szélső nézetű képviselőket választ, meglep bennünket a tájak és falvak mélységes csöndje. Úgy tetszik, mintha ezt a hallgatag vidéket ép oly hagyományosan lustavérű faj népesítené, mint a minők Angolország rég alázatos parasztjai. De az ökreit hajtó öreg szántóvető és venyigéit nyeseő szomszédja azoknak az embereknek az unokái, a kik fölégették a kastélyokat és kifosztották a templomokat, egy-két évvel az után, hogy Arthur Young erre lovagolt, észlelve az okokat, a melyek lángra voltak lobbantandók a parasztságot. Az akkor fölébresztett szellem megvan még ma is. Egy tenyérszi földnek a birtokosa, ha olyan politikusra kérnék a szavazatát, a kit az odavaló városok pártszervezetei jelöltek, kiadná az útját a jelöltnek, ha az a földbirtok államosításának a tervével állana elő. De azért rászavazna e terv szószólójára, ha az forradalmi programmba volna foglalva; a forradalom szó neki nem rémes hangzású.

Túl a Loireon, Nièvreben, az 1893-iki socialista szavazatok százalékszámára aránylag csekély volt,¹ jól-

¹ 1898-ban a nièvrei socialista-szavazatok (a radicalis-socialistákra adott szavazatokkal együtt) az összes leadott szavazatok 48 százalékát tették ki.

lehet ez olyan megye, a hol minden ügy népszerű, a mely elégedetlenséget képvisel. Így lett ez a megye Boulanger-párti, és mikor az a mozgalom véget ért, újra megválasztotta „revisionista“ képviselőinek legtöbbszörét, mint különféle republicanus csoportok tagjait. Odább keletnek Saône-et-Loire-megyét szintén érdekes vizsgálni. Ott van a charollaisi pompás legelő-tájék, Macon bortermő vidéke, meg egy nagy kőszén-medence, mely két kerület választóinak a többségét foglalkoztatja. Sem a boulangismus, sem a socialismus nem tudta itt megvetni a lábát, jóllehet Montceau-les-Minesben használták először Franciaországban a dynamitot politikai érv gyanánt. A megye választóinak színezete abból a radicalis árnyalatból való, a mely „concentratiós“ kormányokat támogat; de az ipari kerületek egyike monarchistát választ. A Creuzot szénbányászai és vasmunkásai, midőn köz-társaság-ellenes munkaadókat beválasztják a képviselőházba, ezzel nem azt jelentik ki, hogy van Burgundiában egy magányos népesség, a mely az orléansi herczegért meghalni kész, hanem csak azt, hogy itt a tőke és a munka viszonya családi jellegű.

Külön monographia kellene ahhoz, ha valaki a francia népesség választói irányzatát, tekintettel a helyi viszonyokra akarná elemezni; de mielőtt ez az érdekes munka be volna fejezve, már értékét veszthetné, mert megtörténhetnék, hogy valamely mozgalom, a mely semmi összeköttetésben sincs a socialis kérdéssel vagy bármely politikai csoport elveivel, szélvész módjára hirtelen végigsöpörvén Franciaországot, csúffá tenné a monographa-írót következtetéseivel együtt. Miután eléggé láttuk már, hogy a középvídéken a socialismus jelentkezése időszakos, térjünk át az országnak

egy másik részébe, a hol mások a viszonyok. Franciaország közép része Berrytől a Saône völgyéig egyetlen nagy mezőség, ipari kerületekkel tarkítva, de a melyek olyan távol vannak egymástól, hogy a népesség általános jellemét csaknem ép oly kevéssé érintik, mint a hogy nem módosítják a táj jellegét. Ellenében ezzel, az északkeleti határon a két legnépesebb megye részben olyan látványt nyújt, a mely hasonlít némely angol ipari vagy bányászati grófságunkhoz. Nord és Pas de Calais megyék egyes részeiben nyüzsgő városok csoportjai fogódzkodnak össze, egybevegyítve a füstjüket; és ez az a vidék, a hol a socialisták a fővároson kívül a legnagyobb számbeli támogatással dicsekesznek a választásokon, habár a szavazataik aránya kisebb, mint bizonyos földművelői kerületekben. Egy másik különbség Közép-Franciaország és e vidék közt az, hogy ott a népesség anticlericalis irányzatú, míg itt Flandriában és Artoisban általában vallásos. Így az 1885-iki választáson, mikor az egyház még monarchicus ügynökség volt, ez a két északkeleti megye erős reactionárius hadrendet küldött a képviselőházba, Nord-megye 20 és Pas de Calais 12 olyan képviselőt választván, a kiknek feladatuk volt megbuktatni a köztársaságot, melynek erről az ipari vidékről egyetlen képviselője sem volt, a ki támogatta volna. Három évvel utóbb Nord-megye választói úgy módosították a köztársasággal szemben tanúsított ellenséges voltukat, hogy 170,000 szavazattal választották meg Boulanger tábornokot egy pótválasztáson; de az ő bukásával a reactió elvesztette a túlsúlyát északkeleten. A pártok újjászervezésekor a socialisták sem Nordban, sem Pas de Calaisban nem szereztek sok mandátumot 1893-ban és 1898-ban. Mind a két választás-

táson három-három képviselő esett az ő csoportjukra; de a jelöltjeikre adott szavazatok nagy száma jelentőséggel teljes volt ezen a fontos vidéken, a hol a socialisták hatalmukba kerítették Franciaország néhány legnagyobb és leggazdagabb városának községi tanácsát. A socialista municipiumok kérdését itt nem fejtegethetjük; de megjegyezhetjük, hogy az a vidék, a hol gyarapodásuk legaggodalmasabbnak mutatkozott, nem olyan választó közönségnek a hazája, a mely régóta hajlott a radicalismus felé; pedig ennek a fejleményeül tekintik olykor a socialismust.

Délen a socialisták mellett való szavazás arra a délvidéki túlhevültségre vezetendő vissza, mely a magánélet viszonyaiban hangos szavakban és heves taglejtésekben keres kifejezést. Bármilyen legyen is a socialismus eredete más szélességi fokok alatt, Dél-Franciaországban nem tudományos bölcsekedés az. Ugyanahhoz a fajtához tartozó emberek üzik, a kik olykor azokon a választási visszaélések miatt tartott bírói tárgyalásokon szerepelnek, melyeket az egész község látszólag úgy élvez, mint valami duhaj bohózatot; vagy a kik forradalommal fenyegetődznek, ha egy bika- viadalt betilt a kormány. Ahhoz, hogy socialisták Provence és Gascogne ege alatt népszerűek legyenek, elegendő, hogy a felforgatás pártjának kiáltsák ki őket; mert a szabadság a délvidéki embernek nem az, hogy hatalmában legyen a törvényt megváltoztatni, hanem az, hogy módjában legyen azt megszegni. Mondják, hogy a német socialismus komoly apostolai, a kik megkoczkáztatták a Franciaországba való utat, ép úgy megbotránkoznak toulousei és marseillei jókedvű elvtársaik léháskodásain, mint megbotránkozott Robespierre, észak ködeinek rideg szülöttje, azon

hogy a Varból való Barras és földijei olyan vidámul gyönyörködtek a forradalomban.

Van azonban egy nagy délvidéki város, melynek a socialismusa nem ennek a természetnek tudandó be. Bordeauxban, a hol a párt tüntetően gyarapszik, a lakosok, habár az életnek minden kellemetességét kedvelik, nem olyan áradozók és izgékonyak, mint gascognei szomszédaik. A bordeauxiak túlsapongás nélkül való vérmérsékletöket Guienne plantageneti hódoltságának tulajdonítják, mikor a fajuk angol-szász vérrel vegyült és a girondista mozgalom külső képe a forradalomban, fenntartotta a mérsékletnek ezt a traditióját. A megye politikai története, mielőtt a socialismus feltűnt benne, nem hasonlított az északi népes vidék történetéhez. Míg Pas de Calais és Nord hatalmas monarchicus csapatot választottak, Gironde képviselöje teljesen köztársasági volt. De a republicanus borvidék és a reactionárius bányavidék egyiránt csatlakozott a boulangismushoz, s Bordeauxban ennek utóhatásaként mutatkozik a socialismus, a mennyiben a royalisták a socialista jelölteket támogatják a mérsékelt köztársasági jelöltek ellenében. E városnak egyik 20,000 szavazóból álló kerületében 1896-ban 6000 szavazat — a reactionáriusokkal és mindenrendű elégedetlenekkel együtt — elegendő volt ahhoz, hogy socialistát válasszanak be a képviselőházba, a mi azt mutatja, hogy a lakosság nagy tömege nem ahhoz a párthoz tartozik. A választók nagy többsége, mely tartózkodik a szavazattól, jobb név hiányában conservativnek mondható, vagyis ahhoz a nagy osztályhoz tartozik, mely első sorban a fennálló kormányzatot támogatja, de ha azt látja, hogy ez nem képes a rendtelenséget elfojtani, erős kormányt fog követelni, a

mely ennek a helyét elfoglalja. Ez a nagy testület jobbadán azokból a mérsékelt emberekből áll, a kiket e lapokon úgy jellemeztünk, mint közönyöseket a politikában és ezeknek a szavazástól való tartózkodása a főakadálya egy mérsékelt köztársasági párt alakulásának. Jóllehet a parlamenti csoportok versenygése nem nyul bele az ő szorgalmas életmódjokba, nekik mégis döntő befolyásuk lehet Franciaország kormányzati problémájának megoldásában, ha a socialismus egykor rémületbe fogja ejteni a nemzetnek ezt a komolyabb elemét.

Girondehoz közel van a földmivelő lakosságú Gers-megye, a mely népességre nézve alig akkora, mint Bordeaux egymaga, s a melynek főhelye, Auch, bár érseki székhely, alig valamivel nagyobb, mint egy falu. Ennek a képviselői és senatorai hosszú időn át csaknem mindannyian reactionáriusok voltak. Mikor a köztársaságiak ebben az imperialista fészekben néhány mandátumot nyertek, szembetűnt, hogy a socialisták döntő erővé fejlődtek, és az 1897-iki senator-választáson ez volt Franciaországban az egyetlen megye, a mely csupa radicalis-socialista senatort választott, a kik olyan eszméket képviseltek, a melyek a Luxembourg-palotában aránylag olyan szélsők, mint a kamarában a legtüzesebb forradalmárok eszméi. Ez újabb példája annak, hogy a socialisták mint hódítottak teret olyan kerületben, mely azelőtt a köztársaság megdöntésére fogadkozó reactionárius pártnak volt a támasza. Annyi vidék, mely a század utolsó évtizedében a socialismusra adta szavazatát, volt az előbbi tiz évben bonapartista, vagy clericalis, boulangista vagy royalista, hogy szinte úgy tetszik, hogy Franciaországban a socialistikus szavazás inkább

az elégedetlenség, vagy felfordultság kifejezése, semmint komoly bontakozás a collectivista elmélet felé.

A parasztságnak e doctorinával szemben való magatartása itt csak mellékesen érinthető; de néhány szót kell mondani arról a látszólagos visszásságról, hogy a föld-sovár kigazdák a földbirtok államosításának szószólóira szavaznak. Az a következetlenség, hogy az egyik választáson monarchista jelöltre szavaznak, a másikon pedig köztársaságira, még megmagyarázható, a mennyiben a választónak nincs meggyökeredzett elfogultsága akármelyiköknek az elve iránt sem; de hogy a földért reszkető paraszt olyan jelöltet támogasson, a ki a magánbirtoklást el akarja törölni, ez nem látszik józan dolognak. A magyarázata az, hogy a socialista, távol attól, hogy megkisértse a kigazdát kitanítani arra, hogy jobb sors vár reá, ha az állam zsellére lesz, mint ha a maga kis telkét szántja: inkább a paraszt uralkodó szenvedélyét szítja fel. A tenyérnyi birtok tulajdonosát figyelmezteti a szomszédja nagyobb gazdaságára, a melyet föl kellene osztani kettőjük között, ha a socialista elméletet a gyakorlatban megvalósítanák. Ez a kezdetleges ámitás — úgy mondják — hatással van a parasztságra, a kik nem tudnak a politikához, de nagyon ragaszkodnak a földhöz.

A socialista szavazatok szaporodásának egy másik oka a földmivelő Franciaország elnéptelenedése. Ennek a nagy veszedelemnek, mely nyilván a legkomolyabb, a melylyel a nemzetnek szembeszállnia kell, komolyabb, mint a kormányszármazatnak, vagy politikának bármin ökérdése, kettős phasisa van. Legelőször is ott van a születési arány természetellenes csökkenése. Az ebből keletkező fő veszedelem azt mutatja, hogy Malthus

sohasem gondolt az általános hadkötelezettségre, a mely mellett egy nemzetnek a léte attól van függővé téve, hogy férfi-népessége egyenlő számban legyen a határon túl levő szomszédéval. A parasztnak az el-tökéltsége, hogy sok gyermeke ne legyen, első sorban a végrendeleti törvénynek tulajdonítandó, mely köte-lezővé teszi a birtok-felosztást az örökösök közt. Ez, szerencsétlenségre, szokássá lett s megerősítette azt a felfogást, hogy a földbirtok még azoknak az eltar-tására sem elegendő, a kik már rajta élnek. Impul-sust, a mely Franciaországban új s nem is olyan kényszerítő, mint más országokban, nyer így a paraszt-ságnak a városokba költözködése, a mi minden modern országnak a csapása. A városi nép közé kerülő parasztok keservesebbnek találják az életet az utczá-kon, mint a mezőkön, és nem meglepő, ha olyan elméletekhez csatlakoznak, a melyek orvoslást ígér-nek a kiábrándulásukra. Franciaország megyéinek közel háromnegyed részében apad a népesség.¹ S maguk közt a megyék közt is folyik a költözködés, a mező-

¹ 1896-ban csupán 24 megye volt szaporodó népességű, míg 63 apadóban volt és a tiz év előtti helyzetnek épen a megfordi-tottja állott elő, a mennyiben 1886-ban 58 olyan megye volt, a melyben a népesség szaporodott. Lehetetlen ezt a tünetet generalizálni vagy minden esetben a politikai nézetekkel hozni kapcsolatba, mert olyan helyeken, a hol a népesség egyre sza-porodik, ez a gyarapodás nem mindenütt a beköltözésnek tulaj-donítandó. Finistèreben és Morbihanban például az egyház be-folyásánál fogva nagy a születési arány. A keleti határon öt megye szaporodást mutat, s ezek közül csupán egynek van lényegesen ipari jellege; a többiben az iparúzó városok gya-rapodása Elsass és Lotharingia Németországhoz csatolásá-nak a következménye, miután az eme tartományokban volt francia ipar az új határ francia oldalára költözött át.

ségek a maguk szülötteit, a kik nem mennek a távoli nagy városokba, elküldvén a kis vidéki városokba, a hol apasztják a segédforrásokat és a hova az elégetlenség elemét viszik be. Így magyarázhatók némely socialista votumok bizonyos megyékben, a melyekben nincsenek ipari központok. De a falvakból a megyebeli városokba vagy földművelői kerületekből ipari központokba való költözködés mind csekélység a Páris felé irányuló mozgalomhoz képest. A tizenkilencedik századbéli utolsó népszámlálás adatai, melyek a születési arány nagy elterjedtségű apadását mutatják, baljóslatú előjelek Franciaország jövőjére nézve. Az egész népesség szaporodása alig volt észrevehető, a mennyiben öt év alatt csak 175,000-et tett ki, s ez túlon túl fedezve volt Páris és külvárosai által, melyeknek 1896-ban 200,000-rel több lakosuk volt, mint 1891-ben.

Nem mintha a vidékieknek a fővárosba özönlése befolyásolná a választó közönség szellemét, kivéven annyiban, hogy a foglalkozást kereső munkások beköltözése növeli a városokban az elégetlenséget. Bármilyenek legyenek is a vidéki állapotok és érzületek, Páris megtartja a maga forradalmi traditióját, és ennek a hatalmas városnak a vidékre gyakorolt befolyása valami rendkívüli. Az ókor napjai óta nem volt metropolis, a melynek ilyen erkölcsi és szellemi valamint kormányzati uralma lett volna egy nemzet fölött; és a centralisatio rendszere nem mesterségesen erőszakoltatott rá egy ellenszegülő nemzetre, hanem úgy nőtt nagyra a főváros túlsúlyával. Mindazonáltal Franciaország ritkán fogadta el Páris politikai vezetőségét. Egy századnak a története világitotta meg ezt az állítást — Thermidortól kezdve, mikor Robespierre hatálytalannak találta a Hôtel de

Ville menedékét és a Commune oltalmát, egészen a Bonaparte Lajos államcsinyjéig, mikor a nemzet megbocsátotta a boulevardok politikusainak lelövését. És ismét, mikor a fölüjitott Commune felgyújtotta Párist, látványossággul a győzelmes németek számára, ennek a zürzavarnak csekély visszhangja volt az országban, ha tekintjük az Internationalének és a főváros emissáriusainak az erőfeszítését, hogy lángba borítsák Lyont, Marseillet és más központokat, a hol mindig van forradalmi elem.¹ A köztársaság korszakán át soha egy pillanatig sem követte a vidék politikai közvéleménye a párisi választók véleményét. De a főváros igenis engedett egyszer a vidéki democratia vezetésének. Mikor Boulanger tábornokot a megyék sorra kikiáltották, Páris is óriási szavazattal választotta meg. Úgy látszott azonban, mintha a főváros szava elegendő volna valamely ügynek az elítélésére, mert ugyanaz év általános választásain, mikor a csapodár főváros részben hű maradt legutóbbi bálványához, a midőn már össze is tört, a nemzet többi része hátat fordított neki, és az 1889-iki képviselőházban a párisi képviselők a felét tették ki a boulangista factiónak.

Ha a főváros és az ország együttesen haladna, a socialistáknak a párisi választó közönségben való túlsúlya nagyobb jelentőségű lenne, mint a milyen most, mert az összes többi csoportokat — beleértve a radicalisokat is — meghaladják.² Ha a pári-

¹ Enquête parlementaire sur l'Insurrection du 18 Mars; Rapports de MM. les Premiers Présidents de Cours d'Appel.

² Az 1893-iki párisi választáson 220,000 szavazat esett a socialista és radicalis-socialista jelöltekre; az utóbbiak, kik a

siak nagy tömege, mely szavazatával a socialismus hívének vallja magát, komoly lelkesültségű hadsereget alkotna, melyet az elmélkedés és a tapasztalat arra készítené, hogy a társadalom újjászervezését követelje, vagy ha komoly vezérei volnának, a kik meg vannak győződve határozottan körvonalozott elméleteiknek tudományos igazságáról, akkor közel volna a socialis és fiscalis átalakulások kilátása. De a párisi socialista választó néptől nem úgy félnek, mint a democratiának egy komoly osztályától, mely organicus reformokra törekszik, hanem úgy, mint a felforgatás állhatatlan pártjától, mely forradalomra tör. Ők a Commune internationalistái s ők a tegnapi boulangisták is, nem valamely határozott elvi célét követve, hanem készen arra, hogy bármely mozgalomhoz is csatlakozzanak, a mely utcái harcokra vezethet.

Nem a bírálók fogják rájuk, hogy utódai a Commune embereinek. Maguk dicsekesznek vele hangosan, hogy utódai a Tuileriák felgyújtóinak és az érsek és más túsok legyilkolóinak. Minden esztendőben, mikor márczius 18-ika elérkezik, dicsőítik a Commu-

fővárosban amazoktól alig különböztethetők meg, 45,000 szavazatot kaptak. A radicalisok, mérsékelt köztársaságiak és reactionáriusok 190,000 szavazatot szedtek össze, a melyekből 112,000-et a radicalis jelöltek kaptak, a kiknek jó része nem áll távol a socialismustól. Kaptak még 32,000 szavazatot a revisionista jelöltek is — a boulangismus maradványai —, a kiknek legalább a fele a felforgatók pártjához számítható. Még feltűnőbbek voltak a számok 1898-ban. A socialisták és radicalis-socialisták 263,000 szavazatot számláltak, a radicalisok 33,000-et, a mérsékelt köztársaságiak 66,000-et, a ralliáltak 13,000-et és a reactionáriusok 27,000-et.

net a socialisták különféle felekezetei. Régi tagjainak egyike, Vaillant, a charonnei kerület¹ képviselője, (a mely kerület figyelmeztette Gambettát, hogy a párisi választók már nem tartanak vele), az 1871. huszonegyedik évfordulóját ünnepelve azt mondta: „A munkásosztályok az egész világon úgy érezték, mintha csapás érte volna őket, mikor a Commune elbukott, és attól fogva a Commune, nagyra növe a nép képzeletében, a jövő képévé lett előttök, a melyet meg kell hódítaniok“. Ugyanez alkalommal Sembat, a Montmartre képviselője, a hol Le Comte és Clément Thomas tábornokok meggyilkolása volt a lázadás kezdő actusa, ezt írta: „A Commune egy nemes dühnek a tébolya volt“. Egy másik író a socialista párt hivatalos lapjában azt a kijelentést tette, hogy „a Commune czáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy a jövő forradalomnak aggodalom nélkül lehet elébe tekinteni“.²

Azért érdemes megjegyezni, hogy a századvég párisi socialistái egyetértének a Commune tetteinek helyeslésében, ámbár azt a mozgalmat, a császárság bukása után, épenséggel nem azonosították a socialismussal. A mi hazánkban azellenkező felfogás általános, mert az angol írók, bár némelyiköknek jobban kellene ezt tudnia, a communista jelzöt, a melynek angolul is, francziául is, meghatározott ér-

¹ Gambetta az 1881-iki választáson, valamivel több mint egy évvel a halála előtt, a XX. arrondissement két kerületének volt a jelöltje; és Charonneban megbukott, mert nem kapta meg az absolut többséget s pótválasztásba nem akart belemenni. A másik kerületben megválasztották, de nem nagy többséggel, és ez a lanyha elbánás olyan városrészben, a melyet számos híres beszédével tett nevezetessé, azt mutatta, hogy már szakított a párisi radicalismussal.

² Petite République, 18 Mars 1895.

telme van, a párisi Commune alkalmazták, a melylyel pedig nincs egyéb kapcsolata, mint véletlen egybehangzása.¹ De a tévedés nem csupán annyiban hibás, hogy helytelenül alkalmazza a szót, mert a Commune tagjai közt voltak communis-
ták is ép úgy, mint szabadkőművesek² és más secták

¹ A francia „communiste“, valamint a megfelelő angol „communist“ kifejezés olyan embert jelent, a ki a vagyonszövetségben hisz és a magántulajdon eltörlését kívánja. A „collectiviste“ szó, a mely mostanság használatosabb, a márczius 18-iki fölkelés Enquêtejében ezzel a jelentéssel van megvilágítva: „Communiste honteux“. A „communiste“ mindenesetre a „commun“-ből származik és semmiköze sincs a „commune“ közigazgatási kifejezéshez, habár mind a két szónak ugyan az a latin töve van. Több melléknév és főnév került bele a francia nyelvbe az 1871-iki fölkelés és a benne részt vett emberek jelzésére. Leggyakoribb használatú a „communard“, s bizvást át lehetne venni az angolba is a félreértésre vezető „communist“ helyébe. Rendszerint ama mozgalom ellenfelei élnek vele; pártfogói, úgy látszik, jobban szeretik a „communeux“-t, a mely Littré szerint szintén használatos becsmérő értelemben is; de a socialista lapokban, a Commune dicsőítésében ilyen kapcsolatban fordul elő: „La grandeur de la Revolution Communeuse“. Használatos néha a „communaliste“ is. Írástudatlan francia emberek az ostrom alatt a communiste jelzöt alkalmazták a Commune tagjaira, mint alkalmazták művelt angolok is. Használatát előfordul Ludovic Halévy egyik rajzában, a mely az ostromot leírja, és ő azt mondta nekem, hogy ezt a szót állandóan használta ugyanaz a néposztály, mely az *armistice*-ről úgy beszélt, mint *amnistie*-ről, vonatkozással azokra a büntetőügyi esetekre, a melyekben az illetőknek, vagy a barátjaiknak részök volt. Lehetséges, hogy a communismusnak a párisi forradalmi kitöréssel való összekapcsolása angol részről eredetileg 1848-ra való reminiscencia, mikor a communis-
ták bizonyos szerepet játszottak a fordalmi mozgalomban.

² Enquête parlementaire sur l'Insurrection du 18 Mars; Déposition de M. Floquet.

hívei, a melyeknek eredetileg semmi közük sem volt a Commune céljaihoz. Alaptétele egyszerűen az volt, hogy független önkormányzata legyen egész Franciaországban a *commune*-nek nevezett közigazgatási területeknek. A fő elméleti kifogás, a mely ellene tehető, nem az, hogy tágkörű helyi kormányzati rendszert akar behozni egy központosításhoz szokott országba. Hanem az a rettenetes hatalom, melyet az alkalmazása Páris lázongó természetű lakosainak adna, a kik ennek a segélyével forradalmi császárságot alapítanának az államban. Voltak communista socialisták, a kik elleneztek a Commuet; míg emennek néhány legbuzgóbb védelmezője ellensége volt a communismusnak, a melyet szerintök azoknak az idegen delegatusoknak a befolyása erőszakolt be Franciaországba, a kikkel a francia forradalmárok az Internationale gyűlésein találkoztak.¹ Így a socialisták, a kik a Commuet egy negyedszázad letelte után dicsérik, nem a helyi önkormányzatért való buzgólkodásból vagy a collectivista eszméknek az 1871-ki fölkeléssel való kapcsolata miatt teszik ezt. Egyszerűen úgy dicsőítik a Commuet, mint czégérét egy forradalmi mozgalomnak, melyet szívesen látnának megújulni a saját céljaik érdekében.

¹ A nemzetgyűlés vizsgálóbizottsága elé került tanúbizonyosságok közt, melyek a Commune lázadására vonatkoznak, sok ilyen van:

Nous avons pu remarquer qu'en Angleterre, en Allemagne en Suisse, en Belgique, partout où des groupes d'ouvriers se forment, la tendance est communiste. La France seule envoya dans le congrès (1867) des délégués qui protestèrent contre les idées communistes". — Enquête sur le 18 Mars; Déposition de M. Tolain. (Tolain tevékeny tagja volt az Internationalének.)

A commune emberei és a századvégi socialisták közt való teljes összhang a nézetek amaz evolúciójának volna tulajdonítható, mely arra készíteti az őszinte forradalmárokat, hogy magukévá tegyék egymás programjait — ha a boulangismus episodja szét nem fosztotta volna ezt az elfogadható elméletet. Egy katonai kalandor, a ki mikor a radicalisok protegálták, soha egyetlen önkormányzati vagy collectivista tételt nem hangoztatott, megragadta a közönség képzeletét. És miután a reactionáriusok nyíltan kikiáltották, hogy ő az eszközük a monarchikus kormányformának Franciaországban való helyreállítására, a párisi socialisták nagy hűhóval megválasztották őt képviselőjöknek és csaknem eszközeivé lettek egy dictatura megalapításának. A kormány radicalis jelöltet állított, hogy nyerje el a democratia anti-clericalis szavazatait. Egy socialista munkásszövetkezeti jelölt a munkás-osztály érdekében lépett föl. De a párisi proletárok forradalmat szimatoltak a levegőben és azt hitték, hogy Boulanger tábornok a fekete lován rohamra fogja őket vezényelni a dolgok fennálló rendje ellen. Elfelejtették hát a Commune meg a collectivismus elméleteit és értésére adták a kalandkerülő kalandornak, hogy mihelyt ő kész arra, hogy a forradalmat vezesse, a felforgatás pártja, kétszázezer ember, kész őt követni.¹

¹ Ebben az 1889-iki párisi választásban, minthogy még a *scrutin de liste* alapján tartották — melynek az eltörlését azután siettetete is — résztvett az egész főváros. A legerősebb hivatalos pressió daczára, melyet Jacquesnak, a kormány radicalis jelöltjének az érdekében gyakoroltak, Boulanger tábornok 244,000 szavazatot kapott, a Jacquesra esett 162,000 ellenében, míg a socialista jelölt 16,900-at kapott. Ebben a boulangista többségben a reactionarius szavazatok száma nem lehe-

A socialistáknak egy eshetőleges katonai dictatorial szemben való magatartását gondosan meg kell figyelni. Azt mutatja először is, hogy Páris socialista democratiája készséggel ereszti szélnek programja minden egyes pontját egy forradalom előidézése kedvéért, nem törődve azzal, hogy mik lesznek a követkevései. Világot vet továbbá azoknak a jövendőlésére is, a kik úgy vélekednek, hogy a socialismus a nemzetet arra kényszeritheti, hogy a caesarismusban keressen menedéket. A felforgatás pártjától való félelem, szemben egy parlamenti anarchiával, arra késztheti a polgárságot és a parasztságot, hogy megmentőként üdvözöljön valamely népszerű hőst. De ha ez a mentő megragadná a közönség képzeletét, a forradalmárok szintén esatlakoznának az éltezéséhez, miként a Boulanger-korszakban cselekedtek. A socialismustól való félelem volt egyike azoknak a hatalmas okoknak, a melyek Franciaországot Napoleon Lajosnak a karjaiba kergették; de az ő harca Páris democratiájával rövid volt. Három héttel az után, hogy végigsöpörte ágyúival és puskáival a boulevardokat, a főváros munkás-emberei nem igen tiltakoztak a plebiscitum alkalmával, a mely megbocsátotta az államcsínyt.

A császárságnak egy engesztelhetetlen ellensége, Jules Favre, szemére is lobbantotta a munkásoknak

tett nagyobb 30,000-nél, s ha 200,000-et számítunk a socialista és forradalmi választókra, ez mindenestre mérsékelt számvetés. Ezeket a számokat tanulságosan lehet egybevetni a párisi szavazókról a már előbb közölt kimutatással, és kapcsolatba lehet tenni a socialistáknak a Dreyfus-mozgalom alatt hangoztatott hadsereg-ellenes nyilatkozataival is.

nem egyszer, hogy ők a felelősek a császárság tetteiért — ők, a kik megcsinálták.¹

A socialistáknak a parlamentben való magatartása és sajtójoknak a hangja nem oszlatja el azt a gondolatot, hogy forradalmi felfordulás és nem sociális reform e pártnak a célja. Páris és más központok democratiájának lázadási hajlamai ellenére is, ha a socialista mozgalom világos célzatú és józan eltökéltségű vezéreket szült volna, a nép szeszélyes szenvedélyei olyan erővé lettek volna szervezhetőek, a mely ki is tudta volna erőszakolni bizonyos socialis problémáknak a megoldását, a melyekkel minden modern ország szemközt áll, habár valószínűleg kevésbbé sürgősek Franciaországban, mint másutt. De a politikusok igyekezete csak még öregbiteni látszik a népesség zűrzavarát, hogy elpalástolják a magukét. És azt a benyomást sem keltik a világban, hogy érzékök van a dologtevő nép szenvedélyei iránt; és az idegen, a ki nyílt elmével iparkodik tanulmányozni a tárgyat, nem sok hasznát fogja venni a párt hivatalos sajtójának.

A *Petite République*, mint eldicsekedett vele, több éven át napi közlönye volt az egész socialista pártnak. Cikkeit a párt összes nevezetes képviselői, kiváló párisi városatyák és felekezeteinek a fejei irták alá, köztük Jaurès, Guesde, Brousse és Allemane. De az olvasása, nem hogy valami határozott fogalmat adott volna arról, hogy ezek a bölcselők mit akarnak, csupán azt az általános benyomást tette, hogy forradal-

¹ „Messieurs les ouvriers, vous seuls avez fait l'Empire : à vous seuls de le défaire“. Jules Favre. — *Manifestation du Boulevard Bonne Nouvelle après la bataille de Mentana*, 4 Novembre 1867.

mat óhajtanak. A vezérczikkék hétről hétre, ritka kivétellel, szakasztott olyanok voltak, mint más, minden színárnyalatú politikát képviselő szenvedélyes lapok cikkei. A köztársaság minisztereinek az igazságtalanságai többször voltak támadás tárgyai, mint a polgárok sorsában mutatkozó igazságtalanságok. Ilyen alkalmakkor tanulságos volt kivágni és egymás mellé helyezve, egybevetni a socialista és anti-clericalis *Petite République*, az antisemita és katolikus *Libre Parole*, az imperialista *Autorité* meg a Rochefort saját külön tantételeit képviselő *Intransigeant* kifakadásait. A boulevard-stylusokban jártas ember nyomban ráismerhetett a viharverte aristocrata gyalázkodására, a Paul de Cassagnac kedvelt epithetonjaira és a Drumont öblösebb szidalmaira. De fontolgatva ez elmefuttatások tartalmát, melyek feltárják Franciaország előtt a szabadjára eresztett nyomtatás vulkánikus szépségeit: a járatlan ember nem találhatta volna ki, hogy melyik hát a socialis reform sugalmazott közlönye. Az ujság többi oldalain akadt egy-egy tudósítás, mely carmauxi strike-ről, vagy marseillei congressusról szólott, a milyen más reggeli lapokban is található volt. Ujdonsági rovata a többitől csak abban különbözött, hogy bejelentette „az atheismus terjesztésére alakult liga“-nak Bellevilleben tartandó gyűlését, vagy hirt adott egy montmartre-i „polgári keresztelő“-ről,¹ az anti-clericalis olvasó előtt

¹ Az ily bejelentések tipikus példája a *Petite République*-ben ez: „Société de Baptême civil et de propagande d'athéisme. — Maison du Peuple. La Société organise un orchestre destiné à prendre part aux fêtes anticléricales. Elle adresse un chaleureux appel à tous les musiciens socialistes. Écrire, pour tout ce qui concerne la Société, au citoyen A. Létrillard, secrétaire général.“

kedves dolgokról, a melyek azonban igen kevésé tartoznak a collectivismusra vagy más socialis tanokra.¹

A mi más, akár köztársasági, akár reactionárius pártállású szenvedélyes lapoktól megkülönböztette, az volt, hogy szószerint közölte a socialista vezéreknek lakomákon vagy a parlamentben mondott beszédeit és ezeknek az olvasasása a párt parlamenti állásának és működésének a taglalására terel bennünket. A képviselőházba járó idegen a socialista képviselők és más parlamenti tagok közt nem talál különbséget. Ez nem is meglepő, a mennyiben a socialisták, a kik leghosszabb idő óta vannak a házban, azelőtt más csoportokban foglaltak helyet. Azonkívül a párt valamennyi tagja ugyanabból az osztályból való, mint a képviselők többsége, vagyis jobbára hirlapírók, tanárok vagy ügyvédek. Az a szemrehányás tehát, a melylyel néha a mérsékelt köztársaságiak a socialistákat illetik, hogy foglalkozásszerű politikusok, ép úgy illik azokra is, a kik mondják. Igazságosabb bíráló az, hogy bár a népiességgel tüntetnek, kevés köztök a munka képviselője, a ki kezének fáradságos dologtevésével kereste volna a kenyerét. A mi a socialistáknak törvényhozási feladataik teljesítésében való magaviseletét illeti, az nem sokkal lármásabb, mint más képviselőké, a kik nem tartoznak az erőszak pártjához. Vannak a Ház

¹ Mióta e sorok 1897-ben megíratk, a párisi szenvedélyes sajtó, az imént említett lapokkal együtt a Dreyfus-ügy vitatásának szentelte hasábjait, majdnem minden más vitatárgy mellőzésével. A *Petite République* megtámadta az antisemitákat, míg az *Intransigeant* a *Libre Parole*-al együtt támogatta őket. A zsidó tőkepénzeseknek a socialista közlönyben való védelmezése ép olyan épületes volt, mint a hadsereg védelme Rochefort részéről.

túlsó végében reactionáriusok, a kik versenyre keltek a szélső bal tombolásával, és a mi nevezetesebb, a royalisták néha a lehangosabb helyesléssel szitják egy-egy socialistának az ékesszólását. Vendéi és bretagnei monarchisták, a mint megéljenzik egy kormánytámadó forradalmárnak a szavait — oly látvány, a mely tanulságos azoknak, a kik a köztársaságban, nevezetesen a boulangismus idejében a pártokat tanulmányozták.

De el kell ismerni, hogy a socialistáknak nem minden beszédét tapsolják meg a reactionáriusok. Az egyház ellen oly gyakran fakad ki a dühük, hogy Lemire abbé, nord-megyei képviselő, a kit olykor keresztény-socialistának mondanak, egyszer azt a megjegyzést tette nem-keresztény socialista kartársainak, hogy anti-clericalis buzgólkodásuk a második sorba tolja hátra lelkökben a socialis reform ügyét. A forradalomból, a melynek egyik főalapja az egyéni tulajdon elve volt, az egyház birtokainak 1789-iki elfoglalása egyike azoknak a ritka tényeknek, a melyeket a socialisták emlegetni szeretnek. Hibás analogiával úgy beszélnek róla, mint magán-tulajdon államosításáról. De jóllehet a papságnak birtokból való elűzése majdnem az egyetlen biztatás, melyet a modern collectivisták a forradalomban találnak: az anti-clericalis érzület és a socialista tan között semminő kapcsolat sincs. Az utóbbi bőven található fel az Újtestamentomban, s nincs meg a *Déclaration des droits de l'homme*-ban. A socialista ép oly joggal lehet anti-clericalis, mint vegetarianus, de egyik minősége sem erősíti socialismusának a valóságát. Az, hogy e párt olyan nagy súlyt helyez intolerans vallási gyűlölködésére, újabb bizonyága a sok közül annak, hogy a francia socialisták főczélja nem a gazdasági egyen-

lőtlenségek a megszüntetése, hogy így az emberiség boldogabb legyen, hanem a társadalomnak és minden, bármely osztálya által becsült intézményének a felforgatása.

A socialista szónokok egynémely tétele ellen nem lehet kifogást tenni, de a következtetések homályosak, ha nem hibásak. Mindig gyönyörűség Jaurèst hallgatni, kinek ékesszólásához a képviselőházban, a míg ott ült,¹ csakis a Mun grófé volt fogható; a balközépnek ez a párthagyója tudna meggyőző lenni, ha csak világos volna. Tárgyának az expositiója gyakran mesteri; hasonlatai fenségesek, a retorikája classikus formájú, méltó az École Normale kitűnő tanítványához; és a hallgatói úgy érzik, mintha magas légkörbe emelné őket magával. Föl is viszi őket egy roppant magas hegyre, de annak a csúcsáról csak ködpárázatot mutat nekik, a melyben phantomok, homályos alakok imbo-lyognak. A Panama-ügygyel kapcsolatos corrupciót ostorozó beszéde bámulatos volt bizonyos tekintetben. De abból, hogy a Jaurès-szel egy társadalmi osztályhoz tartozó politikusokat a parlamenti rendszer által nyújtott könnyűség kísértetbe ejtette, hogy megraboljanak egy kereskedelmi vállalatot, nem volt könnyű bebizonyítani, hogy ilyen bajoknak a gyakorlati orvosszere: az összes magántőkének egyetlen collectiv tőkévé való átalakítása. Pár évvel utóbb, a czukor-premiumok ellen intézett támadása, a melyben kifejtette a költséges protectiós politika fogyat-

¹ Jaurès, a socialista pártnak e legkiválóbb tagja és a képviselőháznak ragyogó díszje, elvesztette a mandátumát 1898-ban megfelelően annak a hagyománynak, melyet említettem s a mely szerint Franciaországban a parlamenti pálya összeférhetetlen a kiválósággal.

kozásait, a hála adójának a lerovása volt amaz iskolában nyert neveléséért, a melynek Léon Say volt az elismert mestere. A czukorfinomító által megvásárolt ősi kastélyok fénye, a versenyistállók diadalai, meg az úrfi pazar költekezése nem nyujtanak vigasztalást a francia fogyasztónak a czukor drágaságáért. De egy állam-socialistára nézve nehéz feladat egy protectionista kormányt ócsárolni, mert hiszen az elveik azonosak.¹ Így Jaurès, nem adhatván a tételének azt a logikai befejezést, hogy iparos nemzetre nézve a szabadkereskedelem az előnyös: a czukor-premiumok helyébe nem tudott jobbat javasolni, mint valami homályos tervet a czukoripar állami monopoliúmáról.

A socialista vezér olykor, ha a választói közt megjelent, elárulta, hogy nagyon is jól tudja, mennyire hiábavaló dolog: gazdasági elméleteket fejtegetni, vagy épenséggel sophistikába burkolni. Mikor aztán a lakoma véget ért és lángoló szavaktól pirultak ki az arczok, a mi egy forradalmi országban ilyen népies összejöveteleken könnyen megesik, a finom bölcselő, a ki művészi stylusát Isocrates nyomán csiszolta és Aristoteles dialectikáján élesítette az elméjét, nem tudott oktatásra váró szegény tanítványainak a régi és új tudományokból más exhortatiót adni, mint ezt: „*Dansons la Carmagnole! vive le son du canon!*“ Száz évvel a Rémuralom után ebbe foglalja össze a francia socialista mozgalom célját a párt legtekintélyesebb vezére. A tánczosoknak, kik a carmagnolet 1792-ben kitalálták, és a zord muzsikusoknak, a kik a nótát fújták hozzá, eszök ágában sem volt az állam-socialismus,

¹ „Les protectionistes sont des socialistes qui ont cinquante mille francs de rente“. Bastiat.

vagy collectivismus, vagy bármelyike is azoknak a hivatalos hitelveknek, a melyeket a harmadik köztársaság alatt a képviselőház szélső baloldalán zavarosan vallanak. Minthogy az ágyúra, mint ütem-kiséretre való hivatkozását félreértették, Jaurès utóbb a vers szövegére utalva megmagyarázta, hogy az nem polgárháborúra való izgatás volt, hanem csak visszaemlékezés a forradalom ágyúira, melyek Franciaország ellenségeire voltak szögezve. A szerzőnek ilyen magyarázata beszédének egy kétértelmű passusára vonatkozólag, tág tért nyit a találgatásra; mert a történelem néha ismétli magát, és mindnyájan tudunk a fiatal corsicai tüzérről, a ki először irányozta ütegeit a betörő ellenségre egy évvel az után, hogy a carmagnole divatba jött. Lehet, hogy európai háború fog megoldani néhányat ama socialis kérdések közül, a melyek Franciaországot izgatják, új forradalom-szervezőt szólítván elő a homályból. Addig is azonban a socialista képviselők nem támogatják a kor szemlélőjét abban, hogy békés megoldását jósolja e mozgalomnak akár az ő beszédek, akár az ő írásaik révén. Erkölcsök tekintetében való okulás végett el lehet ezeket olvasni, de valamely elmélet felállítására fel nem használhatók.

NÉVMUTATÓ.

NÉVMUTATÓ.

(Azok a számok, a melyek előtt nincs római dölt szám (II.) az első kötetre vonatkoznak. Az álló római számok az Előszó lapszámai.)

A.

- Abbaye 242.
 Abbeville 171.
 Aberdeen, lord, 66.
 About, Edmond, 44.
 Abukir (csata), 244.
Académie Française 44, 50, 113, 496—9.
 Achilles 203.
 Adige-folyó 116.
Affiches blanches.
 Afrika 16, 235, 259.
 Agincourt (csata), 68.
 Alcibiades II. 373.
 Aigues Mortes 18.
 Ain-megyé 174, 340, II. 116.
 Aisne (soissonsai arrond.) II. 63, 116.
 Aix-en-Provence 18.
 Ajaccio 33.
 Akadia 261.
 Alacocque, Marie, 19.
 Albemarle, Duk, of, 304.
 Albert herczeg II. 487.
 Albi 261.
 Algeria 14, 16, 18, 256, 350, II. 24, 116, 178, 257, 271, 415, 462.
 Alma II. 278.
 Allain Targé II. 130.
Almanach Royal II. 411.
 Allemane II. 543.
 Alpes Maritimes 22.
 Alpések 234.
 Althorp, lord, II. 124.
 Amboise 342.
 Amerika 2, 3, 107, 294, 360, II. 12, 212—3, 465.
 Amiens II. 61, 104.
 Amyot Jaques II. 332—3.
 Aude préfetje II. 134.
 Angers 14.
 Anglia XI., XIV., XV., XVI., XVIII., XX. 12, 23, 27, 48, 56, 65—69, 74—5, 84—5, 95, 102, 137, 149, 151, 156, 157, 160—2, 184, 186, 190, 191, 202, 204, 215—16, 218, 221, 229, 231—233, 235, 258, 262—64, 270, 303, 309, 313, 329, 342, 344, 346, 353, 358, II. 9, 10—12, 15, 17, 20, 22, 24—5, 50—1, 73—4, 111, 121, 124—5, 156—7, 482—2, 510.
 Angoulême 7, 261.
 — herczegné 131, II. 429.
 Anjou II. 456.
Annales de l'Assemblée Nationale II. 21.
 Anna királyné II. 304.
 Annecy 18, 152, 155, 326.
Année politique 262, II. 44.
 Antibes 119.
 Antigone II. 403.

Antonius 204.
 Appleby *II.* 192.
 Arago, Emmanuel 238.
 Arcole 115, 303.
 Ardèche *II.* 148.
 Ardennes *II.* 116.
 Arenenberg *II.* 379.
 Artois gróf 352, *II.* 412, 529.
 Arles 18.
 Aristides 203.
 Aristoteles *II.* 548.
 Ashley *II.* 305.
 Aspasia *II.* 373.
 Arlington *II.* 305.
 Athen 80, *II.* 300, 334.
 Atlanti-tenger 260.
 Auoh *II.* 132, 532.
 Audiffret Pasquier herczeg *II.* 210.
 Augier Emile *II.* 354, 408, 497.
 Aulard tanár 145.
 Aumale Duc d' 57, 110, *II.* 44, 186, 403, 415—17, 434, 499, 500.
 Aure dep. *II.* 97.
 Austerlitz (csata) 124, 130, *II.* 310, 450.
 Austria 65, 348, *II.* 311, 441, 138.
 Alsó-Austria *II.* 382.
 Austria-Magyarország 74.
 Autorité *II.* 94, 544.
 Autun 10, 116, *II.* 242.
 Auvergne 18, 321.
 Auxonne 33.
 Avignon 17, *II.* 490.
 Aynard *II.* 326.
 Avray Ville d' *II.* 232.
 Ayay-le-Rideaux 164.
 Ázsia 259.

B.

Bagatelle *II.* 380.
 Baihaut *II.* 343—5—7, 500.
 Bailli de Suffrance 261.
 Bâle *II.* 193.
 Balzac 199, *II.* 347, 409.
 Ballot, Act, *II.* 112.
 Banque, de France 122.
 Barante 80, 199, *II.* 354, 405, 408, 417, 476.
 Barras, 112, 115, 119, 128, 244—5, 261, *II.* 373, 382, 531.
 Barère, 83—4, 112.
 Barrère, Camille XXII.
 Barr. Chevalier de la 171.
 Barry, Mme de 352.
 Bardoux törvény javaslatá *II.* 21, 99, 216.
 Barodet 299.
 Barthélemy *II.* 62, 232, 333.
 Barthou *II.* 130.
 Basel 119.
 Basse-Alpes 22, *I.* 98, 105, 371.
 Bastiat 21, 2, 548.
 Bastille 3, 80, 87, 98, 104, 107—8, 142—3, 181, 187, 215, 227, 239, 241, 253, *II.* 5, 306, 380, 424.
 Batignolles 221.
 Bataille *II.* 94.
 Bayard *II.* 451.
 Bazaine, tábornok 305, *II.* 416.
 Bazille *II.* 138.
 Beaconsfield, Lord 216.
 Beari *II.* 415.
 Beance 247, *II.* 149.
 Beauharnais Eugène 75.
 — Hortense királynő 262, *II.* 378—9.

- József 129.
- Beaulieu Paul Leroy XXII. 21,
II. 119, 120, 151, 154—5,
176, 262.
- Beauquiers II. 353.
- Bécs 133, 352.
- Bejarry Amadée de 245.
- Belleville II. 544.
- Belley II. 242.
- Belfort 13.
- Belgium 44, 115.
- Belinda XII.
- Belizarius II. 345.
- Benevent herczegnő 131.
- Benoist, Charles II. 182.
- Bentham II. 329.
- Béranger 133, II. 406.
- Berenger II. 377, 381.
- Berkeley II. 303.
- Berlin 34.
- Bernadotte 75.
- Bernis de, bibornok 150.
- Berrichon II. 133.
- Berry, herczeg 15, 318, II. 134,
311, 345, 527, 529.
- -né 306.
- Berryer II. 392.
- Bert, Paul 60, 160, II. 94,
231, 244, 252, 488, 501, 519.
- Bertin 176.
- Berthelot II. 325, 519.
- Berthier 119.
- Besançon 12, 108, II. 353.
- Beuve Sainte 82—3, 88, 93.
- Beziers II. 138.
- Bibliothèque Nationale* II. 405.
- Bicêtre 245.
- Bigonnet II. 444.
- Bill of Rights* 286.
- Bismarck 273, 299, II. 309, 328
- Blanc d'Espagne II. 414.
- Blanc Louis 88, II. 505.
- Blanqui esete II. 122.
- Blenheimi csata 69.
- Blois II. 471.
- Blücher táb. 273, 285.
- Bluntschli II. 445.
- Boisgelin, érsek 150.
- Bois de, Boulogne 21, 156.
- Boissy d'Anglas II. 164—5.
- Boissy St-Leger falu 119.
- Bolingbroke 156.
- Bond Street II. 10.
- Bonnat testv. 243, 351.
- Bonaparte táb. XIX. 33, 75,
80, 99, 100, 104, 115—17,
119, 121, 124, 134, 203, 215,
237, 246, 250, 269, 279, 296,
302—3, 325—6, 338, 343,
350, II. 7, 32, 73, 434, 439,
471, 475, 489.
- Bonaparte Lajos XX. 87, 89, 90,
291, II. 305, 378, 389, 401,
407, 417, 441, 444, 450, 536.
- Bonaparte 337. II. 185.
- ” Victor 76.
- ” József 120, II. 330.
- ” Jeromos II. 449.
- ” -család II. 440, 450.
- Bordeaux 15, 39, 232, 297, II.
38, 87—9, 168, 186, 325, 531.
- Borghese Paulina 8, 270.
- Boscobel 243.
- Bossuet 158, 203.
- Bouches du Rhône II. 87—8.
- Boulanger táb. XV. 170, 204,
303, 320—3, 351, 357, II.
42—5, 93, 100—104, 158,
285—6, 416—7, 440, 446—7,
461, 491, 500, 529, 536, 541.

- Boulangista mozgalom XV. 356,
II. 42.
 — párt *II.* 159, 528.
 — -ismus 327, *II.* 524, 542.
 Boulogne 272, 344, *II.* 423.
 Bourbon-család 127, 303, 305,
 332.
 — Charles de 127.
 — François de *II.* 422.
 — párt *II.* 196.
 Bourbonok (francia) 132, *II.*
 304, 311, 389, 404—6, 414—
 5, 423, 430.
 — (spanyol) 132.
 Bourg en Bresse 12, 340.
 Bourges 15, 341.
 Bourgeois miniszterium *II.* 45—
 6, 138, 199, 253, 519, 520, 522.
 Bourgeois *II.* 181.
Boutmy E. 285—6.
 Bovary Mme *II.* 376.
 Boyer 150.
 Bray 271.
 Brest 107, 201, 346.
 Bretagne 15, 107, 169, 219,
 252, 342, *II.* 98, 146, 150,
 410, 546.
 Breton Jules 243.
 Brie vidék 21, 62, 118, 278.
 Brienne 118.
 Brioux *II.* 355.
 Bright *II.* 190.
 Brisson 331, 336, 341, *II.* 17,
 223, 230, 233, 325, 488, 502,
 505, 512, 518.
 Britannia 73.
 Britt-nép, XVII.
 Broglie hercegnő 54, 125.
 Broglie Victor herceg *II.* 294,
 295.
- Broglie herceg 312, 350, 389,
II. 186, 476.
 Broglie miniszerelnök 300, *II.*
 62—3.
 Brosses Charles de 264.
 Brousse *II.* 543.
 Brown 264.
 Brumaire XX. 119, 291, 302,
II. 7, 280, 300, 444, 490.
 Brunetière *II.* 333.
 Brunoy herceg 304—5.
 Buchez 91.
 Buckinghamshire *II.* 382.
 Buffet M. 13, *II.* 27, 71.
 Bulwer Henrik 216.
 Burdeau *II.* 325.
 Burdelan *II.* 223.
 Burgundia 18, 108, 252, *II.*
 189, 242, 410, 528.
 Burke XVI. *II.* 380.
 Byng tengernagy 263—4.
 Byron, lord 33, 82.
- C.
- Caen *II.* 333.
 Caesar XX. 129, *II.* 443.
 Calais 68.
 Calas Jean 171.
 Camargue 18.
 Cambrai érsek 156.
 Cambon Jules 12, 41.
 Cambronne generalis 272.
 Campaformoi béke 115.
Candide 5, 263, *II.* 425.
 Canrobert generalis, *II.* 62.
 Canning Mr. 277, *II.* 191.
 Capet Hugo 296.
 Capet Lajos, *II.* 412.
 Carcassonne 15, *II.* 97—8.

- Carisbrook *II.* 303.
 Carlton House *II.* 339.
 Carmagnole 25, 333.
 Carnets de voyage (Taine) 6.
 Carnot Lazar 325, 301, 334—5,
 337, 343, 347, 351.
 Carnot 31, 250, 296, 323—5,
 354, *II.* 286, 293, 324—5,
 337, 382, 470, 496, 500.
 Carnot Hippolyte 40, 55, 62,
 112, 143, 216.
 Carnot Sadi 112, 324.
 Carrier 237, *II.* 428.
 Carthágo *II.* 336.
 Casa-Bianca, Lucien 244.
 Casimir-Périer 328—331, 333,
 334—6—7, 339, 341—2, 350,
 355, *II.* 62, 175, 220, 223,
 233, 254, 293—4, 324, 470.
 Cassagnac, Paol de 250 *II.*
 115, 131, 544.
 Cartelet Laurens marquis *II.*
 451.
 Cartelet Chateau de *II.* 451.
 Castellane M. de, 307.
 Castiglione (csata) 125, 130.
 Castlereagh, lord 277.
 Cateau, Cambresis *II.* 390.
 Catilina *II.* 334.
 Cavaignac Godefroy 336, *II.*
 175.
 Cavaignac Generalis, 337, *II.*
 322, 325, 441, 512, 519.
 Cavour *II.* 459.
 Cayenne *II.* 90.
 Cette 16.
 Cevennes hegyek 18, *II.*
 119.
 Chabannes, gróf 227—8.
 Chablais 18, 155.
 Challemet Lacour 102—3, 114,
II. 220, 487—8, 498.
 Châlons *II.* 181.
 Chambre des Deputées, 315,
II. 33, 148, 321.
 Chambéry 22, 343.
 Chambord, gróf 271, 289, 301,
 316, *II.* 196—7, 203, 382,
 384, 393, 401, 404—5, 411,
 415, 436, 441, 461.
 Champagne 16.
 Champs Elysées 142, 156, 209,
 273—5, 345, 331, 388.
 Changarnier tábornok *II.* 62,
 186.
 Chantal, Sainte 152.
 Chantal Mmede 203.
Chant du Depart 237, 244.
 Charcot *II.* 348.
 Chanzy táb. *II.* 62, 186.
 Chaptal, 218.
 Charente, Inferieure, 174, *II.*
 199.
 Charmettes les 22.
 Charollais 18, *II.* 169.
 Charonne *II.* 538.
 Chartres 16, 247.
 Chartres, Duc de 110, *II.* 448,
 Chatam *II.* 191.
 Chateaubriand 199, *II.* 71,
 408.
 Chateauroux 146.
 Cher depart. *II.* 132, 176, 526.
 Chesnelong *II.* 71.
 Chesterfield lord *II.* 299.
 Chinon 164.
 Cincinnatus *II.* 101.
 Chlodvig 204.
 Clarendon *II.* 305.
 Cisseý tábornok *II.* 250.

- Claretie, Jules 34, 112, 113,
II. 101.
 Clarke 276.
 Clary 75.
 Clemenceau 7, 98—89, 275,
 323—4, *II.* 87, (*II.*) 115,
 135, 156, 166, 221, 264,
 495, 500, 505—6, 508, 510,
 511, 512, 518.
 Clement Thomas tábornok *II.*
 538.
 Clermont Ferrand 18, *II.* 138.
 Cliquot 204.
 Cobbet *II.* 305.
 Cloud St. 103.
 Clwyd völgy 279.
 Clodius *II.* 334.
 Cobden *II.* 190.
 Cocarde *II.* 94
 Cochery *II.* 284.
 Coblenz 132. *II.* 431.
 Colbert *II.* 266, 451.
 Collard Royer *II.* 476.
Code Napoleon 139.
 Colenso, Dr. 154.
 Collège de France 21, 44,
 158.
 Combes, M., 174.
 Comédie Française 122.
 Comédie Humanie *II.* 409.
Comment on Christmas 157
 Commons House of, *II.* 23,
 32, 41—2, 51, 77, 121, 157,
 187—8, 195, 219, 223, 225,
 228, 234, 238, 242, 268—9,
 271—3, 289—291, 315.
 Commonwealth *II.* 373.
 Compiègne *II.* 310.
 Concorde-híd, *II.* 72, 177.
 Conde herczeg *II.* 413, 415, 451.
 Condercet Marquis de, 122, 137,
 Lycée, 220.
 Congo, 204.
 Coningsby 215.
 Conseil général de la Sarthe,
 168.
 Constans, M. 144, 327, *II.* 95,
 104, 129, 130, 286, 325, 446,
 455, 505.
 Consort Prince *II.* 435.
 Conti herczeg 208.
 „ grófság *II.* 25.
 Contract Social 236.
 Coppée François *II.* 359—60.
 Corentin St. 169.
 Corday Sarolta 80—1, 333, 432.
 — d'Armont 432.
 Cordeillers, 100.
 Cormiailles 169.
 Corat *II.* 409.
Corps législatif 11, 285, *II.*
 234, 362.
 Corsica 14, 129.
 Côte d'Or *II.* 242.
 Couder 246.
 Cour de France, 120.
 Cousin Victor 133.
 Courtois 100.
 Crécy (csata) 69, *II.* 338,
 410.
 Creuze megye 15.
 Creuzot le 11, *II.* 528.
 Cromwell Ollver, 68, 102, *II.*
 Cronstadt 348.
 171, 305, 334.
 Cruppi Jean 145, *II.* 176.
 Cyr St. 6.

D.

- Dania 65.
 Danton 80—1, 98, 110, 145,
 242, *II.* 5, 319, 333.
 Darboy, érsek, 245.
 Darimon *II.* 392.
 Dauphiné 12, 331, *II.* 189,
 233, de France 301.
 David 128—9.
 Daout 197.
 Dayot A. 142.
 Day 242.
 Déandris *II.* 138.
 Deauville *II.* 318.
 Decazes 100.
Décret organique.
 Deffant marquisiné 215.
 Delahaye 94.
 Delcassé M. *II.* 325.
 Delescluze *II.* 490.
 Dél-Afrika, 276.
 Delpeuch *II.* 487.
Democratie en Amerique (To-
queville) 110, 290—4.
 Denison *II.* 234.
 Denys Cochin *II.* 461.
 Deschamps Gaston 142, 162.
 Desmoulins Camille, 113, 181,
 184, 227, *II.* 212 - 3.
 Detwille 243.
 Despres, érsek *II.* 468.
 Deux-Sèvres 22.
 Dickens *II.* 202.
 Diderot 21, 96, 137—8, 211, 278.
 Digne arrondiss. *II.* 98.
 Dié, St. 13.
 Dijon 19, *II.* 234.
 Dillon *II.* 44.
 Disraeli 35, 215—7, *II.* 75,
 188, 191.
- Dodds tábornok 357.
 Dole 166.
 Domine St. *II.* 232,
 Domrémy 13, 68.
 Dordagne *II.* 88.
 Doudanville *II.* 175.
 Draguignan *II.* 87, 135.
 Dreyfus-eset XIV., XV., *II.*
 122, 268.
 Dreyfus 145.
 — -ardok 145.
 — ügy *II.* 275, 322, 512, 545.
 Droit Politique Parlementaire
 (Pierre) *II.* 269.
 Drôme *II.* 189.
 Druais 352.
 Drumont 218—9, *II.* 544.
 Doumerre 512, 519.
 Duchâtel *II.* 184.
 Duclaire *II.* 254.
 Dufaure 288—9, 313, 318, *II.*
 21, 33, 285, 293, 470, 477,
 495.
 Dufferin lord 8.
 Dumas Alex. *II.* 354, 409.
 Dumas, ifj. 30.
 Dumont *II.* 329.
 Dumouriez tábornok 110, 134,
 303, *II.* 319.
 Dupanloup Mgr. 131, 150—1,
 154, 156, *II.* 62, (*II.*) 186,
 408, 466.
 Dupin *II.* 234, 294.
 Dupuy 327, 328, 336, *II.* 53,
 129, 130, 180, (*II.*) 223, 321,
 324, 503.
 — -cabinet 327, *II.* 133, 512.
 Duruy Viktor 175.

E.

- École de Medicine 242.
 — École Normale 90, 220, *II.*
 512.
 — École Polytechnique 80, *II.*
 258, 325, 345.
 Edgeworth, Abbé.
 Edward *II.* 285.
 Égalité Fülöp 78, 110, 132 *II.*
 406, 431.
 Egyesült-Államok 10, 25, 67,
 73, 167, 289—90, 294, 297,
 308—10, 336, 360, *II.* 10, 15,
 173, 212—3, 276, 308, 363,
 399, 452, 464.
 Eisenach *II.* 414.
 Elba szigete 71, 133, 280, 304,
II. 302, 330.
 Eldon Lord 146.
 Elysée 308—10, 325, 337, *II.*
 233, 316.
 Emile (Rousseau) 211.
 Elzász-Lothringia *XX.* 30, 34,
 107, 110, 234, 255, 274, *II.*
 449, 459.
 Embrun választó közönsége
II. 99.
 Enghien d' herczeg 135 *II.* 417.
 Épinal 12.
 Épinay d' Madame 211.
 Erfurt 139.
 Erskine *II.* 305.
 Erzsébet 68.
 — kora 79.
 Escorial *II.* 330.
 Esprit des Lois 217.
 Eugène 461.
 Eure *II.* 85.
 Euroclydon vihar *II.* 336.

- Európa *XVII.* 4, 9, 12, 14—5,
 27, 29, 33, 54, 58, 67, 73—4,
 76, 90, 94, 104, 112, 115,
 117, 121, 124, 126, 129, 130,
 133, 154, 189, 210, 213, 224,
 236, 239, 246, 250, 255, 259,
 269, 274—5, 277, 280, 286,
 296, 299, 316, 324, 346, *II.*
 59, 70, 87, 125, 188, 226,
 263, 294—5, 298, 309, 311,
 335, 337, 363, 389, 403, 423,
 438, 458, 477, 512.

F.

- Fallières *II.* 254, 285—7.
 Faubourg St. Germain *II.* 431.
 Faure Felix elnök *XX.* 31, 80,
 168—9, 267, 296, 338—9,
 340—1—2—3—4 352, *II.*
 139, 293, 326.
 Favre Jules *II.* 62, 186, 288,
 392, 470, 542—3.
 Feltre duc d' *II.* 305.
 Fénelon 156.
 Ferencz József császár 346.
 Ferney 171, 212.
 Ferry Jules 13, 159, 251, 270,
 274—5, 292, 315, 319, 321—
 322, 336, 339, *II.* 31, 33—5,
 39, 60—1, 93, 130, 133—4,
 138, 146, 149, 161, 231—2,
 243—4, 252, 254, (*II.*) 259,
 276, 284, 315, 323, 372, 378,
 381, 392, 394, 460, 470, 487—
 488, 493—6, 498, 501, 507,
 509, 517.
 Fesch József bíbornok 129.
 Feuillants 100.
 Feuillée igazságügyi min. 292.
 Feuille, Octave, 30.

Figaro 47, *II.* 172.
 Finistère *II.* 467, 468, 534.
 Firenze 80.
 Flandria *II.* 529.
 Flandrin Hyppolyte 351.
 Flaubert 226.
 Floquet Charles 321—3, *II.* 17,
 61, 103—4, 138, 221, 223,
 229—30, 233, 251, 325, 348,
 350—1, 495, 505, 539.
 Flourens, külügyminiszter, *II.*
 99, 132.
 Fontainebleau 120, *II.* 309, 330.
 Fontenay-la-comte 244.
 Fontenoy (csata) 69, *II.* 451.
 Forez-dombvidék 11.
 Fouché, Duc d'Otranto 116,
 184, 303, *II.* 418, 422.
 Foulon, bibornok, 12.
 Fouquier Henri 376.
 Foy, tábornok, 132.
 Fox C. J. 82—83, *II.* 189.
 Földközi-tenger 18, 256.
 France Anatole 49.
 Franche Comté 110.
 Francia-német háború 277.
 Fréjus 115.
 Freppel Mgr. 7, *II.* 462.
 Freycinet M. de, 319—323.
 — cabinet *II.* 33, 55—6, 130,
 232, 244, 255—6, 317, 325,
 345, 470, 493, 495—500, 507.
 Frigyes Vilmos 273.
 Friedland (csata) 125, *II.* 310.
 Frimaire *II.* 221.
 Froissart 169.
 Fülöp V. *II.* 413.
 Fülöp VIII. *II.* 405, 410, 414.
 Fülöp, párisi gróf, *II.* 430.

G.

Gaillard M. *II.* 346.
 Gallia 129, *II.* 400.
 Galignani 216.
 Gallifet, tábornok 197.
 Gambetta 45, 173, 198, 208, 289,
 298—9, 309, 312, 314—9,
 322, 328, 330, 338, 356, 358,
II. 5, 6, 26, 29, 30—2, 47,
 52, 60, 82, 93, 101—2, 118,
 125, 130, 146, 162, 169,
 171—3, 179, 186, 196—7,
 214, 223, 231, 233—4, 236,
 244—5, 263, 322, 355—8,
 392—94—97, 411, 436, 444,
 460—1, 477—9—80, 483—
 492, 496, 504, 507, 517, 538.
 Garat 281.
 Garonne folyó *II.* 88.
 Garonne megye *II.* 88.
 Gate Albert XXII. 9.
 Gascogne 16, *II.* 152, 200, 530.
 Gautier Theophile *II.* 409.
 Gavarni rajzai 352.
 Gazette de France, *II.* 430.
 Genf, 155, 340, 193.
 Genlis Mme de 208.
 Georgikon 141.
 Geoffrin asszony 215.
 Gérard 128, 130.
 Germain St. 21.
Germinal 224.
 Gers arrondissement *II.* 98,
 115, 131, 532.
 Gibbon XXIV. *II.* 465.
 Giers *II.* 297—8.
 Gironde megye *II.* 38, 88, 531,
 532.
 Girondisták 114, *II.* 87.

- Gladstone XVII. 81, II. 32,
188, 191—2, 194, 254, 263.
Glasgow II. 58.
Goblet II. 61, 161, 488, 500.
Goethe 82, 139.
Gontant Biron 300.
Gortchakof Prince II. 297—8.
Görögország 233.
Görtz 353, II. 406.
Grandval 21.
Gravelotte (csata) 241, II. 430.
Greard tanár II. 498.
Grenoble 12.
Grévy Jul. 302, 306, 308, 317—
321, 325—30, 339, 351—2,
355, II. 30—1, 128, 136, 159,
223, 231, 232—3, 285, 288,
327, 331, 353, 372, 381—4,
470, 488, 494, 500, 516—17.
Gros Bois Chateau de, 119
Guesde II. 543.
Guadet, 88.
Guibert bibornok 156.
Guizot XX, 43, 66, 84, 87, 89,
II. 169, 184, 294—5, 304,
306, 361, 388, 407—8, 476.
Gully Mr. II. 188
Guyenne II. 531.
Guyot Dessaigue II. 138, 519.
„Gyp“ 208.
György III. 30, 104, 212, 280,
II. 305.
- H.**
- Habeas Corpus Act. XIV. 144.
Hachette 304.
Hadfield-pör II. 305.
Hága II. 299.
Halevy Ludovic 21, II. 378,
539.
Ham II. 450.
Hamerton Mr. 11, 23.
Hampden 84.
Hamsard II. 190.
Hannah More 278.
Hannover-ház 264, II. 339, 413.
Harcourt, Sir William II. 91.
Harriet Granville grófné 273.
Hastings II. 428.
Haussonville d' 197, 289, II.
462, 471.
Hautes-Alpes 22, II. 98, 132.
Haute-Ardèche II. 164—5.
Haute-Garonne II. 151.
Haute-Marne II. 98, 105.
Haute-Rhin 13.
Haute-Savoie 173, II. 441.
Haute-Vienne II. 138.
Havre 338, 342, 349, II. 139,
326.
Hébertistak 100.
Hemans Mrs 271.
Hénon II. 392.
Henrik II., II. 332, 415.
Henrik IV. 202, II. 42, 383,
405, 467.
Henrik V. II. 405, 414.
Henry, Arsène 22.
Henry ezredes II. 322.
Hérault II. 119, 138, 151, 154.
Herz Cornelius dr. II. 347—8.
Hewson Clarke 104.
Histoire des Girondins 87, 111.
Histoire Parlementaire 91.
Hoche 279.
Hooley 257.
Hohenlohe hercz. 277.
Holbach báró d' 21, 211.
Holyroad 128.
Homeros II. 469.

Honoré Faubourg, St. 9.
 Hope Henry 217.
 Horace Vernet, festő 246. II.
 416.
 Hortense, hollandikirálynő 129.
 Horteur 343.
 Hubbard II. 156.
 Hugo Victor 44, 69, 199, 203,
 353, 358, II. 62—3, 219, 408,
 425, 476, 505, 519.
 Hugues Clovis 251.
 Hulst Mgr. d' 197, II. 437.
 Huxley 153, 157.

I.

Illustrated News 304.
 India 261.
 Indre et Loire megye 15, II.
 159.
 Indre partjai II. 160.
 Institut de France 197, II. 23,
 57—8, 65, 175.
Intérêts matériaux en France
 II. 213.
 Invalides kápolnája 351.
Intransigeant II. 94, 461,
 544—5.
 Isère megye 12, 22.
 Isocrates II. 548.
 Ireland érsek 176.
 Irland 286. II. 242.
 Irland lord of II. 289.

J.

Jakab II., 68, 85, II. 391, 413,
 Jakobinusok 3, 5, 88, 102, 111,
 114, 140, 162, 177, 179, 181,
 238, 301.

Jakab-pártiak 264, II. 49.
 Jamestown 117.
 Janin Jules II. 408.
 Jansen 40, 41.
 Jaurès 543, 547—9.
 Jardies Les II. 487.
 Jean-Jacques 138, 152, 154, 541.
 Jeanne d'Arc 68, 127, 164,
 168, 247.
 Jemmapes (csata) 110, 303,
 II. 278.
 Jena (csata) 94, 103, 124, 130,
 II. 450.
 Jeromos 76.
 Jézus Krisztus 128.
Jeunesse d'autrefois et jeunesse
d'aujourd'hui (Ernest Lavisse)
 44.
 Jezsaias könyve 157.
Jocelyn 88.
 Joinville herczeg II. 186, 210.
 Jonne II. 242.
 Jordan Camille II. 305.
 Jordan folyó 272.
 Josephine Empress 116, 128,
 129, II. 378.
 Juliusi forradalom 33.
Journal de Débats XVII. 161,
 176, 246, II. 119, 138, 142,
 156, 161, 206, 239, 271, 287,
 353, 407, 470, 482, 485.
Journal Official 348, II. 227.
 Jowett 157.
 Juno, istennő, II. 335.
 Jura 110.
 — hegyláncz 155, 166.
Justice II. 156, 261.
 Juvisy 120.

K.

- Kant *II.* 445.
 Karinthia *XIX.*
 Károly Eduard 279.
 Károly I. *II.* 303, 389, 407.
 Károly II. 68, 102, 242, 304,
II. 305.
 Károly VII. 127, 165, 169.
 Károly IX. 202, *II.* 332, 413.
 Károly X. 85, 126—7—8, 132,
 178, 193, 301, 352, 353—4,
II. 311, 391, 393, 405, 412,
 413, 424, 430, 435, 440, 471.
 Károly XI. 414.
 Katalin, orosz czárnő, *II.* 379.
 Khartum 262.
 Kleber 279.
 Klodvig 277.
 Krimi háború 65.
 Közép-tenger 462.

L.

- La Balue, bibornok, *II.* 160.
 Laboulaye 62.
 Lacordaire *II.* 408.
 Lacroix 227—8.
 Lafayette 78—9, 108.
 La Terre 242.
 Laffitte 265.
 Lafontaine 167—8, *II.* 334.
 La France provinciale (Millet
 René) *II.* 426.
 Lagrange 79.
 Laguerre *II.* 462.
 Laharpe Frédéric 310.
 La Hogue (csata) 68.
 Laisart *II.* 462.

- Lajos Fülöp 33, 36, 63, 80, 85,
 110, 134, 183, 193, 215, 239,
 270, 298, 301, 312, 332, 333,
 352, 354, *II.* 4, 184, 202,
 212—14, 234, 294, 304, 319,
 354, 361, 393, 401—418,
 421—3, 430, 434, 440, 463,
 468, 471.
 Lajos XIII. 21, *II.* 408.
 Lajos XIV. 68, 166, 194, 234
 327, *II.* 404, 409, 413—4,
 468.
 Lajos XV. 73, 120, 261, 265,
 292, 352.
 Lajos XVI. 85, 95, 108, 114,
 127—9, 131—2, 138, 212,
 265, 286, 288, 352, *II.* 71,
 99, 303, 388, 412, 420—3,
 466—7, 474.
 Lajos XVII. 103.
 Lajos XVIII. 79, 100, 103, 126,
 127, 184, 285, 304—5, 331,
II. 248, 302, 304, 310—11,
 405, 412, 418, 471.
 Lally Tolendal 88. *II.* 5.
 Lamartine *XX.* 79, 86—7, 88—9,
 96, 111, 114, 199, 288 *II.*
 71, 169, 211—12, 344, 408,
 476.
 Lamballe herczegnő, 242. *II.*
 303.
 Lamennais 199, *II.* 409.
 Landes Dept. 15, 17, 271, *II.*
 169, 441.
 Lanfrey 134, *II.* 62, 443.
 Languedoc 15, *II.* 84, 134, 152,
 451.
 Lang-Son 262.
 La mer (Michelet) 18.
 La Perouse 261.

- La Revellière Lepeaux *II.* 373, 382.
 Laroche-Joubert *II.* 34.
 La Rochefoucauld 304, *II.* 175.
 Laroque, ezredes, *II.* 271.
 Las Cases 134.
 Launay 142
 Land, érsek, 84.
 Lavigerie, bibornok, 14, 243, 461, 464.
 Lavisse 44, *II.* 142.
 Lavoisier 137—8.
 Law John *II.* 363.
 Lebon André *II.* 262, 325.
 Le Comte Général *II.* 538.
 Lefèvre-Pontalis M. *II.* 122—3.
 Legion d'honneur 185—7, *II.* 347
 Leighton S. F. 16.
 Lemaître Jules 47, 49, *II.* 356—7, 365—6.
 Léman tó 18.
 Le Mans 54, 81, 168, 245, 348.
 Lengyelország 233, *II.* 311.
 Lemire Abbé *II.* 546.
Le monde à l'où s'ennuie 30.
 Leo XIII. *II.* 215, 460, 463, 465, 469.
 Leporché, radic. Senator. 168.
 Le Puy 18.
Le Regime moderne 117.
 Lesseps *II.* 341—4.
 Lettrillardet *II.* 544.
 Letellier *II.* 90.
 Lettre Provinciale XXIV.
Letitia Ramolino 81, 129.
 Liancourt *II.* 208.
 Lille *II.* 104
Libre Parole 248—9 *II.* 94, 544—5.
 Limoges 15, 348.
- Lipcese 124.
 Lipót király 346.
 Litterature and Dogma 151.
 Litteratur Anglaise (Taine) *II.* 23
 Littré 150, *II.* 62, 483.
 Liverpool Lord, *II.* 297.
 Livius 92.
 Loire folyó 11, *II.* 527.
 Lockroy *II.* 325, 519.
 Loches *II.* 159.
 Lobanoff herczeg *II.* 297
 Longchamps 344.
 Lombardia XIX.
 Longwood 117.
 Lothringia XX. 274.
 Lot megye *II.* 88.
 Loubet 338, 352, *II.* 56, 216, 120, 245, 255, 285, 518.
 Lourdes 15
 Louvre 129, 176, 209, 246, *II.* 405
 Luddit *II.* 297.
 Luguesde 150.
 Lupercal *II.* 489.
 Luxembourg 131, 211, 243, 245, *II.* 8, 49, 54, 56, 58, 59, 60—1, 66—7, 72, 527.
 Lyon 12, 14, 17—8, 41, 166, 331, 340, 348, *II.* 38, 78, 81—2, 114, 168, 326, 536.
 Lyons Lord 8.
 Lytton Lord 8, 216.
- M.**
- Macaulay Lord 83—6, 99, 264.
 Macèret *II.* 285.
 Mac Mahon tábornok 11, 31, 178, 196, 287, 299, 300, 302, 303, 305—8 310—11, 348, 351, 355, *II.* 8, 11, 29, 30, 33, 127, 243, 285, 394, 502.

- Macon polgármester *II.* 444.
 Madrid 124, *II.* 363.
 Magenta duc de 197, *II.* 338
 — mezeje 351.
 Magna Charta *II.* 390.
 Mahi Reunion créole képviselője *II.* 284.
 Mamelukok *XIX.*
 Maine Duc du 549.
 — duchesse 208.
 Maison Carrée 204.
 — de France 235.
 Malakoff, 307, 351.
 Malherbes 137—8.
 Malmayson 129, 278.
 Malmesbury ford. 103.
 Malthus *II.* 533.
 Manchester 41.
 Manners Lutton *II.* 225.
 Manning bibornok 7, 151, *II.* 22, 464.
 Marat 110, 227, 338, 242, *II.* 164, 333, 489.
 Marbot táborn. 444—5.
 Marceau táborn. 245—6, 279.
 Marcus Aurelius 166.
 Marcus Antonius 380, *I.* 489.
 Marcus Brutus 288.
 Marengo 117, 124, 130, *II.* 450.
 Maret *II.* 132—4, 172.
 Maria Antoinete 127, 129, 112, 280, 352, 354, *II.* 301, 379, 411, 430, 447.
 Mária Lujza 129, 133, *II.* 471.
 Marius 203.
 Marlborough, Duc de 69.
 Marly, 210.
 Marmont generalis 120, 303.
 Marmontel 304.
 Marne megye *II.* 181.
 Marseillais 82, 272, *II.* 379, 461, 496.
 Marseille 14, 16, 39, 110, 261, 346, *II.* 38, 87, 166—7, 456, 536.
 Mars la Tour *II.* 338.
 Martel Károly *II.* 451.
 Martin Henry 114, *II.* 62.
 Mascaras *II.* 200.
 Masséna duc de Rivoli 279, *II.* 282.
 Matthew Arnold Mr. 151, 157.
 Maynard 285.
 Mazarin bibornok 68, *II.* 191, 408.
 — palota *II.* 497.
 Meaux, Vicomte de 11.
 Mecklenburg-Schwerin 75.
 Medicis Catharine 204.
 — Maria *II.* 68, 405.
 — Metvay 276.
 Menthon-kastély 154.
 Meignan biborn. *II.* 468.
 Meilhae *II.* 378.
 Meissonier *II.* 338.
 Méline min. *II.* 33, 45, 130—1, 133, 173, 221, 223, 283—4, 317, 325, 502.
Memoires de Lafayette 79.
Memoires du Chancelier Pasquier 103.
Mémorial de Sainte Helène 100, 133.
 Menard Dorian *II.* 119, 154—5.
 Mendips 279.
 Menthon St. Bernhard 18.
 Merimée Prosper *II.* 408.
 Merovingi királyok *II.* 368.
 Merly *II.* 427.
 Messidor *II.* 219.

- Messidor havi decretum 280—1,
 285.
 Metternich herczeg 232, *II.* 311,
 328, 440.
 Metz *II.* 429.
 Meudon 40, 42.
 Michelet Jules 18, 88, 112—
 13, *II.* 409.
 Michel, Chevalier 21, *II.* 213.
 Mignet *II.* 408.
 Miklós *I.* 65.
 Mill 7, 8.
 Millerand *II.* 520.
 Mirabeau 85, 94, 108, 130, *II.*
 329.
 Molé *II.* 8, 294, 408.
 Molière *II.* 2, 151, 377.
 — szobra 156, 167.
 Moltke 273.
 Moltke levelezése, *II.* 445.
 Monk tábornok 303—5.
 Mont Blanc 41.
Moniteur 285.
 Montalembert 12, 199, *II.* 147.
 228, 408.
 Montalu Mgr. de Chartres püspök
 318.
 Moutau 17, *II.* 98.
 Montceau-les-Mines *II.* 528.
 Montespan *II.* 413.
 Montesquieu 139, 217, 232, *II.*
 193, 299, 300—1, 307, 310,
 311, 332, 334, 357, 363.
 Montfort Simon de *II.* 124.
 Montgaillard 273, *II.* 310.
 Montgomery 84.
 Montmartre 21.
 Montpellier 17, *II.* 119, 138.
 Moore Sir John 279.
 Morbihan 14, 219, *II.* 534.
- Moret államtitkár *II.* 282.
 Mormonth, lord 217.
 Maupas le Grec *II.* 425.
 Morny herczeg *II.* 332, 378.
 Mortier duc de Treviso, 131.
 Morvan 11.
 Moskowa prince de 204.
 Moskva 124.
 Moulins 108.
 Mozes 153.
 Mülhausen 13.
 Mun Albert gróf d' 7, 14, 56,
 197—8, 249, *II.* 146—7, 176,
 463—4, 472, 547.
 Musset A. de, 33, 199, *II.* 408.
- N.**
- Nancy 13.
 Nantes 15, 245, *II.* 428.
 Nagy-Brittannia 14, 74, 169, 279,
 348, *II.* 194, 202, 387.
 Nagy Károly 130, 280.
 Napoleon XIX, XX, 5, 23,
 32—4, 37, 38, 48, 50, 53,
 90, 94—5, 99, 100, 103—4,
 117, 119, 120—2, 123—5,
 128—9, 131—5, 138—9, 178,
 185, 192, 194, 197, 204, 225,
 230, 250, 252, 267—9, 270,
 276, 279, 280—1, 304—5,
 332, 360, *II.* 126, 178, 207,
 219, 220, 282, 300—2, 307—8,
 310, 321, 329, 330—1, 378,
 390, 432, 440—1—2, 451—2,
 475,
 Napoleon III. 11, 43, 90, 103,
 183, 193, 197, 229, 312, 351,
II. 40, 229, 372, 429, 441—2,
 457, 509.
 Napoleon Louis 44, 53, 103,

- 121, 136, 148, 239, 269, 270,
273—4, 296, 315, 353—5, *II.*
70, 74, 126, 128, 146, 154,
185, 187, 193, 209, 217, 228,
241, 336, 338, 361—2, 378,
397, 402, 422, 434, 458—9,
492, 444, 521, 542.
- Napoleon Jeromos 76.
Naquet *II.* 462, 505.
Naseby *II.* 303.
Navarra 130, *II.* 406—
— Henrik *II.* 416.
Necker 124, *II.* 266, 302, 310.
Nelson, Lord, 279, 358.
Németország XV, XVI, 13, 66,
73, 76, 78, 81, 169, 270, 300,
312, 348, *II.* 114, 306, 338,
403, 477, 535.
Nemours, duc, de, V. 415.
Német-Alföld 286, *II.* 378.
Nero 53.
Nesselrode de *II.* 297—8, 309.
Newhaven *II.* 352.
Newmark IV. 192.
New-York *II.* 402.
Ney taborn. 131, 204, 238.
Nièvre *II.* 161, 527.
Nimes 18, *II.* 526.
Nisard *II.* 408.
Nivernais 19.
Nizza 22, 56, *II.* 151, 318, 459.
Nordmegeye *II.* 104, 529, 531.
Normandia 7, 22, 247, 270.
Northamtoushire *II.* 124.
Notes sur l'Augleterre (Taine) 6.
Notre Dame de Paris 128,
156, 168, 250.
- O.
- Odéon, 44.
Odyssea, 141.
Offenbach *II.* 380.
Olaszország 74, 117, 119, 196,
278, 312, *II.* 336, 338, 356,
423, 458.
Ollivier Emile, 114, 193. *II.* 392.
Orange *II.* 114, 346.
Orangerie *II.* 444.
Oraniai Vilmos *II.* 413.
Origines de la France contem-
poraine 23, 92, 96.
Orleans 75, 85.
Orleans-család, 132, 239, 291,
305. *II.* 411, 415—7, 429—30,
431, 439, 466—7.
Orleans Ferdinand *II.* 410.
— Henrik *II.* 448.
— hercegek 318. *II.* 32, 196,
304, 413, 425.
Orient 244.
Oroszország XVII. 50—1, 73—5,
124, 139, 169, 233, 247—8.
II. 297—8, 309, 451, 488.
Oszkár *I.* 75.
Oxford *II.* 10, 58.
Ördögsgiget XV.
- P.
- Pailleron 30.
Palais Bourbon XIII. 337. *II.*
56, 61, 72, 103, 116, 159,
177, 181, 203, 220—1, 223—7,
229, 231, 233, 329.
Palais Royal 181, 208.
Palais Mazain *II.* 58, 165.
Palmerston Lord 66. *II.* 150,
191.

- Palmerston kabinet *II.* 481—2.
 Pan, *II.* 318.
 Panama affaire 225, 326, 337.
II. 170, 229, 235, 250, 524,
 547, 275, 288, 315, 340—4,
 348, 352, 356—59, 267—8,
 379—80, 375, 436, 443, 445,
 446.
 Panama földszoros 340.
 Panthéon 138.
 Pantin, 146.
 Paray-le-Monial, 19.
 Paris, 7, 13—21, 23, 41—2,
 50, 53—5, 63—4, 67, 104,
 107—8, 110, 115, 118—20,
 124, 142, 156, 165, 169, 172,
 178, 206, 212—16, 218, 220,
 223, 232, 234, 240, 247, 251,
 261, 273, 277, 285, 290,
 297—8, 320—1, 332, 335,
 347. 349—50, 356, 358, *II.*
 38, 45, 61, 64, 66—7, 79,
 80, 89, 104, 106—7—8, 127,
 130—1, 133, 137, 144, 158,
 165, 170—2, 179, 195, 204,
 213—4 226—28, 241, 286,
 297, 308—9, 311, 315—6,
 320—1, 412, 417, 418—9,
 429, 430, 435, 447, 453, 455,
 458—9, 461, 489, 491, 495,
 505, 508, 523, 525, 535—6,
 540, 542—3.
 Paris gróf *II.* 420—1, 462, 471.
 Pas de Calais megye 174, *II.*
 529, 531.
 Pascal, XXIV. 11.
 Pasquier 106. *II.* 408.
 Passy Louis *II.* 85.
Patrie II. 459.
 Pasteur 188, 213. *II.* 59.
 Paulowna Anna.
 Peel Sir Robert *II.* 191, 254.
 Père la Chaise, 158.
 Pelletan Eugène *II.* 336, 512,
 525.
 Perceval, 280.
 Persigni Fialin *II.* 425.
 Pericles *II.* 373.
 Perraud Charles 10.
 Perreyve, Henry, 11
 Persigny *II.* 132—3.
 Peterloo *II.* 297.
Petite République II. 543—5.
 Picot *II.* 132—3, 176.
 Picardia 19.
 Picart, *II.* 392.
 Picquart XV. 145.
 Pineau François abbé 81.
 Pils 246.
 Pitt, 190, 275, *II.* 192.
 Pius VII. 128, *II.* 521.
 Pius IX. *II.* 230.
 Plantagenet-család *II.* 412.
 Plato 111.
 Plutarch *II.* 333—4.
 Pochon 174, 340—1.
 Poitiers 7, 68, *II.* 138.
 Poitou 22, *II.* 427.
 Ponsard *II.* 408.
 Poroszország 29, 53, 65, 93,
 233, 240, *II.* 480.
 Pozzo di Borgo *II.* 311.
 Praslin hercegnő 87.
 Prevost-Paradol 43, 90.
 Pritchard-ügy 66.
 Provence 7, 16, 234, 252, 256,
 304, *II.* 27, 134, 410, 530.
 Puy de Dôme, *II.* 138.

Q.

- Quai d'Orsay *II.* 232, 319, 328.
 Quesnay *II.* 266.
 Quimper 169.
 Quirinal *II.* 469.

R.

- Rabelais *II.* 377.
Radical II. 172.
 Raffet *II.* 415.
 Rajna 115, 214, 255.
 Rambdaud *II.* 325.
 Rambouillet, Hôtel de 56.
 Rambouillet 210.
 Reichshofen *II.* 278.
 Reims 13, 277, *II.* 181, 424.
 Reinach József *II.* 171, 201,
 260, 263, 488.
 Reinach Salamon *II.* 173.
 Remusat 299. *II.* 470, 476—7.
 Renan 7, 20, 42, 112, 113—4,
 151, 157—8, 161, 175, 212.
II. 59, 169, 344, 456—8, 496.
République Française II. 173.
 Rewbell *II.* 382.
 Rhône folyó 17.
 Rhônemegye 12, 41.
 Ribean-kabinet *II.* 255.
 Ribot 328, *II.* 325, 470.
 Ribot-kabinet 326.
 Ricard *II.* 56, 519.
 Richard *II.* 285.
 Richelieu *II.* 408.
 Rivoli (csata) *XX.* 103, 115,
 130, 303, 489.
 Robespierre, 80—1, 98—9, 100,
 102, 111, 114, 135, 181, 184,
 203, *II.* 71, 368, 389, 443,
 489—91, 535.

- Roche Jules, 47. *II.* 164, 166,
 262.
 Rochebuet, 313.
 Rochefort *II.* 44, 94, 461,
 495—6, 545.
 Rockingham *II.* 191.
 Rodez 17.
 Rohan herczeg 17, 219.
 Rohan G de 150, *II.* 175.
 Rohan-Soubise de 150.
 Rohan-Chabot de J. 219.
 Roland Madam *II.* 333.
 Romanoff-család, 170.
 Róma 128, 151—2, 165, 171,
 264, 280, *II.* 57, 334, 460.
 Roquelaure de püspök 150.
 Rosebery Lord, *II.* 191.
 Romilly *II.* 329.
 Rotschild, 277, *II.* 205.
 Rossi 290.
 Rouen 247.
 Rouget de l'Isle 110, 246.
 Rouher *II.* 161.
 Rousseau 5, 22—23, 95, 108,
 137—9, 152, 154—6, 230,
 282, *II.* 332—3.
 Rouvier *II.* 255, 350—2, 488,
 504.
 Royer-Collard *II.* 305, 396, 481.
 Roux 92.
 Royal Societé 212.
 Rugby *XXII.*
 Rubens *II.* 405, 415.
 Russel John, Lord 296.

S.

- Sade, marquis de 143.
 Sadowa csata 53, 66, *II.* 338,
 380, 441.
 St. Die 277.

- Sainte-Beuve 44, *II.* 408.
 Saint Ouen *II.* 302, 310.
 Saintonge *II.* 169.
 Salpetrière *II.* 215.
 Salisbury, Lord *II.* 125, 191.
 Sándor *I.* 50, 120, *II.* 298,
 309, 310, 311.
 Sand Georges 15, *II.* 408.
 Saône et Loire dep. *II.* 242,
 528—9.
 Sarcey, 44, 262, *II.* 355—7,
 377, 381.
 Sardou, 98, *II.* 358, 445.
 Sarolta herczegnő 280.
 Savoya herczeg *II.* 422.
 Savoya-Felső 17.
 Savoya 154, 211, *II.* 169, 459.
 — herczeg *II.* 422.
 Say Léon *II.* 34, 61, 125, 175,
 186, 254—5, 256, 262, 322,
 326, 470, 481, 492, 548.
 Saily, Janson, de 156.
 Scherer M. *II.* 36.
 Schiller 82.
 Schneider 11, *II.* 242.
 Schoelcher Victor, 228.
 Schönbrunn 103.
 Sciout Ludovic, *II.* 382.
 Scribe *II.* 408.
 Sebastopol, 351.
 Sedan (csata) 30, 33, 53, 134,
 241, 270, 277, 298, 302, 351,
II. 338, 380, 407, 422, 458,
 486.
 Ségur, 199.
 Seine-et-Oise 17, *II.* 156.
 Seine dep. 299, 322, *II.* 98,
 101, 104, 131, 359.
 Seine Préfetje *II.* 78.
 Sembach *II.* 538.
 Sepoyok, 240.
 Sens *II.* 242.
 Sevigné Mme de 278.
 Sheen, 201.
 Shelburne, Lord, *II.* 191, 329.
 Sheridan R. B. 83.
 Sidney Algernon, 84.
 Sidney Smith, 279.
 Siéyès, abbé 116—7, *II.* 5.
 Simon Jules 80—2, 90—107,
 158, 175, 203, 249, 288, 302,
 310, 312 *II.* 29, 40, 62, 71,
 186, 264, 295, 317, 392, 477,
 497.
 Simplon *II.* 356.
 Skobelef General
 Sly Christopher *II.* 280.
 Smala Abd-El-Kadder táborá
II. 415.
 Smith Adam, *II.* 266, 363.
 Smith W. H. *II.* 192.
 Soisson 277.
 Solferino 234, *II.* 278, 338,
 441.
 Sorbonne 20, 145, *II.* 142.
 Soult, duc de Dalmatie 131,
II. 295, 145.
 Sparta *II.* 300.
 Southey 84.
 Spanyolország 121, 124, 196,
 330.
 Spuller Eugene 350.
 Spuller *II.* 358, 486—7.
 Staël Mme de 54, 99, 101—2,
 111, 124—6, 135, 244, 250,
 252, *II.* 125, 301—2, 310,
 471, 476, 491.
 Stanislas, collège de, 218—9.
 Stanley *II.* 272.
 St. Bernhard *II.* 154.

St. Cloud *II.* 280, 444.
 St. Germain 193, 221, *II.* 461.
 St. Hilaire *II.* 62, 477.
 St. Pierre de la Fage *II.* 155.
 St. Simon 183, 208, 252.
 St. Jean de Tos, *II.* 150.
 Strassburg 13, 108, 110, 246.
 Stove 201.
 Stuartok 68, 278.
 — John *II.* 189, III. 204, 453,
 — Károly, 303.
 Stuart-ház *II.* 189, 389,
 — Mária, *II.* 379
 St. Sulpice 157.
 Suriau püspök 150.
 Svájc 119, 185, 360, *II.* 193.
 Svédország 75.
 Swift 43, *II.* 76.
 Szajna 20, 40, 119, 262.
 Szász Móricz táborn. *II.* 450.
 Szent-Lőrincz folyó 257.
 Szezei-csatorna *II.* 341.

T.

Tacitus *II.* 334.
 Tajo folyó 272.
 Taine 6, 7, 17—8, 23, 37, 45,
 80, 84, 90—7, 102, 105, 117,
 123, 134—7, 140—1, 153—5,
 158, 161, 175, 179, 213,
 266—8, *II.* 59, 87, 91, 169,
 178, 200—1, 354, 378, 518.
 Talavera 277.
 Talleyrand, Prince de, 10, 23,
 50, 116, 120, 129, 131, 253,
 261, 303, 305, *II.* 309, 310,
 311, 471.
 Tarne-et-Garonne *II.* 98, 495.
 Tancred 34.

Tascher de la Pagerie Jose-
 phine, 129.
Temps XII. II. 225, 355, 398,
 Théâtre Français, 30, 98, 112,
II. 358.
 Théâtre libre *II.* 358.
 Telemachus 111.
 Thermidor, 81, 98, *II.* 358,
 389, 535
 Teucros *II.* 336.
 Thierry A. *II.* 409.
 Thiers, Président, 31, 56, 67,
 93, 278, 297—9, 300—3, 313,
 339, 343, 351, 358, *II.* 21,
 33, 62—3, 169, 184, 186,
 196, 211, 212, 214, 295, 323,
 361, 394, 402—3, 408, 411,
 470, 476—9, 480, 484, 504.
 Thistlewood *II.* 297.
 Thureau, Danguin *II.* 212.
 Temple 130.
Temps 161, 165, 168, 174, 246.
 Teste közmunkaügyi miniszter,
II. 361.
 Tiberius 53, *II.* 372.
Times II. 76, 195, 225, 459.
 Tirard mimot *II.* 130, 132, 254,
 287, 290.
 Tolain *II.* 540.
 Toqueville, A. de 1—5, 89,
 90—1, 101, 104, 181, 199,
 290—1, 294, *II.* 184, 187,
 212—3, 354, 361, 388, 408,
 481.
 Tonking 262, — ügy *II.* 315.
 Toulon 348, *II.* 87, 114, 443,
 490.
 Toulouse 15, 68, 171, *II.* 84,
 86—7, 145, 151—2, 176.
 Toulouse-i gróf *II.* 413.

- Touraine 7, 16, 19, 164. *II.* 160, 456.
- Törökország 348.
- Traité de Droit Politique (Pierre) *II.* 123, 234, 248.
- Trafalgar (csata) 279.
- Trasybulos 288.
- Tremaille, Duc de la 80.
- Trianon 208.
- Tronchet 138.
- Tromp 276.
- Troyes 120.
- Tours 165, *II.* 232.
- Tudorház 68, *II.* 51, 189.
- Tuileries 79, *II.* 303, 337, 388, 440, 537.
- Tuileries palota 88, 110, 119, 242, 304, 311, 325, 340, *II.* 424.
- Tunis 14.
- Tyndall 157.
- U.**
- Uruguay XVI
- Uzès Duc' d' 204, 205—6.
- Duchesse *II.* 158.
- V.**
- Vacquerie Auguste *II.* 403.
- Vaillant *II.* 538.
- Valence 17.
- Vallon-sur-Gés 81.
- Valley, Baronne de 81.
- Valmy (csata) 110, 139, 303, *II.* 278, 319, 404, 421.
- Valois-ház 97.
- Van Loo, *Une halte de chasse*, 209.
- Vannes 14.
- Var depart *II.* 87—8, 166, 531.
- Varenes 78.
- Vatikán *II.* 149, 166, 462.
- Vauban 252.
- Vanloo *II.* 420.
- Vaucluse *II.* 114, 116.
- Velenceze 299.
- Vendée 22, 162—3, 225, 244, *II.* 158, 428, 433, 546.
- Venezuela XVI.
- Verguiaud 84, 88.
- Verne Charles 246.
- Versailles 94, 130, 246, 273, 297, 315, 324, 338, 241, 350, 352, *II.* 164, 228, 319, 380, 426—9.
- Vesoul 12.
- Victor Emánuel 76.
- Victor herczeg *II.* 449.
- Victoria királynő 80, 264, 352, *II.* 339.
- korszak *II.* 189.
- Vienne, 17, 166.
- Vierzon *II.* 527.
- Viette miniszter 174, *II.* 284.
- Vigny, A. de 199, *II.* 408.
- Villafranca-i béke *II.* 338.
- Villaines falu 165.
- Villars, 69.
- Villemain, *II.* 408.
- Villiers, M. 81.
- Vilmos porosz herczeg, 273.
- Vilmos II. császár, *II.* 215.
- Vizille, château de 331.
- Vogué de 197, *II.* 164—5—6, 175.
- Voland, Mlle de, 21.
- Voltaire 5, 46, 137—8—9, 149, 150—7, 170—1, 203, 212, 263—4, 286, *II.* 193, 266, 300, 425, 461.

Vogéz-hegység, XVI. 13, 259,
277, *II.* 60.

— megye, 234.

Voyage en Italie (Taine), 6.

W.

Waddington Richard, XXII.

Waddington, W. H. 9, 319, *II.*

30, 62—3, 332, 244, 261,
285, 477—8.

Wagram (csata) 104, 117, 121,
277, *II.* 450.

Walcheren melletti vereség;
276.

Waldeck-Rousseau, M. *II.* 179.

Wales *II.* 157.

Walpole, R. 2, 10, *II.* 191.

Warens Mme de, 152.

Washington G. 12, 303, *II.* 12.

Waterloo (csata) 33. 66, 68—9,

125, 133, 239, 273, 279, 285,
304, 305, *II.* 208, 306, 390,
471.

Wawerley *II.* 254.

Wellington, 279, 304. 358.

Westermann generalis 244, *II.*
428.

Wilhelmshöhe 305.

Wilson XV. 321, 323, 354, *II.*
331, 353—4.

Witthehalle *II.* 318.

Wörth (csata) 29.

Y.

Yonne megye *II.* 116.

York herceg 276.

Young Arthur 12, 6, 107, 212.

Yves Guyot *II.* 321.

Z.

Zola, 203, 224,—5, *II.* 173.

